

42
Б 38

ЮРІЙ БЕДЗИК

ЧЕСТЬ
МЕНИ
ДОРОЖЧА

СИЛЬНИЙ
ПОМСТИ
НЕ
ЖАДАЄ

ЮРІЙ БЕДЗИК

**ЧЕСТЬ
МЕНИ
ДОРОЖЧА**

РОМАН

**СИЛЬНИЙ
ПОМСТИ
НЕ
ЖАДАЄ**

РОМАН

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»

КИЇВ — 1972

Головні герої роману «Честь мені дорожча» — солдати й офіцери Радянської Армії, гідні спадкоємці слави своїх батьків, що захистили нашу землю від фашистської навали. Для радянської людини немає більшого щастя, як чесно і добросовісно служити своїй Батьківщині. У цьому бачить мету свого життя молодий командир роти Олександр Дубовий, про це ж думають і його друзі.

А роман «Сильний помсти не жадає» — це хвилююча розповідь про героїчну Корсунь-Шевченківську битву 1944 року, про мужність і витримку радянських людей, учасників цієї битви.

У2
Б38

Ш/6

7—3—3
33—72М

17

100

ЧЕСТЬ МЕНІ ДОРОЖЧА

Р О М А Н

Генерала Обручова розбудив телефонний дзвінок. Він простягнув руку до нічної лампи, ввімкнув світло і глянув на годинник. Було за північ. Телефон задзвонив удруге, і генерал хутко взяв трубку.

— Обручов слухає.

Почувся тихий голос командувача округу:

— Вибачте, Іване Сергійовичу, за пізній дзвінок. Мабуть, уже другий сон бачите?

— З приїздом, Гавриле Демидовичу! — промовив Обручов зумисне бадьоро, хоч сон туманив йому голову.— Солдат спить, служба йде.

— Що у вас там за НП? Оце приїхав з вокзалу, а на столі записка від Принцевського: у Північногорську повинь!

Обручов сів на канапі, навпомацки всунув ноги в капці. Голова ще туманилась. Не міг зібратися з думками. Весь день стежив за Північногорськом і знав, що там сталося. Але було неясно, чому командувач такий схвилюваний.

— Все скінчилося... Тривогу знято...

— А Дубовий?

— Дубовий у медпункті, Гавриле Демидовичу...

— Та ось і Принцевський пише, що Дубовий у безнадійному стані. Простежте обов'язково і вранці доповісте.— В голосі командувача забриніли теплі нотки.— У вас там, здається, зять?

— Ще не зять. Будемо родичатися.

— Тисну руку, Іване! З дідівством, як то кажуть! А Ярошенкові скажіть, щоб жалів людей. Ну, на добраніч!

Обручов відклав трубку, машинально вимкнув нічник. У серці ворухнулося щось болісне й журливе, немов командувач нагадав йому справу, яку він назавжди закреслив у своїй пам'яті. Відчував, як у грудях здійснюється роздратування, сум і затамована образа. Почуття були невиразні, дивні, з'явилися зовсім раптово, і якби Обручов міг збагнути їх, вони вразили б його. «Хіба командувач сказав щось незвичайне? Я маю радіти. Все скінчилося гаразд, і капітан Розумовський вийшов цілий

з біди. Капітан Розумовський! Мій майбутній зять, втіха моєї доньки».

Він схилювався лицем на подушку, полежав кілька хвилин, потім швидко перевернувся горілиць. Побачив місяць у великій рамі вікна і хмарку — сірий острівець в сріблясто-синій безодні. Хмарка затягувала місяць серпанком, небо темніло, ставало сумним.

«Мій зять вийшов цілий з біди,— думав генерал, прагнучи віднайти рівновагу.— А Дубовий у безнадійному стані. Можливо, це випадковість, яка дала одному сили виявити свою мужність, а другого зробила надто обережним. Могло бути й навпаки. Випадкові явища завжди породжують сумніви. І все ж таки щось тяжить над моєю душею...»

Його очі стежили за місяцем, з прикрою пильністю ждали останнього акту маленької драми, останнього місячного променя. Чи згасне? Чи довго триватиме морок?

Раптом рипнули двері. Дівоча постать у білому стала на порозі.

— Що сказав Дубинін? — спитала донька.

З п'ятьми вирізнилися її очі, і Обручов майже фізично відчув затамований у них біль.

— А ти чого підслуховуєш військові таємниці? — гримнув він лагідно.— Все гаразд. Іди спати.

— Все?..

Недовіра в засльозених очах змагалася з радістю. Дві бліді руки нервово-хапливо перебирали волосся. Генералові зробилося жаль доньки, він пройнявся її неспокоєм, її чеканням.

Зіткнули двері, біла постать розтанула в пустці. Генерал чув, як донька підійшла до вікна і довго стояла непорушно, немов перемовляючись із своїм коханим. «Ці молоді завжди трохи романтичні. І, може, в цьому їхнє щастя». Він глянув на двері, побачив смужку світла біля підлоги, і лагідний, тихий жаль оповив його душу. Чутлива, ніжна Оля! Тепер не спатиме до ранку.

Обручов увімкнув світло, дістав зі столика книжку, розкрив її в закладеному місці. Не було сну, не було спокою. Лишалось тільки одне: довірити серце тихим, шелестливим сторінкам.

Дубовий важко повертався до тями. Спочатку щось ніби креснуло в думці, розвиднілося, попливли неясні картини, потім стало гамірно, рожеве світло прорізало морок, і ось уже він бачить високу білу стелю, білі халати навколо себе. Незнайомі обличчя, незнайомі голо-
си... Йому хочеться спитати, чого вони тут, що їм від нього треба.

— Здається, жар спав, товаришу підполковник...

Про нього, мабуть, говорять. Це в нього спадає жар, і вони ждуть, коли йому стане краще. Значить, не чужі, він мусить знати цих людей. Тільки треба розплющити повіки, бодай трішечки розплющити, щоб схопити оком отого «товариша підполковника» і розгадати нарешті, хто ж він такий.

Тихо точиться біля ліжка розмова:

— Це вже котрий день?

— Четвертий. Криза минула. Я сподіваюся, що до вечора буде краще.

Дубовий відчув у собі нарешті силу і, рвонувшись назад, розплющив очі. Перед ним було два обличчя: лікар Кривоноса і замполіта Костеріна.

— Гляньте, товаришу майор!

— Опритомнів. Тепер ідіть, прошу вас... Тепер може-те спокійно йти.

Заплющивши очі, Дубовий чує, як віддаляються кроки, десь далеко, в кінці коридора, грюкнули двері. В тиші різко лунають пташині переливи, весна розкошує за вікнами, буяє, шаленіє...

Думки закружляли. Згадалася минула осінь. Були важкі польові учення в сльотаву, вітряну ніч. Костерін догнав на мотоциклі його роту, що після короткого на-вального бою оволоділа «ворожою» переправою. Обличчя замполіта невдоволене, він сутулюється в своїй набряк-лій плащ-палатці, погрожує ротному пальцем.

— Зариваєтесь, старший лейтенанте... Якби не піді-йшли танки, були б ви биті...

Костерін сидів у колясці мотоцикла, дощ періщив йому в лице. «Може, й справді зариваюсь», — майнуло в свідомості Дубового, він хотів щось сказати замполі-ту, але в цю мить темінь навалилася на нього, постать замполіта розпливлася, і все поринуло в чорну безодню.

Він знову відчуває своє тіло, він на ліжку, думки згасли, йому до всього байдуже. Йому навіть байдуже, хто завітав зараз до нього. Чиясь рука, обережна, м'яка, лягла йому на коліно, і голос, виразний, гучний, вривається в свідомість.

— Хто сміє балакати на тактичних ученнях?!

Дубовий розплющує очі, і свідомість вмить повертається до нього. Біля ліжка стоїть стрункий, вродливий офіцер у недбало накинутому на плечі халаті.

— Михайле!

Гість із хитрувато-змовницькою посмішкою на вустах погрозив йому пальцем.

— Ні звуку! Ворожий дозір може почути ваш голос, старший лейтенанте.

— Ну, сідай, сідай, Мишо...

— Спасибі, друже. Мені подаровано всього п'ять хвилин часу. Начальник медпункту стежить за кожною секундою. Радий, що ти відкрив свої оченята,— говорить ледь поблажливим тоном Розумовський.— Ти, бачу, й уві сні командуєш ротою.

— Примарилось якесь чортovinня,— каже Дубовий, привітно дивлячись на товариша. Давня дружба еднає його з командиром шостої роти.— Пам'ятаєш осінні тактичні навчання? Знову все береться голови.

Розумовський слухає його, чемно усміхаючись.

— То був героїчний рейд Дубового,— промовив тоном, в якому жартівливі нотки мішалися з нотками поваги.— Новоспечений ротний довів свої блискучі тактичні здібності, хоч трохи й відірвався од реальної дійсності.

— Ти вважаєш, що я даремно осідлав тоді переправу?— з гіркуватою образою в голосі спитав Дубовий.

— Ні, друже, я вважаю, що ти просто не повністю осягнув зміст бойового завдання: розвідати переправу і в разі можливості захопити її. Але ж можливості якраз і не було. Танки ледве встигли підійти до річки...— Розумовський поблажливо махнув рукою.— А втім — годі. Хто з нас не заривався в житті? Головне, своєчасно спинитися і глянути назад.

Дубовий довгим, журливим поглядом зміряв товариша. Не для нього ота гарна наука правильного життя, бо він не навчився ходити рівними стежинами. Думав якнайкраще, а в подяку має самі тільки прикросі.

За півроку командування ротою він уже міг дещо

підсумувати. Діла його йшли поки що недоладно, авторитету в підрозділі він не мав. Солдати на нього супилися, вважали причепливим, начальство докоряло йому то за один промах, то за інший. А хіба ж він не старається? Хіба ще недавно не вважався в полку кращим командиром взводу? Звичайно, взвод — не рота. І все ж досадно. Костерін каже: «Не заривайся!» Усі його вчать, усім він незручний, і всі дуже вчасно і дуже слухно помічають його невдачі.

— Ось я тебе запитаю, Михайле, як бувалоного ротного,— знову повернув лице до товариша Дубовий.— Пам'ятаєш, який мені підрозділ дали після Званського: ні знаць, ні дисципліни. Так що ж мені лишалося робити, як не взяти їх у руки? Рота без порядку — не рота.

— Ех, Сашо,— зітхнув понуро Розумовський,— порядок, звичайно, потрібний. Не буде порядку у військах, не буде й нас з тобою. Але, як кажуть брати поляки, що занадто, то не здорово.— Він багатозначно підняв палець.— Бо ми, Олександрє, не тільки командири, ми вихователі, так би мовити, духовні напучувачі молоді генерации. І наша суворість повинна завжди бути розумною.

В голосі його вчувалася спокійна, зважена досвідченість, і ще були в ньому нотки легкої батьківської зажури, немов Розумовський вів розмову не з рівним собі товаришем, а з шалапутним хлопчаком, який, нашкодивши, досі не може втямити своєї провини. А провини є. І він, Розумовський, давно хотів розкрити другові очі на дійсний стан речей.

Він згадав одну невеселу подію, яка підірвала авторитет Дубового в частині. Історію з лейтенантом Галчинським. Це сталося одразу ж після призначення Дубового на роту. Якось Галчинський, зайшовши до канцелярії, став скаржитись на солдата Очеретного, з яким він набрався біди і тепер просто не знає, як бути. Цього солдата він відпустив одного разу в місто, а потім Очеретний сам подався у самоволку і взагалі став поводитися наче вільний козак. Лейтенант сподівався почути від нового ротного поради, як йому повестися з Очеретним далі. Та замість поради Дубовий, ураз скипівши, гостро вичитав Галчинського за недбалість. Галчинський довго й терпляче слухав його, але зненацька й сам розпалився і, забувши всі армійські правила, наговорив Дубовому дошкульних, образливих слів. Дубовий подав по команді на ім'я комбата рапорт з проханням суворо

покарати Галчинського за нестатутну поведінку. Комбат викликав його до себе. «Покарати? — завагався він. — Ви погарячкували, і він погарячкував. Краще шукайте спільну мову з командирами взводів, а не сваріться з ними».

— Звичайно, наш старий був неправий, — промовив Розумовський задумливим тоном. — І все ж таки треба обережніше, тонше. З тебе тоді почалося, з твоєї невитримки. І потім пішло...

— І дійшло до останньої межі, — вигукнув роздратовано Дубовий.

— Так, до останньої, Сашо. В ніч повені ти поставив під удар всю роту. Мало не потопив людей. — Розумовський опустив важко очі, на його обличчі майнули тінню болісні спогади. — Гадаєш, мене не тягнуло на острів, у самий вир, туди, де гинула праця комсомольських рук? Я б перший пішов на поміч молоді. Але ж ми — люди військові, Сашо. За кожну душу відповідаємо перед начальством, перед державою. І тут часом доводиться брати свої емоції в шори.

— Ярошенко готує наказ? — різко перебив його Дубовий.

— Ні, минеться так.

— А я вже думав: усе! Скінчилось моє командування.

— Ну, годі, годі, — спробував заспокоїти товарища Розумовський. — Ти хлопець головатий, і ми тебе якось витягнемо. А зараз ось послухай, я приніс одну цікаву річ. Мої солдати знайшли щоденник рядового Жаги. Трапляються оригінальні міркування. — Він розкрив блокнот. — Ну, ось, наприклад... «Все частіше замислююсь над своєю місією. Припустімо, війни не буде. Я навіть певен на сто процентів, що її ніколи не буде. Не дозволять цього люди, вона не потрібна світові. Тоді нащо ж тримають нас тут, у цих казармах, нащо відривають од навчання, од друзів і рідних?..»

Дубовий мимоволі підвівся на лікті, в очах — тривожна настороженість. Відверта сповідь солдата чимось збентежила його.

— І далі: «Якщо вже я одягнув шинелю, то я хотів би не просто відслужити три роки, а щось придбати, загартуватися фізично й духовно. Головне — навчитися володіти собою, приборкати свої бажання, стати господарем своєї волі. Сьогодні одержав два наряди поза чергою, знову буду чистити картоплю і швабрити підлогу. Стар-

шина хоче принизити мене, але я в душі сміюся з нього. Навіть така праця може дати людині силу й почуття самоповаги. Аби тільки вона не дізналася про це, моя ніжна й любя, моя вірна Хелда».

Розумовський сховав блокнот до кишені. У Дубового поглибшали на чолі борозенки.

— Оригінал, га? — озвався Розумовський. — Романтизм плюс комплекс величчя. І хто б міг подумати таке про Жагу? Раніше я ставив його за приклад новачкам. Технічно грамотний, самостійний... Залізна витримка. Бувало, вночі відмахавмо кілометрів двадцять по тривозі, врапці на розводі очі злипаються, а він стоїть собі, як штик, свіжий, здоровий і наче радіє службі.

— Що, коли солдат дізнається, де його щоденник? — спитав Дубовий.

— Він і так знає, — твердо сказав Розумовський. — Я особисто не проти такої «творчості», але мене тривожить настрій окремих солдатів. Я стежу за ними, мушу стежити. Уявляєш, які хлопчики іноді приходять до армії: в одній руці чемодан з наклейками Бріжіт Бардо, в другій — транзистор. Навіть на польові заняття носять кишенькові радіоприймачі. До цього ще почнуться всілякі розмірковування про сутність солдатського обов'язку та про потрібність чи непотрібність послуху, тоді вважай себе зайвим в армії.

— Але ж читати чужі щоденники — не зовсім пристойно, — стояв на своєму Дубовий. — Такими методами можна лише озлобити солдатів... Та й який резон в тому, щоб примушувати їх не мислити, не роздумувати над сутністю військової служби? — додав він після короткого мовчання.

— Резон, Сашенько, в тому, що в умовах сучасного бою солдатові буде не до роздумів. Головне, щоб він навчився швидко діяти, з півслова розуміти командира...

— Отже, став автоматом? Чи не так?

— Ні, це вже крайність! — підкреслено промовив Розумовський. — Наш радянський солдат повинен правильно розуміти свій обов'язок. Правильно! Ось в чому, Сашо, сіль. І навчити цьому повинні його ми, а не хтось інший. Для цього й політзаняття провадяться, і бесіди...

— Я не збираюся захищати твого Жагу, Михайле, — втомлено сказав Дубовий. — Якщо судити по тому, що він пише, дурниць у нього в голові чимало. І все ж таки

недобре виходить! Ти прочитав його щоденник, солдати, напевно, теж...

Зайшла сестра, зробила Дубовому укол, стрільнула виключно очима на красеня Розумовського і, крутнувшись на каблучі, білою хмаркою вилетіла з кімнати.

— Ну, при такому догляді можна вилежуватися,— кинув їй услід недвозначний погляд Розумовський.

— Наречена Станкевича,— пояснив Дубовий.— Фортеця не для всіх.

— Не такі фортеці брав колись Розумовський...

Він посміхається. Дубовий розуміє його настрій. Останнім часом капітана не впізнати. Набувши слави «передового командира з'єднання», він якось споважнів, відійшов од своїх друзів, і тільки погляд його лишився, як і раніше, лукаво-добродушний, запавутинений милим, товариським усміхом.

«Не такі фортеці брав Розумовський...» — знову забриніла Дубовому Михайлова фраза, трохи жартівлива, трохи сумовита, і він подумав, що молодість їхня відходить і вже ніколи, як співається в тій пісні, не вернеться назад.

— Що думаєш далі робити? — спитав Дубовий.

— Те, що думають мільйони: палац шлюбів і гіменеєві тенета.

— Ні, я про солдата.

— А!...— дразливі іскорки майнули в очах Розумовського.— Викличу його на відверту сповідь. Взагалі... буду думати...— Він зробив багатозначну паузу і враз, згадавши щось приємне, підвівся з теплим усміхом на вустах.— Брюшкевича бачив учора. Каже: ставлю «капітана» за героїчний вчинок вашого ротного. Не пожалію чотирьох зірочок.

Розумовський дивиться на годинник. Обличчя іронічне, в очах холоднуватий блиск.

— Мушу йти. Час! Пам'ятаєш, у Гюго є такий незламний страж порядку інспектор Гавер? «Закон є закон!» Клятий афоризм його не дає мені жити. В усьому сила закону і в усьому наша безборонність перед ним.— Ще раз глянув на годинник.— От бачиш, мій час минув.

Він вийшов. І одразу ж до палати зайшов лікар. В сивих бровах його залягла тінь невдоволення.

Рідко думає Дубовий про той останній день гостювання в Києві, про невеселе прощання з Олею, яким завершилася їхня довга, здавалось, довічна дружба. Але часом спогади напливають, як тяжкий сон, не відборонишся від них, не втечеш.

Ось вони йдуть з Розумовським по місту. Дихається вільно, настрої бадьорий, тільки голова трохи важкувата. Снідали у генерала Обручова. По-недільному снідали: була улюблена генералова гуска, яку так майстерно вміє смажити Оля, були пляшки з «капітанськими зірочками» (улюблений жарт Розумовського) і ще якісь напої, од яких приємно паморочилося в голові.

Травневий ранок наче викупаний у росі. Вийдеш з готелю — і вже тебе понесло, понесло... Молоді офіцери сунуть навмання гомінливим потоком.

— Останній день відпустки, Сашо! — каже Розумовський.

— Останній день твого щастя, — відгукується Дубовий. — Завтра смуток і сльози.

— Дурниці! Любов і на відстані скрашує життя. — Затримавшись трохи, Розумовський задер голову, втупився очима в стрімку смужку від реактивного літака, що перетнула небо. — Бачиш, як прямо тягне. Вперед і вперед... Отож і мені хочеться: вперед і вперед! — Він схилив голову, у голосі забриніла щирість, легкий смуток. — Хочу. А що з того вийде? Сидимо ми з тобою в глухому гарнізоні, дороги наші коротенькі. Служи, брате, та знай своє стійло.

— Ну, ти не застоїшся, — лукаво зиркнув на нього Дубовий.

— Хтозна, Сашо! Говорячи по щирості, я відчуваю в собі сили неймовірні. Так хочеться оту пряму трасу осідлати, — він кивнув на небо. — Щоб командування нарешті помітило тебе і дало в руки діло, заради якого варто жити. — І перейшов на довірливий тон: — Буду шукати нових методів тактичних дій. Все по-новому. Все в дусі атомної епохи. Гадаєш, не подужаю? Ого, ще як подужаю. Головне — напрямок, вірний азимут, отой прямий маршрут, який нам підказують премудрі наші начальники. Після лекції генерала Боделана у мене наче в голові проясніло.

Лекція, про яку говорив Розумовський, запам'яталася й Дубовому. Командир з'єднання нерідко навідувався до їхнього полку, інколи сам проводив заняття з офіцерами, ділився досвідом. «Учіться мислити самостійно, діяти рішуче й швидко,— сказав він якось офіцерам на заняттях по командирській підготовці.— Запам'ятайте: сучасний бій — це екзамен на витримку й волю, і гартувати їх ви мусите щодня. Самостійність дій кожного командира набула особливої ваги зараз, в добу розвитку термоядерної зброї».

— А який ти зробив висновок із генералової лекції? — спитав по хвилі Розумовський.

Дубовий відповів не зразу. Замислився, немов зважуючи свої думки, потім з деякою нерішучістю мовив, що генерал виклав усе просто і ясно, краще не підсумуєш. Ініціатива і рішучість! Зрештою, про це тільки й була мова. Він раптом відчув ніяковість і знизав плечима: я, мовляв, тільки старший лейтенант, а ти капітан, тож і витлумачуй генеральські вказівки. Тоді Розумовський спокійно, з рішучістю людини, яка знає ціну своєму слову, прочитав Дубовому цілу лекцію, з якої виходило, що для кожного офіцера святою святих повинна бути тактика. Елементи тактики становлять головну суть більшості вправ по стрільбах, вони є основою нормативів і програмних тем. Навіть коли офіцер займається із підлеглими стрійовою підготовкою, він повинен пам'ятати про тактику.

— О всемогутній майстер тактичних проривів! — вигукнув з робленим пафосом Дубовий і, спинившись, приклав урочисто до грудей руки.— Визнаю за вами абсолютне право визначати на сьогодні головний тактичний напрямок нашого просування по місту. Куди спрямуємо свої кроки: в центральний універмаг чи «Синтетіку»?

— Почнемо з центрального універмагу, потім «Дитячий світ» і, нарешті, прощальний візит до Обручових,— весело проголосив Розумовський.

— А чого у «Дитячий світ»?

— Все має своє призначення, дорогий Сашко.

— Твоя практичність мені подобається, капітане Розумовський. Але чи погодив ти свої закупки з Олею?

— Не туди цілишся! — приховує хитрувату посмішку в кутиках уст Розумовський.— Йдеться не про наші з Олею вузькородинні інтереси, а про добро загалу. Дбаю про людей.

— Розумію! Доручення від дружини Ярошенка. Це справді висока мета! До доручень високого начальства треба ставитися з належною пошаною.

Розумовський сміється.

— Ох і колючка ж ти! Я розповім Галині Павлівні, як ти потішався з її замовлень.

— Но, но! — вдає із себе ображеного Дубовий. — Я тільки принагідно нагадав тобі про службову субординацію. І взагалі прошу, капітане, не розводити на вулиці зайвих дискусій! — Він щось пригадав, вийняв і собі блокнотика. — У мене теж замовлення, доведеться нам, мабуть, розійтися.

— Від Жени?

— Від взводу.

— А! Колективне, значить, — уточнив Розумовський. — Тоді давай домовимось про місце зустрічі.

— Площа Калініна, Головпочтамт. О сімнадцятій нуль-нуль.

— Єсть, о сімнадцятій нуль-нуль! — козирнув Розумовський. — Розійдись!

І вони розійшлися.

Тоді ще Дубовий командував взводом, вправно і вміло хазяйнував у своїй маленькій воїнській родині. Від'їжджаючи до Києва, мало не від кожного одержав якесь замовлення.

Оцей набір філігранних ключиків він придбав для рядового Цхорелі, який загорівся бажанням влаштувати в роті радіогурток. Темпераментний, з худими, запалими щоками, майже хлоп'я, він був упертий і не по літах серйозний воїн, дехто жартома називав його «студентом». Спочатку служба давалася «студентові» нелегко. Вранці після сигналу «підйом» він ледве встигав одягтися, запізняювався в стрій, погано володів зброєю і цим нерідко накликав на себе справедливий гнів командирів. Але з часом Цхорелі став вправним солдатом. І в цьому велика заслуга сержанта Мурая, який доброзичливо поставився до новачка і терпляче вчив його воїнської справи.

Рядовий Акулінічев попросив купити турнірний секундомір, і Дубовий уявив собі, що, коли він принесе цей секундомір в казарму, взвод зустріне подарунок гучним «ура». Акулінічев прославився на весь округ своїми ша-

ховими баталіями, а в межах полку для нього не було рівного суперника. Підполковник Костерін, правда, пробував кілька разів виходити з ним на нічию, однак він, зрештою, визнав безперечну перевагу молодого солдата.

Пакети, клунки, книги. Навіть незручно якось офіцерові йти отак обвішаним по київських вулицях.

— Ге-ге, товаришу старший лейтенант! — засіяв до нього здалеку усмішкою Розумовський. — Крос із повною викладкою? Патруль може змінити наш маршрут.

— Без страху і сумніву вперед і тільки вперед! — проголосив з комічною серйозністю Дубовий.

— Вперед не маю сил. Спрага замучила! — Розумовський позирає на затишний літній павільйончик, що голубіє між деревами скверу. — Давай спочинемо перед останнім марш-кидком.

— Товаришу капітан, — комічно насуплює чорні брови Дубовий, — хоч я й нижчий за чином, але змушений взяти командування на себе. Ніяких зупинок, ніякого перепочинку. Вас ждуть генеральські зірки і очі коханої.

— Ну, хіба що очі коханої, — з добродушною безпорадністю зітхнув Розумовський. — Тоді вперед!

З пакунками йти було важко, але молодість не піддається втомі, у молодості є свої приховані запаси сил.

Тільки, здається, Дубовому невесело, вже ніби й не радіє зустрічі з Ольгою. І коли Розумовський, помітивши це, пробує розважити його жартовливими репліками, він з награною недбалістю каже:

— Так, дорогий Михасю, чогось мені холодно в грудній клітині. Готовий читати сомнамбулічні вірші Верхарна, на зразок його космічних плачів:

І сум всесвітній плавиться над нами,
І зорепад нагадує нам смерть.

Це говорить тобі старший лейтенант Дубовий, який не вміє заздрити людям з блискучими службовими перспективами, не прагне посісти зручного крісла в Управлінні військами, але дуже прикро сприймає інтимні успіхи своїх друзів, особливо коли вони цілують його дівчину.

— Твою дівчину? — вигукнув вражено Розумовський. — Ти ж сам привів мене в її дім! І потім... привітав із заручинами... Ти не любив її ніколи.

— Не знаю.

— За два роки жодного ніжного слова дівчині! — Розумовський знизав плечима, зверхньо подивився на товариша. — І тепер ще ревнуєш!

«Так, тепер я ревную, — зізнався сам собі Дубовий. — Тепер я, здається, став розумніший».

Якось вони з Олею гуляли на дніпрових кручах. Оля була насторожена, ніби ждала тривожної звістки.

— Скажи, Сашо, ти віриш у кохання з першого погляду? — спитала вона.

На таке банальне питання можна було відповісти по-смішкою або, вдавши з себе філософа, проголосити якусь мудру сентенцію на зразок: «Раптовість сама по собі не є випадковою, а тільки знаменує перехід явища з одного якісного стану в інший». Він тоді, здається, так і сказав їй, дуже комічно і дуже безтурботно.

Однак Оля не сприйняла його жарту, бентежні іскорки все дужче розгорялися в її очах.

— А знаєш, Сашуню, що я прочитала у Рібейру? — заговорила вона, не дивлячись йому в лице. — Кохання з першого погляду існує. Він називає його «передчуттям кохання», яке може спалахнути в одну секунду, з одного слова, з одного погляду. Потім це почуття наростає, міцніє, набуває краси, в ньому виявляється все багатство людської особистості. Якась загадкова сила несе людину шляхом незвіданого, як річка несе кволе суденце, поки спереду не заясніє безмежна морська широчінь.

— О геній красного слова! — пожартував Дубовий.

— Для тебе все тільки жарти... А я не хочу жартів...

Тоді він мусив зрозуміти, що вона не жартує. Але він не наважився подивитись їй в очі. І тепер має розплату. Розумовський виявився уважнішим.

— Сімнадцять нуль-нуль, — перервав його думки Розумовський. — Нас ждуть у Обручових.

— А може, ти сам?.. — завагався Дубовий.

— Нас ждуть у генерала Обручова! — натискаючи на кожне слово, повторив Розумовський. — Поквапимось! Генерали ждати не люблять.

До Олиного будинку два квартали. Незабаром вони стануть перед дверима з латунною табличкою на третьому поверсі і почують радісно переляканий Олин вигук: «Нарешті!» Потім її бліді руки ляжуть на вкриті пилом погони Розумовського і спраглі губи...

Дубовому здалося, ніби він уже вдесьте, всоте переживає цю інтимну, не для сторонніх очей призначену

сцену, ніби отака палка зустріч стала їхньою традицією, чимось священним, ритуальним, і кожен, хто дивиться на них в таку мить, повинен заплющити очі і відійти з почуттям шанобливого зворушення. І ніщо, ніщо не зміниться в їхніх стосунках, не може змінитися, не повинне. Адже Оля з числа тих дівчат, які, віддавши серце судженому, все життя своє присвячують дорогій людині. Тож хай собі кохаються! Хай буде сьогоднішній їхній вечір по-справжньому щастям для них, пам'яткою на довгі роки, а ти, старший лейтенант Дубовий, ти, роззяв-куватий мрійник, краще знайди в собі мужність піти геть.

— Пробач, Мишко...— Дубовий спинився навпроти знайомого будинку, що святково сяяв великими вікнами в промінні призахідного сонця.— Я, мабуть, таки не піду.

— Як це не підеш?

— Не гнівайся, Михайле...— непевним тоном проказав Дубовий. В ньому боролось бажання ще раз, може, востаннє, побачити Олю і горда рішучість — забути її, поховати в душі саму згадку про неї.— Не піду.

— Як ти можеш таке говорити? — обурено вигукнув Розумовський.— Оля стільки ждала сьогоднішнього вечора! Хай це старомодно, але вона хотіла, щоб наші заручини запам'яталися на все життя. Та й незручно якось. Нас запросив сам генерал Обручов. А ти відмовляєшся. Що я йому скажу?

— Я не відмовляюсь...— видавив із себе Дубовий, зовсім розгубившись.— Я ж був сьогодні там, ми разом снідали. І, мабуть, годі. Та й набридати шановному генералові не велить моє скромне офіцерське звання.

Розумовський взяв його під лікоть, попробував стягнути з тротуару.

— Я бачу, Сашо, ти досі пасуєш перед Обручовим,— по-своєму витлумачив він вагання Дубового.— Сьогодні він для нас не генерал, а просто Олин батько.

— Ага, Олин батько! — вихопилось у Дубового, як віддих полегшення. Слово «батько» повернуло його до дійсності, нагадало, що й справді це діло далеке від службових обов'язків. Тепер можна різати напрямки.— Чаркуйся з генералом по-сімейному, сам, а я маю дещо цікавіше.— Він загадково примружив око.— У мене зустріч.

— Так би й сказав! — аж ніби зрадів Розумовський.— Амур кордіаль, значить?

— Так точно, товаришу капітан! — зробив крок назад Дубовий, і очі його взялися туманом смутку. — Іди і хай тобі щастить на порозі великого родинного шляху. Тільки не забувай про службу. Чекатиму на вокзалі рівно о двадцять другій нуль-нуль.

4

Дубовому здалося, ніби хтось легенько доторкнувся до його долоні. Так будила його тьотя Віра, коли треба було збиратися в школу, а він ще додивлявся останній сон. «Пора, Сашуню!» Він ховав руку під ковдру, поринав у рожевий, тремтливий сон, але тьотя Віра знову виймала його руку і ніжно пестила її своїми закрубілими од вічної кухонної роботи пальцями.

Ні, тьоті Віри тут немає. Тьотя Віра живе в Києві, де він лишив її, подавшись у військове училище.

Розплющив очі, зиркнув на руку. Це сонце дотягнулося до нього! Дістало промінчиком його долоні, повзе все вище й вище, хоче зазирнути йому в лице. Від того промінчика пахне сухими, теплими тротуарами, масною землею, розімлілими травами...

«Невже я міг усе це втратити? — розмірковував крізь сонливу дрімоту Дубовий, відчуваючи в усьому тілі солодку розслабленість, як буває з людьми, які, видужуючи, поволі набираються сил. — І не знав би я більше сонячних ранків, не було б для мене отого чистого, ніжного неба. Так легко людина може все втратити. Навіки й безповоротно».

Йому здалося, ніби в коридорі хтось шепочеться, не наважуючись зайти до кімнати. Він підвівся на лікті і гукнув. Довгий час наслухав, але шепіт наче стих, і тиша знову опанувала дім. «Мабуть, Валя з санітаркою», — подумав він, радіючи, що його оточують дбайливим піклуванням. Вчора приходили солдати з роти, та їх не пустили. Потім, коли він спав по обіді, приходив комбат Седих, його теж не пустили. І він, мабуть, пішов з ображеним виглядом.

Загдка про комбата нагнала на чоло хмарку. Полізли спогади, невеселі думки. Дубовий розумів, що комбат Седих навідався більше для годиться, аби виказати перед людьми свою чуйність до хворого. Педантичний, сухий, завжди заклопотаний справами, він з самого початку, відколи призначили Дубового на роту, супився,

не довіряв йому, бо, на його думку, старший лейтенант ще не визрів для такої відповідальної посади.

Згадалося Дубовому й те, як після суперечки його з Галчинським Седих покликав до себе в кабінет офіцерів сьомої роти. Коли всі зібралися, він, трохи знітившись, попросив його вийти. У Дубового вогнем взялися щоки, він ледь стримався, але все ж таки вийшов. Пригнічений і роздратований, став у коридорі біля вікна, розмірковуючи, як йому бути далі: ждати кінця розмови чи покинути штаб. І враз його охопило непереборне бажання почути, що про нього говорить комбат, дізнатися всю правду про себе, якою б вона не була гіркою. І він завмер, навіть затаїв подих, вслухаючись у кожний звук, в кожну інтонацію голосу Седих.

В комбатових словах проривалася гіркота, він говорив з докором, когось картав, соромив, і Дубовий, переконаний, що йдеться про нього, уявляв собі, як посміхається цибатий Галчинський і як інші офіцери хитрувато презираються між собою. Але потім комбат заговорив голосніше, і він на своє превелике здивування почув, що Седих безжально шпетить Галчинського, гнівається на нього за неповагу до молодого ротного. «Авторитет молодого командира,— голос комбата задзвенів,— це в значній мірі і авторитет всіх офіцерів підрозділу. Його треба берегти, за нього треба боротися, а ви, товариші, зустріли Дубового з недовірою, і, може, через це ми втратили хорошого командира».

— О ні! — прошепотів ображено Дубовий. — Мене ви ще не втратили. І ласки вашої я канючити не буду.

Негарно вийшло тоді, ой негарно! Розумовський, з яким він зустрівся в штабі батальйону, глянув на нього здивованими й ніби аж запечаленими очима, похитав головою. Парторг Станкевич виявив більше цікавості: Завів у порожній клас, став допитуватися, що було на нараді. Вийнявши тоненький учнівський зошит, хотів щось записати, але передумав і знову заховав зошит у планшетку. На його обличчі вгадувалися думки: «Ти хоч і друг мені, але панькатися з тобою ми не будемо». Потім була розмова з Седих, після якої Дубовий вийшов у коридор з рішучим виглядом, поминув гурт офіцерів і хутко подався до виходу. Аж на воротах його догнав Розумовський, владно поклав на плече руку, ніби бажаючи утримати від непродуманого, відчайдушного кроку. «Що там?» Дубовий кинув через плече з зухвалою ве-

селістю: «Топитися йду... під краном». — «Не дурій!» — «Чого ж мені не дуріти? Комбат розтлумачив, що для командира головне — авторитет, а я авторитету не маю. От і доведеться зробити висновок». Він не сказав, якого висновку дійшов, але Розумовському й так було ясно. Дубовий, озлившись, напевно здійснить свій намір, про який говорив йому не раз: подасть рапорт про переведення в іншу частину...

«Я й справді хотів було подати тоді рапорт, — згадався Дубовому. Він поклав поверх ковдри руки, глянув на них, і вони здалися йому гарними й міцними. Хвороблива усмішка скривила його вуста. — Добре, що Розумовський відрадив. Хороший він хлопець. Знає життя і вміє знаходити в ньому найпряміші дороги. А мені мало ще голову милили...»

Зайшов лікар, швидко взяв Дубового за руку, наморщив чоло: лічить пульс, мудрує, вдає із себе дуже суворого, байдужого до сонячних чар. Волохаті брови — як пухнасті китички на вербі, теж мудрі і теж суворі, — підскочили вгору, перешіптуються між собою. Спробуй вгадай їхню мову!

— Скоро на волю, товаришу майор? — потягнувся до нього блідим обличчям Дубовий.

— «На волю» я вас випишу тоді, коли оці щоки, — провів пальцем по обтягнутах шкірою вилицях хворого, — заграють гвардійським рум'янцем. Перестаралися ви зі своєю купіллю. Ще півгодини, й довелось б Ярошенкові підшукувати нового командира роти.

По його голосу не збагнеш, чи схвалює він оту нічну купіль, чи ні. Обличчя незворушно серйозне, в голосі батьківські докірливі інтонації, і тільки очі виблискують так, наче під'юджують, заохочують: молодець, не злякався!..

Не знає Дубовий, як тієї ночі з болем пильно вдивлялися ці очі в його скривлене судорогою, помертвіле обличчя, обмацували кожну рисочку на ньому, ловили щонайменший порух, шукали ознак життя. Дубового привезли з офіцерського гуртожитку під ранок, він мав, на губах виступила бульбашками піна, а пальці все стискалися в кулаки, наче хотіли вчепитись у щось. «Житиме?» — спитав тоді в лікаря Костерін, і сивоусий майор, уважно оглянувши хворого, відповів, немов поклявся: «Мусить!...»

Все почалося ще вдень. Було хмарно, вітряно, чекали високої води, що насувалася з верхів'їв річки. На хімкомбінаті давно ждали повені, дренажні споруди, купи каміння, мішки з піском мали закрити дорогу стихії. Але того похмурого дня стало ясно, що вода буде вища, ніж сподівалися, що вона залле не тільки зарічанські луки, а й горбастий, перекопаний будівельними траншеями, весь захарашений стосами дощок, купами цегли й каміння острівця стадіону, і що без допомоги військових комбінату не обійтися.

За проханням комбінатської адміністрації, на найважчій дільниці допомагав полк. Солдатським рукам належало врятувати від водяної стихії складські приміщення, двір електростанції і під'їзні колії залізничного вузла. Робота була виконана швидко, земляний вал перетяв шлях нуртливому потокові, і підрозділ за підрозділом почав виходити з аварійної зони.

І раптом всіх приголомшила тривожна звістка: з верхів'їв суне ще страшніша, ще могутніша лавина води. Ось-ось, може, за годину, розіллється тут каламутне море, затопить острів, зруйнує усе, що було збудоване роботящими руками молоді. Загине стадіон, загине бетоновозна естакада — сотні годин невтомної праці комсомольців-ентузіастів.

Дубовий одразу постановив: переправлятися на острів! Розумовський завагався: чи наказ полковника дає їм право на цю широку ініціативу? Дубовий показав рукою на острів: «Онде мій наказ». І вже хотів був рушити до своїх, але Розумовський взяв його за лікоть: «Стривай! Ти робиш дурницю... Я людьми ризикувати не буду і тобі не раджу. Якщо вода піде на острів з обох боків, там буде таке, що страшно подумать». Дубовий на мить зупинився: «А що ж робити? Лишати їх у біді? — Він кивнув на гурт молоді, що стояв неподалік. — Цей стадіон ми разом будували, і рятувати його — наша спільна справа».

Переправлялись на бронетранспортерах, пливли на острів, як у бій. Вилетівши з ходу на сухе, тягнули за собою сталеві троси, важкі ломи, сокири. Потім дерлися на дерев'яні стояки, штурмували їх, немов це був міст, по якому мали пройти танки і весь їхній полк.

Найбільше запам'яталося Дубовому, як Очеретний раптом взявся перетягти трос з естакади до бетономішалки, що стояла біля залитого котлована. Бетономі-

шалку вже майже знесло водою, брудна піна нуртувала навкруг неї, і вона мала вигляд затонулого бойового корабля, покинутого командою. І ось Очеретний, схопивши залізний трос, сповзає у темну прірву, ще мить пробує втриматися рукою за дерев'яний настил, ще ніби вагається і враз пірнає через піняві буруни до затопленої машини. Дубовий почув його дикуватий вигук, побачив пілотку, що попливла між стояками, мов після утоплення, і, не роздумуючи, кинувся й собі за сміливцем. В три помаху догнав його, сіпнув до себе і виволік на пісок...

Вчора лікар спитав, який у нього, Дубового, спортивний розряд по плавбі і, дізнавшись, що ніякого, підняв вражено брови: «Мені казали, що ви могли б побити світовий рекорд». — «У мене в роті всі рекордсмени, товаришу майор, — відмігся жартом Дубовий, але, згадавши Очеретного, додав: — Дехто, правда, більше ентузіазмом бере. Ну, та всьому свій час, якщо треба буде, навчимося плавати й по найвищих розрядах».

Легкий стукіт у двері урвав думки Дубового. До кімнати одна по одній увійшли дівчата з хімкомбінату. Дубовий хапливо поправив на собі ковдру, обсмикнув простирadlo. У кожної в руках по букету, — розгублені, вибачливі усмішки. За ними — широкоплечий здоровань, парторг роти Станкевич.

— Товаришу старший лейтенант! Дозвольте від імені комсомольців хімічного комбінату передати вам... сказати вам, що ми дуже, дуже вдячні й бажаємо вам... — дівчина зашарілась, обірвала на слові і, підійшовши до Дубового, поклала на тумбочку букет. — Від третього цеху, товаришу старший лейтенант.

— І від компресорного.

— Від цеху синтезу газу...

Дубовий згрібає квіти докупи, впирається пахощами. А може, просто на якусь мить хоче сховати очі? Тепер він чує голос Станкевича:

— Я тобі квітів не приніс. У мене інший подарунок. — І поклав біля подушки голубий конверт.

На обличчях дівчат спалахнули лукаві усмішки.

— А ви прочитайте, товаришу старший лейтенант, — підхочує одна з сміхотливих гостей. Таємниця конверта, мабуть, уже давно їй відома.

— «Запрошуємо мореплавця Олександра Дубового на весілля», — прочитав уголос хворий. Ще не осягнув-

ши змісту прочитаного, підводить погляд на Станкевича.— Як? Володю...

— Ти читай далі!

— ...«весільний банкет відбудеться після остаточно-го видужання відважного мужа. Володя, Валя».

Станкевич сутулюється знічено, ніяк не ввійде в роль нареченого.

— Ех, Володю,— озивається з удаваним смутком Дубовий.— Був козак і нема.

— Так от, дівчатка,— обернувся Станкевич до дівочого гурту,— бачите, чого нам коштує ваш стадіон? Людина, можна сказати, здоров'я втратила, ще невідомо, коли візьметься до роботи. А дехто у вас поширює чутки, ніби армійці холодком ставляться до комбінатських друзів.

Одна з гостей, круглолиця, чорнява красуня, ображено накопилила губенята, по-змовницькому презирнулася з своїми подружками.

— Ніхто таких чуток не розпускає,— мовила вона з воявоначим викликом.— І взагалі стадіон — це не тільки справа хімкомбінату, а й усієї молоді міста...

— Мітинг потім! — підняв примирливо руку Дубовий.

— Товаришу старший лейтенант,— заговорила щирим тоном чорнява.— Стадіон буде обов'язково збудований... А всілякі чутки... ви не слухайте...

— Я й не сумнівався, що стадіон буде,— сказав Дубовий.— І чуткам не вірю.

— А воду все-таки каламутять,— насуплено озвався Станкевич. Хотів іще щось додати, але передумав.— Отак, значить, друже, даю тобі тиждень на лікування, не більше. Вчора Ярошенко повідомив, що скоро будуть великі учення...

Дівчатам стало незручно слухати їхню розмову. Кругловида красуня, що, певно, була серед них за старшу, подала знак, вони підвелися і, немов по команді, попрощались:

— Видужуйте швидше, товаришу старший лейтенант!

Білі халатики майнули в дверях, останні усмішки, помаху рук — і ось уже Станкевич з Дубовим лишилися на самоті.

— Добрий жених з тебе, Володю,— проказав тихо

Дубовий, і в голосі його прозвучало щось схоже на заздрість.

— Маєш рацію, Олександрє, по жіночій лінії я трішки пасую. Але капітуляції не буде,— наголосив на останньому Станкевич.— Організуємо з Валюшою сім'ю на абсолютно дружніх і рівноправних засадах. Матимеш блискучий взірєць для наслідування.

— Мені не горить,— відмахнувся насуплено Дубовий.— Я, Володю, не про це думаю. Мабуть, подам рапорт про переведення в іншу частину. Щось у мене тут не ладиться.

— В іншу частину? — Станкевич підійшов до ліжка хворого, глянув йому суворо у вічі.— Ось що, хлопче, ні про який рапорт я не чув і не бажаю чути. Ясно? І взагалі час кидати дитячі витівки. Подам рапорт! Піду до Ярошенка! Зроблю те, зроблю інше!.. Коли ти нарешті станеш серйозною людиною?

— Здається, за легковажність мені ще ніхто не дорикав. Служу не за страх, а за совість.

— Я про інше, Сашо. Не можна легковажити своїм душевним покликанням, своїм командирським талантом.

— Це в мене командирський талант? — болісно посміхнувся Дубовий.— Щось не помічав.

— А ми помітили! — з твердою упевненістю сказав Станкевич.— Я добре пам'ятаю, як ти на осінніх ученнях захопив переправу «ворога», як зимою, в тридцятиградусний мороз, у заметіль штурмував неприступну висоту. Та й останній випадок! Не всякий наважився б взяти на себе таку відповідальність без наказу командира.

— Це твоя думка,— не став заперечувати Дубовий.— А щодо тієї висоти, то не моя заслуга, а Розумовського. І в наказі по полку говорилося, що він діяв рішуче і з розрахунком. Хай та висота буде за Михайлом. Він її справді чесно завоював.

...Іх було піднято по тривозі глухої заметільної ночі. Проривалися крізь хугу в туманистій, морозній темряві. Їхали в невідомість, на невизначені траси, аж поки Дубовий не почув по рації наказ комбата: «Наступаємо з ходу правіше од шосе. Ведуча сьома». Та ніч запам'яталася маревно-білими спалахами вибухів, тріскотнявою пострілів і натужним ревищем машин, які сунули по снігу, пробивалися крізь віхолу, крізь замети, що

швидко росли, кучугурилися хвилями штормового моря і врешті перетяли зовсім дорогу.

Раптовий спалах різонував темряву, велика сліпуча куля знялась над лісом, сніги маревно забілили, ніч зробилася моторошною і порожньою, мов на далекій, безлюдній планеті. «Ядерний удар! — майнуло в свідомості Дубового, і, може, через те, що в ту мить він не встиг подумати про безневинну фосфоричну імітацію атомного вибуху, по спині в нього сипонули мурашки. — А нам треба йти просто туди. Іншого шляху немає».

Ревіли танки, за ними сунули стрілецькі підрозділи. Розвідка доповіла, що «противник» поспішно зайняв оборону, жде підкріплень і всі надії покладає на сніг і смугу радіоактивного зараження. Солдати й командири йшли в протигазах, вибиралися з сніжних ям, підсобляли один одному. Ось поруч з Дубовим сірим привидом суне сержант Мурай, за ним бовваніє висока постать Акулінічева, що несе свій гранатомет, як зачохлений брезентом прапор... Такі прості, такі хороші хлопці! Вони вийшли на рубіж атаки на півгодини раніше, ніж сподівався «ворог», вийшли до підходу його резервів і, подолавши ядерну зону, оволоділи «ворожим» укріпленим районом.

— Мое завдання в ту ніч було просте, — заговорив Дубовий, отямившись від спогадів. — Випередити тих, що оборонялися, і все.

— Не забувай, що саме твоя сьома рота вирішила долю операції, — незаперечним тоном сказав Станкевич.

— Її вирішив фланговий удар Розумовського.

— Не будемо гадати, зрештою, хто її вирішив, але моя думка, Олександрє, така: у тебе є сильна командирська жилка — наполегливість, воля...

— Стривай! Ти ж говориш про себе!

— Ні, я кажу про старшого лейтенанта Дубового. Йому часом бракує витримки, поваги до своїх воїнських начальників, він надто самовпевнений і надто гарячий. Але ж хіба цей старший лейтенант... — Станкевич з підбадьорливою усмішкою поляскав Дубового по плечу, — не був раніше кращим взводним у полку? Хіба він не володіє всіма видами штатної зброї, хіба не стріляє «на відмінно», не тямить у тактиці? І хіба цей старший лейтенант — даруй мені за гірке нагадування! — хіба він забув, яким відважним і розумним командиром був його батько майор Дубовий?

— Про батька не треба...

— Ні, треба! Дуже треба, Сашо! — урочисто промовив Станкевич. — Ти шукаєш сліди свого батька, я знаю. Навіть знаю, що пишеш про нього біографічну повість. Але ж мало відшукати шлях, яким він ішов. Зумій піти далі його дорогою — це, Сашо, набагато важливіше, ніж поставити старому найрозкішніший пам'ятник. А тепер давай лапу і вилежуйся! Та набирайся сил! Зайдеш до нас в партбюро, я зніму з тебе стружку!

В його жартівливому тоні вчувалися владні потки, і сам він, міцний, певний своїх сил, наче мандрівник, що зібрався в далеку путь, чимось раптом нагадав Олександру батька.

— Нічого не поробиш, Володю, доведеться зайти, — зітхнув не то з сумом, не то з полегшенням Дубовий.

Станкевич, посміхнувшись, мовчки глянув на товариша — погляд його був добрий і зворушений, — глибоко зітхнув, немов тамуючи в собі бажання сказати ще багато гарних слів, підняв у прощальному жесті руку і вийшов з палати.

Незабаром зазирнула Валя.

— Вам лист, товаришу старший лейтенант, — дівчина нахилилася над його ліжком.

— Спасибі, Валюшо.

Він підніс лист до очей і відразу ж упізнав почерк генерала Обручова. Серце його радісно стиснулось.

Їхня дружба була незвичайною. Вона немов несла на собі суворий відблиск воєнних років і була продовженням того нерозривного душевного союзу, який виник між полковником Обручовим і комкором Дубовим ще в передвоєнні роки. Дубовий-старший, Олександрів батько, пропав без вісті на фронті, але Обручов, який щиро любив свого фронтового побратима, не міг змиритися з думкою про його загибель. Не рік і не два намагався він безуспішно знайти його сліди, і коли через двадцять років після війни йому зовсім випадково випало побачити сина майора Дубового, він наче стрівся з давнім другом, настільки схожі вони були не тільки зовні, а й за вдачею.

Палке бажання Дубового розкрити батькову таємницю знайшло щирий відгук у генерала Обручова, який доклав немало зусиль для з'ясування істини. Якщо йому

шастило взнати щось нове, він зразу ж про це сповіщає Дубового.

І сьогодні Олександр хвилюючись розірвав конверт. Що там? Очі його швидко бігали по рядках.

«Дорогий Сашко! — писав генерал Обручов. — Сьогодні мені повідомили, що ти вже одужуєш. Разом з Олею щиро радіємо. А то, зізнаюся, ти нас добряче стривожив. Про батька нічого нового. Невблаганний час затирає сліди, і все важче знаходити людей, які могли б чимось допомогти тобі. Але ще не все втрачено. Позавчора був у мене в гостях командир вашого з'єднання генерал Боделан, мій давній фронтовий приятель. Нещодавно він виступав по телевізору. Каже, що через студію надивав одного старого партизана, свого рятівника з часів війни. І уяви собі: партизан пам'ятає якогось радянського майора, що бився на Сеймі в німецькому тилу. Сьогодні вони завітають до мене. Може, щось дізнаюся нового, то одразу повідомлю».

Рука з білим папірцем лягла на ковдру, в голові — туман. Вже стільки думав про батька, що й надія почала згасати. І все ж таки не зрікся свого наміру: шукати....

Батько Дубового пішов на операцію у саме пекло і не повернувся. Раніше думалося: загинув у німецьких тилах. Але потім, коли Олександр познайомився з генералом Обручовим і від нього дізнався, як батько вирушив на операцію і скільки недобрих підозр упало на голову генерала після його зникнення, він вирішив докопатися правди.

Іздив по країні, зустрічався з ветеранами полку, не один вечір просидів у тісних кімнатках військового архіву... Довго блукав манівцями, аж по тому йому ніби розвиднілося трохи. Спочатку став вести записи, нотував усе в хронологічному порядку, нанизував факти один за одним, ліпив їх до купи, мостив дорогу до невідомості. Далі почав дещо домислювати, робив висновки, заглиблювався в окремі події, і непомітно люди ожили на його сторінках. Поступово мова пішла вже не про факти, а про далекіх учасників баталій. Запис переріс у щоденник, щоденник — у повість.

Дубовий знов взяв із тумбочки лист. «З іменем твого батька, Олександр, — писав генерал Обручов, — я пов'язую щось більше, ніж долю однієї людини. Майор Дубовий був для мене втіленням справедливості, пар-

тійної чесності. Дехто пробував принизити його образ, дехто навіть піддався ворожій провокації, повіривши, що колишній комбриг Дубовий зрадив рідну землю і перейшов на бік ворога. Німці закидали нам листівки, в яких говорилося про його «добровільну» здачу в полон, про те, що йому начебто надано високих привілеїв німецьким командуванням. Але я й чути не хотів про це. Майор Дубовий, Олександр, був комуністом. Таким я його знав...»

— І таким ти залишився для мене назавжди, батьку,— стиха промовив Дубовий, стискуючи в руці голубий конверт.

5

Командир полку викликав чергового, наказав розшукати замполіта Костеріна:

— Він, здається, у мінометників, хай зайде до мене.

Хвилину через десять підполковник Костерін уже був у кабінеті командира.

— Кликав, Іване Івановичу?

Ярошенко, не відповідаючи на питання, підвівся, виїшов неквапливо з-за столу і подав замполітові руку. Глянув на його забрюхані черевики.

— Все бігаєш, Степане Васильовичу? Ніколи тебе в кабінеті не застанеш. Мабуть, усі підрозділи вже обійшов?

— Та де там! — озвався Костерін. — Тільки й встиг провести політзаняття у мінометників.

— А чому сам? Чому не командири взводів?

— Важлива тема, Іване Івановичу, про рішення з'їзду, про п'ятирічку. От і захотілося самому погомоніти з солдатами. Хороша розмова вийшла, душевна, відверта,— з теплотою в голосі сказав Костерін, сідаючи до столу. — Цікавий народ! Якби не тактичні заняття, не відпустили б мене до обіду.

Задумлива усмішка ковзнула по його вустах, і він з дружньою теплотою глянув в обличчя полковникові.

— Ну-ну! — буркнув Ярошенко. — Хотів би я мати, Степане, твій характер. Погомониш з людьми, і вже тобі весело.

— Страшенно весело, Іване,— саркастично підтвердив Костерін. — Ліг о третій, а заснув о шостій.

— Знову Оксанка хворіє?

— Температура й температура. Під вечір було наче все добре, Кривоніс заходив, поставили гірчичники, а вночі знову...

— Так ти й не снідав, мабуть? — співчутливо заговорив полковник.

Костерін зізнався, що не снідав. Вже три дні як сам хазяйнує. Сестра поїхала в Ростов до молодшого сина. Він там у неї в цивільній авіації служить, а оце вирішив одружитись, ну й сестра, звісно, як всяка мати, все кинула й подалася підсобляти молодят. Тепер вдома пустка. Оксанка вередує, і йому довелося взятися за хазяйство. Поховавши минулого року дружину, Костерін стоїчно зносив митарства вимушеної самотності.

— Я теж холостякую. Галина Павлівна пише з Півночі, що Сергій у морі, а вона хоче його діждатися.

— Діло довге,—прикинув Костерін. Він знав, що Ярошенків син служить у підводному флоті, плаває десь у північних широтах на атомному човні, і дружина полковника їздить до нього часто, живе там подовгу і повертається зовсім змученою.— Хотів я про одну річ погомоніти, Іване Івановичу,—підступив до нього ззаду замполіт.— З технікою не гаразд вийшло. Не можна усе найкраще віддавати нашим «маякам».

— Про розумовців говорить столична преса. Кожний другий солдат в роті відмінник. Рота завоювала десятки кубків, грамот, вимпелів, подяк командування. А як стріляють розумовці! Рядовий Маєвський нагороджений грамотою ЦК комсомолу. Рядовий Суханов п'ятнадцять разів виходив на вогневий рубіж і всі п'ятнадцять разів виконав завдання на відмінно. І ти шкодуєш, що я віддав їм нові машини!

— Я шкодую, що столична преса не говорить про інші підрозділи,—промовив роздратованим тоном Костерін.

— Наприклад, про Дубового, чи не так?

— Може й так.

— Ех, Степане, Степане! — Полковник важко сів до столу, поклав перед собою великі руки робочої людини.— Дубовий і мені дорогий. Мислячий офіцер, знаю. Міг би бути кращим з кращих. Але, на жаль...— Ярошенко розвів руками,—не чує під собою ґрунту. Рано ми його поставили на роту: І все ти наполягав!

— Не зрікаюся. Був за нього горою.

— А тепер?

У короткому мовчанні Костеріна Ярошенкові вчулося вагання, він розвів руками, хотів кинути якусь угідливу репліку, але замполіт раптом підняв голову і сказав твердо:

— Я — за нього.

— З упертості, значить?

— Ні, з переконання.— Костерін пройшовся кілька разів по кімнаті, став біля вікна, сперся кісточками пальців на підвіконня.— Я знаю Дубового. Він завжди чогось прагне, вишукує... В училищі його називали «психологом», дехто з командирів навіть пропонував відчислити його за «демагогічні роздуми й підрив дисципліни...».

— І ти схвалюєш це? — саркастично посміхнувся Ярошенко.

— Ні, я тільки намагаюся зрозуміти Дубового, правильно зрозуміти,— повторив задумливо Костерін.— Сам знаю, не все в його поведінці гаразд. Надто різкий, нестриманий... Не завжди вміє знайти шлях до солдат. Але ж в ньому є щось своєрідне, він завжди чимось захоплений, щось шукає. Ти ось сам, Іване Івановичу, кажеш: Дубовий — мислячий офіцер. А нам такі й потрібні. Не автоматичні виконавці команд і наказів старших,— їх ще, на жаль, чимало серед молоді! — а мислячі, здатні дивитися вперед, з творчим вогником. Ти ж розумієш, виконувати накази можна по-різному. Один бачить тільки букву наказу, інший вносить у виконання щось своє, весь віддається справі. Ось і Дубовий завжди в пошуках, завжди б'ється над якоюсь проблемою і, може, через це так часто хибить.

Не вперше чув Ярошенко від свого замполіта отакі міркування і ніколи не наважувався урвати його, бо, крім глибокої товариської приязні до Костеріна, в серці полковника жила ще повага до цього розумного і дуже людяного чоловіка. Хтозна, чи не варто прислухатися до його порад і поглянути іншими очима на того задержуватого лейтенантика, що пересварився в своєму батальйоні зі всіма командирами і потім встряв в оту нічну купіль?

Вставши з-за столу, Ярошенко взяв Костеріна за лікоть, підвів його до канапи, посадовив на холодний, витертий дерматин, сів сам, зосереджений, охоплений важкими роздумами. Сказав, не криючись, що в словах

друга він вловлює певний сенс, але це все не переконує його. Треба думати не тільки про Дубового, не про окрему — хай навіть і варту уваги! — людину, а про полк в цілому. Він, Ярошенко, бачить перед собою насамперед важливу проблему виховання офіцерських кадрів. Він змушений чесно визнати, що не все у них гаразд на цій ниві. І якщо вони будуть давати поблажки таким офіцерам, як Дубовий, то полк втратить свою боєздатність.

— Чому? — сухо спитав Костерін.

— Тому, що Дубовий не має авторитету. У нього виник конфлікт з підлеглими, з товаришами. Я не люблю героїчних жестів. Історія з стадіоном — дитяча витівка! Комсомольці комбінату вирішили збудувати свої лужники! Чи не занадто?

— Для міста й гарнізону не занадто, — відпарирував спокійно Костерін.

— Міста ще немає. Три вулиці, десяток гучних назв, і декому вже мариться новітній Комсомольськ-на-Амурі. Не забувайте, що ми, військові, несемо перед державою відповідальність за бойову підготовку частини, за людей, за їхнє здоров'я... — Ярошкові очі палахкотять гнівом. — Дубовий, якщо хочеш знати, порушив наказ. Ми не благодійники, щоб відповідати за все. Я послав третій батальйон на територію комбінату, а він встряв у чортзна-що!

— Я бачу, Іване, що ти трохи дезінформований, — спокійно мовив Костерін. — Колись принагідно ми поговоримо про це і про авторитет Дубового теж... Але зараз, на жаль, нема часу. Ти говорив, учора про вихід у поле?

— Так, скоро на колеса, — підбадьорився Ярошенко. — Я тут міркував, кого виславити на показні вчення. Все-таки без шостої не обійдемося. Як ти гадаєш?

— Гадаю строго у відповідності із статутними правилами те саме, що й мій командир, — відбувся жартом Костерін. — Тільки одна пропозиція: якщо прибудуть нові машини, радсья зі мною.

— Злопам'ятний!

— Ні, товаришу полковник, я тільки думаю про те, щоб після наступних тактичних учень преса згадала не лише наших «маяків», а й увесь полк. Усе хазяйство Ярошенка.

Дубовий прикрив очі рукою, потім швидко глянув перед себе: раюк! Ясно, прозоро голубіє в рамі вікна небо, у медпункті тихо, і водночас чути якісь шурхотливі шуми, ніби хтось вперто шкребеться кігтистою лапою об скло. Ага, то ж пташня справляє свій весняний бенкет, почули, короткохвості, роздолля!

Хотілося припасти до шибки обличчям, глянути на пташиний ярмарок. Дубовий навіть на лікті звівся, і в ту ж мить нудотна слабість пройняла тіло. Рано ще! Нехай птахи радіють, йому ж тільки думка лишилась. Став міркувати, що то за сон примарився вночі. Чого це наснився чужий, сторонній солдат Жага? Чи ба, не зовсім і сторонній. Приходив же вчора сержант Мурай, і вони гомоніли про небораку, якому тяжко дається воїнське ремесло.

По тому, як тримався Мурай, як він заклопотано оповідав Дубовому про Жагу, видно було, що доля солдата його бентежить і він хотів би чимось підсобити другові. Ота стурбованість виразно відбилась на обличчі сержанта, притїмарила блиск його очей.

Не такий був він раніше! Першорозрядник, доморощений поет і головне — невгамовний заводій усіх ротних вечорів, Мурай любив побалаюдрасити, любив сміхити та веселощі. На танцях у полковому клубі обов'язково закрутить голову якійсь зарозумілій красуні, сипне їй в душу своїми променистими очима, і вже його немає. Вже він з іншою править теревені, вже там чути його гучний, розгонистий регіт, і очі його літають по залу, очі вільного, неприборканого молодого орла.

А вчора прийшов і задумався. Сухуватий смішок тінню ліг у кутиках рота. Помовчавши, переказав старшому лейтенантові свою розмову з Жагою. У того погіршилися стосунки з начальством. Капітан Розумовський заборонив Жазі працювати разом з солдатом Цхорелі над діючою моделлю полігона-стрільбища. Він гнівається на солдата за марнування часу, мовляв, той товчється вечорами в «чужій» роті, замість того щоб набувати військових знань. Дубовий відчув у грудях образ і, щоб припинити неприємну для нього розмову, спитав сержанта про його домашні діла: як здоров'я матері, чи вітчим і досі підгулює і куди пішли після школи Мураєві брати. Розмовляли довго, зовсім по-при-

ятельському, хоч сержант і не забував різниці в званнях і зрідка, ніби виправдовуючись за безпосередність своєї поведінки, трохи натягнутим голосом промовляв: «Так точно, товаришу старший лейтенант».

Дивлячись на Мурая, Дубовий міркував про мінливість людської долі.

«Дивно буває в житті. Дивні взаємини складаються між людьми. Цього сержанта я не любив, через нього зазнав стільки прикростей, стільки гіркоти, і ось він сидить тут, і мені здається, що ближчої людини, ніж він, у полку немає. І він, мабуть, так само думає, і йому зараз дивно, що ми розмовляємо, як давні друзі. А все через те, що мені забракло тоді витримки, і я не зумів відчутти його душу, і з дрібниці народилася злість і взаємна образа».

Не з Мурая почалося їхнє «службове непорозуміння», а з сержанта Жигала. Хтось із штабних офіцерів побачив його у місті разом з підлеглими біля розпивочного павільйону і потім розповів про це на нараді у Ярошенка. Незначний випадок враз набув розголосу. Полковник двічі по тому згадував на нараді сержанта Жигала, а Дубовому дорікав: «Стали на роту — стежите за молодшими командирами. Від пива недалеко й до самотолки».

Треба ж було, щоб саме в той вечір Дубовий, зайшовши до казарми, почув у коридорі веселий регіт солдат і побачив, що це Мурай розважає їх своїми теревеннями. Дубового аж пересіпнуло. Він підкликав до себе сержанта, кинув йому коротко: «Ідіть за мною!» У канцелярії, причинивши щільно двері, став дошкулюно вчитувати.

— Але ж я... ми тільки пожартували, товаришу старший лейтенант,— виправдовувався Мурай.

— Ваші жарти мені вже набридли! Ваші жарти скоро дійдуть до командира дивізії!— все більше розпалювався Дубовий.— При Званському ви пили з солдатами пиво, при мені цього не буде!

— Коли я пив пиво? — весь залився краскою Мурай.

— Я не про вас, ви знаєте про кого. Краще б зайвий раз оглянули зброю, чи все там в порядку... А ви, як хлопчак... Соромно, товаришу сержант! На всю казарму зчинили регіт. Мабуть, у штабі полку чути, як у нас сержанти розважають своїх підлеглих.

На обличчя Мурая лягла тінь, очі його недобре блиснули. Глибоко втягнувши в себе повітря, сержант неголосно, але виразно промовив:

— Дозвольте іти, товаришу старший лейтенант?

Умить Дубовий відчув свій промах, непростимість своєї поведінки і від цього пройнявся ще більшою злістю, бо вже не міг нічого ні виправити, ні змінити.

— Ідіть,— відказав кам'яним тоном.

Сержант різко, з викликом, повернувся і, рубаючи крок, рушив до дверей...

Мимоволі Дубовий перекинувся думкою на комбата. Цього педантичного майора він справді недолюбливав. Але зараз і Седих був чимось милий йому. Адже при всій своїй причепливості комбат вболівав за нього більше, ніж інші начальники. Старого треба зрозуміти. У нього поганий характер, він надто дріб'язковий, в'їдливий, але ж все-таки чесна, порядна людина, з якою можна працювати.

Дубовому згадалися розповіді товаришів про трагічну загибель комбатової сім'ї в ленінградській блокаді, про те, як він довгі роки, не втрачаючи віри, розшукував у списках загиблих ім'я своєї дружини і не міг його знайти. Ця душевна травма позначилася на його характері; у полку майора Седих вважали похмурим диваком, начальство обминало в посадах.

Солдати хоч і побоювались майора, але глибоко поважали його, за очі називали тільки «батею» і в особливих випадках, з дозволу командирів, зверталися до нього за поміччю й порадою.

«І все ж таки він мене не любить,— подумав Дубовий з тихим смутком.— Немає авторитету, каже, нема уміння бути по-командирському строгим і справедливим. Може, у війну, коли все вирішувалося сміливим кидком під танк, коли миттєва мужність була варта багатьох гарних слів, з нього, Дубового, і вийшов би добрий командир. А для сьогоденної армійської служби з її строгою регламентацією і спокійним ритмом він надто гарячий. Або, як каже Михайло, надто розгнужаний...»

Думки втомлювали. Все життя останніх років втиснулося в мозок, і кожна дрібниця оберталася найнесподіванішою стороною.

Щоб позбутися надокучливих думок, Дубовий запитав Мурая про справи в роті.

— Чи не накоїв знову лиха Очеретний? Чи не з'являється в підрозділ під хмелем?

Мурай, збадьорений і повеселілий, розповів, що в сьомій «все гаразд, тільки за ротним дуже скучають хлопці». Не всі, правда, дехто ще й досі ремствує на старшого лейтенанта, але ж і їм просвітліє колись у голові. Очеретний хвалиться товаришам, як він з ротним перетягував трос, як ротний вирятував його в останню мить з біди і як тепер він, Очеретний, не знає, чим віддячити своєму командирові за порятунок...

— Може, й віддячить колись,— промовив хворий і вдоволено всміхнувся.

Ранок заявляв про свої права. Десь в містечку було чути співучу, загонисту команду, здружений тупіт ніг. Сонце вперто домагається свого. Ціла повинь світла, пахощів, пташиного щебету вливається крізь відчинену квартиру.

Раптом відчинилися двері, і на порозі з'явилась Валя. Відкинувши манірно неслухняне пасемко волосся з чола, доповідає з удаваною військовою строгістю:

— До вас приходили, товаришу старший лейтенант.

— І ви побоялися впустити до мене гостей?

— Не гостей, а гостю,— маніриться Валя, злегка погойдуючись на каблучках.— Не забувайте, що сон — найкращі ліки.

— Коли сняться добрі сні. Але добрі сні — як добрі гості. Ждеш одного, а приїде інший... — Дубовий не доказав, спохмурнів, перевів погляд на вікно. — Хто ж приходив?

— Начебто ви й не здогадуєтесь,— ще грайливіше повела плечима дівчина. — Євгенія Павлівна.

Женя! Приїхала-таки! Покинула все й приїхала! Він добре знав, що із своїми винахідницькими справами вона мала сидіти в Москві не менше двох тижнів, а з'явилася через кілька днів. Приїхала, мабуть, нічним поїздом і з першим сонцем — у полк. Якби ж знаття, попередив би Валю, щоб пропустила. Образилась, либонь. Або вже пірнула в свої заводські справи.

Однаке незабаром знову рипнули двері, просунулося лукаве Валине обличчя. Стояла на одному каблучі, вся аж сяяла від вдоволення.

— Приймайте гостей!

Зайшла Женя. Середнього зросту, тугенька, в строгому сірому костюмі, халат недбало накинутий на плечі. Підійшла до ліжка, подала руку.

— Вояка!

— Едісон!

— Не міг відкласти свої стрибки у воду. Ти ж знаєш, що я поїхала не розважатися...

З Женею Дубовий товаришує недавно. Друзі вони щиросердні, відверті. Хоч не було між ними ні поцілунків, ні запаморочливих освідчень в коханні, але, зустрічаючись, вони почувають завжди глибоку радість. За гострим словом, перебільшеною простотою ніби приховують одне від одного щось дороге й потаємне в своїх серцях, якесь сподівання незвіданих утіх, що мусять колись поєднати їх докупи.

— Скільки мені тут наговорили про тебе! — озивається Женя з доброзичливою іронією в голосі. — Наче ти один пішов на штурм розбуялої ріки.

— Якби один — півбіди. А то й мої соколи брьохалися до ранку.

— Не дуже вони брьохалися, — невдоволено заперчила Женя. — Ти з тросом пірнав, а солдати стояли!..

— Погана інформація, — спалахнув образою Дубовий. — Усі себе не жаліли. І з тросами, і без тросів стрибали.

— А Розумовський?

— Розумовський був на бензоскладі. Зробив діло й пішов.

Женя прикишло стежить за обличчям свого друга, їй здається, що воно ніби постарішало. За одну ніч! За кілька лихих годин, що він провів отам на комбінатському дворіщі, рятуючи чуже майно. А втім, мабуть, і не чуже, коли не шкодував заради нього навіть життя.

— Мені приснився сьогодні батько, — заговорив знову Дубовий і міцно взяв Женю за руку. — Зайшов і каже: «Забув мене?» І дивиться такими болісними очима, що згадати не можу!

— У тебе був жар?

— Мабуть, був жар... Боліла голова. Довго не міг заснути. А як заснув, то він і з'явився. І ось я думаю весь час про нього. Розгадую його таємницю: де він подівся, як загинув?

— Невже ніхто не вийшов з оточення?

— Ніхто!— сказав коротко Дубовий.— Так само питали в Обручова: «Невже ніхто не вийшов?» Це здавалося надто підозрілим. Що міг відповісти Обручов? Він вірив своєму батькові, як собі. Він разом воював з ним на Халхин-Голі, у них було героїчне минуле, славна молодість, за яку вони могли не червоніти. Правда, війну починали не разом. Обручов стояв тоді з полком під Москвою, а батько... В самому пеклі опинився. Виводив бригаду з оточення поранених, сплив кров'ю, мав би загинути, та хтось із молодших командирів виніс його таємними стежками. Ну... і приніс перед суворі очі деяких праведників. Мовляв: «Комбриг? Лишився живий, а бригада загинула?» І полетіли його генеральські зірочки, вся його слава бойова полетіла у безвість. Після госпіталю рушив на фронт у скромному майорському званні. Ось тоді і звела його доля з Обручовим: колишній друг став батьковим командиром. Власне, я написав про це в першому розділі мого «безсмертного» творіння.— Він показав дівчині на тоненьку папку, що лежала на тумбочці.— Перший розділ дався найважче. Літератор з мене поганенький, ти ж знаєш, а знайти правду кортить. От і думаю, думаю... Під час боїв на Сеймі вони з Обручовим востаннє розлучилися. Старий мій пішов з батальйоном у ворожий тил, Обручов розпочав бій за переправу. Більше нічого не відомо.— Дубовий силювано посміхнувся.— Ну, годі смутку! Як там у Москві?

Женя сиділа немов у трансі. Все, що оповідав їй Дубовий, було далеке й незрозуміле. Неначе діялося в іншому світі, герої якого ніби й близькі, й знайомі, а збагнути їх не можеш.

Війна, загибель бригади... Тільки читала про такі речі та з маминих оповідань дещо уявляла. В тяжкі роки окупації малою дитиною жила з матір'ю на селі. Батько пішов у партизани, а мати прихистила ще чотирьох безпритульних дівчаток. Так вони й росли усі, наче з одного кореня. Потім роз'їхалися, розбрелися. Одна тільки Зоя, найстаршенька, не захотіла розлучатися з сестрою. Майнули разом у великий світ, кінчили інститут, з дипломами інженерів-хіміків приїхали на комбінат. Женя працювала технологом в цеху аміачної селітри, Зоя влаштувалася в центральну лабораторію.

— Що в Москві?— перепитав Дубовий.

— У Москві порядок, Сашуню.

— Отже, прийняли?

— Який хуткий! — Женья гіркувато посміхнулася. — То тільки у вас, армійців, усе швидко робиться. А ми, цивільні, народ обережний, повільний. П'ять експертних комісій пройшов мій гранулятор. Тепер кажуть: останнє слово за практикою. Треба перевірити, запровадити...

— Де ж порядок?

— Буде порядок! — Женья підвелася з ліжка, поправила на собі халат. — Розмовляла з головним інженером інституту. Запевнив, що мій гранулятор скоро одержить союзне визнання. Радив провадити досліди і посилати матеріали на затвердження винаходу.

— Значить, все-таки квіти?

— Квіти, Сашуню. Ти ж знаєш, що я люблю? Троянди! — Женья сторожко повернула голову до дверей. — Здається, іде твій ескулап. Боюся його. Бувай!

— Я жду.

— І я.

Відхилилися двері, на порозі став лікар. Женья, уникаючи його погляду, боком вийшла з палати і побігла коридором.

7

Десята година вечора. Я вдома. Невелика кімната залита рожевим світлом. За стіною журливо грає радіо, хтось з моїх сусідів працює під ті звуки. Мабуть, це лейтенант Мовчун. У нього музикальна душа, навіть стоячи в строю на полковому розводі, він завжди мугикає собі щось під ніс. А зараз, певне, готується до занять, гортає конспекти і рукою водночас тихенько покручує приймача.

Гуде задумливою тишею мій великий офіцерський дім. Пішли хлопці в Будинок офіцерів, розгуркотілися по лунких асфальтах. Можеш зустріти їх зараз і над річкою, і на центральному Комсомольському проспекті, де вони в новеньких своїх шинелях і наквацьованих чобітках статечно прогулюються серед гомінливих юрмиськ.

Переді мною батькова фотографія. Я дивлюся замислено на рідне, знайоме обличчя — хоч який він був у житті, я вже й не пам'ятаю, — вдивляюся у вічі, примружені, немов усміхнені, і не можу вгадати їхнього настрою. Дивні очі! Кожного разу вони дивляться на мене

по-іншому, кожного разу я відкриваю в них щось нове. Вони стежать за мною, коли я вечорами пишу свою маленьку повість. Фактів обмаль, свідків теж. Але є надія і є віра, яка зміцнює мої сили.

Я беру в руки тоненьку папку з моїм «літописом» про батька, зважую її на руці, віддаюсь задумі. Ця папка стала моїм другим життям. Я знаю, що мало у мене хисту, що перо моє невправне, і все ж таки я вірю, що мені вдасться відшукати правду. Остаточного вирішив описувати події у формі розповіді тих, хто брав у них участь. Хай батькові друзі й батькові побратими самі перекажуть минуле.

Це буде коротка повість, як коротким було фронтове життя майора Дубового. Воно спалахнуло в жорстокій битві за місто Н. Чим скінчилася та битва і як обірвалося батькове життя, розкажуть факти й живі люди. Живі і мертві. Я йтиму за ними, як німий літописець, і, якщо станеться диво й батько переживе витворену мною уявою схему бою, якщо вирветься живий з тієї пекельної ночі, я знайду його шляхи. І разом зі мною піде по них оця маленька папка, оці короткі свідчення живих про мертвих і мертвих про живих. Усі шляхи кінчаються на землі. Шлях мого батька — довгий чи короткий — теж має свій кінець. Благословляю ж цей шлях, бо по ньому пройшла чесна, світла людина.

Я беру в руки батькову фотографію, відставляю її до стіни, подалі, щоб не турбувала мене. В перший день після виходу з лікарні мені ще важко знайти душевну рівновагу, важко думати. Усе якесь далеко, напівзабуте. Мовби вперше прибув у гарнізон і ждуть мене незнайомі люди, незнайоме начальство.

А день був сьогодні метушливий. О дев'ятій ранку зайшов воєнлікар Кривоніс. Сів на ліжку, взяв мене за руку, промацав пульс.

— Норма, товаришу старший лейтенант. Діагноз на майбутнє: можлива безконтрольність підкоркових центрів.

— Товаришу майор!..

— Прошу вислухати до кінця!—не дає мені виправдатись майор.— Військова служба — не бальний танець. Радий за вас, що ви умієте горіти на роботі. Але запам'ятайте: нічого не вартий той, хто бере все на свої плечі. Не потягнете самі, молодий чоловіче. Діліться трудами своїми з друзями.

І ось перший день удома. Працювати більше не можу. Щось порушилося в плині думок, крутиться в голові санчастина. Нарешті збагнув. То ж очі старого майора тривожать мене, і голос його настійно повторює: «Не потягнете, не потягнете всього самі!..»

Уже крізь сон чую веселі голоси в коридорі, грюкають двері, і хтось виразно питає за стінбою: «Сашко вернувся?» Потім зривається регіт, там ціла компанія, гупають кроки, соваються стільці, а я все лежу, немов пірнувши в теплі річкові струмені, і намагаюся уявити кімнату моїх сусідів, кімнату, в якій живуть троє веселих лейтенантів-взводних...

Коли я прокинувся, перше, що вразило мене, була тиша. Тиша вливалася крізь вікна із гарячими сонячними смугами, тишею були пронизані стіни, повітря... Усі пішли в полк, залишили мене в цьому просторому, урочисто світлому домі.

Потім виявилось, що життя йде, і я почав вирізняти світ речей, які оточували мене. Я уявив полковий розвод на нашому майдані серед військового містечка, і знайома картина до болю збентежила мое серце. Завмерли суворі шеренги, виблискуює зброя, свіжі, здорові обличчя дивляться на сонце. Воїни з нетерпінням ждуть сигналу до розводу, і тільки я слухаю тишу.

Ну, годі! Хай не гнівається на мене Порфирій Макарович, його грізні приписи zostалися в медпункті. Якщо вже мені дозволено одягнути форму, я буду діяти згідно з іншими приписами.

У полк, у полк!

Вибіг на вулицю і мало не засліп від сонця. Почув одразу шумливий потік життя, гомін, далекі гудки паровозів, брязкіт кранів за мурами комбінату...

По дорозі біля самої прохідної устрів офіціантку з нашої воєнторгівської їдальні.

— Клаво, здрастуйте!

Клава Полухіна з пишною товстою косою, яку вона носить на особливий манір, перекинувши через ліве плече, дивиться на мене завороженими очима. Полкова наша «Лорелая» завжди в полоні мрій, завжди її очі поійняті неземним блиском.

— Товаришу... Олександр Павлович!..

— Ви в їдальню?

— В місто йду... Ой боженько, ви вже здорові!.. А Зінка прибігла і каже, що вас відвезли в госпіталь... Я аж розплакалася.

І щира радість так відверто, так по-дитячому вихоплюється з її оченят, що мені стає ніяково.

— Передайте Зіні, що старший лейтенант Дубовий скучив за военторгівськими харчами і сьогодні ж прийде обідати в їдальню.

— Прийдете?.. То я побіжу назад... Скажу їм...

— Клаво! Стривайте!

— Я хутко! От буде радості!

І майнула косою перед моїми очима.

Значить, життя повернулося до старого, усе, як раніше: і їдальня, і Клавіні мрійливі очі... Все, як раніше! Все?.. Чи, може, щось буде інакше?

Казарма.

Мені назустріч іде старшина Толубеев, наш ротний парторг. Козирнув, статутно доповідає, що в роті за час моєї відсутності ніяких подій не відбулося, що рота на заняттях по тактиці, які провадить лейтенант Галчинський.

У казармі — тиша, урочиста мовчазність коридорів. Приємно пахнуть вимиті підлоги. Білі подушки ваблять накрохмаленою чистотою. Ми зайшли в канцелярію, сідаємо на канапі, мовчимо. Толубеев жде моїх розпитів, я навмисне відтягую розмову. Щось ніби змінилось тут. Чи, може, це я змінився?

Високі вікна відчинені навстіж, з двору долітають вигуки команд, міцний стройовий крок.

— До параду готуються?

— Шоста. Йї дали додатковий час на стройову, — сказав Толубеев, і в його голосі я почув затаєну насмішкуватість. Толубеев недолюблював шостої й ніколи не минав нагоди пустити на її адресу їдке слівце.

Толубеев розповів, що відбулася стрілецька конференція батальйону і наші добре показали себе. Виступили кращі снайпери підрозділу — Цхорелі й Акуліничев... І новенький теж виступав.

— Новенький?

— Наш новий взводний, — пояснив Толубеев. — Лейтенант Красін. Цікава людина. Музикант, актор, сам куплети складає... І стріляє на всі сто! — Раптом згасивши свій запал, Толубеев каже: — Завтра партбюро. Може б, ви зайшли?

І вмить усе давнє, наболіле хвилию вдарило мені в пруди. По тому, як Толубеев знічено відвів од мене погляд, я зрозумів, що йти мені треба обов'язково. Значить, нічого не змінилося, нічого не забуто.

Але Толубеев, вгадавши мої побоювання, розкриває невеличку таємницю. Станкевич з двома членами партбюро перевіряв роботу шостої роти, і на чомусь вони там зрізалися з Розумовським. Буде тяжка розмова.

Незабаром повернулися взводні: лейтенанти Брикуля і Галчинський.

— Ура! Товаришу комроти! — шумно вітається товстенький Брикуля.

Забуто субординацію, забуто всі статутні прийоми. Тиснуть мене в обіймах, обмацують руки, плечі, зазирають у вічі.

— Здоровий? Відлежався?

— Як бачиш.

— Знайомся з новою кадровою.— Галчинський кивнув на двері, і в ту ж мить, наче за його покликом, з коридора ввійшов новенький.— Прямо з училища — лейтенант Красін.

Новенький ступає крок уперед.

— Лейтенант Красін прибув у ваше розпорядження для проходження подальшої служби на посаді командира взводу.

Все на ньому чисте, гарне, ремені аж порипують, а очі з привітною ніяковістю дивляться на мене.

Я подав йому руку і відчув у його потиску неабияку фізичну силу.

Ми довго розмовляємо. Я дізнаюся про останні успіхи Розумовського. Йому справді таланить. Сам командир з'єднання генерал Боделан похвалив за бойову готовність підрозділу. А наступного дня приїхав кореспондент з Москви. Ярошенко посадовив його у бронетранспортер, і вся шоста рота виїхала на заняття по тактиці, тобто у свій черговий рейд-кидок. Відмахали двісті кілометрів, мало обіду не проїздили. Повернулися закіптюжені, сірі, як фронтові бувальці, а кореспондента аж нудить від тих тряських доріг та шалених атак у розгорнутому машинному строю. Полковник розповідав, що кореспондент назвав Розумовського «чортом» і сказав, що такі колись першими піднімали прапор перемоги.

— Того ж дня в полку випустили бойовий листок,— розповідав далі Галчинський.— «Рівняйтесь на роту капітана Розумовського». Триумф! Кажуть, що Ярошенко не буде ждати дивізійних навчань, а влаштує у нас свої. Дуже йому кортить показати у всьому блиску свого капітана.

Ми оглядали казарми. Я був прискіпливий, принаймні хотів здаватися таким. Солдати метушилися, молодші командири грізно покрикували на своїх підлеглих, у збройній кімнаті мені показали до блиску начищені автомати. Але я був насторожений, весь час немов чогось ждав, і здавалося мені, що мій прихід приніс в казарму не радість і полегшення, а нові прикраси для людей, які за кілька тижнів майже зовсім відвикли од свого командира.

В ті хвилини, я ще не міг збагнути великого зламу, який стався в душах моїх воїнів, не знав я, що вони з нетерпінням ждали моєї появи і що, може, ніколи їм не кортіло так, як тепер, показати себе з найкращого боку, втішити мене відмінною службою.

Солдат Очеретний стоїть біля тумбочки — він днювальний — і світить на мене віддано очима, і тут я тільки помічаю, який у нього молодцюватий вигляд, як добре розправлена під ремнем гімнастюрка. Притиснувши до тіла лікті, він дивиться на мене з виглядом людини, яка готова піти за моїм наказом хоч на край світу.

«Невже одна ніч могла так подіяти на нього? — подумав я.— І невже потрібне було велике випробування, щоб ми зрозуміли один одного?»

Поступово все поверталось до звичайного ритму життя. Я вже був у своїй стихії, власне, був частиною цієї стихії, яка, полонивши мене, спрямовувала кожен мій крок і кожен вчинок у потрібному напрямку, підказувала необхідні дії.

Я зустрівся з Мураєм.

— Як там у шостій, як ваш товариш?

— Служить.

— І тільки?

— Та... що казати? — Мурай знітився.— Не солодко йому.

Я кивнув головою, пішов далі. Але Мурай наздогнав мене.

— Товаришу старший лейтенант,— мить вагання, очі його бігають по підлозі,— хотів вам сказати... що він там пропаде.

— Як це... пропаде?

— Пропаде хлопець! — Мурай ще більше завагався.— Чи не можна... Я розумію, що це смішно... але ж...

— Та кажіть, зрештою! — мені урвався терпець.

— До нас його треба забрать... В нашу роту...

Я вражено звів брови, не стримав усмішки. «В нашу роту!» Як просто йому все уявляється. Я взяв Мурая за лікоть, потиснув з дружньою теплотою і; не сказавши й слова, повільно пішов до канцелярії.

8

Костерін вийшов з приміщення штабу. Пражило політньому. Асфальтові доріжки злегка парували. Деревастояли чорні, пахучі, з набубнявілих бруньок падали духмяні краплини.

Костерін підняв очі до неба. Свіже, блакитне, воно ніби аж пахне талими водами, тими незліченними озерами, струмками, які зараз спрагло п'є, вбирає в себе, акумулює для майбутніх літніх грозовиць. І Костеріну здається, що він уже бачить у голубій порожнечі перші хмаринки, відчуває лоскотливі краплі на щоках.

Коли потепліє, вони з Оксанкою ходитимуть на річку рибалити вечорами. Дарма що мале, а вже й собі вудку завело і, буває, інколи такого окунця витягне, що інші рибалки заздять. Потім настане осінь, ще одна, ще... Вічний кругообіг життя, вічні одміни його. Тільки людина проходить свою стежку раз, безповоротно, навіки. І ніщо, втрачене за молодості, не приходить перед смерком літ, ніщо не повернеш, не відновиш.

Костерін дивиться на рівні доріжки містечка, на чорний, ще голий парк, на нові казарми, що рожевими стінами красуються між деревами. Мирні, світлі будиночки. Яскраво-зелені дахи. Телевізійні антени, акуратний спортивний майданчик. Навіть не віриться, що в будиночках цих живуть воїни, що це — армія. А зайдеш у казарму — зустріне тебе днювальний з багнетом на поясі, і побачиш на стіні плакат: «Воїне! Будь готовий зустріти ворога ударом потрійної сили!»

Погляд Костеріна ковзає з будиночків на паркову алею. Хто там біжить? З-під шапчини вибився чуб —

старослужилий, значить. Чи не рядовий Жага? Останнім часом Костерін чимало наслухався про цього «непокірного» вояку: мовчкуватий, з вразливою душею. Кажуть, Розумовський давно б.позбувся його, так комбат заступається, цінить за якісь особливі винахідницькі здібності.

— Товаришу солдат!

Почувши оклик замполіта, Жага підійшов до нього, виструнчився.

— Макет полігона готовий? — спитав Костерін.

Очі солдата наповнилися смутком, у кутиках уст сіпнулося щось болісно-кривдне. Схиливши голову, Жага втупився в землю.

— Не знаю... товаришу підполковник...— в голосі солдата прохоплюється образа.— Капітан заборонив. Каже, що це марнування часу.

— Ясно, можете йти,— посуворішав Костерін. І коли солдат подався далі, прошепотів до себе: «Марнування часу тому, що макет полігона робить рота Дубового, а не рота Розумовського».

Костерін пішов через парк і раптом згадав, що дзвонили з хімкомбінату, від заступника директора Брюшкевича, і повідомили про припинення будівництва стадіону. Мовляв, управління вичерпало всі фінансові можливості, а на голому ентузіазмі такої споруди не закінчиш. Крім того, Брюшкевич висловив сумнів, чи доцільно будувати стадіон після тієї весняної повені, яка довела ненадійність обраного місця. При першій же великій воді все буде знову поруйноване.

Було ясно, що Брюшкевич підшукує свої «аргументи», і Костерін одразу відчув у тих «аргументах» потаємну неприязнь до полку.

Брюшкевич — колишній офіцер, багато років служив у армії, командував сусіднім полком, часто навідувався в гості до північнорозців. Людина шаноблива, він хизувався успіхами свого полку. Костерін не раз подружньому жартував: мовляв, з такими успіхами йому, Брюшкевичу, саме раз було б і дивізією командувати: Хтозна, може, в глибині душі Брюшкевич і справді мріяв про генеральські зірки і високий командний пост. Але трапилося непередбачене: на двох тактичних ученнях полк Брюшкевича одержав незадовільну оцінку. Нездовзі з Головного управління бойової підготовки прибула авторитетна комісія, яка сумлінно перевірила пол-

кові діла. З'ясувалися дуже серйозні недоліки і в бойовій підготовці, і в політичному вихованні особового складу. Більше того, стало відомо, що командир полку вдавався до приписок, частенько завищував число відмінників, приховував недоліки і надзвичайні події. Тижнів через два після від'їзду комісії з Міністерства оборони надійшов наказ про звільнення Брюшкевича з Радянської Армії «за неможливістю використати далі на командирській роботі». Брав участь у інспектуванні полку й Костерін. Очевидно, Брюшкевич все ще не міг забути його «допомоги».

Дорога до хімкомбінату коротка. Пройдеш понад берегом річки, поминеш міський парк, і вже встають перед очима башти, труби, крейсеровподібне громаддя цехів. На тлі блакитного неба чітко карбуються димові віяла, а в одному місці жовтіє отруйно-яскраве клубовисько, прозване хіміками «лисячим хвостом».

У третьому цеху Костерін розшукав кімнату технолога.

— Привіт, хіміє! — сказав він, заходячи до тісної кімнатки.

Женя була в прубому в'язаному светрі. Побачивши Костеріна, вмить посуворішала, відповіла коротким кивком голови. Костерін зняв кашкета, попросив дозволу сісти. Прийом був надто холодний. Відчувалося, що Женя тільки шукає приводу, щоб виказати те, що накіпіло на душі. По короткій розмові все й з'ясувалося. Вона щойно прийшла від Брюшкевича, який сказав їй, що полк не буде більше встрявати в цю «будівельну авантюру», у військових, мовляв, своєї мороки вистачає. Тож вона й хотіла б зараз запитати шановного товариша замполіта, якої він думки про їхній стадіон...

Костерін слухає нетерпляче, розуміючи настрій дівчини. Він сам відчуває те саме, що й вона. І йому образливо й гнівно.

— Моя думка не змінилася, Євгеніє Павлівно, — сказав він тихо.

— Товариш Брюшкевич був у вас?

— Був.

— І ви відмовляєтесь допомагати нам?

— Не ми відмовляємось.

— А хто?

— Товариш Брюшкевич.

— Ви... певні?

— Кажу те, що є,—Костерін розвів руками.—Брюшковичу здається, що участь полку деморалізує вашу молодь, розвалює дисципліну на комбінаті. Одне слово краще нам сидіти в казармах і не сунути носа в комбінатські діла.

Женя зблідла. Сором, біль, безпорадність відбилися на її обличчі.

— Може... ви щось наплутали, Степане Васильовичу?

— Ні, Женю, я нічого не сплутав,—Костерін підвівся з-за столика, і Женя вловила в його очах теплий, заспокійливий блиск. Він ніби запрошував її, відкинувши дурні балачки й пересуди, підійти до справи по-діловому.— Мені хотілося б погомоніти з вашими людьми. Вони мусять знати правду.

Костерін був прихильником найтіснішої дружби з комбінатом. Кадровий військовий, він водночас зберіг у душі незгасну любов до землі, а може, й краплинку тієї юнацької мрії, яка зародилася ще в його хлопчачому серці. Думав стати агрономом, все життя провести під високим небом, у зелених хлібах і пахучих гречках. Та не судилося. Коли почалась війна, потрапив прямо з інституту у військово-політичне училище. Потім — бої на Правобережжі, тяжкі дороги відступу, оточення під Харковом. Легко поранений, перебув кілька ночей в сім'ї робітника і з групою оточенців рушив до своїх на схід.

Женя подає Костеріну робу:

— Одягніть, Степане Васильовичу.

Він зняв шинель і одяг робу.

Женя ніколи не бачила Костеріна у цивільному і не думала, що він теж міг би бути просто інженером. Стоїть собі й жде, поки вона наведе лад на столі. Тільки кашкет військовий видає в ньому офіцера, та ще на обличчі застигла тінь суворой задумливості.

Женя веде Костеріна в цех, і вони довго розмовляють з робітниками, переходять від скрубера до скрубера, піднімаються до випарювальних пристроїв, чманіють від задухи, сичання, пекучих бризок, від уїдливого запаху кислот.

Ось апаратниця в густому плетиві труб бере пробу, маніпулює мензурками, трубочками, щось записує в журнал. Вона в синьому халаті, струнка, височенька, обличчя гарне. Це — латишка Хелда Суурна. Йй байдуже

до гостей чи, може, вдає, що байдуже. Така вже вдача робочої людини — на місці своєї праці вона хазяїн і володар всього, кожна мить у неї на обліку, кожен рух зважений. Від її кмітливості залежить якість аміачної селітри, якість усієї продукції цеху.

— Хелдусю, пробач на хвилюку! — перепинила її вправні рухи Женя. — Товариш Костерін хоче поговорити з тобою.

У будівельних ділах стадіону Хелда брала активну участь, була заводієм, очолювала комсомольський комітет будови. Після розмови з Брюшкевичем вона лиха на військових. Наобіцяли! В газетах порозписували! А тепер зреклися своєї обіцянки... Та Женя одразу ж вносить ясність, заспокоює.

— Ось Дубовий вийде з лікарні, тоді справа піде веселіше, — докинула останній аргумент.

— А у нас тут такого наговорили... — ніяковіє перед Костеріним Хелда. Навколо них зібрався гурт робітників, зриваються жарти.

— Правда, що солдатам тепер не дозволятимуть ходити у Палац культури?

— А нас не пускатимуть у гарнізонний клуб?

Сяють зуби, блищать очі. Женя пробує втихомирити людей:

— Миколо!.. Василю!..

— Ми нічого, товаришу технолог, — виструнчується перед дівчиною веснянкуватий хлопець. — Цікавимось Істиною.

Костерін зустрічається очима з робітником.

— Ви хочете знати істину, а напускаєте туману. Ви служили в армії?

— Служив.

— Ну, то уявіть собі: якби ви були зараз у формі і до вас прийшли товариші з комбінату й попросили допомоги їм в якомусь ділі. Ви б відмовили?

— Я людина робоча, — хмуриться Панащенко. — Для мене що солдат, що слюсар — один брат. Треба — піду.

— Он як! А хто ж, на вашу думку, служить у нашому полку? Звідки прийшли ті хлопці, що з вами тут у ніч повені греблю рятували? Не забувайте, що всі ви, цивільні, — запасні нашої армії, а ми — вам служимо. І не треба туману напускати на хлопців у мундирах.

Присоромлені хлопці презираються між собою. Де-хто задкує до апаратів. Зате Хелда й Женя сяють від задоволення. Хелда навіть кидає якусь дошкульну репліку услід веснянкуватуму: повертай, мовляв, голоблі, бо зовсім осоромишся!

З-під чорної роби в Костеріна визирає кінчик погона. І Женя думає з повагою: «А він таки вміє розмовляти з людьми».

9

Розумовський затерп у чеканні, весь перетворився на слух. Хтось наближався обережно, ніби промацуючи підлогу. Взявся за ручку дверей і несміливо потягнув до себе. Невже вона? Наважилася прийти до нього?.. Уявив високу, трохи незграбну Зоїну постать. Ось вона входить у його кімнату, озирається, шукає, де сісти... Ні, сюди їй не можна, тут їй нічого робити. Побачить хазяйка — підуть плітки. І чого він не поселився, як Дубовий, у офіцерському гуртожитку?

Знову рипнула підлога, людина за дверима, очевидно, шукала дзвінок. Серце у Розумовського спинилося, він затамував подих.

— Чи є хто вдома?— почув незнайомий голос, і від раптової полегкості йому аж млосно зробилося. Не вона! Швидко запалив світло, відімкнув двері.

На порозі стояла поштарка.

— Вам лист рекомендований. Розпишіться, будь ласка...— Дівчина з острахом озирається на темний коридор.— Думала, ноги ламаю. У вас так темно.

— Лампочка перегоріла,— буркнув глухо, беручи лист.

Потім, лишившись на самоті, сів у глибоке крісло, став з насолодою читати. Лист був від батьків з Харкова: багатослівний, повчальницький лист у стилі старосвітської професорської педантичності. Батько повідомляв про свій успішний виступ на науковій конференції, мама з усіма подробицями розповідала про далеких і близьких родичів. У кінці вона цікавилася одруженням сина. «Боюся, що генеральська донька не принесе тобі щастя, Михасю,— писала вона з властивою усім тверезо мислячим жінкам далекоглядністю.— Будеш ти, Михасю, в їхньому домі за бідного зятя, згубиш свою індивідуальність».

Розумовський відклав листа, стримано посміхнувся. Уявив собі, як мама вимовляє своє улюблене слово «індивідуальність», звівши до купи сухі губи і надавши обличчю дещо сумуватого виразу. Всі материнські сили вона поклала на те, щоб Михайло зберіг свою індивідуальність, щоб з нього вийшов талановитий військовий (краще було б, звісно, якби обрав батьків шлях, але ж не вгадаєш примх долі — кинувся чомусь у офіцерське училище!). Вона завжди вчила його, що людина передусім повинна мати своє оригінальне обличчя, свій життєвий почерк, свою службову лінію. В цій її філософії було, безперечно, раціональне зерно, і прорости воно в іншому, добрішому серці — суспільство мало б нагоду одержати непоганий взірець педагогічної мудрості. «Але ж ти, мамуню, завжди була трохи егоцентричною, — думав Розумовський, прикривши долонями очі. — Ми живемо у вік суспільного прогресу, і суспільство не потерпить надмірної індивідуальності, навіть якщо її носієм буде найталановитіший син часу».

Спочатку армійське життя не дуже балувало Розумовського. Тягнув, як то кажуть, лямку, ненавидів свій глухий гарнізон. Аж раптом... Доля готувала йому сюрприз, готувала таємно, як хитра добродійка, і врешті таки піднесла свої солодкі ласощі.

Це було минулої осені після повернення з таборів. Якось уранці в полк приїхав командир з'єднання генерал Боделан. Приїхав зовсім неждано, пройшов непомітно через все містечко і з якогось дива завітав прямо до казарми третього батальйону. Розумовський саме стояв біля вікна канцелярії, дивився, як на плацу солдати одного з його взводів займаються стрійовою. Коли це раптом між деревами — золоті погони! У Розумовського аж в очах потемніло. Генерал! Прямісінько до їхньої казарми йде. Розумовський зірвав з вішалки шинелю, кашкет, на ходу тернув щіткою по чоботях — і стрілою вниз. Летів мов на пожежу. Стрибав через п'ять сходинок. «Товаришу генерал-лейтенант! Сьома рота...» — уже набирив у легені повітря, щоб гарикнути з усією армійською хвацькістю слова рапорту, як раптом побачив, що Боделан гучно наказує щось його людям. Розумовський мимоволі завмер між кущами. Перебивати генерала було б грубою безтактністю. А генерал розпоряджався на плацу, віддавав команди, показував кудись рукою. З кількох його слів Розумовський

збагнув: командир з'єднання оголосив тривогу і визначив рубіж для атаки. До рубежу взвод мав добиратися бронетранспортером.

І вмить усе завирувало, час полетів із скаженою швидкістю. Не було вже генерала, не було його насуплених брів, нервових очей, які він щомиті спрямовував на годинник. Солдати кинулися в казарму, вітром пронеслися по коридорах, прогрімili по всьому приміщенню, вилетіли — вже зі зброєю і протигазами! — на двір. Бігли до гаражних боксів через паркові алеї, через чорні, сиротливо оголені клумби й газони, з розгону вскакували в бронетранспортер, припадали до зорових щілин...

Генерал підняв руку і хрипкуватим голосом подав нову ввідну команду:

— Водія бронетранспортера вбито! Час кидка — десять хвилин! На стрільбищі зайняти вогневий рубіж і приготуватись до атаки!

Розумовському було ясно, що генерал хоче перевірити готовність взводу до бойової операції в найтяжчих умовах раптового ядерного удару. Якщо вбито водія, його мусить хтось негайно замінити. Для генерала не було пекучішої проблеми, ніж проблема взаємозамінності. На всіх нарадах він повторював: вчіть солдат у найширшому обсязі, готуйте з них воїнів-універсалів! У майбутній війні можуть виникнути такі ситуації, коли людина буде змушена творити чудеса. От і захотів він побачити чудо. Влаштував перевірку за своїми найвищими вимогами.

Розумовський озирнувся навкруги, шукаючи очима взводного. Але згадавши, що той відпросився в санчастину, тільки зілісно прикусив губу. «У Апухдінова, здається, ніхто, крім нього самого, не водить машину». Справи були погані. Хвилини летіли, визначений термін атаки наближався з неможливою швидкістю. А за тим терміном Розумовському вже ввижалася сувора прочуханка в кабінеті Ярошенка, іронічні репліки офіцерів... Самому сісти за кермо, чи що? Так генерал розгнівається, вважатиме це за порушення наказу.

І враз бронетранспортер пирхнув мотором, заревів, струснувся увесь і, розвалькувато перекочуючись через глибокі колії, посунув до воріт. Розумовський знеможено оберся спиною об дерево: пронесло! Хтось-таки у цього Апухдінова навчився крутити бублика!

Того ж дня генерал Боделан, виступаючи на командирській нараді, детально проаналізував операцію. Він був явно задоволений.

— Капітанові Розумовському і лейтенантові Апухдінову виношу подяку,— оголосив Боделан. Універсалізація бойового навчання підвищує ефективність дій підрозділів і частин. Я радий відзначити, що капітан Розумовський ділом відповів на вимогу командування. Сподіваюся, що командування полку зробить все можливе, щоб поширити досвід шостої роти.

Командування не забуло генеральських настанов. Шоста рота увійшла в число «маяків», за Розумовським закріпилася слава «одного з найдосвідченіших ротних командирів». Життя повернулося до молодого капітана своєю сонячною стороною.

На великих зимових навчаннях діла пішли ще краще. Був наступ, що мав вирішальне значення для дій всього полку. Відроблялася тема з умовним застосуванням ядерної зброї, відточувалися важливі елементи протихімічної оборони. В кожному підрозділі були посередники з штабу з'єднання, а подекуди навіть з округу. Умови склалися важкі: хурделиця, мороз, бездоріжжя. Спочатку їхали на бронетранспортерах по шосе, потім мали звернути праворуч і взяти штурмом великий опорний пункт «противника».

Згадуючи той нічний наступ, Розумовський досі відчуває щось недобре в грудях. Чи йому соромно? Можливо й так. Хоч, власне, він діяв чесно. Коли на рубежі зосередження майор Седих зібрав до себе командирів рот, Дубовий сказав: «Пропоную шостій піти в обхід по шосе. Я наступаю з фронту, шоста ударить у фланг. Розвідка доповіла, що «противник» чекає великі підкріплення, і ми мусимо випередити їх». Він не тільки запропонував новий варіант бою, а й пообіцяв допомогти Розумовському.

Отак все й почалося: пряме шосе, свист вітру в щілинах, гуркіт вибух-пакетів за далеким лісом, і сніг, сніг, як сонне марево. А в цей час сьома рота (Розумовський добре уявляв це!) пішла в наступ по сніжній цілині, кинулася через зону радіоактивного зараження в протигазах і накидках, вирвалася на рубіж атаки і вдарила по «противнику» раніше, ніж підійшли його резерви.

Розумовський діяв на фланзі, Дубовий — з фронту. Восьма рота Станкевича завершила справу. На розгляді операції найвищу оцінку одержав Розумовський. Він став героєм дня.

Комбат Седих тоді довго хмурився. Дивак, він мав якісь ілюзії! Зате Розумовський давно їх позбувся. Він вирішив жити, відкинувши всяку сентиментальність. І хоч це рішення прийшло до нього підсвідомо, хоч він ніколи серйозно не замислювався над своїми вчинками, не піддавав суду власного сумління свої погляди на життя і все те, що становило, так би мовити, філософську основу його існування, — він неухильно дотримувався правила: ділові, тобто власні інтереси — перш за все!

Колись Оля назвала Розумовського «маленьким принцом». Він знав, за що. Олі здавалося, що її наречений — загадковий, незбагнений, сповнений бажання знайти шлях до людей, чимось допомогти їм, віддати їм бодай частку своєї душі. Наївна! Вона забула, що на службовій дорозі сентименти тільки шкодять.

10

Весняне небо заволохатилось хмарами, все місто посіріло, нахмурилося. Вже було весна розгулялася, аж знову ніби осінніми дощовицями тягне. Звідкілясь і пожовклі листки кленові поприлипали до лавочок та парканів, і бабусі мерзлякувато шуляться біля під'їздів.

Генерал Обручов іде додому. Розмірений, чіткий крок, ще молодцювата виправка, і в очах невтрачена чоловіча сила. Дарма, що скоро п'ятий десяток завершиться, думка прагне в завтрашній день, накреслює нові плани.

Коли Оля одружиться з Розумовським, він залишиться сам. Холостяцьке життя чекає на нього — порожні кімнати, невесела тиша, портрети друзів по стінах... Білизну він здаватиме в побутовий комбінат, харчуватиметься в офіцерській їдальні. Це вже вирішено, зважено, все буде так, як мусить бути, і хоч Оля одного разу в пориві ніжності поклялася не залишати його самого, він добре знає, що доччине життя піде своїми шляхами. Непосидюча вона в нього, маряться їй мандри журналістські, польоти в далекі краї, незвичайні пригоди...

Генерал іде через парк, дітлахи шастають по алеях, якийсь пущівірок навіть видерся на мокру, набубнявілу липу, розмахує там палицею, кидає вниз войовничі гасла, а його війська, озброївшись «рапірами» й «мечами», носяться ватагами, лякають мам та няньок відчайдушними вигуками й ударами своєї грізної зброї. І від того галасу й вереску, від миготіння розпашілих облич, різнобарвних шапочок веселішає похмурий, по-осінньому ще голий сад, здається, що ось-ось із захмареного неба прокльонеться сонячний промінчик. «Людина живе для того, щоб сприймати дійсність через взаємини з іншими людьми,— думає генерал.— Земля прекрасна, тому що на ній живуть отакі дзвінкоголосі малюки, в парках гуляють закохані, і все, що є гарного в природі, служить людям. Війна нищить не тільки людей, а й усе прекрасне, що становить сутність життя,— подумав він і, ніби сперечаючись з кимось, додав півголосом: — Доки існуватиме можливість виникнення війн, краса почуватиме себе гостею на нашій планеті».

Його служба була не вельми поетична, дні і ночі сповнені військових наказів, розпоряджень, і він знав, що так і повинно бути, бо тільки суворим виконанням своїх обов'язків він забезпечує поетові його творчий спокій, знав також і те, що його робота — при всій її видимій непоетичності — таїть в собі безмір людських почуттів, надій і краси, несе добро іншим.

Лікарі наказували йому берегти здоров'я, нерви, вони щороку знаходили в його організмі все нові й нові недуги, приплюсовували їх до попередніх діагнозів, які вже давно могли б забезпечити людині довічну пенсію.

Обручов прискорює крок, він хоче якомога швидше зустрітися з донькою. Обідати разом з нею — велика втіха для генерала. Зараз вона, мабуть, ще порається на кухні, поспішає зустріти батька накритим столом. Розрум'янилася біля плити, у коротенькому халатику, зовсім тобі дівча.

В коридорі, скинувши шинелю, він пригорне Олю до себе, і на якусь мить вона принишкне у нього на грудях. Пам'ять тягнеться до минулого, викрешує іскри болю. Наказував собі не згадувати пережитого, та де там! Хіба накажеш серцю... Лиха зимова ніч сорок третього року. Полковник Обручов стукає у двері чужої квартири. Прилетів випадково з фронту на Урал, виврався з гуркотливого пекла, щоб побачити сім'ю, про-

відати дружину й трирічну донечку. Йому відчиняють. Довгий коридор, зношені пальта на вішалці, під стіною рядком сиротіють стоптані калоші... Сумна, холодна бідність воєнних часів... Він боязко переступив поріг, зняв кашкета і для чогось неспішно постукав до кімнати. Старенька жінка, що стріла його в коридорі, подалася вперед і послужливо відчинила перед ним двері. Він зайшов, озирнувся і... все зрозумів. Великий непокритий стіл стояв похмуро серед покою, під стіною тулилося дитяче ліжко, і в ньому спала доня. Дружини не було. Навіть ліжка її не залишилося. Нічого не залишилося після того, як востаннє склепила вона тут свої повіки. З тієї далекої ночі він став для Олі і татком і неньою...

Обручов мерзлякувато засунув руки в кишені плаща. Навіщо було згадувати минуле? Оля з ним. Добра, дбайлива, вона не знала в житті ні прикрощів, ні нестач, він віддав їй свої кращі роки і одержав взаємінвдячність і щиру любов. Щасливий він, це все його багатство, і ніхто не наважиться посягнути на нього. А її особисті діла — то вже не його клопіт. Доросла вона, має серце й розум, не дасть себе скривдити. І він не сміє підказувати їй, збивати з обраного шляху. Хай буде Розумовський... «Якщо він любить Олю, все у них піде на лад», — генерал посміхнувся і спробував віддатися безтурботному настроєві. Але раптом йому згадався анонімний лист, що його одержав на службі, і в грудях щось знову зашкребло. Цей лист приніс з канцелярії майор Принцевський, сам і підкреслив червоним олівцем окремі рядки: гляньте, мовляв, що робиться в наших гарнізонах. Довго товкся біля столу, чекаючи, поки генерал в його присутності прогляне анонімку, але Обручов навмисне відклав листа, взявся за інші матеріали і тільки згодом, коли Принцевський вийшов, уважно прочитав.

Не любив Обручов анонімок. Не довіряв їм, знав, що правда не мандрує манівцями. Уявлялися за ними невіразні, темні фізіономії, читав їх завжди насторожено, майже фізично відчуючи отруйну злість їхніх авторів.

У сьогоднішньому листі повідомлялося про недавню подію в північногорському гарнізоні. Нічого нового, все відоме з рапортів. І все ніби відповідає дійсності. Тільки в підтексті чулося зловтішне смакування: а офіцерів своїх ви й не знаєте! Анонімщик переповідав недобру нічну

пригоду і тут же підкидав свої коментарі. На його думку, Дубовий вкрай розперезався, мало не занапастив підрозділу, не погубив людей. Розбещеність цього офіцера давно відома в полку, вже всім набридли його «педагогічні експерименти», невідкорення статутам і інструкціям. І все це при мовчазному потуранні командира полку Ярошенка і особливо замполіта Костеріна...

Безглузді звинувачення! Їх можна було б геть викреслити з пам'яті, забути цю нікчемну підленьку витівку, але Обручова тривожила думка: хто взявся за перо? Який душевний покруч знайшов собі місце в здоровій офіцерській сім'ї Північногорська?

Вдома Оля допомогла батькові зняти шинель, на якусь хвилю затрималася біля нього, чекаючи, певно, що зараз він, як завжди, пригорне її, а потім уже підємиватися перед обідом. Але генерал чогось хмуриться, одразу ж зняв кітель, кинув коротко: «Почисть на лікті!» — і зник у ванній.

Мінливий у батька настрої. До цього вже Оля звикла. Ну, нічого, на його настрої вона має сьогодні ліки.

— Хочеш по маленькій — зустріла його змовницьким вигуком, коли він з'явився на порозі вітальні.

— Дай мені спокій із своїми «маленькими»!..

— Ну, то по великій?

— Слухай! — глянув невдоволено на дочку Обручов. — З яких це пір серед дня ти ставиш на стіл графин?

— З тих пір, товаришу генерал, — урочисто проголошує Оля, встаючи з-за столу і беручи графин до рук, — як ваша донечка вийшла в світ з першим солідним друкованим опусом. Ось, полюбуйтеся! — і вона розгорнула прямо поверх тарілок газету.

Генерал побачив обведену червоним олівцем підвальну статтю.

— Поздоровляю, Ольго! — вимушено всміхнувся батько. — За таку подію справді випити не гріх.

Але не квапиться пити. І очі не яснішають. Оля підходить до батька, кладе йому на плечі руки, гладить вибілене сивиною волосся.

— Що сталося, хто тебе скривдив?

— Мене ще ніхто не скривдив. А ось тебе, боюся, скривдять.

— Тату... не треба про це... заспокойся, татусю!

Оля обережно простягнула руку, пригріла батькові пальці своєю теплою, тремтливою долонею. Він схилився над тарілкою, затиснув у кутиках рота сухувату посмішку. Що ж, не треба — то й не треба. Намагався не думати ні про що, відганяв спомини, одначе в свідомості танцювали слова з анонімного листа, і він був безсилий перед ними.

Настрій погіршувався. Не хотілося їсти. Обручов відчував свою провину перед донькою, але не знав, як заспокоїти її. Піднявши голову, побачив у неї в очах сльози, і серце його стиснулось від жалю.

— Олю... ну, от тобі маєш... — Обручов, перегнувшись через стіл, взяв її за плечі, злегка струснув. — Зрозумій мене. Може, я в чомусь неправий. Цілком можливо, але в мене є підстави турбуватися. Сьогодні я одержав дуже неприємний лист з Північногорська. Анонімний. І це мене насторожило. Навколо Дубового плететься якась інтрижка. Щось дуже підленьке. — Помітивши в доньчиних очах переляк, генерал поспішив заспокоїти її: — Певен, що це не Михайло. Він на підлість не здатний. Але в листі дуже багато схожого на те, що я чув від нього... Тут треба розібратися...

— Треба, — в'яло озвалася Оля.

— От я й розберуся, — сказав з силуваною усмішкою батько. І щоб якось розважити засмучену доньку, додав: — Знаєш що, Олю? Підемо завтра на корти, трошки в теніс пограємо. Згода?

— Підемо, — нехотя відповіла дівчина.

— Тільки ти не забудь зашити мій костюм. — Обручов почував себе ніяково, шукав лагідних слів. — Я ж тоді так упав... Ти пам'ятаєш? Досі в лікті болить.

Він поглянув скося на доньку, побачив журливу задуму в її очах і зрозумів, що вона його не слухає. Сидить, виструнчившись, холодна, байдужа, з затаєним болем в очах. Чи має він право втручатися в її особисте життя зараз, коли вона вже стала дорослою? Завжди він був їй першим другом, Оля не мала таємниць від нього, поважала батьківську мудрість, тактовність, пишалася його славетним минулим. А ось тепер щось розладналося в їхній дружбі.

Обручов сутулиться над тарілкою. Без генеральського кітеля, у білій тенісці він має хлопчакуватий вигляд, на руці вище ліктя — збляклований крапчастий орел. Це

ще з того часу, як мріялося Обручову піти в авіацію, але в авіацію він не попав, а навічно приписався до матінки піхоти, котру тепер солідно називають «мотострілецькими підрозділами».

Чому не лежить у нього серце до Розумовського? Мабуть, не знає його, та й усе. Дубового одразу збагнув, з перших днів знайомства, а Розумовський для нього й досі елегантний, усміхнений манекен. З ним вони подовгу можуть розмовляти про всілякі суто військові речі, і розмова виходить легка, байдужа, ні до чого не зобов'язує, бо, зрештою, Розумовський не стільки говорить, скільки вміло підтакує, коментує його, генералові, думки. Зате з Дубовим часто зрізалися так, що, бувало, й Олю кликали в арбітри: розсуди, мовляв, батька й товариша! Мабуть, оця відвертість Дубового декому й не подобається.

Генерал перший підвівся з-за столу, одягнув китель. В цю мить задзвонив телефон. Голос Боделана рвонув тишу кімнати. Обручов відхилив трубку.

— Тихіше не можеш? Голосище ж у тебе!

— Відпрацьований за всіма вимогами стройової служби. В окрузі сказали мені, що ти обідаєш вдома...

— У мене домашній ресторан,— стримано пожартував Обручов.

— Донька старається? Молодці ви... Не знав я раніше, а то мав би ти сьогодні перевитрати по сімейному бюджету. Слухай, старий! Дід приїхав, мій партизанський дід, про якого я тобі розказував. Сьогодні ти вільний?

Обручов швидко підсунув собі стільця, наче дід був уже на проводі і зараз мала початися довга розмова.

— Для фронтових друзів мої двері завжди відчинені,— враз аж охрип від хвилювання Обручов.

— Тоді жди. Тільки май на увазі: дід ще в партизанах до французьких кон'яків привчився, як відбили ми під Попельнею німецький обоз з галетами й винами...

— Повний порядок, хоч французьких у моєму буфеті нема, та одеський, думаю, не гірший,— гостинно запросив Обручов.— Приходь розкажеш, що там у Північногорську. Ти ж знаєш, що у мене дома дехто за тим гарнізоном наглядає. Приймаються тільки інформації з першоджерел.

Поклавши трубку, генерал побачив, що Оля стоїть у дверях і очі її сяють теплим блиском. В яскраво-червоному халаті, струнка й гінка, як очеретина, вона ніби просила очима: не гнівайся, батьку! Зараз я справді думаю тільки серцем.

11

З самого ранку Розумовський почував себе не зовсім спокійно. Все начебто йшло добре. Взводи займалися вогневою підготовкою, в казармах залягла та ділова насторожена тиша, в якій легко вгадувалася напружена готовність до дії. Розумовський, побувши на кількох заняттях, просидів з годину над паперами, написав черговий звіт у штаб батальйону — аж раптом озвався телефон. Дзвінкий, молодечий голос чергового по частині передав наказ Ярошенка негайно з'явитися до нього. Розумовський повісив трубку, глянув у вікно, перевів очі на стареньку книжкову шафу, і тут з ним сталося дивне. Невідомо чого, йому раптом зробилося страшно. Що за терміновий виклик? З повинню, здається, все кінчилося добре. Ніяких подій у роті не трапилося останнім часом. І все ж таки... все ж таки щось було не гаразд.

Розумовському спала на думку сухувата репліка парторга Станкевича, дошкульне слівце про непродуманість його виховних методів. Одягаючи шинелю, він вперто намагався докопатися до змісту їхньої розмови, важка неприязнь застояною каламуттю піднімалася з дна серця. Станкевич, колишній його приятель, забагато бере на себе! Нещодавно в канцелярії повчав його: «У тебе немає рівної вимогливості. Завів собі улюбленців, збиткуєшся з пасинків». І ще наговорив такого, що годі було слухати. Він, Розумовський, збиткується з пасинків, він — поганий вихователь...

Станкевич просто заздрить його популярності. Заздрить, що він, Розумовський, своїм прикладом запалює весь полк, що на нього рівняється все з'єднання.

Ну, а з Жагою треба кінчати. Доморощений «геній» падто задрав носа. «Якщо я й був несправедливий до нього, то я чинив так тільки в інтересах всього підрозділу, в інтересах служби. Хай боляче одному. Хай я навіть позбудуся Жаги. Зате ніхто мені потім не дорікати-ме за невміння виховувати «важких» солдатів. Одна паршива вівця, а скільки мороки з нею!»

Йому пригадалася перша сутичка з «невиправним» Жагою, перший конфлікт, який проклав між ними тінь взаємної антипатії. Давно це було. Ще Жага служив перший рік, ніхто не знав його конструкторських нахилів і різкого, непоступливого характеру. Якось командир відділення наказав солдату принести від старшини патрони, визначивши на виконання наказу десять хвилин. Часу було явно замало, і Жага не повернувся до строку. Сержант наклав на нього стягнення. Жага образився, став виправдовуватися, по хвилинах перелічуючи, де він був, що робив і чому не вклався в час.

Тоді, власне, й почалося. Розумовський (він стояв неподалік за деревом) добре пам'ятає, як солдат розгублено розводив руками, показував на годинник, говорив уривчасто, з щирою пристрастю, на худенькому обличчі в нього застиг вираз безпорадності й гіркої образи. Сержант обірвав Жагу і звелів йому стати в стрій. Розумовський пам'ятає ту коротку, напружену мить, коли Жага, зовсім втративши над собою владу, охоплений злістю, із стиснутими кулаками озирнувся навкруги і враз... побачив ротного командира. Очі його спалахнули надією, він зраділо кинувся до нього. «Хіба це справедливо, товаришу капітан!..— заговорив, наче схвильований школяр.— За десять хвилин ніяк не вкладешся...» Розумовський зробив крок уперед і владно підняв руку. «Негайно станьте в стрій! Ви не маєте права звертатися до старшого начальника через голову свого командира».— «Але ж, товаришу капітан...— зовсім знецілювався Жага.— Яке він має право!..» В цю мить Жага був далекий від воїнської дійсності, в хлоп'ячій своїй запальності він не здогадувався, що тут в армії діють інші залізні закони, інші незаперечні приписи і що справедливість виявляє себе тут в іншій, суворішій формі. Розумовський мусив відчувати тяжку душевну драму новачка, поставитися до нього з обережністю старшого товариша. Але він не любив сентиментальностей, він взагалі не любив відхилення від статуту і тому не тільки підтвердив накладене на Жагу стягнення, а й підвищив його. Заглянь Розумовський собі в душу, він зрозумів би, що його вчинок продиктований не любов'ю до непорушної святості воїнських законів: він діяв так тільки тому, що вважав образливим для себе не покарати зарозумілого солдата, бо вже тоді відчув у поведінці Жаги виклик своїм методам виховання, своїй командирській волі.

Жага затаїв образу, короткий спалах підсвідомого бунту переріс у тривалий, цілком усвідомлений опір.

Рядовий Жага був у числі тих солдатів, які з ледь прихованою осудливістю поставилися до дій свого ротного в ніч повені. Жага перший тоді кинувся до Розумовського, мокрий, розпашілий, і попросив дозволу прилучитися з товаришами до роти Дубового, яка почала переправу на Комсомольський острів. Але Розумовський, скипівши, дошкульно вичитав йому за надмірну хвацькість. Спохмурнівши, солдат відійшов убік і загубився в натовпі. Та ніч давно минула, аврал забувся, усе стало на свої місця. Але Розумовському здається, що в очах Жаги назавжди залягли іскринки зневаги до нього...

Розумовський підходив до штабу. Світло-рожевий будинок святково виділявся серед молоденьких сосон. Дивлячись на великі темні вікна, Розумовський уявляв собі розмову з полковником, добрим, довірливим «старим», який ждав його для чогось непевного й тривожного. Для чого ж саме? Невже звідти... з комбінату? Може, Зоя?.. Розумовський відкинув цю думку, як неможливу, абсолютно неможливу, але в свідомості його знову спалахнуло зловісне припущення: з жінками все можливо! Він був надто необережний, і тепер йому доведеться розплачуватися за все. Людина завжди мусить за щось розплачуватися. Клятий світ!

У штабі прохолодно й тихо. Біля дверей Ярошенкового кабінету сидить за столиком черговий офіцер.

— Як там старий? — з силуваною фамільярністю спитав Розумовський.

— Зайдеш — дізнаєшся, — непевно відповів офіцер, і в його очах Розумовський вловив холоднувату стриманість.

«Здається, приховує щось», — вирішив він, внутрішньо напружуючись, немов перед стрибком у воду. Серце гучно калаталося, в ногах розлилася зрадлива млість. Взявшись за ручку дверей, він краєчком ока ковзнув по обличчі чергового, і йому здалося, що той зловтішно посміхається.

Рвучко відчинив двері, зайшов до кабінету, коротко віддав честь.

— За вашим наказом, товаришу полковник...

Над столом підвелася велика, побілена сивиною голова Ярошенка. Розумовський побачив втомлене обличчя, і йому відлягло від серця. Прочуханки не буде. І вза-

галі нічого поганого не буде. Вигляд полковника був далекий і відсутній. Не діждавшись відповіді, капітан підійшов до столу, виструнчився, мовчки втупився очима в брезкле Ярошенкове лице. Воно було так близько від нього, що Розумовський побачив червоні склеротичні прожилки на його щоках і відчув міцний запах тютюну. За столом сидів старий, придавлений роками чоловік, і Розумовському раптом зробилося смішно, що він сподівався від цієї людини якогось лиха для себе.

— Сідайте, Михайле Григоровичу,— попросив Ярошенко тихим голосом.

— Я вас слухаю, товаришу полковник,— затерп, передчуваючи недобре, Розумовський.

Але Ярошенко ніби й не чув нічого. Все дивився й дивився на нього, очі його ставали дедалі проникливіші, суворіші, і в міру того, як змінювався його погляд, він сам віддалявся, ставав непідступно-суворий.

— Слухаєте мене? — промовив нарешті Ярошенко з легким роздратуванням. — А я хотів послухати вас, Михайле Григоровичу. В нашу здорову полкову сім'ю закрався черв'як інтриг. Двоє ротних командирів не можуть помиритися між собою. Як це по-вашому називається, Михайле Григоровичу?

Розумовський опустив очі, знову підвів їх і побачив перед собою велике, червоне від роздратування полковникове обличчя. Це обличчя він звик бачити добрим, він і зараз хотів знайти на ньому колишні ознаки прихильності, але їх не було. Перед ним сидів не добродушний, втомлений літами чоловік, а владний, напружений і готовий до рішучих дій командир полку.

І ось цей командир звертається до нього непоступливо суворим голосом, вимагаючи прямої і недвозначної відповіді: що діється в роті Дубового? Що зробив він, Розумовський, для того, щоб допомогти товаришеві?

— Товаришу полковник, ви спитайте, чого я не зробив для нього? — з ображеною міною на обличчі промовляє Розумовський.

— Мало! Ми всі відповідаємо за Дубового. Офіцер він здібний, хоч і гонористий.

— Я б сказав: самовпевнений,— обережно докинув капітан.

— Йому треба не докоряти, а підказувати, доброю порадою, добрим прикладом вчити,— немов розмірковував уголос Ярошенко.

«Бач, піклується про Дубового! — вкололо щось капітана в серце.— А не питає, як я б'юся з отими крикунами й праведниками».

— Дозвольте бути щирим, товаришу полковник,— набрався він рішучості.— Може б, я зробив більше для Дубового, все ж таки ми давні друзі... Але в нас тепер недобрі стосунки склалися. Після нічного авралу в полку точаться суперечки: хто вчинив правильно — Дубовий чи я? Дехто вважає мене надто «обережним», дехто навіть закидає мені «шкурництво». — Розумовський прикусив нижню губу, немов гамуючи тяжку душевну бурю.— Ви думаєте, товаришу полковник, моє серце не рвалося тоді на острів, в саму небезпеку? Але я мусив підкоритися голосу розуму, я не забув про ваш наказ. І тепер виявляється, що я лишив у біді товариша.. Навіть парторг тягне за Дубовим... Ну що ж, скажу так: якби мені знову довелося вибирати між обов'язком і бажанням, я, не вагаючись, пішов би за обов'язком.— Він опав усім тілом, стихив голос майже до шепоту: — Повірте, я не змінив свого ставлення до Дубового. І не зміню його.

Вислухавши Розумовського, Ярошенко хитрувато посміхнувся.

— То вас стримала тільки моя воля, мій наказ?

— Ваш наказ, товаришу полковник.

— Так, наказ...— задумливо протягнув Ярошенко, і йому згадалися довгі розмови з цього приводу з Костеріним.— Ну, що ж, накази в армії — річ священна.

Хитруватий блиск в його очах померкнув, і погляд став твердий, похмурий. Трохи помовчавши, Ярошенко підкреслено серйозно сказав Розумовському, що він не ставив під сумнів його чесність. Правда, не можна заперечувати й мужності Дубового, який, витлумачивши наказ трохи узагальнено, зробив благородну справу. Ну, та про це вони поговорять іншим разом. Ніхто не буде докоряти Розумовському за ту ніч. Треба думати про завтрашній день. Перед полком стоять великі завдання, командування жде від них максимальної бойової готовності. І він, Ярошенко, вірить, що капітан буде й далі першим з перших і що він зуміє показати себе справжнім офіцером і товаришем.

Так, Ярошенко вірив Розумовському і поважав його. Поважав не стільки за якісь особливі командирські здібності чи службові досягнення, скільки за ділову слухняність, за самий склад його душі, відданої й чесної, як ду-

малося полковникові. З воєнних літ у пам'яті полковника лишився спогад, який заліг глибоко в серці. В сорок другому році в Сальських степах ще зовсім юний на той час лейтенант Ярошенко, з простреленою ногою, знекровлений і виснажений багатоденним маршем, виніс на руках з поля бою генерала. Генерала він більше не бачив, але потім не раз чув його ім'я у зведеннях Верховного Головнокомандування і з глибокою втіхою думав про свій вчинок. Це ж він врятував генерала для народу, для історії. А хіба Розумовський не здатний на таку самопожертву? Хіба такі, як Розумовський, не лишалися останніми на рубежах нашої Вітчизни у сорок першому році, прикриваючи відступ цілих частин і з'єднань? В очах Ярошенка Розумовський був втіленням послуху, цілковитої безвідмовності і відданості наказу, і це до такої міри тішило полковникову душу, що він ладен був простити молодому ротному всі його вади.

— Закурите? — простягнув він капітанові пачку сигарет.

— Спасибі, і так гірко, товаришу полковник.

Капітан підвівся з виразом гідності й ледь-ледь погамованої образи на тонкому вродливому обличчі. Кинув ще кілька слів про становище в роті, про клопоти, які має з «неслухняним» солдатом Жагою, і попросив дозволу йти.

— Ідіть, Михайле Григоровичу, — сказав Ярошенко тоном батьківського напучення. — А з Дубовим... Я вірю, ви знайдете спільну мову, головне, щоб усе було по-діловому, спокійно ну... й принципово.

Полковник міцно потиснув Розумовському руку.

12

РОЗПОВІДАЄ ГЕНЕРАЛ ОБРУЧОВ

Не пам'ятаю я такої темної, глухої ночі, як та, що розіпнулася над нами, коли ми підійшли до Сейму. Полк, яким я командував, ще завидна спробував переправитися на протилежний берег, але німець зустрів нас нищівним вогнем, і мої люди залягли під стрімким берегом. Потім поротно, повзводно стали відкочуватися назад, зайняли оборону в пісках, між шелюгами, сховалися в темряві і, як буває на фронті після важкого й тривалого наступу, завмерли.

Мене викликав до телефону командир дивізії.

— Полковник Обручов?

— Полковник Обручов слухає.

— Дали німцєві відірватися, а тепер кашу варите?

— Ні, не кашу варимо... Кров'ю відхаркуємося, рани перев'язуємо.

Комдив трохи пом'якшав.

— Жду вас у себе.

— Єсть!

І ось я стою в просторій хаті, рушники вишивані на вікнах, червоні дубові лави під вікнами. На лежку постелено постіль, спить начальник штабу. Він хворий, і останнім часом йому погіршало.

— А знаєте, якби ви проскочили за Сейм, завтра вся дивізія була б у місті? — говорить комдив, сидючи на лаві біля маленького, старанно запнутого плащ-палаткою вікна. Кітель на ньому розстебнутий, і видно, який він худий і виснажений. — Перед нами великий промисловий центр, населений пункт і залізничний вузол європейського значення, а ми зупинились через якусь гнилу, нікчемну річечку. Дзвонив командуючий, питає, що далі. Невже дамо німцєві закріпитися на правому березі?

Якби командуючий і не дзвонив, це питання виникло б саме собою. Ще в ту мить, коли мої батальйони, захлинувшись кров'ю, придавлені ворожим вогнем, почали окопуватись в щелягах, я піймав себе на страшній думці про завтрашній день. Він уявився мені в гуркоті виснажливого, кривавого бою, в марних атаках проти німецьких укріплень. Це було карою за нашу непростиму млявість, за втрачені під час наступу години, які вирішили долю переправи через Сейм.

— Мій полк готовий на світанку продовжувати наступ, товаришу генерал, — сказав я. — Але зараз це неможливо. Річка глибока, броди невідомі. Тільки людей покладемо задаремно.. Хіба що один варіант...

— Кажіть, який, — підняв на мене втомлені очі генерал.

— Ми прикинули з начальником штабу, що німця можна збити з протилежного берега тільки маневром. — Я підійшов до карти. — Вночі пошлемо у ворожий тил своїх людей — роту, може, батальйон, вони з'єднаються з партизанами, і на світанку ми атакуємо з фронту і тилу оце невеличке містечко, що стоїть перед нами.

Генерал схилювся над картою і став уважно вивчати район, зайнятий моїм полком. Він мав неабиякий досвід, і зайвого говорити мені не довелося. Усе зрозумів. Навіть посміхнувся вдоволено. Хороший варіант, Посилати треба, на його думку, не менше батальйону. І посилати негайно. В штабі зараз перебуває посланець від партизанського загону, який допоможе встановити контакт із своїми людьми і підготувати операцію. Одне тільки тривожило генерала: якщо бій за переправу зв'яже сили полку, то завтра дивізія не зможе розгорнути наступ на головному стратегічному напрямку, на лінії великого промислового центру.

— Але через день-два ми все одно вийдем у фланг німецької армії,— спробував заперечити я.— І тоді майже безкровно дивізія звільнить місто Н.

— Може, ви й маєте рацію,— сказав генерал, все ще борючись з якимись сумнівами.— Через день-два ви вийдете у фланг німців. Через три дні дивізія прорветься до промислового центру. Ви розумієте, що це значить? Ми візьмемо місто через три дні. І це в той час, коли Ставка вимагає переможних реляцій на завтра. За планом наступу я мушу ввійти у місто завтра... Найпізніше — завтра вночі.

Що я мав сказати? Генерал мислив великими стратегічними категоріями, я ж бачив перед собою тільки смугу землі, по якій наступав мій полк, я думав тільки про Сейм і його нерозвідані переправи.

Очевидно, генерал збагнув мої міркування. Страхнувши з себе втому, він одягнув окуляри, взяв олівець і, сівши до столу, почав креслити можливий напрямок нічної операції.

— Батальйон вишлете не пізніше дванадцятої нуль-нуль,— розпорядився генерал, підводячись з-за столу.

— Люди готові, товаришу генерал,— сказав я.

— Кого пошлете на таку відповідальну операцію, полковнику?

Я глянув на генерала і зрозумів, що він не пробачить мені промаху.

— Майора Дубового, товаришу генерал.

Генерал замислився, щось ніби пригадуючи, в очах його заблесли теплі іскорки. Він перебирав у пам'яті якісь далекі події, зустрічі, розмови, очевидно, мав щось спільне з майором Дубовим, знав його або ж чув про нього, і зараз весь минулий досвід генерала, всі пере-

житі труднощі і всі здобуті перемоги наче прийшли свідчити за Дубового.

Нічого не сказав мені генерал, але по теплій, задумливій усмішці його я зрозумів, що мою кандидатуру схвалено. Майор Дубовий міг вирушати в нічну операцію.

Раптом на лежку завовтузився начальник штабу, скинув з себе шинель, почав щось вигукувати, картати когось гнівними словами, і генерал, забувши на мить про мене, припав до нього і зашепотів йому щось в розпашіле, зрошене потом лице.

Потім генерал виструнчився, безпорадно озирнувся довкола.

— Йому б у тил, в госпіталь, та, бач, упросив мене лишити ще трохи тут. Каже, в госпіталі йому кінець, а він ще хоче повоювати.

Я зібрався вже йти, але генерал затримав мене турботливим запитанням:

— Майор Дубовий.. це добре... Тільки ж він з госпіталю недавно. Як його стан? Чи витримає?

Я завагався на якусь мить, згадав свого друга, його тяжке поранення, недобрі синці під очима, але кращої кандидатури не було, і я, не кривлячи душею, твердо промовив:

— Витримає, товаришу генерал.

Коли я повернувся в полк, була вже ніч. Глухо чалапали біля бліндажа кроки вартового. Морок був такий густий — чи то від дощової мряки, чи від туманів, які піднімалися з мочарів, — що не видно було навіть німецьких ракет.

Я спустився в бліндаж, відгорнув плащ-палатку, і в ту ж мить десь загуркотіла артилерійська канонада. Німці били по селу. Я здогадався, що це випадковий артналіт і ніякої шкоди штабові він не завдасть. Але все ж тривожно стиснулось серце і я знову вийшов нагору, прислухаючись до гуркоту.

З темряви підійшло двоє. Я впізнав майора Дубового і начальника штабу майора Козинцева. Ми зайшли в бліндаж, схилилися над картою.

— З партизанами зв'язок встановлено, — сказав я. — До світанку батальйон займає вихідні позиції за містечком і рівно о п'ятій нуль-нуль — атака.

Майор Дубовий виструнчився.

— Ясно, товаришу полковник.— Він поведився, як і належить комбату в присутності свого воїнського начальника.

Дубовий сам визвався на нічну операцію. Коли під вечір з'ясувалося, що перейти річку з ходу нам не вдасться, він прийшов до мене на КП й сказав, що знає добре ці місця, бо недалеко звідси село, де він народився, тут він пасічникував з своїм дідом, по цих мочарах колись босоногим батраком ганяв куркульську худобу. Він пропонував послати його з людьми в німецький тил на зв'язок з партизанами, які, напевно, знають його, та й він знає їх. Нічна операція на Сеймі була його задумом, і я мусив погодитись.

— А може, Павле...— завагався.— Зрозумій мене правильно. Інший командир...

Образа промайнула на лиці Дубового, він з гіркотою глянув на мене.

— Який інший? Що за сентименти, полковнику? Хіба не ясно, що я впораюся найкраще з цим завданням? А смерть-матінка скрізь нас чекає. Ти гадаєш, що атака з фронту безпечніша, ніж атака з ворожого тилу? Аби тільки ви вдарили як слід, щоб не довелося нам задаремно брѣохатися в тванюці.

— Не віриш в силу нашого удару? — здивувався я.

— Боюся, що німець розгадає наш маневр.

— Розгадає, та пізно. Обіцяю тобі, Павле...— Я підступив впритул до майора, сказав суворим голосом: — Обіцяю тобі, що вранці мій КП буде ось тут! — І ткнув пальцем у карту.— На західній околиці містечка. Доповіси мені по формі, і тоді...

— Що ж тоді? — посміхнувся майор Дубовий.

— Вип'ємо за здоров'я твого іменинника.

Майор тепло глянув на мене, і його очі волого заблищали. Тиждень тому Дубовий ненароком похвалився мені, що має лист від восьмирічного сина аж із Казахстану. Малюк вітав тата з нагородою, обіцяв слухатися маму, яка весь час хворіє, і тьотю Віру, а в кінці з дитячою відвертістю запитував батька, якого подарунка він пришле йому на день народження.

— І ти не забув про мого Сашка? — розчулено промовив майор.— Спасибі, Ваню!.. А як твоя донька? Де вона зараз?

— Відвіз у Куйбишев до сестри,— сумно сказав я.

— Нічого, Ваню,— втішав майор.— Відвоюємось, якось буде. Попереду ще ціле життя.

— А може, тільки залишки його?

— Ціле життя, справжнє, осмислене, без підозр і недовіри, без людської підлості, грубіянства, наклепів... Все це ми виборемо тут, на фронті, і люди наші багато чого зрозуміють.

Ми вийшли з бліндажа. Мряка сипле й сипле, шелюги німими примарами стоять навкруги, наче ховають якісь суворі таємниці.

— В цих місцях вовків було сила,— каже майор Дубовий.— Ми з дідом полювали. Одного разу я вовча піймав, приніс у кооперацію, кажу: «Давайте нагороду!» А вони сміються: «За вовча не належить. Он дід твій знає, що бити. Вчора таких вовкулаків двійко притягнув, що глянути було страшно». Старий мій був людиною трохи чудною, до землі і всього живого, а особливо до бджіл мав велику любов, а от вовків ненавидів. Мабуть, коли пасічникував на хуторі, вони йому добре в печінки в'їлися. Через ту пасіку і в артіль не пішов. «Я,— каже,— і так з бджолами комуною живу». А коли підійшов сюди німець — це мені вже потім фронтовики переказували,— так він перший зголосився гнати на схід артільну худобу.

Я глянув скося на майора і згадав усе, що чув від нашого начальника контррозвідки Брюшкевича про його «сумнівне» соціальне походження. Дід його, мовляв, в стороні лишився від артілі, завів собі куркульський хутір, бджілочок викохував. І батько Дубового загинув у громадянську війну при неясних обставинах: його взяли в полон врангелівці і десь в кримських кар'єрах розстріляли, але ж піди перевір — розстріляли чи, може, переманили до себе. Та й сам він, колишній комбриг Дубовий, повівся на початку війни трохи дивно. Інші, якщо вже потрапляли в оточення, вмирали там на останніх рубежах, а цей, хоч і покалічений, вирвався на волю і, мабуть же, даремно позбувся своїх генеральських зірок.

— Дозвольте йти, товаришу полковник? — звернувся до мене Дубовий.

— Ідіть,— сказав я коротко.— Начальник розвідки дасть вам людей в передовий дозір. З'ясуєте пароль і місце зустрічі з партизанами.— І, не стримавшись, я обняв Дубового.— Щастя тобі, Павлушо!

Він зник у темряві, і кроки його розтанули в тихому шемранні шелюги.

Рівно о двадцять четвертій нуль-нуль ад'ютант покликав мене до телефону. З першого батальйону повідомляли, що Дубовий з людьми вийшов на «прогулянку». Я стояв біля КП і дивився на захід, намагаючись уявити собі, як батальйон Дубового пробирається болотяними стежками. Чи мав я право отак вчинити? Чи незадаремно послав у ту кляту нічну м'ясорубку добру людину і друга свого? Життя не стелилося йому гладенько під ноги. Підлітком батракував, потім потрапив на один з харківських заводів, звідти по комсомольській путівці пішов у командирське училище, служив у далеких азіатських гарнізонах. А на фронті тільки й знав: поранення, госпіталі, запасні полки, важку буденну солдатську роботу, і все якось не вдавалося йому показати своє ратне вміння, не вдавалося, чи, може, не вмів він гнатися за гучною славою.

Десь на лівому фланзі озвалася гуркотом ніч, і я згадав розмову з комдивом. Не радіє він нашій операції. Тривожить його напрямок удару. Полк наш стоїть поза лінією стратегічного наступу. Він тільки частка фронту, ланка у загальному ланцюгу армійських з'єднань, і, хоч успіх операції принесе пізніше оперативний виграш, армійське командування, мабуть, не дуже схвально подивиться на наші дії.

До ранку лишалося дві-три години. Я спустився в бліндаж, щоб трохи відпочити. Наказав ординарцеві розбудити о третій. Натягнув шинелю на голову і одразу розтанув у солодкій п'їтмі.

Але поспати в ту ніч мені не вдалося. Тільки задрімав, як чиясь рука лягла на моє плече, торсає обережно.

— Товаришу полковник!

Я намагаюся вирватися із задушливих хвиль сну, виплутуюся з них, наче з рідкого тіста. А рука все торсає й торсає мене, і голос уже кричить просто у вухо:

— Прокиньтесь, товаришу полковник!..

В одну мить зриваюся з лежачка і перше, що бачу,— забрюханого, з блідим, помертвілим обличчям офіцера біля мого столу. Ординарець, який будив мене, пробує виправдатись:

— Ось товариш капітан з дивізії... Просили негайно вас розбудити...

Капітан аж погойдується від втоми. Очі гарячково

блищать, губи пошерхли. Щось ніби підстьобнуло мене, я забув уже про сон, про втому, дивлюся в бліде обличчя штабного капітана і жду, що він скаже. А капітан ніяк не може розтулити пошерхлі губи, і очі винувато тікають в куток бліндажа. Нарешті він доповідає: приніс наказ від командира дивізії про відміну операції.

— Ви...— не вірю я почасти.

— Ось, прошу,— простягнув мені аркуш паперу.

Там стояло: «Затримати батальйон Дубового. Операція відміняється. О п'ятій почнеться наступ на лівому фланзі дивізії силами 132-го і 118-го полків».

Капітан дивився на мене погаслими, приреченими очима.

— Може б, ви прийшли під ранок?

— Пробачте, затримався в дорозі... артналіт... пошкодило машину...

— Чому не передали наказ по телефону?

— Виведено з ладу вузол зв'язку,— сказав беззвучно, одними губами.— Пряме попадання...

Я глянув на годинник. Було двадцять на першу. Капітан запізнився рівно на двадцять хвилин.

Все скаламутилося в моїй свідомості. Мені стало страшно, я відчув млосну нудоту в горлі. Цей нікчемний капітан запізнився з наказом! Як бути? Що станеться тепер з батальйоном Дубового?

Ніколи я не відчував такої розгубленості, як в ту мить. Відхилив плащ-палатку, за якою в тісній комірчині сидів черговий телефоніст, наказав зв'язатись негайно з «хазяїном». Але телефоніст тільки винувато розвів руками.

— Не відповідає «хазяїн», товаришу полковник.

За спиною в мене кашлянув капітан.

Ага, пряме попадання! Зв'язку немає. Навіть доповісти нікому. Що ж далі? Може, цей капітан порадить, як бути далі? Він раптом зробив крок до мене, підкинув до кашкета руку.

— Товаришу полковник... дозвольте мені...— в голосі його прорвався відчай, очі оскіли,— дозвольте повернути батальйон.

— Як повернути?

— Я дожену... мушу догнати..

Що він говорить, цей навіжений? Та чи знає він, якими невидимими стежками вирушив батальйон? І як він надолужить втрачений час?

Але капітан, зважившись на останній крок, уперто дивився мені в вічі.

— Я мушу, товаришу полковник. Дайте мені когось з вашої розвідки, і ми доженемо Дубового.

Я Perezирнувся з начштабом. Він зняв пенсне, нервово протер його.

— Хай іде. І без батальйону не повертайтеся! — підскочив до капітана і майже істеричним фальцетом закричав йому в лице. — Чуєте?! Без батальйону не повертайтеся!

Ми сидимо з начштабом біля столу. Всю увагу прикувала карта. Думкою тягнемось за майором Дубовим, намагаючись вгадати, що жде його батальйон, що жде нас усіх в разі, якщо капітан не зуміє повернути оперативний загін. Щоб якось розважити нас, мій ординарець приніс свіжого чаю, розлив по залізних чашках. Ароматна пара вдарила в ніс, стало тепліше. Я глянув на начштабу, який з чашкою в руці ніби дрімав над картою.

— Ви певні, що цей капітан заверне Дубового? — спитав я.

— Ні, непевний.

— То як же бути?

— Виконувати наказ, Іване Сергійовичу, — підняв на мене засльозені очі начальник штабу.

— Після того як батальйон, цілий батальйон фактично викреслено із списку нашого полку?

Сухенька рука начштабу щось виводила на карті. Враз рука відірвалася від карти.

— Я не думаю, що батальйон майора Дубового буде викреслено із списку діючих, навіть якщо він не повернеться до ранку. — Начштабу відкинувся на спинку стільця, і я побачив, як в його очах заіскрилася злісна впертість. — Пам'ятаєте дії Багратіона під Бородіно? Атака Мюрата... Звичайно, епоха дещо змінилася і фельдмаршал Манштейн — не Мюрат. Але мені думається, що Дубовий вміє битися не гірше за славнозвісного російського генерала. Удар батальйону в тил німецьких військ буде для них поганим сюрпризом.

Я підвівся. Історичні аналогії мене не переконували. Я чув близький гуркіт канонади і думав про те, що скоро майору Дубовому доведеться глянути в очі своїй жорстокій долі...

Ночами Мураєві не спалося. В голову лізли надокучливі думки, тиснула серце тривога.

«Вона належить іншому, я не повинен думати про неї,— міркував він вперто.— Вона належить моему другу. Годі про це! Годі!...»

Він ще міцніше заплющував очі і ще важче припадав лицем до подушки, але прекрасне обличчя Хелди знову виринало перед ним, і все починалося спочатку. Серце калаталося, ніжний смуток гнітив його душу.

Мурай був розчавлений своїм коханням, знесилений ним. Голубоокий красень, він закохався в молодицю, яку не смів любити,— в подругу свого товариша Миколи Жаги. І чим більше він заганяв собі в груди неvesелу любов, тим важче йому ставало, ну, просто нестерпно, і ніхто не міг йому зарадити в цій біді, бо ніхто — навіть найвірніший друг його! — не здогадувався про це.

Казарма спала. Було тихо. Місяць завис у кутку вікна. На протилежному кінці казарми, немов по той бік річки, покашлював біля тумбочки днювальний. «Якщо я зараз же не засну, завтра в мене пропаде весь день»,— подумав він, вишукуючи найзручнішу позу для свого вимученого, такого обтяжливого й чужого зараз тіла.— Спати, спати... Чуєш? Спати!»

В голові його затуманилось. Кілька хвилин він прислухався до тиші, і раптом йому здалося, що хтось його гукнув, скрадливо, тихцем поманив до себе. Він насторожено підвівся, зірвав з себе ковдру і почав швидко одягатися. Взувши чоботи, мить постояв біля ліжка, ще раз прислухався і навшпиньках подався до виходу. Диво! Днювального не було на місці! Невже він покинув пост? Мурай, розгніваний і здивований, вийшов у коридор, поминув збройну кімнату, відчинив двері на сходи. Синювате місячне світло лилося через закурені шибки, і разом з ним немов вливалася гнітюча, моторошна тиша. Мурай відчув у грудях порожнечу, ноги йому ослабли, він схопився за поруччя і ступив уперед. «Хтось же кликав мене,— вирішив він, озираячись на сходах.— Я мушу з'ясувати, хто кликав мене». Зненацька він помітив унизу знайому постать. Серце його замерло, потів швидко закалаталося. Він шугонув униз, вибіг на вулицю і побачив, як невиразним привидом

віддаляється від казарми постать. Мурай кинувся навмання через парк, вилетів на головну алею. «Стій! — закричав він уривчастим голосом. — Егей! Чуєш?.. Стій!..» Від шаленого бігу у нього перехопило подих, серце виривалося з грудей. Він наздогнав солдата, злісно шарпнув його до себе. Солдат спинився, тіло його враз поменшало, голова немов провалилася в плечі, і на Мурая глянули нажахані, безтямні очі Жаги. «Що тобі треба? — глухо видавив з себе Жага. — Я йду до неї. Чого ти вистежуєш мене? Може, ревнуєш? Га, ревнуєш?.. Отакий ти друг!..» Він раптом дико зойкнув, схопив Мурая за ногу і одним ривком повалив на землю...

— Вставайте, товаришу сержант! — торсав Мурая за ноги велетень Акуліничев, уже зовсім одягнений, із слідами міцного сну на прим'ятій щоці.

«Такого ще зі мною не було! — подумав Мурай, злітаючи з ліжка. — Підйом проспав... Усе на світі проспав... І все через клятого Жагу... Ну, годі, годі! Хай собі тішаться! Я йому не poradник. І любов його мені байдужа».

Так почався цей день. Все, як завжди, з точністю відпрацьованого механізму, день, який не обіцяв Мураєві нічого особливого, хіба що міг принести нові душевні гризоти через оту вистраждану затаємничену любов. Зранку були політзаняття, потім взводи займалися на учбовому полі вогневою підготовкою. Мурай працював зі своїми людьми в'яло, ніби досипав ще обірваний сон.

По-справжньому він віддався роботі лише тоді, як почав тренувати в стрільбі новенького Євсипова. На минулих стрільбах він одержав погану оцінку, і Мурай злісно досадував на себе за недогляд. Кілька днів він промучився з солдатом, витлумачуючи йому технічні прийоми стрільби. Та все було марно. Прицільна стрільба не давалася Євсипову.

«Чи він боїться, чи, може, у нього щось з очима?» — прикидав у думках Мурай, дивлячись на худорлявого юнака, що незграбно притискав до себе автомат. Взагалі Євсипова вважали в роті невдахою, та він і сам був переконаний, що справжнього воїна з нього не буде, і тому цілком змирився з своїм становищем. «Невже з хлопця нічого не вийде?» — майнуло в Мураєвій голові. Він згадав, як одного разу Дубовий заявив на

заняттях із сержантами, що «Євсипов може бути не просто добрим солдатом, а ще й стане зразком для інших». Ця фраза запам'яталася Мураєві, хоч сам ротний ніколи потім не згадував її. В його словах прозвучала тоді якась зважена думка, він ніби щось помітив в Євсипові, чого не помічали досі інші, і, мабуть, те «щось» було найсуттєвішим, найважливішим у цьому незугарному хлопцеві.

По учбовому полю гуляв напоений трав'яними пахощами вітер. Солдати відділення стояли оддалік і, нудьгуючи, стежили за неоковирними вправами свого товариша. Вони ждали загальної команди «До бою!», їм давно вже набридло дивитися, як Мурай возиться з невдахою Євсиповим. А Мурай знав своє, тренував Євсипова, вишукував у його діях слабину, дивився на юнака заклопотано, із затаєю впертістю.

Нарешті було дано команду, і відділення, вийшовши на вогневий рубіж, почало стрільби. Євсипов нервово припав до автомата і... погнав усі кулі поза мішенню.

— Ех, Євсипов, Євсипов! — похитав головою Мурай, безпорадно дивлячись на недолугого солдата. — Що ж, будемо тренуватися вдома, на станку. Сьогодні ж. Чуєте?

— Ну... тренуйте, — тоном абсолютної приреченості озвався Євсипов.

— Не «ну», а «єсть, у вільний час, товаришу сержант!» — поправив з м'яким наголосом Мурай, якому й гніватися було жаль на бідолаху.

По обіді й почали. Мурай лежав біля Євсипова, широко розкинувши ноги й міцно впершись ліктями в твердий мат. Уважно вдивлявся в мішень. Хоч у душі відчував гризоту, хоч думкою був далеко звідси, у приміському висілку біля дому з червоними сальвіями, тримався, як належить командирові. Давав команди на прицілювання, потім перевіряв наведення з допомогою ортоскопа. Кілька разів повторював цей захід, старанно занотовував приціл. І раптом блискавкою вдарило йому в думці: солдат брав надто дрібну мушку!

— Євсипов! Євсипов! — на весь зал вигукнув зрадлиий Мурай і щосили заторсав Євсипова за плечі. — Ясно все... Ясно, мій дорогий Євсипов!

За спиною в них почувся стриманий кашель, Мурай обернувся і побачив командира полку. Він ждав хви-

лини, коли Мурай сам, скінчивши заняття, помітить його.

— Товаришу полковник! — зірвався Мурай на поги, хутко обсмикнув на собі гімнастюрку. — Треную рядового Євсипова у прицільній стрільбі.

— Правильно робите, товаришу сержант, — тепло сказав Ярошенко.

Полковник ставився до сержантів з незмінною увагою. Мурая ж цінував особливо, і не тільки тому, що той був одним з кращих сержантів полку, а й тому, що Мурай всім своїм виглядом, характером, поведженням з людьми немовби стверджував віру Ярошенка у високе благородство його, Ярошенкової, професії. «Це тобі не солдафон з бездумними очима, не статутна буква, а жива людина», — часом зринала в його думках фраза, яку він почув колись від Костеріна, свого замполіта й друга.

— Дозвольте продовжувати, товаришу полковник? — спитав, трохи ніяковіючи, Мурай і мимоволі розслабив напружено притиснуті до тіла руки. Ярошенко помітив, як лікті його дрібно тремтять, певно від втоми, і подумав, що сержант, мабуть, і відпочити не встиг після обіду, все кинув і взявся «підтягувати» свого новенького.

— Не дозволю, — посміхнувся Ярошенко. — Після обіду за внутрішнім розпорядком частини люди відпочивають.

— Товаришу полковник, кращого відпочинку не знайдеш. Ось лежимо з Євсиповим, балачки точимо. Тихо тут, затишно! — Сержант кивнув на простору залу, і його очі наповнилися хитруватою теплістю. — Солдатів аби дах над головою.

— Ну, і що ж з ваших балачок виходить? — більше до Євсипова, ніж до сержанта, звернувся Ярошенко, певно, зацікавлений його зніченим видом.

На обличчі солдата проступила розгубленість, він не знав, як йому бути, як повестися перед начальством. У таких випадках, здається, говорять щось певне, рішуче, говорять гучним голосом, сміливо дивлячись у вічі командирові. А він не міг знайти в собі жодного потрібного слова, не міг звести погляду і, вкрай збентежений, тільки знизував плечима, точнісінько, як, бувало, в школі, коли вчитель або завуч картав його за погану оцінку.

Ярошенко зрозумів його стан, перевів мову на інше.

— Макет полігона готовий?

— Ні, товаришу полковник,— промовив Мурай.

— Чому? — посуворішав Ярошенко.— Ви ж знаєте, що макет піде на окружну виставку раціоналізаторів. Цхорелі обіцяв мені закінчити на завтра...

— Не вийде, товаришу полковник,— схилив голову Мурай.— Часу обмаль.— Він відчув непереборне бажання сказати правду, не тільки ту правду, яка стосувалася діючого макета, а й правду про невеселу долю солдата з шостої роти, і він, може, й сказав би це, та Ярошенко зрозумів його вагання по-своєму і промовив з добродушною іронією: — Знаю, інструментів не вистачає, бігаєте до комбінатців.

— Так точно, товаришу полковник.— Мурай передихнув з полегкістю, ніби пройшов над краєм урвища, і вже зовсім спокійно, із знанням справи пояснив:— Цхорелі не може налагодити головне реле макета, бо в нас немає апаратури. На хімкомбінаті є, в центральній лабораторії. Так його ж туди не пустять.

Слово «хімкомбінат» збентежило Мурая, і враз стали байдужими і макет, і реле, і лабораторія... Що йому ці дрібниці, коли він відчув свою безпорадність в іншому, набагато важливішому для нього ділі. Полковник говорив щось, радив, підказував, але Мурай нічого не розумів. Він тільки чув голос свого друга Жаги: «Сьогодні ввечері все вирішиться. Сьогодні ввечері вона скаже мені останнє слово».

Так, сьогодні ввечері!

— Товаришу сержант, ви слухаєте мене?

— Пробачте, товаришу полковник!..— вихопився він немов з очманіння і винувато глянув у роздосадуване обличчя Ярошенка. Підтягнувся весь, підкинув голову, немов самим своїм виглядом переконуючи полковника, що його миттєва збентеженість вже минула безповоротно і він може виконати все, що йому накажуть.

Справа ж була проста. Ярошенко ще раз повторив наказ: для завершення роботи над макетом сержант Мурай мусить негайно піти на комбінат, знайти там потрібних людей і домовитися з ними про налагодження реле. Рядовий Євсипов вільний. Мурай подався разом з ним у казарму, розмірковуючи по дорозі про доручене йому завдання. «Якщо я буду в лабораторії о четвертій, вона ще працюватиме. Я можу зайти в цех і сказати,

що... Ні, я просто загляну до скруберного відділення і подивлюся на неї одним оком. Головне — встигнути до п'ятої, поки вона там, поки не скінчилася зміна...»

Вийшовши за ворота містечка, Мурай знову віддався думкам: «Я мушу побачити її обов'язково... Вона, звичайно, нічого мені не скаже, і я навіть не подам знака, що знаю про їхню домовленість. Та це дарма. Хіба не ясно, що вона кохає Миколу і завжди буде кохати і, гніваючись зараз на Миколину матір, яка не хоче визнати її невісткою, даремно мучить себе».

Він любив Хелду затаєно, тяжко, він був зайвий, нікому не потрібний із своєю любов'ю, але його почуття були такими новими, несподіваними і дивними для нього самого, що, навіть картаючи себе за легкодухість і щиро зрікаючись у думках наміру вибороти свою любов, він водночас ніби радів їй і насолоджувався нею.

В лабораторії Мурай був рівно за п'ять до четвертої. Знайшовши знайомого інженера по автоматиці, він розповів йому про прикросі, які спіткали солдата Цхорелі при налагодженні діючого макета полігона, і попросив його прийти до них у частину з потрібними вимірювальними приладами. Інженер охоче вислухав його, записав щось у блокноті й пообіцяв допомогти. Мурай вдячно потиснув йому руку, козирнув і хутко вийшов у коридор.

Великий годинник над головним входом у вестибюлі показував пів на п'яту. Лишилось всього півгодини... Ні, ні, всього двадцять хвилин!.. Зараз вона вже підбиває підсумки зміни, може, розписується в журналі... Він збіг униз, перетяв пустирище і вихором влетів до третього цеху. Солодкуватий дух аміаку вдарив йому в ніздрі, невидимі голки, мов на пекучому морозі, впилися в лице, в шию, запекли в очах... Перед ним були круті сходи, червона дошка для оголошень на стіні, ліворуч — якісь двері. «Вона може вийти раніше, і я не побачу її», — злякався він раптом і побіг угору, перестрибуючи одразу через три сходинок.

На третьому поверсі було парко і якось особливо тихо. Двоє робітників мовчки вовтузилися під стіною над головним трубопроводом. Мурай ступив кілька кроків по вичовганій залізній підлозі і побачив Хелду, що схилилася над столиком біля скрубера. В душі його сколихнулося почуття ніжності, очі зясніли теплом, і

він мимоволі завмер біля велетенського розігрітого апарата, замилювався далекою й недосяжною своєю любов'ю.

Добре, що ніхто не помітив його, бо в цю мить він погано володів собою, і якби Хелда спитала в нього, що привело його в цех, він нічого не зміг би відповісти. Але Хелда була дуже заклопотана, чаклувала з своїми мензурками й колбочками, записувала щось до журналу, і лице її було таке серйозне, що Мурай відчув себе зайвим і смішним. «Я не повинен був приходити сюди,— подумав він з гіркотою.— Я не смію нагадувати їй про себе, про той день, коли вона дала мені надію на щастя. Сам винен! Сам себе обікрав! Не схотів тоді навіть проводити її після танців, доручив своєму другові. Баляндраси з хлопцями були мені дорожчі за всіх дівчат комбінату. А зараз от маю...»

Спускався вузькими сходами повільно, задумливо, важко долав кожную приступку, неначе підіймався на гору. Гомінливий гурт робітників у чорних бушлатах загородив йому дорогу, хтось дружньо ляснув по плечу:

— Егей, сержантику! — перед ним стояв смаглявий височенький робітник з добрим усміхом на вустах. — Забув, як ми з тобою там... на острові стилем «баттерфляй» давали? А я тебе зразу впізнав. Слухай, діло є... — Юнак, озирнувшись, схилився тривожно до Мурая. — Ти, здається, з солдатом Жагою дружиш. Так передай йому, щоб він обережніше... Нащо йому лізти в біду? Мало дівчат на комбінаті?

— А як не передам, то що? — спитав з викликом Мурай.

— Не передаси, так і буде, — знизав плечима хлопець. — Тільки краще передай. — В його тоні почулася щира засторога: — Я чув, якісь дурисвіти хочуть йому голову проламати. Уже другий день підстерігають, а сьогодні напевно розквітаються за латишку. — Юнак взявся за поруччя, хмуро опустив голову. — Це не жарт. Може бути лихо. Краще скажи йому...

І він подався доганяти своїх.

14

У Розумовського боліла голова, і він прикладав до лоба холодний рушник. Ходив з тією примочкою по хаті, тихенько стогнав, перебирав у свідомості тяжкі дум-

ки. Перед очима його стояло бліде обличчя Дубового, і він, чуючи в грудях незагойну рану, кидав своєму другові гіркі докори.

«Як ти смів! Як ти наважився на свого товариша підняти руку! Ну, хай уже Станкевич, така його партійна посада, він голови не пожаліє заради своєї «партійної лінії». Але ж ти, ти! Сашо, дорогий!.. Ех нікому тепер не віритиму, усі не гідні моєї шани...»

До душевних мук Розумовського спричинилося засідання партбюро, яке оце тільки під вечір закінчилося. Хоч Розумовський давно здогадувався, що Станкевич хоче протерти його з пісочком, але йому й на думку не спадало, як усе це круто обернеться проти нього. Він, бачте, відірвався від людей, він надто захопився поїздками, виступами, показними заняттями. Станкевич говорив з легкою, навіть доброзичливою іронією, не особливо й картав Розумовського, примружені розумні очі його світилися тонкою усмішкою, але в підтексті промови відчувалася сувора занепокоєність тим, що кращий ротний помітно почав здавати позиції. Збайдужів товариш Розумовський, забув свої добрі методи, не зазирає в солдатську душу. А якщо до кого й ставиться прихильно, то тільки до підлабузників.

Ще хтось пробував кидати камінцями в його, Розумовського, город, та все те він якось зніс безболісно, все те ніби й не дуже зачепило його серце. Але не стерпів, коли озвався раптом Дубовий. Цей, можна сказати, друг наважився вилити перед присутніми усі свої душевні болі й прикрощі. Заговорив про якусь свою душевну драму, про те, що він, мовляв, тяжко розчарувався в своєму другові, у якого вчився і якого завжди вважав собі за приклад. «Ти вчив мене, Михайле, бути першим там, де йде бій, не жаліти сил і життя свого заради спільної справи, а сам у ніч повені недобре, тихцем залишив нас на Комсомольському острові. Ти радив мені бути щедрим з друзями, але сам злякався маленького успіху сьомої роти і не дозволив солдатів Жазі завершити роботу над макетом діючого полігона. Ти був для мене прикладом душевності, ти так цинив те найдорожче, що нам довірила держава,— солдатів наших,— але ти збайдужів до солдатів, і коли один з них став тобі обтяжливим, простісінько відхрещуєшся від нього, хочеш списати його в дисциплінарний батальйон.»

На хазяйчиній половині почулися човгаючі кроки. Делікатний стук у двері.

— Самоварчик, Михайле Григоровичу! Ждемо вас.

Він кинув у миску рушник, з полегшенням вийшов з кімнати.

— Склянка чаю з ваших рук для мене дорожча ямайського рому, Маріє Юхимівно,— сказав щиро старенькій господині і рушив за нею на другу половину дому, де у затишній вітальні завжди влаштовувались родинні чаепиття.

Біля високого столу примостився хазяїн, сухенький дідусь з розкішною білою бородою, схожий на біблійського пророка.

— Призволяйтеся, Михайле Григоровичу,— сказав «пророк», кліпаючи набряклими повіками.— А то все робота та робота.

— Ви на́че схудли,— зітхнула старенька, беручись за чайник.— І війни немає, а вам усе клопіт, усе діла.

Розумовський відповідає щось невиразне, розмішує чай, п'є з насолодою. Але хазяйці кортить зазирнути за ширмочку, якою постоялець огородився від них. Охкаючи й зітхаючи, вона пробує розворушити капітана. Чого він усе сам? Коли нарешті приїде наречена?

— Ольга вчиться,— каже Розумовський.

— А потім же як?

— Ще подумаємо.

— Ну, звісно ж, подумаєте. Такий тесть — генерал! Хіба ж він кине напризволяще свою дитину? Влаштує вас любенько в столиці, квартиру гарну виклопоче...— В лице Розумовському дивляться довірливо-наївні очі, і в тих очах світиться щиросердна материнська любов.— Мій був дивак, полюбив сироту з приюту. Два роки перед війною прожили, усе по гуртожитках, усе на чемоданах...

Раптом на другій половині дому постукали. Розумовський насторожився. Стукають до нього, та ще о такій порі... Брюшкевич не любить пізніх відвідин. Полкові друзі сьогодні в Будинку офіцерів, там новий кінофільм привезли. А може, завітала Зоя?

Він уникав її останнім часом. Скільки не дзвонила, відбувся обіцянками, скаржився на роботу... Невже наважилася?

— Маріє Юхимівно, я піду.. Мабуть, до мене...— почав нервово застібати піжаму.— З ганку стукають...

— Та ви пийте, голубчику! — стара хотіла піти відчинити, але Розумовський зірвався на ноги.

— Спасибі, Маріє Юхимівно! Я сам... сидить...

Старенька, знітившись, опустила голову. Він пробіг через кімнати, хотів уже відкинути зашіпку, але, отямившись, повернувся до дверей, що вели на хазяйську половину, і старанно причинив їх.

Знову постукали. Він відімкнув.

На порозі стояла Зоя. Розумовський, вражений і переляканий її появою, блиснув на неї холодними очима.

— Ти? — спитав пошерхлими губами, не оступаючи з дороги.

Зоя мовчки ждала, поки її впустять. Червонощока, волосся гладеньке, а в очах дитяча ніяковість. Ніби вже жалкує, що зважилася на такий відчайдушний крок. Розумовський озлився, важка досада згойднулася в грудях. Ладен був кинутись на дівчину з лайкою, виштовхати її на вулицю. Але це тривало тільки мить. Розум взяв верх.

— Заходь. Роздягайся.

Мовчки сиділи на канапі. Зелений абажур настільної лампи скупіо цідив світло, вороже супились темні кутки. Зоя все не могла заговорити, почувала себе так, ніби її привели сюди силою, і ось вона сидить і не знає, що її жде. Насправді ж вона знала — не знав нічого Розумовський, і те, що Зоїн прихід був для нього несподіванкою, наганяло на нього страх, змушувало думати про найгірше.

Зоя бачила, що Розумовський втомлений, блідий, поводитьсь непевно, і в серці її спалахнула надія знову відвоювати його для себе.

— Я думав, що ти маєш гордість, — сказав Розумовський, вирішивши одним ударом порвати все.

— Я теж так думала, — в Зоїних словах відгукнувся пекучий біль.

Нема гірше, ніж прийти до людини, яка тебе розлюбила. Ти мусиш бути гордим, і водночас твое серце благає кохання, сподівається, вірить, вишукує бодай іскорки колишнього тепла. Ось так, як зараз Зоїне серце. Вона неймовірно страждає, і хоч їй відомо, що ніякої любові вже немає, що Розумовський охолов до неї, серце тужливо стискається в грудях.

— Михасю...

— Слухаю тебе, Зою.

— Якщо тобі дуже неприємно, я піду.

— Як знаєш.

Його очі відверто дивляться на двері, немов припрошують Зою хутчіш забиратися геть. Але вона не квапиться. В душі її ще тепліє надія.

— Я чула, ти їдеш звідси...

— Можливо.

— Ти одружишся... з нею?

— З ким?

— З Обручовою.

У Розумовського нервово засіпалося віко. Про його дружбу з Ольгою в полку майже ніхто не знав. Отже, хтось уже встиг розп'ятати. Чи не Дубовий, бува? Із ревностів, із заздрості... Розумовський посміхнувся, голос його пом'якшав. Одружуватися зараз він не збирається, у нього чимало важливіших справ. Здоров'я зовсім підупало, живе без квартири, мріє учитися... Який з нього наречений?

— У тебе тут незатишно, — каже Зоя, щоб якось піддобритися до Розумовського.

— Таке наше солдатське життя.

Він почуває легкий смуток, не все згасло в його серці, і він ніби жалкує за минулим, печалиться за втраченим. Ось у голові зринають спогади. Він бачить зарічанський гай, веселий робітничий гурт, зелені солдатські кітелі, чує дудіння духового оркестру. Комбінатці й військові виїхали на маївку. Веселощі, сміх, біганина...

Досі Розумовський не може збагнути, як воно тоді сталося, що він з двома зовсім незнайомими дівчатами опинився в човні. То були сестри Женья і Зоя. Молодша Женья — балакуча й весела дівчина з кучмою світло-русявого волосся — одразу ж сіла на весла. Зоя соромливо відмовчувалася. Сиділа поруч з Розумовським на кормі, і він майже фізично відчував, яка вона повнотіла, здорова, вся напоена невитраченою жіночою жагою і як їй ніяково сидіти поруч з ним.

Вони пристали серед ріденької ліщини, Зоя знесла на берег провізію і почала порядкувати. В цю мить перед ними з'явився ще один човен з галасливим гуртом. Женья зірвалася на ноги і стала гукати, щоб її взяли на той човен. Чи хотіла догодити сестрі, а чи просто з пустощів, і її взяли. Човен, мало не черпонувши воду, посунув уздовж берега. А Розумовському раптом зробилося ніяково, ніби це він навмисне улаштував так, що Зоя

лишилася з ним наодинці. Відпала охота пити. Обое стали серйозні, довго не могли розгомонітися. Зоя згадала свою сестру, і зразу обом наче полегшало. Вся увага зійшлася на пустотливій, непосидючій Женці...

— Я жду гостей, — пересилиючи в собі ніяковість, сказав Розумовський. — Якщо тебе побачать, тобі ж буде незручно.

Зоя відчула, як гаряча образа скипіла в ній, і вона, може, вперше подумала, що любов з цим самозакоханим капітаном не принесла б їй щастя. В ній заговорила жіноча гордість, почуття самоповаги, вона ніби глянула на себе збоку, принижену, обікрадену, знівечену в найсвятіших мріях. Пересиливши раптовий біль у грудях, підвелася, взяла пальто і подала його Розумовському.

— Будь наостанок лицарем, Михайле, проведи мене.

15

На майданчику біля казарми вишикувано роту. Вітер відгортає поли шинелей, студить розпашілі обличчя. Над шеренгами погойдуються мішені, холодно зблискує зброя. В очах солдатів — нетерпіння. Скоріше б рушати! Сьогодні будуть заняття з вогневої, і людям не терпиться взятися за діло.

Поведе роту лейтенант Галчинський. Дубовий відкликав його вбік, дає останні розпорядження:

— Дивись мені, щоб не сачкували, бо перевірю!

— Ну, навіщо так грізно, Олександрє Павловичу? — добродушно відмагається зсутулений Галчинський. — Ти ж знаєш, що я спуску їм не даю.

— Головне — пояснювати солдатам суть вправи, — каже Дубовий, — загальну тактичну обстановку: що за противник, куди рухається, яка ціль...

— Усе врахуємо, товаришу старший лейтенант, — розправив плечі Галчинський. І враз якось боком підступив до Дубового, заговорив тоном давнього приятеля: — А знаєш, Олександрє Павловичу, що сьогодні в шостій сталося? Розумовський посадовив на гауптвахту рядового Жагу. Зустрів його в місті, той наче десь випив зайвого, ну і... встряв в історію. Ось так, товаришу старший лейтенант. — Він відкинув голову, перейшов на підкреслено службовий тон: — Дозвольте вести роту на заняття?

Дубовому холодок пробіг по спині. Він мимоволі озирнувся на казарму, на вікна шостої роти. Жага? Невже?.. І за що?

Слова Галчинського викликали недобрі припущення, треба було негайно все з'ясувати. Побачивши в казармі сержанта Мурая (той був сьогодні із своїм відділенням у внутрішньому наряді), покликав його до канцелярії.

— Вас мені якраз і треба. Що там у шостій?

— У шостій... — глухий біль вчувається в голосі сержанта.

— З Жагою що сталося?

Сержант опустил голову. Та ось, подолавши вагання, почав переказувати, що хтось приніс сьогодні чутку про Жагу, і він, Мурай, одразу ж побіг у шосту. Ну... й дізнався: солдат з ночі сидить на гауптвахті. Одні кажуть, начебто патруль привів його п'яного. Інші доводять зовсім протилежне: Жага не пив, а просто зчепився з якимись хлопцями, і йому перепало від них.

— От бачите, Іване Прокоповичу, — докірливо мовив Дубовий, — ви свого друга завжди вигороджували, а він підвів роту.

— Може, це зовсім не так. З'ясується потім... — звів густі брови Мурай.

— Ви знаєте щось інше?

— Так, знаю... — Йому явно бракувало рішучості, і він ще більше злостився. — Не винний солдат! От що...

Мурай встав, попросив дозволу йти. Вийшов. Стало тихо. «Він не все сказав мені, — подумав Дубовий. — Але я знаю, що йому можна вірити».

Обідньої пори, коли Дубовий, зібравши в класній кімнаті сержантів, вів з ними розмову про навчання, тихо відчинилися двері і ввійшов замполіт Костерін. Піднявши руку, застеріг, щоб не переривали роботи. Він любив з'являтися отак зовсім неждано, довго сидів і старанно все записував собі в клейончатий зошит.

Але сьогодні зошита не вийняв і був трохи дивний — ніби його не цікавила розмова з сержантами. Дивиться кудись у вікно, закусивши кінчик губи, нервує, видно. І від того Дубовий теж хвилюється, і заняття йому ніяк не йдуть у голову. «Буде за вчорашнє вичитувати», — подумав він, кидаючи погляд на зсугулену замполітову постать.

— Сержант Чистяков, — навмисне гучним голосом, щоб заглушити в серці неспокій, промовив Дубовий, звертаючись до міцненького, кремезної статури молодшого командира. — Останнім часом ви послабили вимогливість до своїх підлеглих. Вас бачили в місті з рядовим Кучеренком біля...

— Товаришу старший лейтенант! — вихопився з виглядом скривдженої людини Чистяков. — Ми тільки...

— Розумію, ви тільки випили з рядовим Кучеренком по кухлю пива. Не більше. Але вже двічі командир взводу знаходив у Кучеренка невичищений автомат. Цей кухоль пива і невичищений автомат мене особисто тривожать, товаришу сержант, і я думаю, що присутні розуміють мою тривогу. Коли починається загравання з підлеглими, коли командир виявляє безпринциповість і приятелізм там, де йдеться про інтереси служби, він уже не командир. Вимогливість повинна бути однакою для всіх, справедлива й рівна. Прошу сержантів зробити для себе певні висновки. Ви вільні.

Залишившись наодинці з Костеріним, який усе ще невідривно дивився у вікно, немов додумував якусь конче важливу справу, Дубовий підійшов до замполіта. На обличчі Костеріна з'явилася настороженість, він хутко підвівся і, запросивши з собою Дубового, рушив із класу.

— Що ви там накоїли знову?

— Зарвався, товаришу підполковник, — хмуρο посміхнувся Дубовий.

— Ні, не зарвалися. Я знаю, що не зарвалися. — Вони вийшли надвір. Костерін глянув угору, певно, шукаючи сонця, що розтануло в хмарній каламуті, і звернув до штабу. — Ви виступили вчора (так мені розповів Седих) з продуманою промовою, цілком свідомо. І те, що ви говорили, не схоже на гарячковість. Розумовський для вас більше не вірець. Так?

— Був вірцем, Степане Васильовичу. А вчора.. Взагалі недобре виходить. — Дубовий розвів руками. — Звичайно, не мені судить його. Сам ледве тримаюся на посаді. Але в мене тепер зіркі очі стали. В медпункті школу пройшов.

Біля штабу Костерін спинився.

— А ви знаєте, Дубовий, що для вас цей виступ важить більше, ніж для Розумовського?

— Уже відчув, Седих зробив мені сьогодні дружне «застереження».

— Я про інше, — підвищив голос замполіт. — Критикуючи Розумовського, ви критикували й себе. У вас чимало промахів. Ви буваєте грубий, переоцінюєте свої сили... Не забувайте про реальні умови життя. Не забувайте вчитись у товаришів і старших начальників. У того ж капітана Розумовського, який сильніший за вас. — Костерін змовк на хвилю, засунув руки в кишені шинелі. — До речі, про навчання сержантів. Ви слушно вказали їм на необхідність бути вимогливими за всяких умов, завжди і в усьому. Але я хотів нагадати вам, що, роблячи наголос на роботі сержантів з підлеглими, ви забуваєте про другий бік справи — про те, що наші сержанти повинні самі щоденно, щогодинно вчитися, працювати над собою. Сержантові треба вчитися не менше, ніж солдату, навіть більше. По суті, сержант — це вчорашній рядовий, який одержав більші права і більші обов'язки перед підлеглими. А червоні смужки на погонах розуму не додають. Зрештою, зайве говорити, що то для солдатів переконливий взірець молодшого командира. Як взагалі взірець...

— Так, товаришу підполковник, як взагалі взірець...

Бажаючи трохи піднести Дубовому настрій, Костерін на прощання ніби мимохідь сказав, що завтра він піде до секретаря міськкому партії і дасть бій заступнику директора комбінату Брюшкевичу.

— А ще краще — ходіте разом. Я пообіцяв, що стадіон ми збудуємо. Інакше всі ваші весняні купання нічого не варті. Згода? От і добре, завтра о десятій прошу зайти до мене.

Дубовий і Женя гуляли над річкою. Парк затишно шелестів молодим листям, із зарічанських лугів тягло лоскотливими запахами ніжних трав. Женя принесла прочитану главу, була зажурена, розмовляла тихо, ніби боялася згубити те враження, що справила на неї історія комбрига Дубового. Несміло спитала Сашка, як він міг усе так зримо уявити собі. Чи не написав зайвого? Люди потім суворо питають у нього. Знайдуться свідки, яким доведеться давати відповідь.

Він сказав переконливо:

— Про один і той же випадок двоє людей можуть розповісти по-різному. Але є речі, про які чесна людина скаже тільки так, як було насправді. І я думаю, що генерал Обручов розповів мені всю правду. А загалом, Женю, у мене ще сила роботи. Обручов відправив мого старого за Сейм, і на тому зв'язок між ними обірвався. Тепер мусить розповісти хтось інший. Скажімо, капітан...

— Якого було послано з наказом?

— Так, який не доставив своєчасно наказу.

— Ти не знаєш його.

— Я багато чого не знаю, Женю. Філософи кажуть, що шлях до істини іде від незнання до знання. Я знаю істину — батько мій був чесний воїн. Невже ж я не проторую шлях до цієї істини? Шлях мого батька і його друзів!

Навколо гускне ніч: з одного боку чорна стіна негомінного степу, з другого — оранжева заграва над містом. І в цій нічній симфонії тиші й вогнених спалахів снують їхні спогади і мрії.

Женя розповідає Дубовому про своє дитинство, що проминуло в тяжкі роки окупації на Поліссі. Коли тато пішов у підпілля, вони з мамою переселилися в сусіднє село до тітки, і мама часто ходила на зв'язок з партизанами. Надворі мете, сипле снігом, крихітні вікна тітчиної хати аж посліпнуть від морозу, піч ледве дихає теплом, а мама натягує на себе товсту хустку, вбирає у козушок Женю, і вони виходять на дорогу. Старших дочок мама не брала, боялася, зате Жені діставалось. На жінку з дитиною патрулі менше звертали увагу. Ідуть, ідуть, де в село завернуть, а де напрямки в ліс, у якийсь байрак чи вибалок сховаються. Разів зо два партизанські зв'язківці перепиняли їх на дорозі: «Не йди туди, Олександро! Там поліцаї знають тебе й твого чоловіка».

Потім сталося найстрашніше. Німці оточили партизанів. Наказ у них був такий: хоч усю землю спопелити, а знищити «бандитен дивізіон», що окопався в лісі. Не знали вони, що в тому «дивізіоні» було всього-навсього сорок вісім бійців. Увесь ліс накрили вогненною лавою. Шість днів і ночей стугоніла земля, тріщали столітні дерева, небо було мов розпечений метал. А на сьомий день селом проїхав німецький грузовик, і всі поба-

чили в кузові — задній борт було відкрито — тіла забитих героїв.

— Сорок вісім чоловік проти полку? — спитав Дубовий.

— Сорок вісім...

— Вчора приснилося мені,—по хвилі заговорив Дубовий,—наче сидимо в окопах. Скоро наступ. Раптом летить щось гаряче, сліпуче, якесь велетенське сонце... У мене ноги підігнулися, і я чую, як земля тягне мене до себе. І всі навколо падають... Ядерний удар! Стугонить земля, чорний смерч зметнувся до хмар, морок, згасання світу... Аж тут команда по траншеях: «Вперед!» Я піднімаю голову і кричу комусь у спину: «Вперед!» Хочу встати — земля пливе під ногами. Кричу і голосу свого не чую... Отак і прокинувся, весь в холодному поті.

Женя боязко зіщулилась, очі лякаються пітьми.

— Може, не треба зараз про це? — Дубовий задумливо глянув на неї, ніби ще не вирвавшись із нічного марення. Женя припала до його плеча. — Мені холодно. І зірки холодні й чужі. Це... через тебе. Не треба більше страшного. Ти ж і сам не віриш ні в які жахи. Правда?

Він промовчав. Женя повисла в нього на руці.

— Значить, правда? — крутнула його навкруг себе, затупотіла дрібненько, наче в танці. — І годі, годі про війну!

Він мовчав. І вона враз принишкла.

— Невже ти завжди будеш такий?

— Буду,—сказав Дубовий, і голос його здригнувся. Взявши Женю за руки, він підніс до вуст її холодні пальці. — Ти чула афористичний жарт: навіщо людина вчиться плавати? Хлопчик сказав: щоб не потонути. Мудрець відповів: щоб рятувати інших. Так і я, Женю, мушу думати про війну, щоб рятувати оці милі рученята... — він ніжно припав до них губами, — від лиха і від усього злого.

Женя дивилася йому в вічі, і їй було тепло.

16

Я заплющую очі. Втомився думати. Зараз уже десята. В санчастині о цій порі я вже спав. У мені досі живе щось від пацієнта, ніяк не можу принатуритись до

переселення в свій звичайний, буденний світ. Подушка холодна, простирадло шорстке, ніби чуже. Там було затишно, хоч затишок той нагадував про в'язницю.

За вікнами раптом виснули гальма. Авто розверталося серед вулиці — мій дім був останньою межею чиеїсь подорожі. Хряпнули дверцята, почувлися кроки на тротуарі.

По якійсь хвилині на порозі став високий міцний чоловік у брезентовому плащі, шкіряний картуз, чоботи з грубими халявами. Обличчя задубіло, карбоване зморшками, в очах — уважний погляд, якісь дуже гострі, допитливі очі, здається, необережний рух — і наколешся. Я відчуваю ці очі в собі, глибоко в грудях. Я готовий здатися їм, відступаю назад, і голос мій звучить, як прохання.

— Заходьте!..

— А я думав, не пустите, — каже чоловік з карбованим лицем, і по тону його голосу, по впевненості, що так і віє від усієї його постаті, я здогадуюсь, що це старий партизан, про якого мені недавно написав Обручов.

— Товариш Крячко!

— Так точно, старший лейтенанте. Рядовий партизанського загону імені Мате Залка — Крячко. Якщо дозволите, погрію біля вашого вогню свої старі кістки.

І посунув у кімнату, свіжий, пахучий, як степовий вітер. Похилені злегка плечі несли на собі важкий тягар років.

Він був старий, літа лежали на ньому, як кора на стовбурі дуба, довгі, шорсткі літа злигоднів, сумнівів, боротьби. Він був старий особливою старістю, тією старістю, що не вражає вас і не засмучує, старістю, в якій вчуваєш подих безконечного людського буття, неглітності духу.

— Поставте чаю, бо палить у нутрях, — загудів він веселим басом. — Пригощав нас учора генерал Обручов. Так пригощав, що й сьогодні ще голова гуде.

Ось воно як! Цей степовий богатир не позбувся парубоцьких нахилів. Я уявив собі діда-партизана в оточенні генерала Обручова і генерала Боделана, між золотими погонами — шкіряний картуз, сиві лучки брів і великий, м'ясистий ніс. І мені подумалося, що там, в домі Обручова, дід Крячко виступав у ролі маршала.

— Ваше щастя, старший лейтенанте, що маєте тако-

го генерала. Не зважайте на його прізвище. Воно й нас, партизанів, трохи зв'язувало попервах. Думали: якийсь шпик німецький. А потім побачили — душа в нього руська. Розповідав колись про своїх предків: переселилися з Швеції на службу до Петра Першого, приїхали усім сімейством. Ми з ним познайомилися, коли він ще був полковником, а війну кінчив генерал-майором... Добре учив нас, я сам у нього лісову академію проходив. Пам'ятаю, зібрав наш розвідницький взвод на галявині, ходить, руки заклав за спину, а сам аж сяє. «Ви, каже, не просто озброєні люди, ви — комбатанти, волонтери, і ваша боротьба освячена міжнародними законами. Ви такі ж солдати, як і ті, котрі б'ються під полковими прапорами, під номерами своїх дивізій. Німці називають нас «бандитами», щоб виправдати свої злочини й свою жорстокість, але ми ніколи не розтопчемо своєї гідності, не осквернимо перед очима світового людства своєї високої партизанської честі». Ось який був товариш Боделан, начальник лісової академії, мій старий приятель...

Я слухав Крячка, партизанського розвідника, лісового «духа» задеснянських пуш, і мою душу охоплювало почуття сили, ніби я сам воював у партизанах і Крячко гоїв мої рани дідівськими травами. Я ще не знав, що він приніс мені, якою партизанською легендою збентежить.

Електричний чайник діловито шумів на тумбочці біля батареї. Крячко, не вмовкаючи ні на мить, порався в своєму чемодані.

— А ви знаєте, як я знайшов свого генерала? — дід випростався на повен зріст, тримаючи у руці рушник, і хитрувато примружився на мене. — Телевізор допоміг. Кумедія, повірте! Сиджу я із старою вдома, значся... Дивимосся телевізор. Аж гульк, щось наче знайоме. Оголосили: генерал-лейтенант Боделан розповість про незабутні враження фронтового життя. І почалось! Слухаю я й вухам своїм не вірю. Кричу на бабу: він же про мене говорить, це ж я його по купинах тягнув, а він лаявся, бо у нього бік був прострелений і йому, мабуть, дуже боліло. Ага, кажу, чуєш? Уже й рятівника свого згадує, добрим словом поминає... І тут мені наче хто сіллю в очі сипнув, не повірив я в почуте, Мій генерал дав мені путівку на той світ, назвав мене в числі тих, котрі «полягли смертю хоробрих». Що ти мелеш, кричу

йому в телевізор, якою смертю хоробрих? Ти мене ховав? Ти мою могилу бачив? Може, сплутав з дідом Ониськом, якого німці закатували? Не вийде!.. І зразу ж я, значся, почав збиратися в дорогу, а вранці ми з бабою подалися до міста, розшукали адресу генерала — і на самісіньку квартиру. «Добрий день, товаришу генерал! Що, не впізнаєте? Глядіть, глядіть краще, раб божий Крячко з того світу приніс вам сердечне поздоровлення...» Впізнав мене, звісно, товариш генерал, стали ми обніматися, всяку бувальщину згадувать, випили, як годиться партизанам, і діда Ониська пом'янули, і ще багатьох згадали, котрі не побачили світлого дня нашої перемоги.

Нарешті ми сіли за стіл. Я налив чаю мовчки, ні про що не розпитуючи старого.

— Отакий, значся, ти, старший лейтенант Дубовий, — тихо каже старий, довго й старанно розмішуючи чай, ніби збирається з думками.

— Іншим уявляли?

— Ніяким.

Раптом щось в мені затремтіло. Дивний переляк прокинувся в душі. Я починаю розуміти неквапливість старого, вловлюю в його очах вогники вагання. Може, не треба розмови? Досі я жив сподіванкою, якоюсь неясною надією. А зараз цей плечистий, з білими китицями брів дідуган розвіє туман, і стане голо й зимно, як у крижаній пустелі.

— Слухай, старший лейтенанте.

Недобрий початок!

— Якби я знав, що в нього був син, я давно знайшов би тебе.

Ще гірші слова. Їх треба витримати, нікуди вже від них не втечеш.

— Кажіть усе, що знаєте.

— Для того й приїхав, щоб сказати.

Дідусь лізе до внутрішньої кишені піджака, виймає звідти пачку пом'ятих папірців, фотографії, вибирає одну з них. Ліг на столі пожовклий клаптик картону, і просто у вічі мені глянули примружені батькові очі.

Я дивився на фотографію, і Крячко дивився на неї — вона лежала між нами, як світлий промінь з далеких років минулого.

— Ви бачили його перед боєм?

— Так. Потім я бачив його в бою... А потім... — Крячко взяв карточку, старанно загорнув її в потерту газету, поклав назад до кишені. — У тебе є одна така, на столі, хай мені ця лишиться на згадку. — Дід враз позлішав голосом. — І не дивись на мене такими очима! Я не приніс тобі лихої звістки. Це буде довга історія, в якій немає кінця. Може, ти знайдеш кінець. Може, тобі поталанить колись розповісти людям правду про батька.

17

Ранок видався сонячний. Просихала рілля, було вже парко. Дубовий проводив тактичні заняття далеко за містом, на вкритих споришем піщаних горбах. Взводи займали оборону, ходили в атаку, окопувалися, а Дубовий стояв осторонь і пильно стежив за діями своїх командирів. Сьогодні він дав їм повну свободу.

Он Брикуля, хоч і вайлуватий, неповороткий наче, а літає як вітром гнаний, сам за лопатку хапається, показує солдатам, як маскуватися. Галчинський більше покладається на свій голос: «Оборона уступом праворуч! Можлива поява танків! Гранатометники, на правий фланг!» І роздивляється з висоти свого журавлиного зросту навкруги, промацує очима кожен окопчик, зазирає в солдатські лиця. Новенький Красін ще не освоївся з людьми, кипить, гнівається, навіть не помічаючи, як солдати нишком ховають усмішки, перезираються між собою по-змовницькому.

Народ бувалий, можна сказати, стріляний.

Летить земля з-під лопат, пашіють обличчя, по всьому приліску кипить одвічна солдатська робота. «Любіть, хлопчики, землю! Любіть!» — тягнеться до копачів думкою Дубовий, і згадується йому суворе Ярошенкове напучування про те, що й у вік техніки, ядерних наступів і ракетних шквальних ударів доведеться, може, не раз притискатися грудьми до своєї щедрої годувальниці.

Дехто часом піддавав сумніву «земляну стратегію». Після чергових тактичних занять один їхній командир завів у гурті товаришів мову про «благословенну» еру для матінки піхоти. Тепер, мовляв, не доведеться їй зазнавати траншейних незгод, позиційна війна відійшла в минуле, дровові загороди, спіралі Бруно, довжелезні ходи сполучень, землянки, бліндажі — все це лишилося

на згадку предкам. Розумовський при тій розмові спочатку відмовчувався, а потім докинув і своє слово.

— В умовах масового застосування ядерної зброї не існує позицій, які можна було б утримати до кінця, — сказав він з апломбом, очевидно, цитуючи по пам'яті вичитані у когось думки. — Ворога можна розгромити, знищити, навіть не утримуючи позицій. Аби вміло зманеврувати.

— А мене вчили інакше, — заперечив йому Дубовий. — Той, хто обороняється, повинен думати про стійкість, а не про уникнення удару. Оборона має іншу мету.

— Яка ж це інша мета?

— Підготовка умов до контрнаступу, дорогий мій Михасю. Знищення ворожих танків і піхоти, виснаження ворога морально, підриг його наступального духу...

Спочатку Розумовський розгубився, очі його побігли по обличчях присутніх, шукаючи в них підтримки, але видно було, що офіцери не поділяють його думок. Тоді Розумовський, вдавши ображеного, промовив:

— Отже, я пропоную маневр і знищення, ти — стабільну оборону і знищення. Мені здається, що ти застарів зі своїми схемами, друже. Ядерна епоха не визнає застою, ядерна епоха — це рух і рух.

— Маєш рацію. Ядерна епоха — це рух і водночас врахування реальної обстановки, — заговорив Дубовий, все більше набуваючи певності. — Реальна обстановка може скластися так, що нашим військам на окремих ділянках доведеться відбивати ворожі контратаки, стримувати окремі групи, що прорвуться в наші тили, і захищати свою територію, свої позиції.

— Ось тоді ми й покажемо, що тільки швидкою передислокацією, маневреністю... — спробував вставити слово Розумовський, але Дубовий перервав його:

— Тоді ми покажемо, що наші позиції — це неприступний рубіж і що наші солдати уміють захищати свою землю...

Дубовий прямує до одного з копачів. Той уже вдоволено приліг на бруствер, мружиться до неба.

— Станьте в ячейку! — наказав Дубовий.

— Єсть, стати! — відгукнувся солдат. Гупнув униз, загібаючи полами шинелі руду землю. Голова його високо стирчала над бруствером.

— І оце ви так думаєте воювати? — не виказуючи роздратування, спитав Дубовий.

— Пригнуся, товаришу старший лейтенант.

— А якщо отам... — рука Дубового потяглася до недалекого горбочка, — упаде ядерний снаряд?

— Тоді — кінець, — без тіні вагання промовив солдат. Видно було, що інакше він і не уявляє собі справи, з шкільних років маючи тверде переконання, що атомна бомба — це неминуча смерть. «Сотні тисяч убитих...» чув він часто, — знищені міста, спалена цивілізація...» Навіть думати не варто про те, що може бути, коли впаде атомна бомба.

Спочатку в душі Дубового знялася злість: провчити тухтія! Але глянув у насторожені очі Євсипова, відчув себе ніби винним перед ним і зрозумів, що ні карою, ні вичитуванням справі не допоможеш, бо це він повинен клопотатися про душу солдата, повинен зробити її сильнішою за атом, за всі страхіття можливої війни.

Дано команду розійтися на відпочинок. Зарябіли по узліссю шинелі. Неподалік од своїх солдатів сидів на пеньку сержант Мурай і похмуро дивився у степовий простір. Тримав у руках сигарету, сірники. Одначе за думками забув і припалити. Самотність давила йому груди. Знову й знову перекидав у голові спогади того дня, коли сталася безглузда історія з Жагою.

Що тепер згадувати! Він вчинив підло, як боягуз. А так було просто: підійти і сказати Жазі: «Постережись! Не йди до неї! Іншим разом...»

Не підійшов, не сказав. Чому? Може, забув? Не мав часу? Ні, часу в нього було вдосталь. І не забув він нічого. Просто не зміг пересилити себе, зламати чоловічу гордість. Знав, що коли він спробує затримати друга, той зрозуміє його по-своєму і по-своєму оцінить його товариську засторогу. «Ти не хочеш, щоб я йшов до неї? Ти не хочеш, щоб сьогодні вона сказала мені своє останнє вирішальне слово? Чи не вигадав ти цієї історії, аби залякати мене і повернути події на свою користь?» — ось що прочитав би він в його очах, і цієї підозри боявся найбільше.

Наступного ранку, коли в роті рознеслася чутка про нічні «пригоди» Жаги, Мурай з болем подумав: напевно, його таки перестріли оті заводські гультяї і добряче помстилися, ще й очорнили перед патрулем, всю вину зваливши на нього. А могло б цього не бути...

День минув у ваганнях, Мурай не знав, що йому робити і як допомогти другові. «Піду я до взводного, — прикидав він у думках, — і скажу: «Я знав напередодні про мстивий замір хуліганів, Жага не винний, я можу засвідчити». А той питає: «Де ж ви були раніше? Чому не застерегли товариша?» І доведеться сказати все, розповісти правду про неї, і вийде, ніби я вчинив отак з ревнощів...»

Підвів голову і... побачив Дубового. Той стояв перед ним, усміхався. Мурай хотів підвестися, але Дубовий жестом стримав його і сам сів поруч.

Довгий час сиділи обое мовчки. Мурай скося позирав на командира, і йому здавалося, що вони ведуть дивну мову про людську честь.

«Ти знав усе, сержанте, і, знаючи, змовчав, злякався», — б'є його в груди докірливий голос Дубового.

«Так, але ж я не хотів, щоб він подумав... Я хотів йому щастя і ладен був зректися своїх почуттів. Я тільки заради обох мовчав...» — виправдовується Мурай.

«Ти не про щастя їхне думав, Мурай. Ти думав про свою гордість, забувши про долю людини. Та вулична історія заплямувала ім'я Жаги. Він і раніше вважався «невиправним», а тепер його діла зовсім погані...»

«Я не думав про себе! Я ніколи не думаю про себе...»

— Товаришу старший лейтенант, — похопився враз Мурай, наче Дубовий справді перемовлявся з ним.

— Я слухаю вас, Іване Прокоповичу, — не повертаючи голови, озвався тихо офіцер.

— Пробачте... я так...

— А я думав, щось веселе скажете. — Дубовий врешті кинув на Мурая проникливий погляд. — Не подобається мені ваше сумування, Іване Прокоповичу. Ой, не подобається! Мабуть, за товариша переживаєте? Не можу вас зрозуміти: ви давно бачили, куди сповзає Жага, чого ж не стримали його? У вас же чутливе серце...

— Ви вгадали, товаришу старший лейтенант, людей я добре відчуваю, — сказав Мурай з ущипливою посмішкою на вустах. — І не тільки своїх, і не тільки друзів. Я, товаришу старший лейтенант, вибачте на слові, і деяких старших начальників відчуваю добре, тих начальників, яким байдуже, що робиться з їхніми солдатами.

— Про старших начальників є кому клопотатись, Іване Прокоповичу. А наше діло — тут, з людьми. — Підвівшись, Дубовий оглянув видолинок. — І пам'ятайте, Іване Прокоповичу... кажу це вам, як комуніст комуністу, — істину ми зуміємо обстояти. Ми, армійці, народ хоч і суворий, але справедливий.

Він знову глянув на сержанта тепло й дружньо, і той усміхнувся. Дубовий взяв його за лікоть.

— Вірите, Іване Прокоповичу?

— Вірю, товаришу старший лейтенант.

— Тоді йдіть до людей. І ніколи не лишайтесь на самоті. Ніколи!

18

Зустріч з Розумовським обурила Зою. Не так боліла капітанова втеча, лицемірне вибріхування його, як її власна поведінка. Картала себе за безвільність, за те, що того злополучного вечора завітала до нього в дім. Наче любов можна вимолити!

Вранці її покликали в третій цех, туди, де на подвір'ї стояла висока, мов Бастілія, кам'яна споруда гранбашти. Там монтувався Женин гранулятор, і Зоя з важким серцем подалася до сестри.

— Інженери з ЦЗЛ завжди запізнюються, — буркнув якийсь літній чоловік, що сидів над кресленнями біля Жениного столика.

— Інженери, як і директори, не запізнюються, а затримуються, — кинув хтось із присутніх заяложений дотел.

— Пробачте... я не знала, що ви зранку почнете монтаж... — тихо сказала Зоя.

Женя вже була в своєму сірому цупкому піджаку й синьому береті, що вигідно відтіняв її світло-русяве волосся. Вона запросила всіх піднятися на гранбашту, й інженери гомінливо посунули до виходу.

В ліфті тіснява, грубі роби зв'язують рухи. Але Зої ніби легше від того. Вона сердита на сестру, і їй не хотілося лишатися з нею наодинці. Вони посварилися через Розумовського. Женя вже давно розгадала його дрібну душу, він не подобався їй, і вона, не криючись, сказала про це Зої. І хоч Зоя чула в сестриних словах правду, вона не хотіла брати їх до уваги. Розгнівалася, назвала Женю егоїсткою. А зараз ось катується, не гляне сестрі в очі.

Новий гранулятор, плід Жениної винахідницької думки, скромно лежав на підлозі — блискучий конусоподібний механізм, краплина Жениного серця, тривога її ночей, вогонь її суперечок. Ще крутився, гудів і розбризкував селітру старий гранулятор, ще все було, як раніше, просто й надійно: двигтіла башта, сичала пара, люди в сірих і чорних робах походжали між гарячими трубами й випарювальними пристроями. Внизу під підлогою капали щедрим дощем мільярди кругленьких кульок-гранул, за мурами башти стояли червоні вагони з жадібно відкритими дверима, готові прийняти продукцію, за містом розморена весняною млостю земля ждала срібного посіву...

Женя знала, що її крок ризикований. За точними розрахунками новий гранулятор міг дати майже вдвічі більше гранульованих кульок, ніж старий механізм. Однак вона була людиною практики, і не раз їй доводилося спостерігати, як практика спростовувала найточніші передбачення інженерів. Їй не хотілося думати зараз про невдачу, очі пестили білий конус, у грудях затаїлася тривога... Перевела погляд на сестру, і брови її недобре зійшлися, кинули тінь на ніжні мрійливі оченята. Жаль Жені сестри, але не може простити їй легкодухості, жіночої безборонності. Бідна Зойка! Не хоче слухати поради, он аж як потемніла за останні дні.

Зоя дивиться у маленьке віконце. Там чисте небо, і на ньому хмаринка, як лебедячий пух. Несе її вітер, і не має вона ні волі, ні бажання...

— Можна спиняти? — спитала у неї Женя.

Зоя схилилася над гранулятором, який рівно гудів у отворі підлоги, сипав у провалля білим туманом гарячої селітри. Доживай останні хвилини, старий шкарбун! Зараз тебе спинять, розгвинтять, вирвуть із живого тіла башти, і закрутиться на твоєму місці інший. Ти своє відробив, ти кволий і мусиш відступитися. Всі кволі мусять поступатися.

У Зої заскніло серце. Сягнула думкою до просторої кімнати Розумовського, вихопила з мороку високу струнку постать, недовірливі очі. Даремно ходила до нього, вона мусить визнати себе переможеною і як слабша поступитися місцем перед іншою. Ту іншу, здається, звуть Ольгою. Донька генерала! Він пише їй солодкі листи, обіцяє любов і вірність. Коли поберуться, він підлещуватиметься до неї, годитиме їй, як вірний лакей.

— Зою, відійди! Я спиняю!

Далекий сестрин голос пробився як з лісової гущавини. Зоя випросталася, кивнула головою. Нехай спиняють. Новий механізм мусить прийти на зміну старому... Такий закон життя!

Робітники взялися розмонтовувати гранулятор. В башті запала тиша, обережно скреготали ключі, майже пошепки перемовлялися люди. В маленьких віконцях пропливали хмари, весняні хмари з блиском сонця й запахом майбутніх дощів. Під кам'яною підлогою чатувала тиша, і було там так порожньо, як у трюмі покинутого корабля.

Зненацька озвався телефон. Черговий апаратник побіг у конторку.

— Потанюк? Яку саме?.. Ага, зараз покличу...

Зоя взяла трубку й одразу ж упізнала тихий голос Брюшкевича.

— Зою Павлівно, зайдіть зараз до мене. Дуже важлива справа.

Вона поклала трубку, озирнулася.

— Що там, Зою? — одірвалася від механізму Женья.

Зоя мовчки дивилася на апарат, у грудях ворухилося щось недобре.

— Брюшкевич кличе.

— І ти не могла пояснити?..

— Мушу негайно йти.

У Жениних очах майнула злість, ледве стрималася, щоб не сказати якесь гостре слово. Підійшовши до сестри, дружньо обняла за плечі.

— Подзвони сьогодні! Саша вийшов з лікарні.

— Добре. — Зоя всміхнулася. І усмішка та одразу примирила їх.

Брюшкевич був, як ніколи, запобігливий. Вийшов назустріч, плечистий, міцно стиснув їй руку, довго дивився в очі, ніби хотів одразу забрати в полон її душу. Зоя мимоволі скорилася йому, і він повів її, взявши під лікоть, до приставного столика, всадив у холодне глибоке крісло, дуже обережно, дуже делікатно, навіть придержав за плечі, коли сідала.

— Ви були у мого друга?

Несподіване питання приголомшило Зою, вона на мить втратила мову і сухими очима глянула на Брюш-

кевича. Виходить, він знав про її вчорашню зустріч з Розумовським. І заради цього викликав її на офіційну розмову?

— Зою Павлівно, — нахилився до неї через приставний столик Брюшкевич, — я вас питаю: ви були вчора у мого друга?

— А чого це вас цікавить? — насторожено промовила Зоя.

— Отаке! Невже з вами не можна говорити по-людськи? — Всім своїм виглядом Брюшкевич удавав ображеного. Він одійшов до вікна, різко відчинив одну половинку, постояв так кілька секунд і, нарешті зважившись на щось, знову підійшов до столу. — Ми завжди були з вами друзями, Зою Павлівно. Ви довіряли мені, я довіряв вам. Нащо ж такий тон?

— Пробачте, Миколо Сидоровичу... Не розумію... — Зої здавило груди, вона провела рукою по шиї, пальці її судорожно стиснулися в кулак. — Ми щойно ставили новий гранулятор на гранбашті, і коли ви мене покликали, я думала...

— Розумію, розумію! — широко розкинув руки Брюшкевич. — Вас обурило те, що я відірвав вас од важливої справи заради якоїсь там інтимної балачки. — Він став навпроти Зої, щось темне промайнуло в його очах. — Мушу зізнатися, Зою Павлівно, що балачка наша зовсім не дрібна. Вчорашні події потягли за собою певні ускладнення. Ви бачили, які там карикатури повішували дружинники в місті?

Зоя карикатур не бачила. Вранішній моціон у неї завжди короткий, не вистачає часу на розглядини. І сьогодні пробігла головною вулицею, прикидаючи в думці план на весь робочий день. Ніяких карикатур, нічого вона не бачила. Хай карикатурами молодші займаються!

— У молодших свої клопоти, у нас з вами — свої, — підсумував сухо Брюшкевич, склавши на огрядному животі свої білі руки. І осудливим тоном додав: — Карикатуристи схопили на олівесь вчорашню подію.

— Яку? — мимоволі подалася вперед Зоя.

— Оту прикру нічну подію, свідком якої ви були.

Зої відлягло од серця. Свідком якої вона була! Стала пригадувати усе в подробицях. Вона йшла з Розумовським, поглинута гіркими роздумами, Розумовський верз щось жартівливе, пусте, аж раптом біля кінотеат-

ру зчиняється колотнеча. Якись хулігани притиснули до стіни солдата, б'ють його безжально, кидають на землю. Зоя впізнала: то був солдат Жага! Мимоволі вцепилася за Розумовського, немов хотіла утримати його від благородного вчинку. А серце кричало: рятуй, рятуй хлопця! І, не втримавшись, гукнула: «Рятуй його!» Але побачила зблідле обличчя Розумовського, почула нервовий шепіт: «Щоб я встрявав? П'яна банда!..» І повів її хутко у бічний завулок, за кам'яні стіни, пірнув у теплу пустку ночі.

Ця картина спливла зараз перед Зоїними очима так виразно, що їй аж заболіло серце. Не могла передихнути...

— Що сталося з солдатом? — спитала тривожно.

— Ви краще поцікавтеся, що сталося з тими, кого він побив!

— Неправда!

— Правда, Зою Павлівно. П'яний вояка став ображати дівчину, і хлопцям довелося втихомирити його.

— Як же так? — не розуміла Зоя. — Ми бачили... його били...

— Вам просто привиділося, моя люба. — Брюшкевич скрушно зітхнув, знову його білі руки меланхолійно лягли на черево. — Останнім часом військові дозволяють собі надто багато. Мені розповідали про цього солдата, як він залицяється до дівчат... Ще й порядних людей ображає на вулиці.

— Гаразд, — з недоброю усмішкою мовила Зоя, — яке мені діло до солдата?

Брюшкевич ніби й ждав цього запитання.

— Ніякого! Абсолютно ніякого! — з веселою полегкістю підхопився Брюшкевич з крісла. Зіперся блідими руками на приставний столик, гаряче задихав Зої в обличчя. — Я просто хотів застерегти вас: не втручайтеся в цю історію. Що б вам не казали — не втручайтеся! Домовилися?

Зоя підвелася, їй було гидко, щось ніби прилипло до рук. Хотіла вже йти, але враз зупинилася. Сказала з почуттям відрази:

— Тільки прошу вас. Щоб мене нікуди не викликали! Я нічого засвідчувати не буду. Не хочу знати ніяких ваших нічних пригод.

Вона вийшла з кабінету. У серці — тоскна порожнеча, але на душі легше. Вона викреслить з пам'яті Розу-

мовського і все, що з ним зв'язане. Тепер її цікавлять свої справи. Один гранулятор вартий сотні капітанових слів. Об нього можна розбити руки, але він ніколи не ранив серця.

19

РОЗПОВІДАЄ ПАРТИЗАН КРЯЧКО

Ти питаєш, старший лейтенанте, як доля звела мене з твоїм батьком? Давня ця історія, але майора Дубового я назавжди зберіг у пам'яті. Слухай, старший лейтенанте. Розповім тобі все від початку до кінця.

Кропило немилосердно. Було по-осінньому сиро й холодно. Я стояв у нічному дозорі, мої хлоп'ята, накрившись німецькими плащами, про щось теревенили. Раптом чую на болоті чалапання ніг. Ідуть! Перебралися, значиться, суне цілий радянський батальйон, грізна сила на проклятих окупантів.

Я вислухав пароль, вийшов назустріч темним привидам.

— Майор Дубовий, — представився офіцер у плащ-палатці. — Німець далеко?

— Німець скрізь, — сказав я. — Головне — обхитрити його, щоб спалося йому міцненько до самого світу.

І ми пішли всі разом. Ліворуч чорніли чагарники, холодні й загрозливі, немов то німець шансів понакопував брустверами проти нас, праворуч стіною стояв ліс, хоч і темний, та не страшний нам, бо ж лісові нетрі завжди були для нас сховком. Стежка лізла все вгору і вгору, ми йшли в суцільному мороці, ноги ковзались, тіло щомиті втрачало рівновагу.

На рівному нас зустріли двоє з партизанського штабу. Я доповів, що завдання виконано, товариші благополучно вийшли з розташування загону, всі люди живі й здорові...

— Коли я вас навчу доповідати по формі! — розсердився командир розвідки (саме він трапився нам). — Жінці так доповідають.

Я хотів сказати йому жартома, що доповідать жінці буває гірше, ніж найсуворішому командирові, але він мене вже не слухав. Підійшов до комбата і почав пошелки з ним перемовлятися. Потім вони накрилися плащ-палаткою, саянув ліхтарик, зашелестіла карта, і через якийсь час наша колона знову рушила вперед.

За півгодини ми вибралися на бруківку, солдатам було наказано припинити розмови. За видолинком бовваніли перші будинки містечка, там наші хлопці вже наготували тимчасові окопи, звідти намічався удар. Я пристроївся біля комбата, хотілося бути поруч з радянським командиром, що оце тільки-но «звідти» прибав як частка великої армії, великої сили...

На кладовищі стали. Прийшов наш партизанський командир, і я побачив, як знову жовтий ліхтарик затанцював по карті. Цього разу радилися довго. Ніч шелестіла над нами дощем, попереду бухкала важка гармата — мабуть, у німців там стояли далекобійні батареї,— на сході небо червоніло від пожеж, і в бійців, які дивилися в той бік, очі горіли лихими вогниками.

Всі знали, що «почнеться» о п'ятій. Завдання було ясне: бити по містечку, прориватися якомога далі, сіяти серед ворога паніку, страх... Нас було небагато, радянський батальйон і сотні півтори партизанів, у німців же за містечком окопалася ціла дивізія, там стояли важкі гармати і наготовлені до бою «ванюші», як називали ми німецькі квакаючі міномети. І все ж мені було спокійно, ніби не ми товклися у ворожому тилу, а клятий фріцюга попався в нашу пастку. За річкою наші, й тут наші. Якщо вдаримо разом, гай-гай! — загуде земля, відлуняться громами лісові пуші, і саме небо впаде зірками-стрілами на німецьких зайд.

Партизани тихо перемовлялися з бійцями, дехто умудрився, прикрившись шинелею, смалити самокрутки.

Я, викуривши самокрутку, сидів у невеликому окопі, доїдав вечерю, яку хлоп'ята притягнули мені з лісу. Тихенько опускав ложку в казанок, вишкрібав пісню кашу. Аж тут мене кличуть до командира! Віддав казанок товаришам, прокрався між хрестами до командирського окопу. Там побачив радянського комбата, і все мені стало ясно. Його тіпало як в пропасниці. Сидів, скоцюрбившись, жадібно пив гарячий чай.

— Товаришу фельдшер,— спитав мене командир,— чи немає у вашій аптечці якихось ліків для майора?

Наш лікар лишився в лісі, на головній базі, я був його правою рукою, тому мене вважали за фельдшера, і часом мої великі, грубі руки приносили людям полегкість. Не дипломами інститутськими орудували ми, не знали ми латині, не вміли писати довгих рецептів, а випадали й нам щирі слова людської подяки.

— У вас жар,— кажу йому.

— Добрий ви чоловіче,— відповідає він,— я й сам чую, що у мене жар. Ви скажіть краще, як його зігнати, щоб не лишилася бойова одиниця без командира.

Даю йому пілюльки.

— Випийте, як рукою зніме.

— Чиєю? Вашою? — пробує він жартувати, а самого аж хилить бідолаху.

— Хоч би й моєю,— набрався я певності.— Ось хай товариш командир скажуть, чи не легка рука у партизанського «фельдшера» Крячка? Один полковник пробивався на схід ще минулої зими. Побитий увесь, з німецької катівні утік, ледве дух у тілі тримався. Я його на собі з села притягнув, сам за його життя боровся. Добрий був чоловіча.

Тут товариш комбат і питає: що ж то за один? Звідки? Як на ім'я? Я наморщив лоба, сягнув думкою в лихий сорок другий рік і ніби побачив знову перед собою полковника з дивним шведським прізвиськом.

— Звали його,— кажу,— трохи чудно, не по-нашому. Полковник Боделан.

— Як ви кажете?

— Отак, як чуєте. Достоїменно пам'ятаю: полковник Боделан. На зріст — невисокий, худорлявий, зовсім на хлопця схожий. Ніколи б не повірили, що в отому хиренькому тілі стільки може бути витримки, що він цілою бригадою командував на кордоні...

Мого хворого ніби зірвало вітром. Схопив мене за плечі, дихає вогнем. А в голосі — радість. Він, виявляється, знав полковника, він з ним німця зустрів на кордоні, разом вони тримали оборону десь на Сяні, разом відходили з боями, та не разом дійшли до своїх... Я розповів йому все, що знав, і мені стало аж легше на серці, як він повеселішав, немовби нового духу набрався.

— Пийте ще чаю,— дав йому кухоль.— І тоді скажете, чи легкі руки у «фельдшера» Крячка. А як не хочете пийте, то хоть пальці погрійте, товаришу майор. Партизанський чай кращий від закордонного рому.

Аж тут виходить з темряви наш командир, веде з собою хлопчика, бліде личко взялося сиротами, руки ховає у кишенях пальтечка. Я одразу ж упізнав зв'язківця від підпільників, рудого Гришуню, не по літах серйозного й відважного хлопчача. Він приніс останні вісті, тривожні, недобрі. Виявилось, що німці рознюхали про

рейд радянської частини, зняли у себе тривогу. Носяться вулицями на мотоциклах, танки й гармати перетягують на наш бік.

І ще розповів хлопчина про великий рух на магістра-лі, що єднала містечко з промисловим центром на півдні.

— Дядько Пилипчук переказували, що то вони нові підкріплення стягують проти вас,— серйозно наморщив чоло маленький зв'язківець.— Начебто два полки на машинах перекинули.

— Так сказав дядько Пилипчук? — пильно глянув у вічі хлопцеві наш командир.

— Авжеж, точнісінько так сказав. І я сам бачив. Біля технікуму стоять. Двадцять машин! Я сам полічив... І солдатів... сила!

В окопчику почали радитись. Мене не відпускали: поміч моя могла ще знадобитися. Я сів скромненько в кутку, затагнувся тютюнцем, вдаю, що байдуже мені до їхньої балачки, а у самого усе тіло так і тремтить від напруги, і вуха ловлять кожне слово. Ще й зараз пам'ятаю, як наш партизанський командир запропонував відійти до лісу, поставити там гармати (мали їх аж шість штук — німецьких гаубиць з двома возами снарядів!) і шквальним вогнем привернути до себе увагу німців. З лісу їх, мовляв, легше буде бити, в разі чого перенесемо бій у гущавінь, де один партизан за десят-тьох фріців важить. Майор одразу ж відкинув цей план і заявив категорично, що все лишається, як і раніше. Атакують місто з трьох боків, зав'язують бій на околицях і так тримаються доти, доки не підійдуть з-за річ-ки головні сили полку.

Збігали останні години ночі. Ще небо не взялося сі-рістю, ще волохата, वोга ніч звисала над нами, ще в сонних головах бійців снувалися думки про далеку до-мівку і кожному хотілось бодай на хвилику забутись від оцієї неблаганно-жорстокої темряви, а вже в на-ших лавах почався рух. Були вислані вперед посилені дозори. Мінометники готували свої «огірочки», розкла-дали їх біля «самоварів». З лісу зв'язківці підтягнули телефонний кабель — там лишився резервний командний пункт на випадок, якби довелося відходити з боєм під захист лісової пуші.

«Отут буде жарко нам,— подумав я, уявивши на мить, як оскаженіло зустріне нас ворог і скільки чуба-тих голів припаде навічно до холодної матінки землі.

Командири, видать, у нас путні, людей задаремно на вогонь не пошлють, але й не зігнуться перед фашистською наволочтю. Коли зливаються дві ріки — партизанська й військова — не ждати ворогові добра».

Я вже хотів відпроситися у свій розвідницький підрозділ, аж раптом хтось приглушено загомонів у темряві, почулися важкі кроки, і в командирську «ямку» сповз на спині партизан Семашко. «Що він має сказати?» — подумав я, бо одразу ж збагнув по його схвилюваному виду і по тому, як він нервово шукає очима командира, що привела його сюди нагальна потреба. Командира не було, метнувся саме по цепу. Біля польового телефону сидів прибулий майор, гукав щось хрипко в трубку. Але партизан Семашко ніби його й шукав. Виструнчився перед майором за всіма правилами статуту, неголосно відрепортував:

— Командир третього взводу молодший лейтенант Семашко доповідає: в розташуванні нашого взводу затримано трое підозрілих людей. Називають себе зв'язковими зі штабу полку. — Семашко кивнув кудись у темінь. — Ось вони тут, товаришу майор. Якась у них важлива справа особисто до вас.

Зайшли трое «підозрілих», і я одразу ж здогадався, що вони справді «звідти», і принесли звістку, яка має поколошкати всі наші плани. Я відчув мимовільну неприязнь до прибулих. За старшого серед них був капітан. У вічі мені впали маленькі руді вусики, забрюханий кашкет, чорні руки, наче грібся в болоті. І ще я помітив на обличчі в нього печать розгубленості й страху.

Попереду раптом застрочили наші кулемети, майор хутко припав до телефону, закрутив ручку, став допитуватися, хто відкрив вогонь...

«Еге, — думаю я, — німці тобі зараз скажуть, хто відкрив вогонь. Онде вже й гармати їхні почали бити. Знають про наші сили блаженські, вирішили першими вдарити, знищити нас до атаки».

Прибулий капітан знічено дивиться на майора, губи в нього нервово здригаються, він силкується щось сказати, весь аж тягнеться вперед. Рука в болотній твані шарпає ремінь.

— Товаришу майор...

— Та зачекайте!

— Маю доповісти...

— Зачекайте! — гарикнув на нього майор, бо в телефон йому гукали щось дуже важливе, там попереду, біля перших домів містечка, вже розгорявся справжній бій. Та ось він рішуче підвівся, глянув на капітана відсутніми очима, звів до купи брови, і враз щось наче вдарило його в груди. Він, мабуть, упізнав капітана.

— Ви... з штабу дивізії?

Капітан дивно ворухить вусиками, слова не видушить з себе. Аж мені прикро за нього. Вийшов я з свого кутка, забув про делікатність, на капітана дивлюся. Що ж таке сталося? Чого він вибалушився на товариша майора?

— З штабу дивізії,— каже.— Приніс вам наказ...— і знову наче хтось рукою горлянку стиснув.— Операція відміняється.

Секунду, другу майор стоїть непорушно, капітанові слова ще, мабуть, не дійшли до його свідомості. Далеко в дощовій імлі тріскотять кулемети, все дужче розпалюється артилерійська дуель. Я здогадуюся, що майорове серце там, на передньому краї, він разом зі своїми солдатами атакує темні, присадкуваті будиночки міста, кидає владні команди, зриває людей з вогкої землі в атаку... Але думкою він хоче осягнути зміст наказу, і очі його поволі темніють, наливаються чорнотою. Нічого не говорить і тільки дивиться на капітана. Нарешті відвернувся в бік містечка, я побачив, що очі його вже не чорні, а червоні. Від ворожих ракет чи від гніву? Я теж глянув у бік містечка. Там клекотіло. Трасуючі кулі різали темряву, ракети сичали в хмарах, як змії. Бій громобоем розкочувався серед ночі. «Пізно відступати,— думаю я.— Тепер нас зімнуть, виб'ють дощенту і на розплід не залишать. Не має права товариш майор слухати оцього рудовусого. Зрадник він, підсланий німцями, шпик у личині радянського офіцера. Не слухайте його, товаришу майор! Це кажу вам я, партизанський розвідник Крячко...»

Смішний же я був, отаке вигадуючи в своїй голові. Злякався за товариша майора! Майор умів дивитися крізь морок і крізь нічний туман, і для нього все було ясно.

— Слухайте, капітане,— сказав він, обернувшись до рудовусого, і червоні його очі знову стали чорними.— Наказ, який ви принесли, втратив для мене силу. Якщо я виконаю його, я загублю батальйон і загублю... своє

ім'я. Ви пізно прийшли, капітане. Німець вирішив за нас.

— Я тільки передаю волю командування.

— Годі розмов... Повертайтеся назад... якщо, звичайно, зумієте... і скажіть, що майор Дубовий змушений прийняти смертельний бій з німцями. Проти нас два полки, три батареї шестиствольних мінометів... Ми вже зчепилися з ворогом, і хтось з нас мусить перемогти.

Стало темно й тихо. Капітан крутив ремінь, майор дивився на нього, ніби ждав ще чогось. І недаремно. Бо не сказав йому офіцер з дивізійного штабу, не пояснив причин такої раптової зміни бойового завдання. А пояснення було. І капітан з рудими вусиками став хапливо розповідати, як послано було його в штаб полку і як він не спромігся своєчасно довести бойовий наказ. Тоді полковник Обручов послав його услід за батальйоном, щоб негайно завернути назад, бо ситуація змінилася і вся дивізія о п'ятій ранку переходила в наступ на лівому фланзі.

— Дивізія мусить до обіду прорвати ворожі укріплення і зайняти місто Н.,— безбарвним голосом вів капітан.— Ваша операція втратила сенс. Полк Обручова лишиться на місці. Все вирішується на лівому фланзі.

Як гірко було дивитися на майора в ту мить! Мужній він був чоловік, але зараз щось наче обірвалося в його душі. Невже усе задаремно?

— Ні,— зітхнув тяжко майор,— відступати пізно. Ми можемо тільки втекти. Кинути напризволяще наших друзів-партизанів, гармати й міномети, боєприпаси й поранених, кинути тут свою воїнську честь і переправитися на лівий берег річки, як нікчемні боягузи. Але ми цього не зробимо. І волю командування ми виконуємо.— Голос майора потеплішав, добрі, батьківські нотки забриніли в ньому.— Не сумуйте, товаришу капітан! Лівий фланг почує наш голос.

Після цих слів майор підтягнув тугіше ремінь, вийняв цигарки і закурив. Він такий спокійний, наче зовсім не боїться ночі й шаленої стрілянини, рухи у нього вправні, швидкі, начебто він приїхав на маневри і все скінчиться надвечір добрим обідом в наметі високого начальства. Телефон розривається, хтось вимагає вогню, хтось допитується, як бути далі.

Майор покликав свого ординарця, сивовусого, літнього дядька, наказав телефоністам забирати апарати. Він переносить свій штаб наперед, звідти керуватиме боєм. Потім востаннє озирається назад, в морок, де за рікою причаїлися підрозділи Обручова, і каже мені бадьорим голосом:

— А знаєте, товаришу фельдшер, рука у вас справді легка. Жару як не було.

20

Вечірні сутінки збираються по кутках. Червоний абажур горить роз'ятреною раною. Зоя й Женя пригрілися на широкій тахті, як біля багаття. Закутались однією білою хусткою. Отак любили сидіти ще в дитинстві, в лихі воєнні роки, коли в хаті гуляв вітер, а мороз розпинав на шибках мертві квіти.

Є про що погомоніти сестрам. Як два потічки — один дзвінкий, невтомний у своїй завзятості, другий — спокійніший, трохи журливий, — течуть вони в житті своїми річищами, течуть поряд і рідко зливаються до купи.

— Яка несправедливість у світі, — каже Зоя з ледь затамованим болем. — Кому байдуже до кохання, той захищається від нього, вередує, шука собі бозна-чого...

— Камінчик у мій город? — насторожилася Женя.

— Може, й у твій, — незлобиво зітхає сестра.

Зої вже тридцять. Лице печальне, очі задумливі. Роки котяться, життя проходить мимо, а вона ніяк не подібає свого щастя, тієї душевної бурі, котра понесла б її в омріяні далі, дала б їй радість материнства.

— Лишенько ти моє! Я вередую? — Женя сплескує руками, підскакує на тахті. — Ти не уявляєш, як я прагну великої любові. Без любові я не мислю життя. Без любові я втрачу все найкраще, чим мене обдарувала природа.

Зою не дивує сестрин емоційний вибух, вона вірить їй. Відколи Женя стала дорослою, вона не перестає шукати свою заповітну зірку.

— Ти ось думаєш, Зой: яке я маю право мріяти про велику любов, коли в мене є друг? І я собі часто доколяю: не смій! Кращого ти не знайдеш! Але ж він мене не помічає, Зой. Він весь там, у казармі, серед своїх вояків... І з ним страшно. Слово йому не так — уже весь палахкотить... Я не хочу такого родинного щастя! Моє

серце сумує за великою ніжністю,— вона припала щокую до Зоїного плеча,— за доброю, світлою душею...

— Отже, ти не одружишся з Сашком? — промовила тихо Зоя.

— Мабуть, ні...

Женя схилила замріяно голову, ще й коліна обхопила руками, як васнецовська Альонuşка біля потічка.

— Іноді я думаю, що то було б у нас за життя. Він — військовий. Вічні переїзди, вічні мандри. Я сидітиму вдома, ждатиму його місяцями, він повертатиметься до мене чужий і спустошений...

Зоя не може втриматись. Звідки в сестри оця обивательська ідеологія? Боїться переїздів, розлуки. А хіба не щасливі ті, яким судилося любити на далеких дорогах Сибіру, в арктичних снігах тундри, любить не квартиру, а людську душу, не затишок, а добре серце?

— Ти мене не розумієш, Зой...

— Я дуже добре тебе розумію.

— Я не про квартиру думаю, я думаю про роботу. — Женин голос налився гнівом, лице стало твердим, упертим. — Ніщо я так не люблю у житті, як свою працю, свою професію. Я б зненавиділа чоловіка, який би позбавив мене улюбленого діла. І тому я не хочу... не хочу йти за Дубового.

Гірко Зої. Думала, хоч сестра знайде втіху в родинному затишку, та їй інші шляхи туманять голову.

— Якщо доля дасть мені чоловіка, я зроблю його життя великою радістю, — ніби у відповідь на Женині слова каже Зоя.

Женя знизала плечима.

— І ніяка праця не зашкодить нам бути разом.

Довго й ніжно говорить Зоя, і в міру того, як снуються її думки, як вимальовуються зі слів її гарні, омріяні картини й образи, стає вона сама ніби сильнішою, вродливішою. Жені соромно за своє малодушне копірвання в проблемах любові й шлюбу, їй хочеться втішити старшу сестру, вона не повинна втрачати віри в своє жіноче щастя.

— Розумовський був поганим сном. Твоя любов жде тебе.

— І я жду її, Женчик.

— А коли діждешся, я позаздрю тобі. — До дужого Зоїного плеча тулиться тендітна русалка з пишним во-

лоссям.— Це буде дуже скоро. Я страшенно бажаю цього. І вірю в це, Зой. Ти чуєш, як я вірю?

— Я чую, що ти хочеш спати,— сказала Зоя, глянувши затуманеними від смутку очима на голівку русалки.

В обід Женья подзвонила Дубовому.

— Привіт славним збройним силам! Чи не розквітли ще троянди на газонах військового містечка?

Дубовий вгадав її настрій.

— Жень! Вітаю! Дай руку, товариш далекий! Ти сяча поздоровлень! Мільйон побажань!

— Не відходьте од суті справи, товаришу старший лейтенант!— гукнула Женья веселим голосом, в якому бриніло торжество переможця.— Гранулятор прийнято. Кращі квіти Північногорська повинні сьогодні прикрасити моє скромне житло. Інакше я втрачу віру в доблесне воїнство.

У Дубового були невідкладні службові діла, сказав, що має кудись бігти, але о сьомій обов'язково заїде до неї в гуртожиток.

— З трояндами! — нагадала Женья.

— Всі квіти планети в моєму серці, Женю,— відгукнувся жартом Дубовий.— Віддам їх тільки разом із серцем.

Поклавши трубку, Женья стала прикидати в думці: до п'ятої буде в цеху, потім заїжить в лабораторію, візьме Зою і разом у гуртожиток. Треба її трохи розважити. Ось заберуться у ресторан, веселе товариство — найкращий лікар від душевних недуг.

У коридорі Женья раптом наштовхнулася на якусь похилену постать.

— Хелда?.. Ходім обідати.

Але Хелда Суурна крутінула головою, спробувала розминутися. Женья помітила в неї на очах сльози і зразу здогадалася, чого сумує молода апаратниця. Вона знала, як обернулася для неї ота нічна подія в місті. Обняла жінку.

— Хелдусю... не можна ж так! Мало хлопців у нас?

— Пустіть, Євгеніє Павлівно!

Женья збагнула свою безтактність, вирішила поправити діло. Тримавши Хелду за плечі, ввела її в свій кабінет.

— Ти щось приховуєш від мене, Хелдо.

— Нічого я не приховую... що ви хочете?

— Я бачу, що тобі важко. І хочу допомогти. Дубовий казав мені, що Жага невинний, його мають випустити.

Наче електричним струмом пронизало все тіло Хелди. Недовіжливо, з вимушеною усмішкою на вустах дивиться на Женю, хоче зазірнути їй в саму глибину серця. Не буде ж обманювати ця щира, хороша дівчина. Їй завжди вірили робітники. І Хелда любила її.

— Хелдо! Скоро твій малюк не впізнає тебе. Он як змарніла, лица ж немає на тобі.

— А-а! Дитина! Знову дитина!..

Хелда струснулася від гіркого плачу, притисла руки до худеньких грудей. Жені щось обірвалося в душі, страшна здогадка отрутою розілллася по крові. Такого не було, щоб Хелда нарікала на дитину. Вона почала усвідомлювати, яка драма розігрується в житті молодій жінки: спалахнуло надією серце, побачила просвіток у своєму вдовиному житті, але дитина, мабуть, стала на дорозі до щастя.

— Знаєш що, Хелдусю? — Женя сіла навпроти латишки, краечком хустки, як малій дитині, витирає з очей сльози. — Заходь до мене увечері.

Хелда злякалася. Нізащо! Там дівчата з цеху, а вона не хоче нікому розказувати про домашні справи. Це її журба.

— А я думала, ти мені віриш. — Мить мовчання. — Тоді я сама до тебе прийду. Не проженеш?

Хелда, схиливши набік голову, благально дивиться на Женю. Кращого запрошення їй не треба. Вона ждатиме всім серцем, вона буде така вдячна за відвідини.

— Тільки ж не підведіть, Євгеніє Павлівно.

— Не підведу. — Женя надягає берет. — А зараз годі сумувати. В ідальні, мабуть, уже нічого не лишилося. Ходім скоріше.

21

У полк завітали інспектори округу. Першого ж дня до Дубового прийшла група офіцерів на чолі з високим підполковником. Їх супроводжував Ярошенко.

— У вас багато стягнень в роті, — сказав старший перевіряючий і провів пальцем по сторінках розкритого журналу. — Самі стягнення!

Знявши окуляри, підполковник неквапно протер їх, немов для більшої певності, потім знову надів і схилився над столом. Обличчя його, покарбоване грубими

зморшками, здавалося втомленим і анемічним. Дубовий одразу відчув неприязнь до інспектора, і той, ніби вгадавши настрій ротного, звів на нього червонуваті очі.

— Мовчите, товаришу старший лейтенант?

— Мовчу, товаришу підполковник.

— А я сподівався, що ви поясните мені.

— Можу й пояснити,— тихо відказав Дубовий.—

Журнал стягнень я тримаю не для показу, а для виховання особового складу. Жодне порушення дисципліни у нас не замовчується.

Але підполковник не хотів вдовольнитися таким поясненням. Він уперто дошукувався хиб, все його єство, здавалося, було націлене на те, щоб довести світові, який непоправний грішник оцей гонористий, самовпевнений старший лейтенант Дубовий, що наважився протиставити себе одному з кращих офіцерів з'єднання, всіма шанованому ротному командирові Розумовському. Свого часу підполковник особисто доповідав командувачу округу про кращих людей з'єднання, в числі інших він відзначив і Розумовського, як талановитого, перспективного офіцера. І раптом якийсь Дубовий спробував піддати сумніву його, інспекторові, погляди. А сам чого вартий? Розпустив людей, занедбав навчальний процес.

Підполковник підвівся з-за столу, пройшовся вздовж стіни, на якій висіли таблиці з оцінками. Губи його зневажливо скривилися.

— Товаришу полковник,— закликав він у свідки Ярошенка, що набурмосений і зловісно-мовчкуватий сидів біля дверей,— ось помилуйтесь: «два», «два», «три», знову «два»... Та ви що, старший лейтенанте? За таку успішність... я не знаю...

— Ви дивитесь тільки на оцінки новачків, людей, яких ми вчимо, виховуємо,— спробував пояснити Дубовий.— У них оцінки справді занижені. Я волію ставити оцінки нижчі, ніж того заслужив солдат. Це його підтягує, змушує строго дивитися на свою роботу, бути самокритичним. Зате в кінці року, на перевітках і навчаннях...

— Ваші виховні методи мене не цікавлять! — спалахнув підполковник.— Я дивлюся на те, що ви пропонуєте нам.

Його причепливість вивела з рівноваги і Ярошенка. Він кинув на інспектора важкий погляд.

— Товаришу підполковник, я можу засвідчити, що сьома рота не відстає в бойовій підготовці. Особливо по тактиці. А тактика, як ви знаєте,— основа всіх воєнних наук.

Тон його був вимогливий, і це, мабуть, вплинуло на інспектора, але, не здаючи своїх позицій, він все ж таки насуплено сів до столу і почав нервово переписувати облікові дані. Інші перевіряючі, ніяково посміхаючись, тільки роздивлялися по кімнаті, ніби хотіли показати своїм виглядом, що вони б і раді вступитися за незаслужено скривдженого офіцера, однак це не в їх спромозі.

Коли інспектори виходили з канцелярії, Дубовий почув у себе над вухом гнівний шепіт

— Скільки разів я вам казав — будьте обережні з документацією! — Лице Ярошенка було землисте від злості. — Не обов'язково ж усе писати до облікової картки. — Він махнув рукою, хапливо почав закурювати. — А ще бравуєте своїми «теоріями»! Оце все наслідок вашого «геройства». Все по-своєму, все наперекір начальству.

Він грюкнув дверима, в канцелярії запала тиша. У Дубового опустилися руки, він безсило сів на стілець. І враз згадав про Женю. Вже скоро шоста, а він досі не дістав обіцяних троянд!

З коридора зазирнув старшина.

— Євсипов знову не дочистив автомат. Як бути? Дубовий надів кашкет, обсмикнув кітель.

— Товаришу старший лейтенант...

— А, це ви, старшина? — вдав здивованого Дубовий. — У вас якісь неприємності?

— Не навчу ніяк Євсипова чистити автомат як слід...

Дубовий підійшов до старшини.

— Не вам вчити його, старшина! — Очі Дубового креснули вогнем. — Три наряди поза чергою! І завтра ж до мене Мурая! Щоб тому Євсипову дійшло до печінок!

Був у Жені раніше, ніж сподівався. Тримав у руках якісь простенькі квіточки. Троянд не дістав, місто їх ще не бачило.

Женя зустріла його втомлена, байдужа. Взяла квіти і поставила у вазочку на столику біля свого ліжка.

В кімнаті було порожньо, на охайно застелених ковдрах яскраво горіли смуги вечірнього сонця. «Гарненька зустріч,— подумав Дубовий, нерішуче стоячи на порозі.— Ніколи не вгадаєш, який буде настрій у принцеси».

А Женя, продовжуючи думати про своє, несподівано спитала:

— Сашко, де нам дістати зараз машину?

— Як треба, дістанемо.

— Я ніколи не прошу того, що не треба.

— До ваших послуг, Євгеніє Павлівно,— виструнчився Дубовий.— Рівно через...— він глянув на годинника,— через п'ятнадцять хвилин повертатиметься машина «хазяїна». Ходімо на вулицю, ми її перестрінемо. А що трапилося?

Женя розповіла про Хелду. Дубовий на мить замислився. Хелда була чимось знайома йому, він добре уявляв собі її тоненьку постать, вузеньке, бліде обличчя, затуманені невитраченою жіночністю очі. Багато було в полку балачок про латишку, яка причарувала красеня Жагу, багато дурного плели про неї злі язики. Начебто дуже вже швидко забула вона свого чоловіка, що загинув при аварії. Дубовий не брав ті балачки до уваги, вони ображали людську гідність. Те, що здається на перший погляд банальним, буває наслідком душевних переживань...

Машина зупинилася біля невеличкого будиночка на околиці містечка. Хелда, мабуть, когось дожидалася, бо стояла на воротах, по-селянському склавши руки під фартухом. Женю зустріла радісною посмішкою, але, побачивши Дубового, опустила очі. Справжня тобі черниця. Вії довгі, пухнасті, на щоках відблиск костьольних свічок.

— Далеко ж ти, Хелдо, живеш,— сказала до неї замість привітання Женя.

— У нас тут, як у селі. І город свій, і садочок...— Хелда йде попереду гостей, гінка, по-дівочому тендітна, і коли назустріч їй з ганку злітає русяве хлоп'я, здається, що це її маленький братик.

Дубовий обережно зиркнув навкруги. Садиба запущена, відчувається, що нема хазяїна. Чоловічі б руки сюди, вони б усе зробили.

Хлопчик несміливо горнувся до матері.

— Це мій... Петрусь.

Хелда говорила з відчутним латиським акцентом. Навколо неї вставав маленький світ її домашнього за-тишку, світ її турбот і радощів, і в цьому світі вона почувала себе вільно. Що могла, те робила своїми руками. Що було не під силу, мусило ждати господаря. Хіба ж легко з отаким бешкетником впоратись? А тут ще серце почало дошкуляти. Ночами не спиться, і думки невеселі...

— Стривай, Хелдусю, скільки тобі? — спитала Женья.

— Двадцять п'ять.

— І вже про серце говориш?

— Воно у мене з дитинства таке, — винувано виправдовувалась Хелда. — А як помер чоловік... Та й на заводі... всіляке говорять...

От і дійшли до головного. Не тільки хворобою ятриться її серце, інша рана пече його.

Висока сухорлява мати винесла стільці. Дубовий взяв на руки хлопчика, завів з ним забавку. Осміливши, малюк засипав його питаннями: чи є в дяді пістолет, чи вміє він стріляти? А сам тягнувся рученятами до погонів.

— Хелдо, ти була вчора в міськкомі комсомолу? — почала з сторонніх речей Женья.

— Ходила, — трохи ніби знітилася та. — Сміються з нас. Кажуть, що про наш стадіон уже в Москві знають, і ніхто нам не дозволить відступати.

— Ми й не збираємось відступати, — твердо сказала Женья. — Але хай місто допоможе. Ти казала, що наші шефи скоро виїжджають у табори, а своїми силами ми не впораємося?

— Авжеж, Євгеніє Павлівно. Пообіцяли, що в неділю на острів вийдуть студенти технікумів. Аби ми підготували фронт робіт. І про шефів була мова. Виступав їхній парторг Станкевич. Виїдуть вони в середині травня, а на цім тижні їхні люди можуть ще багато в чому допомогти.

Женья слухає молоду жінку і думає зовсім про інше. Вона згадує розповідь сестри, шукає обережні слова, щоб якось прокласти місток до Хелдиного серця, бо добре знає її характер. Вразлива, насторожена, тільки що не так — замкнеться в собі, і тоді вже ніякої розмови не вийде.

— Хелдо, ти знаєш, чого ми прийшли? — починає обережно Женья.

— Знаю, Євгеніє Павлівно. Думаєте втішити мене.

— Ні, думаю зарадити чимось тобі у твоєму смуткові. Всі кажуть, що з нашою Хелдою? І я питаю: чого ти так засумувала?

Хелда не вагалася. Вона подолала в собі вагання ще кілька годин тому, чекаючи приходу цієї щирої, доброї дівчини. Їй треба було боротися за своє щастя, але вона не мала сил на це. Тож з радістю потягнулася до Жені, відчувши в ній добре серце і сильну волю. Стала оповідати, як втратила мужа, як бідувала з сином та хворою ненькою і як посміхнулося їй щастя, коли вона познайомилася з Миколою. Все було б добре, але Миколина мати проти їхнього шлюбу.

— Його мати проти вашого одруження?

— Знати мене не хоче. І я б на її місці, може, так само написала б,— самими губами промовляє Хелда.— Вдова з дитиною. Кому ми потрібні? Микола каже, щоб я поїхала до неї, умовила...— У Жені до горла підкотився клубок.— Він каже, що мама в нього дуже горда. А хіба я не маю гордості?— Хелда була напружена, бліда й непоступлива.— Не поїду я до неї. Вона мене не хоче, то чого я мушу їхати!

Перед Женею і Дубовим розкривалися затаєні пружини тяжкої любові, все, що гнітило молодих людей.

— Але ж ви любите одне одного,— несміливо промовила Женья.— І це найбільше ваше щастя. Вам треба боротися за нього.

— Микола теж казав мені боротися за щастя!— журливо посміхнулася Хелда.— Микола такий наївний. Начитався книжок, згадує різних героїв. Бачиш, каже, вони все життя боролися за любов і вибороти своє. Він навіть заздрить їм...

Дубовому пригадалася комсомольська бесіда у них в батальйоні, тоді йшлося про щастя, хто як його розуміє. Солдати називали імена улюблених літературних героїв, дошукуючись в їхньому житті підтвердження своїх думок. І Жага назвав теж два імені— Богдана Колосовського і Таню Криворучко з роману Гончара «Людина і зброя». Він вважав їх щасливими, бо в грізні роки війни вони зуміли виплекати й зберегти глибокі почуття, лишилися вірними їм. І воім так дивно було чути ці слова з солдатових вуст, що в кімнаті весело загомоніли, а хтось кинув ще й ехидну репліку про са-

мого Жагу, поспівчував йому: не тужи, мовляв, Колю, може й за мирного часу знайдеш велику любов!

То були жарти, а ось дійсність. І в цій дещо прозаїчній дійсності жили почуття зрівні полум'яному коханню Тані й Богдана. І тут любов і страждання йшли пліч-о-пліч.

— Може, ви знаєте, Хелдо, що з Миколою сталося тоді? Вночі, коли він поліз у бійку...— спитав раптом Дубовий.

Хелда зіщулилась, немов на неї замахнулися канчуком.

— Він... не ліз у бійку.

— Ну, що там було — важко судити. Кажуть: бився, ображав людей.

— Неправда!

— То скажіть нам правду.

— Хіба я знаю?.. Він пішов од мене рано. А потім я дізналася про нещастя.

— Трохи випили того вечора?

— Ні краплини.— Хелда молитовно склала на грудях руки, важко було не повірити їй.— Я ніколи не пригощаю Колі. Боюся, привчиться. Мій перший інколи випивав, так ми вже настраждалися! Мама почаствовала його чаєм, він ще сказав, що любить чай з лимоном, потім згадав про лист від матері. Не хотів, щоб я читала. А я вирвала з рук і прочитала. Ось тоді ми...

— Посварилися?

— Так. Я образила його.— Хелда звела болісно брови.— Вигнала геть...

Не збагнеш жіночу душу, вона — як море: то млосьне, спокійне, то вибухає лютими штормами. Ось і ця змарніла молода жінка, хіба ж не був для неї Жага найдорожчим скарбом у житті? А от же не поступилася гордістю, показала свій норов, сама собі на муки вигнала хлопця.

Довго точилася розмова. Краплинка по краплинці з неї поставала істина. Дубовий збирав ті краплинки, наслухався Хелдиного голосу, ловив найтонші його відтінки і, хоч жінка багато чого не знала, починав дещо розуміти. Хлопець не був п'яний — це головне. Хлопця труїла материнська впертість, пекла образа на Хелду. Не знаючи, де себе подіти, ішов вулицею. Раптом побачив гурт парубчаків... Зчинилася сварка...

— Може, ви знаєте, хто його перестрів? — насторожується Дубовий і поглядом уважно свердлить Хелду. Вона намагається уникнути його погляду, плечі її сугуляться, голос спадає мало не до шепоту.

— Я нічого не знаю, ніхто ж не бачив... Давно такого не було в нашому місті...

— Жаль, що ви не знаєте... — Дубовий чує фальш у Хелдиному голосі і не хоче відступати. Тут, тільки тут він щось дізнається, тільки ця худенька, змарніла жінка може відхилити завісу над тим, що сталося з Жагою.

Хелда підняла голову, в очах застигла вперта злість.

— Один... давно приставав... Може, він...

— Прізвище ви його знаєте?

— Ну, знаю, знаю! — спалахнула Хелда. — А нащо вам те прізвище? Людина одна... — її обличчя вкривається соромливим рум'янцем, і видно, що вона вже картає себе за нерозсудливий натяк.

Ага, таки справді щось є. І Женья, відчувши якусь таємницю, з нетерпінням дивиться на Хелду великими пастороженими очима.

— Ну, хто ж він?

— Наш робітник.

Всіх робітників Женья знає, але такого, щоб ото кидався на перехожах, щоб бійку зчиняв серед ночі...

— Він ревнує всіх до мене.

— Всіх?

— Він давно чіплявся... а після смерті чоловіка знову за своє...

— То ви мусите сказати.

— Не скажу. Не скажу, бо це тільки здогадка. Якби знала напевно, пішла б до вашого командира...

Дубовий ловить її на слові.

— До командира ви мусите піти й так. Розкажіть усе Ярошенкові, і, може, це вплине на долю вашого друга.

— Мені не повірять. Я ж тільки здогадуюся. В одному певна, що він не винен!

Женья бере жінку за плечі, пригортає до себе, тепло дивиться у вічі.

— Хелдо, ми віримо тобі, й повірять інші. Але не можна мовчати, коли від тебе залежить доля людини.

Я повертаюся до тебе, мій батьку. Ось узяв ручку, папір. Довго сиджу, мов уві сні. Я кличу на сторожу тишу, вона збирається в кімнаті, відгороджує муром, витягує із закамарків пам'яті усе почуте, що мені вдалося з'ясувати за останні дні. Я їздив до генерала Обручова, бачився з Ольгою, гордовитим філософом у спідниці. Провів гарний вечір у їхньому домі. Батько її ще посивів і підтоптався останнім часом, дихає важко. Показував мені документи, розповідав про те, як тяжко йому було боротися за твою честь. «Піди до Брюшкевича,— напучував на прощання.— Може, він щось знає. Піди!»

І я пішов. Пішов разом з Михайлом. Спочатку він був стриманий, цей великий рішучий адміністратор. Військова служба скінчилася для нього сумно, але він знайшов нову стежку і йде нею впевнено, фортуна знову повернулася до нього лицем.

Брюшкевич говорив про своє минуле тоном мандрівника, який об'їздив півсвіту і багато бачив, якого вже ніщо не може здивувати на нашій планеті, і в голосі його бриніла задовнена образа, а очі випромінювали колючу байдужість. Він залишився обікрадений долею і людьми, все віддав службі, а в нагороду одержав оці три кімнати, скромну посаду заступника директора і невдячність деяких своїх давніх друзів. Тільки Обручов гідний доброго слова, це світла й чесна людина, і про нього він ладен говорити хоч до ранку. Брюшкевич обвів поглядом прибулих і розповідав далі:

— Знав я і майора Дубового. Бачив кілька разів у штабі дивізії на офіцерських зборах, перед самим наступом. Багатьох знав, ось тут, у серці, досі їхні очі й голоси. Правда, дехто лишив по собі брудний слід. Наприклад, був один... Нікчемна людина. Через нього і вся історія з майором Дубовим сталася. Власне, він був причиною сумного її закінчення. Зв'язковий штабу дивізії капітан Жага.

— Що ви сказали? — зірвався я на ноги, мало не перекинувши на столі графин.

— Не хвилюйтесь, старший лейтенанте! — зітхнув з філософським спокоєм господар дому. Дивився на свої бліді руки, снував якусь думу. — Різні бувають на світі Жаги. Прізвище це у нас досить розповсюджене.

— Чорт візьми! — з серцем вигукнув я. — Капітан Жага, солдат Жага. Я справді подумав про нашого Жагу.

Розумовський вийняв сигарети, закурив, пустив під стелю дим.

— Чогось тебе надто тривожить мій солдат, Сашо. Може, хочеш усиновити його?

— Хочу докопатися правди.

— Ну, гаразд, докопуйся... Пробачте, Миколо Сидоровичу, ви, здається, сказали, що капітан Жага...

У Брюшкевича наморщилось чоло. Він узяв склянку, налив трохи води з графина, випив. Так, він сказав, що капітан Жага накоїв лиха. Він бачив початок того лиха і знає, чим воно закінчилося для Жаги, який дорого заплатив за свою неоперативність, і тепер зайве турбувати його пам'ять. Минулого не воскресиш, померлим не допоможеш.

Зараз, коли я сів до столу, щоб зазирнути уявою в ті далекі роки, голос Брюшкевича вперто нагадує про себе. Він мені заважає. Я не хочу чути його голосу, не хочу чужих слів. Я мушу створити свою картину і віддати її на людський суд. Брюшкевич тільки статист, що зафіксував у своїй пам'яті частину правди, друга частина прийде із здогадок, з мого серця, з оцих документів і записів, які дав мені генерал Обручов.

Ну що ж, я не злякаюсь судити всіх своїм судом. Виразно бачу події і все гірке й болюче, чим виповнився той час. Я мушу зазирнути до першоджерел батькової трагедії. Це буде початок моєї повісті, яка дасть мені сили зійтися на герць із власною совістю.

РОЗПОВІДАЄ НЕВІДОМИЙ

Мое ім'я не має ніякої ваги для дальших подій. Я просто Невідомий. Без романтичної загадковості, без містичних прикрас. Частка дійсності, правдивий голос минулих літ. Я — офіцер дивізійного штабу, і мені можна вірити. Слухайте, як було, і не розпитуйте зайвого.

Ми всі дуже хвилювалися, очікуючи ночі. Наш командир дивізії теж хвилювався і щоразу виходив з хати, де розташувався штаб, на вулицю. Ми стояли гуртом біля колодязя, хтось відпускав дотепи, хтось журливо наспівував пісню.

Більшість з нас були завзятими піхотинцями, стрілецькими асами, що промітарствували з передовими армійськими загонами сотні фронтових кілометрів. Після тяжких поранень, після госпіталів і запасних полків ми поступово осідали в штабі дивізії, як підбиті перелітні птахи, котрі вже не мають сил летіти далі. Були такі, що попервах ремствували, подавали рапорти генералу з проханням відкомандирувати їх у діючі частини. Але це тривало до тої миті, поки новачок не знавався на собі нашої суворої буденності, наших «тилових» штабних сюрпризів. Генерал не тримав людей в тісних приміщеннях канцелярій, він і сам рідко засиджувався в штабі. Його місце було на бойовому КП, мало не на одній лінії з стрілецькими підрозділами. По всій смузі наступу дивізії — в гуркоті артилерійських канонад, в танкових колонах, в окопах піхотинців діяла його воля.

— Товаришу майор,— звернувся до мене генерал, вийшовши з хати,— Пройдемося трохи.

І ми рушили сільською вулицею.

Біля старого, вгрузлого в землю колодязного зрубу генерал спинився, поклав руку на вогку цямрину.

— Як ви гадаєте, операція Дубового закінчиться успішно?

— Сподіваюся.

— Не вірите, а тільки сподіваєтесь?

— Я можу вірити Дубовому, його вмінню й досвіду, я можу вірити людям, яких він поведе за лінію фронту, але я не можу бути цілком певний, що умови нічного бою складуться абсолютно сприятливо для оперативної групи. Якщо ж діло піде добре, німці самі посипляться з містечка. Тут у них досить слабе прикриття, вони ждуть прориву на головному стратегічному напрямі. Раптовість плюс рішучість удару... ну, і...

— Містечко наше.

— Так точно, товаришу генерал, правий фланг дивізій за Сеймом,— завершив я огляд майбутніх подій.

У моєму голосі, мабуть, було багато бравади, генералові це не сподобалось, і він, ще більше насупившись, став детально розпитувати мене про дислокацію ворожих сил на дільниці обручовського полку, поцікавився, коли Обручов одержав свіжі підкріплення і чи в батальйоні, який вирушить на нічні завдання, багато обстріляних бійців. Після кожної моєї відповіді він за-

мислювався, подовгу мовчав, ніби наслухаючись до далекого гуготіння бою, і нарешті промовив різким, з нотками роздратування голосом:

— Я розумію вас. Людям можна вірити. І все ж таки, добре зміркувавши, я бачу, що все це займе не менше двох-трьох днів.

— І збереже життя сотень бійців і офіцерів.

— Я боюся,— промовив невиразним голосом генерал,— що ми діємо надто мляво. У Ставці незадоволені.

— Коли ви доповісте про блискучий обхідний маневр і безкровну операцію, яка увінчалася взяттям міста Н., всі начальницькі гніви обернуться на подяку,— сказав я.

— Не думаю. Не такий зараз час, щоб мені подарували три дні,— відповів він.

Ми закурили, постояли ще біля колодязя, потім генерал, враз похопившись, сказав, що о дев'ятій на проводі знову буде командуючий, треба повертатись, і ми швидко рушили назад.

Ніч видалася неспокійною. Фронт гримів по всіх напрямках, не вгавали контрольні кулемети, над селом весь час пролітали снаряди німецьких далекобійних гармат. Німці вперто до чогось пристрілювалися. Може, заслали корегувальника до нас у тил, і він наводив їх на штаб? А може, просто проводили артобстріл перед наступом.

Близько одинадцятої артилерійська канонада посилилась. Я вибіг із штабної хати, став прислухатись. Снаряди падали на сусідніх вулицях, звідти тягнуло горілим, в кількох місцях зайнялися пожежі. Я сказав генералові, що якийсь дурний снаряд може влучити і в штабне приміщення, краще було б перебути годину-другу в бліндажі, куди вже протягнуто телефони.

— Та й відпочити нам не завадить, товаришу генерал,— підтримав мене хтось із штабників.— Завтра буде важкий день.

— Боюся, що й сьогодні не до спочинку,— посміхнувся генерал, але нашу пропозицію все ж таки прийняв.

Ми перейшли до бліндажа, розташувалися хто де міг. Генерал одразу ж схилився над картою, чоло його зібралось зморшками, він почав вимірювати курвіметром якісь відстані, потім сів біля ріжка столу, замис-

лився. Я відчував його настрій. Генерал усвідомлював непереборність перешкод, що стали на шляху його дивізії, і підшукував аргументи на користь того єдино розумного варіанта, який мав реалізуватися цієї ночі.

Раптом над нами розірвався снаряд, земля, балки перекриття, акумуляторна лампа на столі задвигтіли, і в бліндажі стало темно. Чийсь нажаханий голос гукнув з чорного отвору дверей, що розбито флігель і вибухом знищено весь дивізійний вузол зв'язку. Якби ми лишилися в хаті, вважай, що штабу вже не існувало б. Нам таки добряче поталанило!

Та щастя наше було не вельми втішним. Снаряд влучив у кімнату радіотелеграфістів, загинули всі зв'язківці, обірвалася армійська телефонна лінія. За наказом генерала почався авральний ремонт. Ще рвалися в сусідніх дворищах снаряди, ще чорний дим зависав над землею, а вже люди з котушками взялися відновлювати перерваний зв'язок, нові проводи було перекинуто через паркани й дерева, нові антени піднято над бліндажем штабу.

— Тепер живемо! — зраділо констатував хтось із молоденьких офіцерів. — Хазяїн нас чує, і ми його...

Ми й справді почули хазяїна. Командуючий викликав нашого генерала на лінію і довго щось втлумачував йому. Ми стояли біля столу, дивилися на скам'яніле генералове обличчя, і нам було тривожно. Врешті генерал поклав трубку. Я глянув на його руку, що ніяк не могла відпустити блискучий чорний ебоніт, і мене охопила недобра здогадка. Невже передчуття генерала ствердилися? Невже хазяїн відмінив нічну операцію?

Так, я не помилився. Хазяїн відмінив операцію. Раптовий дзвінок перекреслив усі наші плани.

— Товаришу майор, — сказав генерал, втупивши в мене важкий погляд. — Покличте офіцера зв'язку. — А коли офіцер зв'язку вступив до бліндажа, сунув йому нашвидкуруч написаний наказ. — Негайно в сто двадцятий! Операція Дубового відмінюється. А ви, товаришу майор, — звернувся генерал до мене, — простежте за телефонами. Як тільки лінію буде відновлено, продублюйте наказ.

Молодий капітан з рудуватими вусиками сховав папірець в планшетку. Ми вибралися з ним надвір. Капітан підійшов до віліса, що чудом уцілів при артилерійському нальоті, виліз на сидіння.

— Знаєте дорогу? — спитав я.

— Доїду! — він був щирим хлопцем. — Скажу вам по секрету: дружина моя, воєнлікар, лежить у медсанбаті, тяжко поранена. Хочу її вночі відвідати.

Машина нетерпляче зафуркотіла, викотилась перевальцем на дорогу. Я глянув услід капітанові і чомусь відчув до нього жаль. Добре, що він побачиться сьогодні з дружиною, але краще було б, якби вона ждала його вдома...

Ручка моя лежить на столі, і я боюся доторкнутися до неї. Мені страшно відчувати своє безсилля, побачити урвище, яке перетяло мій шлях. Там, за тим урвищем, пронеслася машина, там рудовусий капітан Жага подався в таємничу путь, там пролягли ті незбагненні сімдесят хвилин часу, які упали лихом на голову мого батька.

Переступити урвище я не можу. І вже ніхто з штабних офіцерів не скаже мені правди. Даремно я добивався після війни в чужі квартири, шукав очевидців, шукав обірваної нитки. Крім повісті Невідомого, моєї власної повісті, про останню ніч капітана Жаги жодного слова. Жодного натяку. Хіба що Брюшкевич міг би домалювати картину, підкинути якусь деталь, та, на жаль, в ніч трагічної загибелі батальйону він тільки-но повернувся з службового відрядження. «На мою думку, — сказав він мені, — пряму відповідальність несе зв'язковий штабу, який з невідомих причин несвоечасно передав важливе донесення. Більше мені не довелося зустрічати капітана Жагу, справу цю ми вважали закінченою і на тому припинили розслідування. Не ятрить своє серце, старший лейтенанте. Живіть утіхами, які дарує вам сьогоднішній день, а горе нехай лишиться з нами».

Перо докірливо тягнеться до мене своїм вістрям. Я боюся його. Воно мені не потрібне. В усьому винний Жага. Він зник, як зник мій батько. І доки таємниця триматиме їх у полоні, мені не вдасться написати жодного нового рядка.

23

Дубового викликано до штабу полку. Він спочатку зрадів (самому треба було поговорити, ну, то хай буде хоч так, за викликом), але як тільки вийшов з казарми

і подався містечковою алеєю до знайомого масивного приміщення штабу, в груди заповзла холодна нехіть. Здогадувався, що розмова йтиме про його стосунки з Розумовським, і це породжувало в душі непевність. «Старий не любить суперечок, а комбат, мабуть, уже все гарненько виклав йому».

Двоє офіцерів в штабі стримано і ніби глузливо відповіли на його привітання. «Невже гроза?» Дубовий поминув довгий коридор, зайшов у приймальню, доповів черговому офіцерові, що він з'явився за наказом...

— Давай, давай, Сашо! — простягнув йому дружньо руку молоденький лейтенант, один з щирих його приятелів. — Уже двічі цікавилися вашою світлістю.

У кабінеті командира полку стояла насторожена тиша, важкі, темно-бордові порт'єри скупі цідили сонячні промені.

Кивнувши головою на привітання Дубового, Ярошенко продовжував старанно перебирати якісь папери. Відклав їх нарешті, глибоко віддихнув, немов набираючись на силу для важкої справи, і сказав рівним, сухуватим голосом, що він давно хотів поговорити з командиром сьомої роти...

Дубовий стояв перед столом, супив густі чорні брови. Нехіть у грудях поступово переростала в роздратування.

— Чому не подали штатного розкладу? — скипів гнівом Ярошенко. — Чому не були вчора на командирських заняттях?

— Дозвольте пояснити, товаришу полковник...

— Чому не порадилися з комбатом перед тим, як надумали критикувати Розумовського?

Це вже було занадто. Дубовий до болю прикусив губу, очі його позлішали... «Я йому скажу зараз усе... Все!» В голові паморочилося, дихав важко, надсадно. Але Ярошенко відкинувся раптом на спинку стільця, і погляд його немов обійняв Дубового, м'яко й зажурливо.

— А тепер сідай, Олександр Павловичу, і не гнівайся на мене. Я тебе навмисне засипав питаннями. Всі ці «чому» мені добре відомі. Знаю, що вчора ти півдня провів у міській клініці, куди тебе послав Кривоніс на просвічування легенів. Через те й заняття пропустив...

— Вибачте, я не хотів іти на рентген,— зірвалося з уст Дубового.

— Ти не хотів, а я хотів.— Ярошенко зробив притиск на слові «я».— Мій син теж отак брьохався у крижаній воді, а зараз кашляє. От я й думаю: не вистає, щоб іще один гарячоголовий заслаб на легені. І наказав Кривоносові перевірити тебе. Не посміхайся! Служба!

У Дубового стиснулося серце, запекло в горлі, і він відчув, як йому важко дивитися в глибокі, суворо-добрі полковникові очі.

— Ну, годі балачок,— озвався з умисною різкістю полковник.— На засіданні партійного бюро ви, товаришу старший лейтенант, намагалися взяти під захист самовільника Жагу. Позавчора рядового Жагу посаджено на гауптвахту. А ваш виступ набув дещо... незрозумілого відтінку.

— Я певний, що рядовий Жага невинний,— сказав Дубовий стриманим тоном. Перед його очима все ще стояло худеньке обличчя Хелди, він ніби знову чув її тривожну, болісну розповідь.

— Що ж ви пропонуєте, старший лейтенанте? — звів на нього очі Ярошенко.

Що він пропонує? Він не ніс сюди ніякої пропозиції. Він думав, що полковник забажає якихось доказів, сперечатиметься з ним, шукатиме істини, а коли пізнає її в справжньому вигляді, одразу ж змінить рішення. Але нічого такого не сталося.

— Тяжке покарання рядового Жаги...

— Конкретно, що ви пропонуєте?

— Віддати належне справедливості.

— Тобто, на вашу думку, рядовий Жага зазнав несправедливого покарання?

— Мені стали відомі деякі деталі, товаришу полковник...— Набрался духу Дубовий.— Жага нікого не бив... Хулігани самі напали на нього...

— Брехня! — ляснув по столу Ярошенко.— У мене є рапорт командира роти. Він бачив його п'яним на вулиці. Справа вирішена остаточно і, як кажуть у судових інстанціях, оскарженню не підлягає.

В одну мить Дубовий осягнув марність своїх клопотань. Якщо вже капітан Розумовський зрікся свого солдата, то що лишається йому, Дубовому?

— А як ви реагували, старший лейтенанте, на ос-

танній наказ по полку і що збирається робити далі? — раптом спитав Ярошенко.

Секунда тиші. Іще секунда. Іще... Вони падають, як краплі з крижаної бурульки, і Дубовому здається, що кожна крапля-секунда пекуче ранив його в тім'я. Пригадав непевний погляд чергового і нервову мовчанку, якою його зустріли офіцери біля дверей штабу. Як він відреагував на останній наказ? Деся там висить, мабуть, цей наказ, а він промчав повз нього і не помітив.

— Я ще не ознайомився з наказом, товаришу полковник.

— Бачу, що вам важко,— з батьківською поблажливістю мовив Ярошенко.— Мені теж боліло серце, коли я підписував той клятий папірець. Думаєте, полковник Ярошенко досі гнівається на події весняної ночі? Дурниці! Довго гніватись я не вмію. Але лишатись безстороннім теж не міг.— Ярошенко порився у шухляді, витягнув аркуш паперу.— Ось можете пересвідчитися. Інспектори записали чорним по білому: «В сьомій роті занедбано виховання особового складу. Високий процент стягнень». Гадаєте, мені приємно було читати оці жорстокі слова? На жаль, в них правда. Спочатку ви пересварилися з особовим складом, стали конфліктувати з офіцерами, тепер навіть друзі вам немілі. Олександрє Павловичу, зрозумійте ви нарешті, що армія — не місце для безплідних дискусій. Дбайте краще про бойову підготовку своїх людей. Частіше в поле виходьте, суворіше дотримуйтесь розкладу навчань... Та невже вас учити? Хай оця перевірка буде для вас першим застережливим сигналом.

Краплі-секунди падали й падали, наливали кімнату чимось густим і темним, недоброю млістю розтікалися по тілу. «Перший застережливий сигнал!» Догрався, Олександрє! Ох, як важко зараз підкинути до кашкета руку! Як важко повернутися за статутними правилами через ліве плече, вирватися з цього безжального плетива секунд!

Докірливо, з журливою батьківською пересторогою дивиться на нього Ярошенко і, видно, всім серцем співчуває йому, хотів би навіть якось полегшити його долю. Великі робочі руки лежать на холодному склі, ті руки, що стільки перекопали землі і стільки разів бралися за зброю. Солдатські руки! І душа в Ярошенка відверта, солдатська душа, не знає ні підступності,

ні злостивих замірів, може спалахнути в образі, але озвись до неї добрим словом — вона розкриється перед тобою, велика й щира.

І Дубовий, ніби відчувши те глибинне єство Ярошенка, зробив крок до столу і почав говорити нестатутним голосом, звіряти полковникові свій біль і свої думи. Згадалися люди і все, що жило після них у душі: характери, звички, випадкові слова, незбагненні вчинки. З новенькими ще морока, але загалом втягуються в загальний ритм бойового навчання, полюбили зброю, вже почувають себе воїнами. Є один солдат, Євсипов, мали вони з ним мороку! Останнім часом і він пішов угору. Навіть іншим став допомагати. Вчора, наприклад, на заняттях з вогневої поділився із взводним думкою, чому новачки так погано стріляють з бронетранспортера. Виявляється, з ним те саме траплялося. Тільки сяде в машину — все, жодного попадання. Бо, стріляючи, він клав автомат на ріжок бійниці або на борт...

— Ви ж пам'ятаєте Євсипова, — в голосі Дубового прохопилися нотки захвату, — з вигляду зовсім тобі хлоп'я. А вже воїнські премудрості знає. У нього сержант сильний. Мурай!

— Такі, як Мурай, — наш золотий фонд, Олександр Павловичу! — кивнув зраділо Ярошенко.

— Хочеться, щоб цього золота було більше, Іване Івановичу. Справжнього золота — не позолоти. — Ледь стримав себе Дубовий, щоб не сказати відверто, хто в полку, як йому думалося, світив нещирим золотом. Звернув швидко на інше. — Завтра у нас подія, після занять «хіміки» йдуть на комбінат, проведуть першу вахту біля скрубєрів.

І Дубовий розповів, що солдатам, які проходили технологічну практику в третьому цеху, дано можливість випробувати свої сили. Здадуть техмінімум і після служби в армії зможуть працювати скрубєристами.

— А не накоять вони лиха? — занепокоївся Ярошенко.

— Гадаю, ні. Хлопці добре підготовані.

— Дивіться. Діло хороше, не скомпрометуйте його. Дубовий підвівся, виструнчився.

— Таке діло гріх скомпрометувати, товаришу полковник. Дозвольте йти?

— Дозволю, товаришу старший лейтенант.

Дубовий взявся за ручку дверей, але раптом щось

ніби стримало його. Відчув у грудях гарячий спалах впертості.

— Товаришу полковник,— ступив до столу начальника.— Маю до вас прохання. Якщо вважаєте за можливе... дуже прошу, перегляньте справу рядового Жаги.— Полковник слухав його уважно, ледь піднявши брови.— І ще прошу... як би там не було, переведіть солдата в мою роту.

Вийшовши з кабінету, Дубовий на мить спинився біля столу чергового офіцера, ніби ждучи, що його покличуть назад. Але його не покликали, і він неквапно рушив до виходу.

24

Хто міг чекати такого лиха? Зовсім несподівано, зненацька вдарило наче громом і по тому розкотилося луною по всьому комбінату. Женя почула те відлуння аж у центральній лабораторії, куди вона завітала в якійсь справі. «Біжіть!... У третьому аварія! — гукнув їй хтось з коридора.— Страшне щось робиться!...»

Як потім дізналася Женя, в третьому цеху нічого страшного не скоїлося, просто погнуло атмосферним тиском один із скруберних апаратів. Але цього було досить, і за годину вона сиділа в кабінеті Брюшкевича, вислуховуючи його начальницькі докори: «Ви вдаєтесь до експериментів, Потанюк, за які судять! Ви поставили під удар виробничий план усього комбінату. В той час, коли вся країна...» І він з трагічним пафосом, скинувши вгору руку, став вимальовувати одну картину чорнішу за іншу.

Винний у всьому був Панащенко, під його керівництвом солдат Акуліничев відбував свою першу вахту біля скрубера. Панащенко, звичайно, розумів, яка це відповідальна річ — передавати контроль за веденням технологічного процесу в руки новачка. І все ж таки він кинув Акуліничева самого, вийшов перекурити і за цей час...

Хімія — царство несподіванок, незвичайних, загадкових казусів. Поки механізми працюють і підтримується робочий режим, все начебто іде добре. Та раптом, з якогось дива, в скрубері припиняється реакція синтезу, падає температура, внаслідок чого відбувається негайна конденсація сокової пари, утворюється жорстокий вакуум. Тут тільки кмітливий натренований розум дос-

відченого апаратника здатний запобігти лихові — єдиним порятунком у такому випадку може бути вирівняння тиску в скрубєрі з атмосферним тиском. І звісно, якби Панащенко був на місці, він одразу ж відкрив би запобіжний клапан і врятував би скрубєр. Але його не було біля апарата, не чуючи біди, він спокійнісінько правив теревені з хлопцями на сходах. А в цю мить розгублений Акуліничев стояв перед скрубєром і осклілими очима дивився, як високий, конусоподібний апарат повільно сплющувався, вгинався, опадав, наче матер'яний балон, з якого випустили повітря. Чув хряскіт металу, сичання пари і в безсилому відчаї ладен був голими руками рятувати цю дорогу, ще мить тому таку привабливу, красиву машину.

Потім прибігли люди, Панащенко закрутив вентиля, припинив подачу газу, цех завмер, стало тихо. Женя вбігла в цех тоді, коли слюсарі вже оглянули все старанно і один заходився розмонтовувати погнуте заліззяччя. Почуття розгубленості минуло, почалася авральна робота по усуненню аварії.

Однаке Брюшкевич дивився на цей випадок інакше.

— Ви гадали, Євгеніє Павлівно, що цех — ваша особиста вотчина, в якій ви разом з Дубовим можете проводити свої сумнівні експерименти? — вичитував їй Брюшкевич.

— Але ж це... випадковість... це буває дуже рідко... — ледве ворущачи губами, промовляє Женя.

— Чомусь у порядних інженерів не буває таких безглузвих випадковостей! — вколов свою співрозмовницю Брюшкевич. — Я розумію вас, ви хотіли чимось підтримати фантастичні прожекти свого жениха...

— Як ви смієте! — захлинається від обурення Женя.

— Ну, вибачте... не жениха, а вашого друга, — поправився з демонстративною ввічливістю Брюшкевич. — Це справи не міняє. Він займається утопіями, і хай собі займається ними в полку. Але на комбінаті я свавілля не дозволю! Практикантів ми більше пускати не будемо. Закінчать службу, тоді інша річ, на загальних підставах... Ми не благодійники!

Женя з неприхованою відразою глянула в широке обличчя Брюшкевича, його грубі слова її нітрохи не дивували. Тільки жаль було чогось і серце тоскно нило в грудях, ніби передчуваючи нові прикрості. Думка вперто поверталася до Дубового: отже, вони обоє «фан-

тасти» й «прожектери». Навіть Брюшкевич це відзначив. Обое!

Коли вона вийшла з адміністративного корпусу, на серці полегшало. Аварія не тривожила її більше. І не тільки тому, що своїм практичним розумом Женя збагнула незначність пошкоджень скрубера, а й тому, що зараз, після переполоху, галасливих розмов, докорів і застережень, її вперше з незвичайною силою охопило почуття близькості до Дубового, вперше вона назвала себе і його одним словом «обое», і тепер, що б не сталося, раз вони одне ціле — їм нічого не страшно і ніколи не буде страшно.

Піднесений Женин настрій впливав на людей. Начальник цеху, зустрівши її в коридорі, сторопіло глянувши на її усміхнене обличчя, нахмурився для годиться — щоб відреагувати на подію! — і сховав у кутиках рота посмішку. Черговий на пульті управління, статечний, літній вусач, побачивши, як Женя, наспівуючи бадьору пісеньку, рішуче увійшла в центральну операторську кімнату, подумав у першу мить щось недобре про її психічний стан, але зразу ж інтуїтивно відчув Женин настрій і мимовільно сам пройнявся ним.

— Ой і панікери у нас, дочко! — мовив він буркотливо-поблажливим голосом. — Гармидер тут зчинили хіба ж такий! А я глянув і кажу їм: що ж там за лихо? Ну, прим'яло трошки апарат, візьмемося всі разом, поладодимо. І солдат той зовсім не винний. Молодий же хлопець — хіба йому знати? А Панащенко б я оштрафував. Безголовий він якийсь. Ще й комсомолець!

Згадка про Панащенка засмутила Женю. Не вважала його безголовим. Коли зустрічалася з ним віч-на-віч, вражав він її своєю зібраною, внутрішньою силою, не могла витримати його розгонисто-парубочького погляду, його затаєної глибини іронії. Не був він ні простаком, ні беззбашним парубійком. Товариші поважали його за тверду вдачу. І тільки останнім часом з ним щось скоїлося. Вона помітила в його очах непевність, затамований біль, що робило його схожим на розгублену, безборонну дитину. Сьогодні після аварії наздогнав її на кручених залізних сходах, оглушив гуркотом величезних бутсів і сказав квапливо, уникаючи її погляду, що мусить поговорити з нею, що має до неї важливе діло. Яке діло?.. Він зціпив зуби, лице його зблідло і стало негарним від внутрішнього напруження.

— Вирахуйте з мене все, що належить,— промовив з підкресленою різкістю.

— Зверніться до начальника цеху,— не розуміючи, до чого він веде, відповіла Женя.

— Він сказав, що не буде вираховувати...

— Тим краще!

— Ні, тим гірше!

— Що це з вами, Панащенко? — здивувалася Женя, і в її голові майнула думка, чи він, бува, не потішається з неї, але одразу ж здогадалася, що Панащенко щось мучить і він говорить все це неспроста.— Не розумію, самі собі збитків шукаєте!

— Я правди шукаю, товаришу техкер...— із злістю вигукнув Панащенко.— Справедливості!

Це був не той Панащенко, якого знала Женя, душа його немовби виборювала в собі важке рішення, прагнула ясності й вимагала рішучих дій. Охоплена тривожним передчуттям, Женя змінила тон, стала уважною, навіть запобігливою, запросила Панащенко до себе в кімнату і там з чисто жіночою делікатністю спробувала зазирнути в його інтимний світ. Панащенко спочатку відбувався грубуватими репліками, насмішкувато кривив губи, всім своїм виглядом намагався показати, що він зовсім не переживає, а розхвилювався від того, що жаль стало вайлуватого, неоковирного солдата Акуліничева.

— Якщо з когось стягувати за аварію на скрубері, то тільки не з нього,— рішуче підвівся Панащенко, немовби підкреслюючи цим остаточність свого рішення.

— Гаразд, Михайле,— тепло усміхнулася Женя,— якщо ремонт потягне серйозні збитки, доведеться нам взяти їх на себе. Домовилися?

— Домовилися,— сказав він з грубуватою байдужістю.

Одягнув картуза, пробіг пальцями по гудзиках роби, трохи підтягнувся. Женя глянула на Панащенко, і враз їй зробилося шкода його: щось він не договорив, і це мучитиме його й далі. Якась кривда зачайлася в його грудях. Вона підійшла до робітника, взяла за лікоть.

— Ви не сказали всього.. але я вас дуже прошу: якщо вам важко — не крийтеся від мене. Будьте відверті. Не люблю неправди! Терпіти не можу!

Він з непорозумінням стеновав плечима.

— Неправди?.. Ех, Євгеніє Павлівно... На всю прав-

ду у нашого брата снаги не вистачає. За правду б'ють добряче.— І він багатозначно поляпав себе долонею по потилиці.

Це було вранці. А наприкінці зміни.. Ох, Панащенко, Панащенко! Він і дня не витримав, за ті кілька годин, що минули після розмови, перехворів душею до такої міри, що аж на обличчі змарнів. В кінці зміни він готовий був до повного й цілковитого освідчення перед милою, строгою й непоступливо-суворою начальницею. Підготувавшись як до найтяжчого екзамену, подався знову до маленької кімнатки технолога. Відчинив двері і... зів'яв.

— А, Мишо! — кинула вона байдуже і холодно глянула повз нього.

Він аж злякався того погляду. Якби вона глянула інакше! Якби була такою, як завжди! Він відчув себе обеззброєним. Сил на відвертість уже не було. «Про це іншим разом»,— подумав Панащенко, хапаючись думкою за миготливу цятку в свідомості. Ще мить тому був такий рішучий, так добре усе підготував і ось стоїть зовсім безпорадний.

— Євгеніє Павлівно... ми тут радилися з хлопцями в одній справі...

Женя чекала його слів.

— У якій же справі?

Далека цятка в свідомості враз спалахнула гарячим вогнем і засліпила очі. Вона була як порятунок.

— У Хелди погані діла, Євгеніє Павлівно,— заговорив Панащенко, трохи опанувавши себе.— Їй важко... сама... От ми з хлопцями й вирішили допомогти їй.

Говорив те, що перше спало на думку, але зараз йому здавалося, що саме це він і хотів сказати, що вони й справді домовилися допомогти Хелді.

— Чим же ви допоможете їй, Мишо? — спитала Женя, і в її голосі почулася цікавість.

— Підемо до неї додому,— почав викладати свої плани Панащенко.— Полагодимо дах...

Женя дивилася на хлопця уважно й ждала чогось. Їй хотілося почути більше, вона розуміла, що Панащенка мучить якась тяжка таємниця, якої він сам боїться. «Ніколи він не був чутливим до страждань інших,— думала вона.— Чому ж раптом його збентежила доля Суурни? І в історії з скрубером не все ясно».

— Ви задумали добру справу,— сказала вона.— Тільки я певна, що Хелді більшого треба. Ви це знаєте. Вона душею змучилася.

— Душа — річ делікатна. Нас такому не вчать у вечірній школі,— спробував незграбним жартом відбутися Панащенко, але одразу ж пожалкував за свій зухвалий тон.— У кожного є душа, Євгеніє Павлівно, і в кожного щось болить.

Жені здалося, що вона вловила в його тоні натяк на ту нерозгадану таємницю, яка не давала йому спокою, і одразу ж насторожилася. Що може боліти цьому парубчакowi?

— У кожного щось є, Михайле, ви правду кажете,— мовила вона задумливо, опустивши додолу очі,— кожен носить у душі щось своє, потаємне, якусь краплю болю, сумнівів, пристрасного бажання. Але часом біль стає нестерпний, і тоді людина вже не може жити так, як досі. Хтось повинен прийти їй на допомогу.

Жені забракло слів, вона зрозуміла, що Панащенко не відкриється їй до кінця, і, щоб скінчити розмову, взяла телефонну трубку. Хлопець не рушив з місця, дивився на неї і чогось ніби ждав. Це її знову насторожило, і вона поклала трубку на апарат.

— Євгеніє Павлівно,— промовив Панащенко невластивим йому задушевним тоном,— я прийшов, власне, для того, щоб сказати вам одну річ... Дуже важливу річ...

— Ну?— Женя ще тримала руку на телефоні.

— У вас знайомі в полку... старший лейтенант Дубовий... і, здається, капітан Розумовський...

— І капітан Розумовський,— твердо відказала Женя.

— Тут така справа,— Панащенко вагався,— їхній солдат хотів скривдити Хелду, і його побили.

— Я знаю про це,— не підводячи очей на Панащенка, мовила Женя.

— Ні, ви не знаєте, Євгеніє Павлівно,— із широкою запальністю вигукнув робітник і, немовби для більшої переконливості, збив на потилицю маленьку чорну кепчину.— Ви думаєте, що це він, той солдат, зчинив бійку? Зовсім ні! Повірте мені, я добре знаю!..— Панащенко підступив ближче до столу, весь напружився.— Його перестріли... хлопці...

— Які хлопці?

— Ну... там одні... думали провчити піжона, щоб кинув свої солдатські штучки. От і вийшло недобре... Хто ж знав, що його посадять?

— А якби не посадили, то було б добре?— зовсім тихо промовила Женя.

— Хто ж каже, що добре! Так сталося... Я давно за ним стежу. Проклав собі доріжку до вдовиного двору... Ви мені вибачте, Євгеніє Павлівно! Я сам був у його шкурі і, де погано лежало, не проходив мимо.

Женя ніби не слухала Панащенка, гортала папери, вся заклопотана своїми справами. Та ось вона пильно подивилася на нього, і в голосі її забриніла сталь:

— Не проходили мимо, значить?— Вона підійшла до Панащенка, окинула його поглядом з ніг до голови, від якого він зіщулився.— Ну, то ось що, Панащенко, скажіть своїм хлопцям, що солдат Жага не з тих, які кривдять удовиць. Він любить Хелду і хоче одружитися з нею. І хай ті ваші хлопці самі підуть до капітана Розумовського, а ще краще — до командира полку.

На обличчі Панащенка проступило гірке здивування. Здавалося, він вірить і не вірить у почуте, радіє і мучиться від Жениних слів.

— Краще до командира полку,— раптом повторив він голосно, ніби зважуючись на остаточне рішення, і рушив до дверей. Біля порога спинився, глянув на Женю, потім неквапливо, все ще охоплений подивом, вийшов у коридор.

25

Дубовий сидів з Женею на стрімкому березі річки і дивився в червону далечінь. Розпечене сонце ховалося за обрієм, велике й спокійне, і його холодний спокій згасання пробуджував у душі невиразне почуття тривоги.

Женя взяла Дубового за лікоть, злегка стиснула його. Він, обернувшись, зазирає їй у вічі і бачить там таку ж, як у небі, глибіню.

«Ми всі — тільки частка космічного вогню,— зринула в пам'яті невідомо де вчитана фраза.— Все — сонце і пійма. А ми тільки скалки розвихреної стихії».

Ну от, наверзлося бозна-що! Розійшлися нерви, нестерпно тяжко на душі. Думав, зустрінеться з Же-

нею, спаде з нього тягар, а вийшло ще гірше. І все через той клятий лист невідомого «благодійника», який він одержав сьогодні вранці.

«Благодійник» посилав Дубовому важливий документ німецького штабу. В коротенькій записці від себе сповіщав: «Шановний товаришу! Дізнавшись від друзів, що ви, син загиблого майора Дубового, розшукуєте сліди свого батька, я наважився потурбувати вас цим листом, маючи на оці з'ясувати деякі факти і відкрити перед вами правду, яка багато років тривожить вас. Як колишній працівник штабу дивізії, в якій воював восени 1943 року ваш батько, я мав змогу познайомитися з деякими матеріалами, що стосуються історії майора Дубового. Мені прикро засмучувати вас, але минулого не зміниш, історія залишається історією, в якому б непривабливому вигляді вона не поставала перед нами. Ви шукаєте свого батька. Ви вірите в його безгрішність, у високі ідеали, яким він начебто служив, в ім'я яких начебто віддав своє життя. На жаль, ваша віра — плід чистих поривань вашого серця. Життя жорстокіше й страшніше, ніж ми уявляємо його собі. І це життя не пошкодувало вас. Майор Дубовий зрадив Батьківщину, перейшов на бік ворога. В цьому ви переконаєтесь, прочитавши німецьку листівку, яку я посилаю вам. Може, німці вчинили провокацію? Хтозна. Історія Дубового забулася, історія його зради (справжньої чи вигаданої!) теж забулася. Тепер ви дошукуєтесь істини, і я боюся, що ваші пошуки закінчатимуться дуже сумно: ви самі нагадаєте людям те, чого краще не згадувати. Будьте розсудливі, юначе! Пам'ятайте не тільки про честь батька, а й про себе: ви також носите ім'я майора Дубового».

Велике сонце поринає в чорні надра землі, і тільки рожевий обрій яскраво горить велетенським багаттям.

— А ось і «доказ». Дурна, безграмотна листівка!

Дубовий показує Жені фотокопію німецької листівки, пожовклого, струхлявілого по краях папірця, що пролежав, мабуть, не один десяток років у чийсь шухляді.

Женя аж руку відсипнула, ніби гидує. Хіба що дурень міг додуматися до такого негідного вчинку. Хто повірить у те, що офіцер-комуніст перекинувся до ворога?

— Але ж цей тип недарма послав мені свою застережливу анонімку,— розмірковує вголос Дубовий, ховаючи зловісне послання в кишеню.— Ніби хотів мене залякати.

— Хотів вбити в тобі віру в батька,— притишеним голосом сказала Женя. Встала на повний зріст, її струнка постать чітко вималювалась на тлі рожевого неба.

Дубовий мимоволі замилювався дівчиною. Гарна, бажана і така чужа. Навіть у голосі її звучать металеві нотки. Його завжди насторожувала ця риса Же-ниного характеру — бути з людьми привітною і заразом стриманою. Він любив її буйність, майже хлоп'ячу задерикуватість, любив її очі, що світилися добротою, ясністю, її відкритий погляд, і все ж таки щось на споді її очей бентежило його.

Дубовому здалося, що Женя хоче йти. Він теж підвівся.

— Ти поспішаєш? — спитав її так, як спитала б дитина, яку збираються кинути в глухому, безлюдному місці.

— Сподіваюся, ти теж підеш.

— Авжеж...— Він вибачливо посміхнувся, взяв її під руку.— Ти правду кажеш: хтось хоче вбити в мені віру. Але я йтиму далі. І ти зі мною.

— Яка самовпевненість, юначе! Поясни тільки: куди?

— Припустімо...— Дубовий наддає ходи, виводить Женю на головну алею парку,— припустімо, до нашого «Столичного» ресторану.

— Причина, Сашенько?

— Та все та ж: твій дорогий подарунок!

Романтична загадковість у словах Дубового трохи бентежить Женю, і сам він сьогодні здається їй незвичайним. Її чарує його збуджено-поривчастий настрій, його настійливість. Раніше вона була байдужа до гарячого потиску його рук, зараз сама шукає їх, прагне відчутти трепетну чоловічу силу.

— Який же подарунок я зробила тобі?— мовила Женя з легким кокетством.

— Подарувала надію, моя дорога Ізольдо.

— Не так і багато.

— Я надто невибагливий у подарунках, Женю. А крім того, повір мені, часом надія важить більше за найцінніші речі.— Помітивши, що Женя збирається обірвати його

патетичну балаканину, Дубовий хутко додав:— Ти дала мені надію і віру в щасливе закінчення всіх моїх пошуків. Ось тому я й веду тебе в святилище Бахуса. Здається, ми вже прийшли. Прошу, двері відчинені.

Він трохи церемонно відступив убік і пропустив Женю до ресторанного холу...

Потім вони йшли сонним містом, по широкому, обсадженому молодими тополями проспекту. Позаду — рожеві заграви над комбінатськими цехами, вдалині — степовий морок, і пил зірковий, і безмежна, таємнича ніч.

Вони зупинилися біля якогось будинку, Женя притулилася щокою до його грудей. Раптом, ніби щось згадавши, вона зазирнула йому в вічі, і їхні погляди на якусь коротку мить злилися.

Дубовий бачить, як по-змовницькому, хижувато палахкотять її очі, як вся вона, немов нічна чародійка, зваблює його кудись у глибину ночі. Слова зараз зайві, бо все робиться так, як давно мало робитись. Гаряче плече тремтить біля нього, і голос Женин якось дивно, наполохано здригається.

— Дай мені твої руки,— шепоче вона.

Сплітаються в темноті руки, сонно дихає ріка, а вони ідуть і нічого не відчують, крім своїх рук і пристрасного, жагучого потиску. Час для них уже не існує, думка розтанула в мороці.

— Саш...

— Я...

І все пливе, пливе і огортається нічним, маревним очманінням.

26

Досвіток. Оля в своїй маленькій дівочій світлиці лежить на канапі і дивиться у вікно. Шибки ледь-ледь сіріють. Десь далеко за містом, за полями піднімається сонце, щоб затопити своїм теплим промінням усю землю. І хоч згідно з об'єктивними законами астрономії те ясне світило мчить у космічному просторі з неймовірною швидкістю, хоч земля теж лине по своїх одвічних, незмінних трасах, Олі чомусь здається, ніби все зупинилося і ніч назавжди запанувала над містом.

Як довго триває передсвітання!

Очі поволі звикають до мороку. Зникає двомірність предметів, у голубій світанковій імлі все набуває третього виміру, глибшають кутки, кімната ніби розсувається

ся: скоро засиніють вікна, потім вирветься з-за обрію червоний диск і настане день. Сьогодні неділя, а завтра вона піде в редакцію оформляти документи і буде збиратися в дорогу.

За сніданком батько, розчервонілий після ранкового душу, спитав:

— Так що, в дорогу, доню?

— В дорогу, татусю,— зітхнула Оля і хутко заходилася біля тарілок, немов соромлячись показати своє радісне збудження.

Страшилася думки, що з радістю покидає батька. Перше відрядження, звісно, не забере багато часу, але ж після першого буде друге, а потім усе життя піде отак у відрядженнях. А він виходитиме один до цього великого стола щоранку, з місяця в місяць, і тяжка пустака дому стане першим передвісником його старості.

— Дзвонять,— сказав батько.

Оля прислухалася. Справді, дзвонять. Хто б це міг бути так рано? Відімкнула двері і... в подиві припала спиною до холодної стіни.

— Сашко!

— Ждала чи не ждала, а приймати мусиш,— весело промовив Дубовий.

За спиною в Олі вже стояв батько. Мовчки потиснув офіцерові руку і, не випускаючи її із своєї шорсткої долоні, повів до вітальні.

— За генерала буду я,— рішуче заявила Оля.

— Два генерали на одного старшого лейтенанта. Чи не забагато?

— Всі ви розжалувані в рядові,— дзвенів весело Олин голос.— Ану, Дубовий, сідай до столу!

Та за столом Оля чомусь присмирніла, стала мовчки накладати Дубовому страви. Перші хвилини радісного збудження минули, вона знову була нареченою Розумовського, і Дубовий подумав про те, що в цьому домі він має тільки одного друга, Олиного батька, а сама Оля вже безповоротно відійшла від нього. І хоч він завжди намагався втішити себе, що їхні взаємини не виходили за межі дружніх стосунків, та зараз відчував жаль.

І генерал Обручов, який любив Дубового справжньою батьківською любов'ю, теж почував жаль. Навіть Олі зробилося сумно. До неї повернулися згадки минулих років: довгі вечори в публічній бібліотеці, сміх у темних алеях парку, перша їхня прогулянка по Дніпру... Зга-

далося, як одного разу він розповів їй про свою службу в гарнізоні. Приїхав саме звідити, був чимось невдоволений, накупив цілий чемодан книжок, які збирався везти в роту. «В нашій ротній бібліотеці двадцять п'ять художніх творів. Думають, що солдат може жити одними статутами». І коли вони увечері пішли в театр, він, червонючи, зізнався, що в нього немає грошей. «Дубовий приніс себе в жертву?»— засміялася Оля, і він теж засміявся. «Позавчора мене призначили командиром роти,— сказав він.— Тепер все моє життя буде суцільною жертвою, бо мій попередник залишив мені сумну спадщину».

— Ти й досі купуєш книжки в бібліотеку?— згадала той випадок Оля.

— Людина не може все життя приносити себе в жертву, дорогий мій журналісте,— сказав Дубовий.— У нас тепер така бібліотекарка, що ладна за книги в огонь полізти.

— А я мрію все життя жертвувати собою,— серйозно сказала Оля.

— Це тільки мрія. Коли вона стане дійсністю, ти охолонеш.— Дубовий згадав Розумовського, і Оліні слова пробудили в ньому почуття ревнивого суму.— Хіба що разом з тобою згодиться на вічні жертви ще яка-небудь добра душа.

— Може й так,— з легким викликом відказала Оля. Родинний затишок наповнився дразливою тривогою. Оля почала збирати посуд.

— А ти, Олександрє, за чим приїхав?— перевів розмову на інше Обручов.

— До вас в округ у справах, та й про своє хочу побалакати,— сказав Дубовий.

— Ну, а полк як? Старий у вас бідовий. Мабуть, не дає нудьгувати.

— Дещо робимо,— ухильно відповів Дубовий. Глянувши на Олю, прочитав в її очах щире зацікавлення, зрозумів, чого вона жде від нього, і навіть хотів було розповісти дещо про свої суперечки з Розумовським, але передумав. Не діло вмішувати наречену у справи жениха. І він, посміхаючись, сказав:— Стадіон скоро вводимо в дію. От тобі, Олю, й цікава тема. Молодіжна будова—військові й комбінатці споруджують великий спортивний комплекс. Приїжджай, Олю, побачиш...

Замість неї відповів батько:

— А вона до вас скоро й завітає.

— Ну, що ти, тату!— знітилася Оля, але, видно, батькова думка чимось збентежила її.— Пізніше, може...

— І пізніше приймемо,— добродушно вигукнув Дубовий.— Михайло тебе не діждеться.

Генерал, насупившись, встав, кинув на доньку уважний погляд, хотів щось сказати, але, мабуть, пожалів її.

— Ходімо в кабінет, Сашко. А ти, Олю, звари нам каву.

Прийнятно парував кавник на круглому столику, в глибоких кріслах було прохолодно й затишно. Генерал мовчки випив дві чашечки кави, так само мовчки закурив.

— Як справи із щоденником, Олександрє? Чи немає нових фактів?

Дубовий, який почував себе ніяково після розмови з Олею, відразу пошвавішав, вийняв з кишені конверт з анонімним листом, віддав генералові. Той прочитав листа, продивився уважно фотокопію німецької листівки. Стежачи за його обличчям, Дубовий сподівався побачити в ньому бодай краплину розчарування чи болю. Але генералові очі із сміхотливим викликом дивилися на німецькі букви.

— Ви теж не вірите в цю фальшивку?— спитав Дубовий.

— А хто ще не вірить?

— Один мій товариш... Одна дівчина...

— Дівчина?

Генералові очі потьмяніли. Обважнівши, він відклав листа на столик, похитав головою. Якби Дубовий умів по виразу обличчя досконало читати людські думки, перед ним відкрилася б картина батьківського смутку, він дізнався б, як нестерпно думати генералові про доньчину дружбу з Розумовським і як кривдно йому чути з вуст Дубового про дівчину, яка, напевно, стане йому близькою людиною.

— Молодець твоя подруга, вона має цілковиту слухність, Сашо,— озвався по хвилі генерал, намагаючись зігнати з чола похмуру хмарку.— Ця листівка для мене не новина. Я бачив її двадцять років тому.— Обручов пильно оглянув зі всіх боків конверт, придивився до штемпеля — «Москва».— І читав її за дуже сумних обставин.

— Яких?

Генерал завагався, спохмурнів і врешті, відкинувшись на спинку крісла, заперечливо похитав головою: давнє діло, не варто згадувати! Нащо говорити зараз про ту сповнену гіркоти ніч сорок третього року, коли його викликали в смерш, поклавши перед ним на стіл оцю саму листівку (тоді вона була в оригіналі!) і спитали, що полковник Обручов думає про свого комбата? Нащо говорити тепер про це синові?

— Віддай мені лист, Олександрє, забудь про нього. І перекажи моє добре слово тій чудовій дівчині, яка відкинула жорстоку думку про зраду твого батька.

Він налив ще кави. Ніжний аромат заповнив кімнату. За вікнами шелестів листям каштан. Там було жарке, духмяне літо.

27

Того ж дня Дубовий виїхав до приміського селища, де мешкала мати солдата Жаги. Чомусь був перекопаний, що Жага — син саме того загиблого капітана-зв'язківця, який відіграв таку невеселу роль в історії майора Дубового. Солдат, правда, небагато знав про свого батька, він його зовсім і не пам'ятав, бо батько помер після поранення ще в роки війни, але збіг прізвищ і ще деякі факти, про які розповів Дубовому солдат, наштотхували на цікаві роздуми.

І ось Дубовий в дорозі. Недалекі мандри ждуть його. Якихось сто кілометрів — і він дістанеться бажаної мети. Але що ж його там чекає: радість перемоги чи гіркота розчарування?

Автор анонімного листа був по-своєму правий, говорячи про ризикованість пошуків, які він провадить. Здавна хвороба може нікому не шкодити, відкрита ж рана спричиниться до нестерпних мук. З холодним дрозем подумав він про те, якого резонансу набуде історія з листівкою, коли він спробує довести батьківську безвинність і перед людьми постане дилема: вірити чи не вірити зжовтілому, поїденому часом клаптеві паперу? Вірити чи не вірити в те, що залишилося нез'ясованим, що вимагає доказів?

«Хто ти, анонімику? — волав у думках Дубовий. — Ти не тільки жорстока людина, ти підленький ворог, не тільки мій ворог, а наш спільний ворог, бо ти взяв до рук зброю тих, з ким бився на смерть наш народ. Можливо, ти дієш так тільки тому, що боїшся свого мину-

лого й не хочеш, щоб старший лейтенант Дубовий дізнався правду про майора Дубового. Одначе, взявши до рук зброю підлості, ти став на одну стежину з тими, хто винайшов цю зброю, і ніякі скидки на самооборону не виправдають твоєї поведінки».

Пojзд зупинився. За шумливим плетивом акацій білів скромний будиночок полустанка. Дубовий взяв чемоданчик і вийшов на перон. Думки лишилися в вагоні.

А ще за півгодини він стояв біля невисоких штахетів і роздивлявся крізь гушавінь саду старенький кам'яний дім, намагаючись уявити зустріч з солдатовою матір'ю.

— Тут живе громадянка Жага? — гукнув зрештою через хвіртку до присадкуватої літньої жінки, що чистила на ганку картоплю. Був певний, що бачить саме її.

Жінка витерла руки об заляпаний фартух, випросталася.

— Громадянка Жага живе тут. А нащо її питаєте? Чи, бува, знову не з тою свинкою?

Дубовий відрекомендувався: приїхав з частини, де служить рядовий Жага, і хотів би поговорити з матір'ю...

Жінка сплеснула руками, в очах її спалахнув радісний переляк.

— То ви од нашого Миколи?

— Я його командир. Хочу з вами погомоніти,— трохи пом'якшив тон Дубовий.

Але жінка стояла розгублена, спантеличена, сиве волосся вибілося з-під хустки. Нарешті, схаменувшись, метнулася до хати, винесла старовинного фасону стілець і попросила Дубового сісти.

— А ви ж куди?— здивувався Дубовий, помітивши, що жінка збирається йти: скинула фартух, хапливо мие під краном руки.— Вибачте, я поспішаю...

— Ой голубчику! Я ж знаю, що ви поспішаєте... Хіба я довго? В лікарню і назад. Тільки гукну її.

Ось і матір. Старенька дріботить за нею, щось квапливо їй пояснює, а вона, ще моложава, з гарним інтелігентним обличчям, мружить очі, дивиться на Дубового з боязкою настороженістю.

Його запросили в дім. Він побачив на стінах розсипи родинних фотографій з віньєтками.

— Проходьте, проходьте,— припрошувала його жінка.— Тут сестра моя живе. А я з сином на цій половині.

У великій просторій кімнаті навпроти вікон майже до

стелі височіли книжкові стелажі, в кутку стояла якась химерна споруда — напіврадіола, напівтелевізор з великим екраном.

— Зараз у нас епідемія свинки, то я з ранку й до ночі в лікарні, — ніби виправдовуючись, сказала жінка. — Пробачте... Мене звуть Олена Трохимівна. А вас я знаю, ви — Дубовий...

— Олександр Павлович, — знітився він. — У вас тут справжній музей новітньої техніки.

— То все Миколіні інструменти. За отой телевізійний комбайн одержав у Москві другу премію на виставці юних техніків. І в армії він щось мудрує, писав мені...

— Молодець, руки в нього золоті.

— Якби батько був, легше жилося б нам. Без батька — самі знаєте... Я працюю, сестра по хазяйству, а він все шукає свого покликання. «Я, — каже, — досі не знайшов себе...»

«Як же я з нею буду вести мову? — збентежився Дубовий, відчуваючи свою безпорадність перед цією милою, обтяженою службовими клопатами жінкою. — Я готувався до бою, в мені зібралось багато злих і докірливих слів. Але я не можу битися з людиною, яка щоденно і щохвилини б'ється заради чийогось добра».

Йому було ясно: вона ще не знає сумної історії, яка сталася з її сином. Спочатку він мав намір розповісти їй все, вдарити найболючішими аргументами. Дивіться, мовляв, до чого призвели Миколу ваші примхи, ваша свавільна материнська відмова. Але цей замір відпав сам по собі. Є інші шляхи до людського серця, їх треба шукати без гніву, спокійно, наполегливо. Він розкаже їй про те, як люблять її сина в роті. Скільки цікавих пристроїв і механізмів він змайстрував, скільки винаходів пішло на виставки.

— До кожної людини щастя приходить по-своєму, — вів задумливо Дубовий. — Даремно ми іноді намагаємось підігнати його під загальні норми. Кохайтесь тільки так! Любіть тільки таких! Не виходьте заміж тоді-то. Щастя, думається мені, це шлях до своєї мети. Коли на цьому шляху ти маєш друга, який тебе розуміє і приносить тобі глибоку втіху, вважай, що ти щасливий. У мене був товариш, який дуже вдало одружився. Принаймні так йому здавалося. Жінка його була вродлива, вміла підтримувати лад в домі, читала книги... Але ця жінка навіть не здогадувалася, що ночами її чоловік вимучує

в умі складні метаматичні формули, шукає якісь хитро-мудрі ключі до великих таємниць буття. Вони прожили десять років і розлучилися. Тепер заспокоюють себе тим, що, мовляв, не зійшлися характерами. А я думаю: не зійшлися на одній стежині.

Він мав право говорити так. Звичайно, ця жінка не здогадується, що його слова запозичені з власного досвіду і що історію з другом він вигадав. Де ж їй здогадатися про якусь маленьку кімнату в степовому місті Північногорську, ту саму кімнатку, в якій Женя, цілуючи його, сказала: «Я люблю тебе тому, що мені не тісно з тобою».

Розмова починала тривожити Олену Трохимівну. Гість явно прагнув у чомусь переконати її. Невже він приїхав для того, щоб вирішити за неї долю сина?

— Ми ніколи не з'ясуємо з вами проблеми щастя,— мовила вона вибачливим тоном.— Я здогадуюся... Ви хочете щось сказати про Миколу.

— Так, я хочу сказати про щастя вашого сина, Олено Трохимівно,— набрався рішучості Дубовий.— Я не для того приїхав сюди, щоб переконувати вас в доцільності чи недоцільності його кроку. Він любить жінку, вдову, матір... І я знаю, що ви не схвалюєте цього вибору...

— Мені страшно й подумати!— зізналася Олена Трохимівна.

— Можливо, моя мати сказала б те саме.

— Я не знаю, хто вона... Ця вдова...— в своїй материнській бентежності жінка шукала слів і не знаходила їх.— Ви ж подумайте... він ще зовсім дитина. Двадцять два роки. А їй...

— Їй двадцять п'ять,— обережно докинув Дубовий.

— От бачите, старша за нього. Такі почуття минають. Вона ж буде нещасною, і він скалічить собі життя.

Розгубленість охопила Дубового. Так ясно все було, коли збирався в дорогу, бачив перед собою біляву, вродливу Хелду, її хлопчика, скромну оселю, все тоді вирішувалося просто й легко. А воно не так просто, недарма материнське серце стискається тривогою, болем... Молодий парубчак! Сьогодні, запаморочений коханням, він ладен іти на все, бути батьком чужій дитині, обіцяти жінці вічну любов, а завтра, змужнівши, може, пожалкує...

Дубовий був ладен зректися свого наміру. Материнський досвід, материнська переконливість Олени Трохимівни виявилися фортецею, яку він не тільки не міг збороти, але й не хотів. Вона по-своєму все розсудить.

— Поїдьте до них, Олено Трохимівно,— порадив Дубовий.— Ваші різкі листи, ваші гнівні слова викликають в Миколинім серці опір. На зло вам він може зробити те, чого ви найбільше боїтесь. Поїдьте до нього, як друг, і разом вирішіть усе. І Хелда не гніватиметься на вас, якщо ви чесно поговорите з нею. А може, хтозна... може, жінка з дитиною принесе вашому синові більше щастя, ніж яка-небудь гарненька молода міщаночка.

Мати непевно стенула плечима.

— Я подумаю,— озвалася вона вагаючись.

— Зробіть це якомога швидше, бо хлопцеві дуже важко.

— Я подумаю, товаришу Дубовий. А зараз будемо обідати.

— У мене ще до вас особиста справа... Хочу розпитати про деякі факти з часів війни. Ваш чоловік — капітан Жага...

— Ви його знали?— озвалася насторожено Олена Трохимівна і поглянула на портрет, що висів у простінку між вікнами.

— Так, знав... Тобто не я... Мій батько... Вони воювали разом. А тепер я шукаю батькові сліди, і мені дорога кожна дрібничка з минулого. Прошу вас, розкажіть про вашу останню фронтову зустріч з чоловіком. Я знаю, що ви були поранені і що тої страшної ночі він збирався одвідати вас. Згадайте все, Олено Трохимівно!

Олена Трохимівна глянула на фотографію, губи її гіркувато здригнулись.

— Так, я бачила чоловіка перед операцією на Сеймі,— заговорила вона тихим голосом.— Ми воювали в різних дивізіях, рідко зустрічалися. А тут саме трапився зі мною прикий випадок, поранення в ногу. Лежу в наметі, думки такі тривожні, серце рветься до нього. Чи не трапилося з ним чого? Чи не наздогнала його лиха куля? Збиралася навіть попросити нашого майора зв'язатися з їхнім штабом. І раптом мій рудовусий сам з'являється. Пам'ятаю, як санітар ввів його до намету. Блідий, переполоханий, очі бігають, наче його хто до смерті нажахав. «Ти жива?»— кинувся до мене і закликав біля ліжка. Я йому пояснюю, що жива, майже здорова,

а він все не вірить, все руку мою тисне і говорить щось таке безтямне, неймовірне: начебто мене в тил відправляти мають, і про це вже стало відомо в їхньому штабі, і він приїхав попрощатися... Тоді санітар — гарний був у нас дядько, черніговець, — дістав звідкись фляжку, налив півсклянки і майже сильцем влив йому в рот.

— Спирту? — мовив задумливо Олександр.

— Звісно, нашого, ректифікованого. І він зразу опам'ятався, навіть звеселів. Потім, підхопившись, сказав, що повинен негайно їхати, у нього екстрена справа, повернеться після півночі і, може, ще заскочить на годинку... — Олена Трохимівна обернулася до портрета, докірливо похитала головою. — Не заскочив більше. Аж через два роки побачила його тут, у нашому домі, після страшних митарств. Він був тяжко поранений і довго не протягнув...

— Ви не пам'ятаєте, о котрій годині чоловік заїхав до вас у медсанбат? — спитав Дубовий.

— Вночі. Пізно. Може, об одинадцятій, може, й пізніше.

— Може, й пізніше, — повторив за жінкою Дубовий. — Тепер я дещо розумію...

На її обличчі майнула тінь тривоги. Вона глянула на Дубового очима, в яких довіра мішалася з настороженістю. Немов хотіла сказати йому: «Ви — перший, хто спитав мене про моє велике горе. Як мені бути? Невже маю боятися вас?»

— Олено Трохимівно, — промовив Дубовий, — повірте, що пам'ять капітана Жаги дорога мені так само, як пам'ять усіх тих, хто загинув смертю хоробрих. Здається, ви сказали не все. Я хочу почути від вас усю правду про вашого чоловіка, правду, яка так близько стикається з правдою мого батька...

Дубовий сів у поїзд о п'ятій ранку. Від безсонної ночі різало в очах, але в свідомості була дивна ясність. «Ще один розділ про тебе, мій батьку», — прошепотів він, вмошуючись у майже порожньому вагоні.

28

РОЗПОВІДАЄ КАПІТАН ЖАГА

Ми перейшли лінію фронту, так і не догнавши майора Дубового. Тепер я знав, що місія моя фактично втратила мету, і все ж таки ми йшли, все далі й далі заглиб-

люючись у ворожу територію, і неясна сподіванка ще жевріла в моєму серці. Може, зараз станеться чудо, і майор Дубовий сам вийде мені назустріч і скаже: «Я знаю все. Ми повертаємось до своїх».

Чуда не сталося. Майор Дубовий уже був далеко з своїми людьми, я йшов не за майором Дубовим, а за власним відчаєм, розуміючи, що іншого виходу в мене немає: іти вперед або вмерти. Іти вперед! Просто назустріч жорстокому ворогові. Іти, щоб спокутувати свою провину. Щоб змити власною кров'ю свій тяжкий злочин...

— Стій! Хто іде?

Нас перестріли партизанські розвідники. Кляцнув затвор, і я отямився. Пароль!

Мусив швидко згадати пароль. Почав розпитувати, де радянський батальйон, чи не можна наздогнати його і повернути назад. Двоє партизанських дозорців недовіркою вислухали мене, потім один з них глянув на годинник, і тут я почув слова, які мене зовсім приголомшили:

— Пізно, товаришу капітан. Німці сполошилися, підтягують резерви. Навіть сюди, в болота, висунули заставу. Оце ще ви якимось чудом проскочили.— Партизан подумав. Виждав хвилику і сказав мені з іронією:— Маєте ще змогу повернутися, товаришу капітан. Цією ж стежкою.

І тут я зрозумів, що ні цією, ні іншою стежкою мені вже не повернутися назад. Моя стежка загубилася в пільмі. Хай же буде вона не осоромлена ні відступами, ні ваганнями, яка б не судилася мені доля, я зустріну її по-солдатськи.

Нас привели в розташування батальйону. Я передав майору Дубовому наказ про відміну операції. Вислухав мене майор і похитав головою. Він був безсилий щось змінити. Операція вже почалася.

Попереду гуркотів бій, сичали над домами містечка ракети, зеленуваті спалахи моторошно злітали над кулеметними гніздами. Тепер Дубовий знав тільки один наказ, наказ свого сумління, і все підлягало йому.

З самого початку війни доля милостиво ховала мене від небезпеки. Було соромно зізнатися собі самому, що я, провоювавши два роки, ще жодного разу не зустрівся в бою з ворогом, не вбив ні одного фашиста, не відвоював ні одного клептика землі. Моєю зброєю був бездо-

ганно надраений віліс, планшетка правила мені за автомат, олівцем я орудував значно краще, ніж багнетом.

Мене й зараз ніхто не приневолював лізти під кулі, я міг би спокійнісінько пересидіти в окопі на цвинтарі, і жодна душа не наважилася б дорікати мені за боягузтво. Досить того, що я, штабний офіцер, зумів пробратися у ворожий тил.

Одначе щось дивне прокинулося в мені, інший, впертий, зухвалий капітан Жага зриває мене на ноги, і я, дивуючись його мужності, біжу вперед, стріляю, кричу разом з іншими.

Хтось дав мені три запасних диски. В кожному з них — по сімдесят одному патрону. Якщо ж скласти разом, я маю двісті тринадцять патронів. Плюс сім патронів у пістолеті. Пістолет лишиться наостанок... А зараз... вперед, вперед!..

Зовсім проясніло навкруги, несе горілим. Майже засліпнувши, я дивлюся у вузьку щілину на вулиці, де все горить: будинки, паркани, дерева. Один з будинків, охоплений вогнем, зсовується з місця, завалює колодязь, гуркоче, гарчить, мов зранений велр. Танк! — проноситься в моїй голові, і я, ніби заворожений, дивлюся на страшне видовище. Ті, що в танку, мабуть, уже згоріли, позадихалися, машина, втративши людську волю, розплюскує по садках і городах злість конаючої металевої потвори.

Ми знову біжимо у вогненному вихорі, німців не видно, і ми майже не стріляємо. По цепу проноситься команда: «Не зариватись далеко!» Але спинити людей неможливо, бійці і партизани, змішавшись, рвуться червоними ущелинами вперед і рвуться вперед той, другий капітан Жага, якого я вперше сьогодні побачив і впізнав.

Перед великим майданом довелося залагти. Біля дзвіниці виразно чорніли силуети танків. Враз моя ліва рука, якою я тримав автомат, безсило опустилася на землю. Пробую підняти її і не можу. Пече весь лівий бік, в очах — червона імла.

Здається, наші відходять. Навколо пуста. Танки стоять оддалік, скам'янілі, мертвотно-зловісні, і біля них топчуться якісь постаті. На середину майдану виїжджає присадкувата, у смугастому камуфляжі німецька машина, за нею друга, третя...

Мені робиться дивно, що я досі лежу серед майдану і так виразно бачу німців. Чи ж думалося колись, що доведеться бути за двадцять кроків від них? Дарма, що

я один, що теп уже відійшов, розсіявся по садках і дворищах. Хіба один боєць з трьома дисками не може прийняти бій?

— Sehen Sie, hier liegt ein Ofizier!¹ — долітає до мене здивований вигук, і я починаю натужно повертатися на спину, щоб вистрелити в той крик, в оту зухвалу фізіономію, яка стоїть наді мною і, мабуть, радіє, що вдалося їй знайти радянського офіцера.

— Er ist lebendig!², — знову чується мені той самий німецький голос, і я провалююся в чорну безвість...

Нас везуть вантажною машиною. Трясе немилосердно. В кузові повно мокрих шинелей. Ще не розплющивши очей, я лювлю себе на думці: «Полон!» І вмить потворний жах паралізує моє тіло, перехоплює подих. Я готовий заскавучати від туги й відчаю, зірватися на ноги і кинутись з машини, розбитися об землю. Та ось нова думка пронизує мозок: я не один, поруч наші люди, отже, не все ще втрачено...

Найстрашніше було розплющити очі. Яким постане переді мною світ? І де я в тому світі? Німці-вартові сидять на бортах, перемовляються між собою, тримають наготові зброю. Побачити їх? Краще кілька хвилин ще полежу в забутті, потішуся ілюзією сну.

Раптом ривок, машина стала, німці з веселим гелготом стрибають на землю, я піднімаю голову і просто перед собою бачу... майора Дубового. В нього перебинтована голова і шия. Він сидить, відхилившись до борту, і ніби дримає. Я оглядаю себе: теж бинти. І збоку від мене біліє чиясь перев'язана нога. Набравшись сил, я повільно підвівся. Майор Дубовий ніби ждав цього.

— Даремно не повернулися на лівий берег, — озвався він до мене запеченими губами. — Тепер маєте!

Над нами горбилася брезентова халабуда, ззаду було ясно й сонячно. Легка хмаринка пливла в блакитній далечині, — все, що лишилося від учораšnньої мряки.

Майор півголосом став оповідати мені, як скінчився бій. Німці стягнули всі свої резерви і оточили батальйон. Небагатьом вдалося вирватися. Він, Дубовий, відходив до лісу останній, але раптом упала міна, і його прошпигувало наскрізь осколками. Очуняв, коли німецький лікар перебинтовував його і вихваляв за міцне здоров'я.

¹ Гляньте! Осьде офіцер!

² Він живий.

— Така турботливість мене вразила,— говорив Дубовий,— хоч я знав, що з радянськими офіцерами німці поводитимуться інколи лагідно. До певного часу, звичайно.

Я все ще не міг призвичаїтися до думки, що нас взято в полон. Кінець сорок третього року, скрізь наступ радянських військ, вже скоро кінець цьому кошмарові, а ми — в полоні. І все через мене.

— Я трохи розумію німецьку мову,— заговорив по хвилі Дубовий.— Нас везуть у штаб їхньої дивізії до високого начальства. Чекайте серйозної розмови. Хтось з наших проговорився, що ви — штабний працівник. Конвоїри весь час цікавляться, чи ви очуняли. Пам'ятайте, капітане: ми в бою... Може, доведеться вмирати вдруге, так не осоромте мундира.

Нас привезли в штаб аж під вечір. Майора й мене відвели в окреме приміщення, невеличку, досить охайну кімнату з двома ліжками й столом. Одразу ж принесли їсти, ще й поставили на стіл великий темно-синій чайник.

В кімнаті горіла маленька лампочка — наказано було не виключати світла,— і ми, повечерявши, повкладалися спати під її некліпним оком. Я заснув одразу, але спав недовго. Тільки-но склепив повіки, як хтось заторсав мене, гаряче зашепотів над вухом:

— Послухайте, капітане!

Наді мною стояв Дубовий, весь тремтів, наче його тіпала лихоманка, кутався в шинелю, але очі були радісні, наповнені гарячим блиском. Я одразу ж почув, як стугонить весь дім, як бряжчать шибки і вартовий нервово перемовляється з кимось під вікнами. Наліт чи артобстріл?

— Видно, почався великий наступ,— сказав майор.— Чуєте? На півдні б'ють. Обходять з флангу місто. Значить, прорвали фронт.— Він схопив мене за руку, затряс її.— Голубчику мій! Може, й наш бій допоміг! Га, як ви думаєте?.. Два полки взяли на себе... Це щось значить!

Вбіг вартовий, блиснув ліхтариком, і на порозі з'явився високий генерал. Біля нього став офіцер у чорному блискучому дощовику. Генерал підкинув до кашкета руку, зверхньо посміхнувся.

— Es macht mir Freude, Sie zu sehen. Ich hoffe, das Sie anständig behandelt worden waren¹,—і, обернувшись

---

¹ Радий вас бачити. Сподіваюся, що з вами пристойно поведилося.

до офіцера в чорному дощовику, наказав йому перекласти.

— Гер генерал радий вас бачити й цікавиться, чи пристойно поводитися з вами?

— Скажіть панові генералові, щоб нам прислали лікаря,— незалежним тоном заявив майор.— У мене почалося зараження крові.

— Лікаря вам пришлють, — запевнив офіцер. — Чи немає ще яких-небудь претензій?

Майор, пересилуючи лихоманкове очманіння, зробив крок уперед і, ставши перед генералом, запитав його по-німецьки:

— Ich möchte wissen, Her General, was an der Front vor sich gehet? Es scheint, die Front durchbrochen ist?¹

Генерал подумав мить, губи його скривилися в холодній усмішці. Він сказав філософським тоном:

— Jetzt mußes Sie nicht interessieren. Der Krieg ist für Sie zu Ende².

Я дещо втямив з його балаканини. Остання генералова фраза і те, як він її вимовив, пробудила в моїй душі надію на порятунок. Війна для нас скінчилася. Полон, табір, далеке тилове місто... Але, глянувши на майора, я весь зіщулювся від сорому. Мені згадалися його слова в машині: «Не зганьбіть свій мундир!»

Отже, нічого не скінчилося. Не може скінчитися. І оця генералова ввічливість — тільки пастка. За нею — лють, жадоба помсти. І прийшли сюди високі німецькі офіцери не для теплої розмови, а для страшного допиту, яким, може, обірветься наше солдатське життя.

Очевидно, генерал справді хотів витягнути з нас щось вельми важливе. Але в цю мить знадвору вбіг вартовий, клацнув підборами. Пана генерала чекали біля телефону.

Генерал невдоволено насупився. Різко підвівшись, зробив крок до дверей, але враз обернувся до офіцера в чорному плащі і коротко щось наказав йому. Той скинув до кашкета руку.

— Яволь, гер генерал!

Ніч озивається гуркотом гармат, дрижать блаженські стіни хатинки, лампочка під стелею нервово кліпає. Офіцер у чорному плащі дивиться на нас пильно й за-

¹ Хотілося б знати, пане генерал, що діється на фронті? Здається, фронт прорвано?

² Тепер це не повинно вас цікавити. Для вас війна скінчилася.

цікавлено, з глибокою людяною тривогою, потім нахилє голову, і в куточках його уст ховається гірка усмішка.

За вікнами б'ють гармати. Стогоном відлунє безкрая фронтова ніч.

29

У нещодавно відремонтованому полковому клубі відбувався першотравневий вечір. Після промов і поздоровлень шостій роті вручили перехідний прапор. Тіснява страшенна, у дверях юрмляться ті, що запізнилися. Серед них і Дубовий. Озирається по залу, шукає місце і враз побачив вільне крісло біля Розумовського. Нахилившись, прошигнув до нього.

— Можна?

Той обпик його враженням поглядом.

— Сідай, Сашуню. — На смаглявому обличчі Розумовського промайнула болісно-гордовита посмішка, ніби цим хотів показати, що навіть припросивши Дубового сісти поруч, він абсолютно байдужий до нього.

— Кажуть, нас згадували? — не помічаючи його стриманості, спитав Дубовий.

Розумовський ніби не дочув.

— Приїхав командир з'єднання генерал Боделан, — сказав по хвилі, — сидить у першому ряду, чомусь цікавився тобою. Вже двічі посилав розшукати...

— Я знаю, — стримано озвався Дубовий, якого боляче вразив тон Розумовського. — Передав мені від Обручова матеріали про батька.

У залі було тихо, зі сцени лунали задумливі звуки скрипки, і Дубовий, немов тільки зараз почувши їх, пройнявся зажурливою мелодією. Солдат-скрипаль був високий неоковирної статури юнак, але які чудеса творив він із своїм тендітним інструментом! Як плакали струни під рівними, тугими рухами смичка, якою пристрастю промовляли вони до припишклої зали! Від музики краялося серце, думка линула у невідомість...

Шквальний грім оплесків примусив Дубового здригнутись. Розумовський аплодував особливо щедро, піднісши руки над головою, був збуджений, веселий. Насунувся боком на Дубового і, пересилиючи грім овацій, заговорив голосно про щось конче важливе, що незабаром має статися. Помітивши, як кумедно, майже без

звуків ворушаться його тоненькі, соковиті губи, Дубовий зненацька відчув незрозумілу відразу до нього, йому захотілося встати і вийти геть, побігти за місто, в теплу ніч, щоб там знову вловити оцю бентежну, таку дорогу йому мелодію.

— Ти що, оглух? — промовив спокійніше Розумовський, коли оплески вщухли. — Треба ж обов'язково щось понести.

Мелодія танула, і тепла ніч відкочувалася кудись далеко-далеко. Знову був Розумовський, вимогливий, міцний, з гострим поглядом білкуватих очей. І Дубовий, збагнувши незручність свого становища, сказав, що він, на жаль, не розуміє, куди треба йти і що треба нести.

— Ти зовсім затуманів? — скривився капітан. — Ідемо сьогодні на весілля Станкевича й Валі. Всі запрошені. Навіть генерал. Звідси прямо в злучну обитель. Я ось дещо прикупив для молодого подружжя.

— А я нічого, — зізнався досадливо Дубовий. — Володька ж запрошував на післязавтра.

— На офіцерському симпозіумі вирішено відшуміти сьогодні, — сказав Розумовський і окинув відкритим, закличним поглядом зал, як людина, що й хвильки не може бути без контакту з великою аудиторією. День у нього видався на славу, роту його похвалили, і він розкошував. «Хоч ви й робите мені інколи прикрості, — промовляв він до всіх очима, — але я не гніваюсь на вас і всіх вас люблю».

— Чув, що ти Жагу забираєш до себе? — кинув із змовницьким виглядом Дубовому.

— Клопотався перед полковником.

— Голубе ти мій! Нащо собі життя псувати? — Розумовський важко зітхнув і з гіркуватим усміхом відкинувся назад.

Згадка про Жагу викликала в пам'яті Дубового все, що він останнім часом чув про солдата від сержанта Мурая. Правда, сержант чогось наче недоволься, крився від свого ротного, був не такий відвертий, як раніше. Та все ж таки Дубовий здогадувався, що Мурай не сидить без діла, і щось там у нього визріває.

Дубовому було відомо, що Мурай зустрічався з комбінатськими комсомольцями, і йому вдалося з'ясувати багато цікавих речей. На комбінаті вперто ходили чутки про нічну пригоду, називали навіть хлопців, які зчинили бешкет...

Зал знову гримить оплесками. Дубовий глянув на сцену й побачив там старшину Толубеева, який саме кінчив співати. Зал вирував, чулося вимогливе «біс». Дубовий і собі підняв над головою руки і радісно заплескав.

У цю мить він почув голос Розумовського:

— А в мене новина, Сашо. Можеш поплескати й мені. Жду Олю. Іде кореспондентом. Якийсь злий демон підказав їй тему, хоче писати про дружбу комбінату й полку, про наше життя.

— Іде?.. Ага... — Дубовому здалося, що в залі стало тихо й урочисто. Обернувшись до Розумовського, він промовив з грубуватим викликом: — Злим демоном був я, Михайле. Сподіваюся, ти віриш в об'єктивність своєї нареченої.

Весільний бенкет Станкевича й Валі Бабич був у розпалі. Найповажніший гість, генерал Боделан, виявився і найзавзятішим танцюристом, дотепником, справжньою душею вечора.

Знову Дубовий і Розумовський сиділи разом. Розумовському вже хміль ударив у голову. Недбало веселий, наливає чарки, усіх пригощає, особливо Дубового.

— Пий, Сашок, і перестань дошукуватися правди, — захмеліло базикав він. — Де та правда? Хто її вигадав? Ось вона вся, в шумі веселих співів, у мерехтінні жіночих очей... Я чув, ти там із Зоїною сестричкою серйозно... Га?

— Я теж дещо чув і теж із сестричкою, — багато значно відрізав йому Дубовий.

— Ну, та й ми не безгрішні. — Розумовський обернувся до офіцерів. — Пийте, хлопці, за нашу офіцерську молодість! Летюча вона, як зірка на обрії. Згоряє безслідно, нікому немає до неї діла. Багато зірок на небі, та замало на наших погонах.

Музика розкочується хвилями по залу, з відчинених вікон напливають весняні пахощі. Дубовий втомлено, з легкою зажурию дивиться на свого товариша. Пригадалася Оля, височенька, строга, з задумливим поглядом зеленкуватих очей, що ніби вічно чогось дошуковуються в людях, і тихий смуток поймав йому душу. Вони не кохалися — були щирими друзями. А коли з'явився

Розумовський, то й дружба якось сама собою згасла. Хай щастить їм. Може, хоч Оля візьме цього гультіпаку в шори, приструнчить, поведе рівнішою дорогою.

— Ти чого там мудруєш? — вигукнув Розумовський, урвавши думки Дубового. — Ви гляньте, хлопці: що то ділова людина! Ми тут марнуємо час, а старший лейтенант Дубовий розробляє нову теорію психологічного впливу на людські індивідууми. — Раптом в очах Розумовського затремтіла образа. — Це ж йому клопоту тепер додалося: має виховувати мого солдата! Хлопці, ви п'ємо за великого альтруїста Дубового!

Раптом за спиною Розумовського виросла генералова постать.

— За кого такий урочистий тост? — спитав добрим тоном Боделан.

— Пробачте, товаришу генерал... — зірвався на ноги Розумовський.

— Сидіть, капітане! — поклав йому на плечі руки Боделан. — Я чув, у вас весела розмова. Може, заважаю?

— Товаришу генерал! — враз осмілів Розумовський. — Ми тут зовсім по-простому... по-офіцерському, значить... Я йому кажу, старшому лейтенанту Дубовому... Мені не жаль солдата, мені жаль нашої офіцерської дружби. А він, бачите, хмуриється!

Довелося розтлумачити генералові суть розмови. Боделан сів до столу, йому налили горілки. Всі затихли, мовчанка здалася незручною.

Генерал згадував, як він під'їхав на своєму газику до воріт КПП і помітив цивільних. Вони сперечалися з черговим офіцером, вперто щось доводили йому.

Офіцер розповів, що хлопці просять пустити їх до полковника. А полковника немає.

— До замполіта пустіть! — наполягав веснянкуватий.

— Товаришу генерал... — без тіні вагання підступив до нього той, що найгарячіше вимагав побачення з командиром полку. — Можемо й вам розказати.

— Довга історія?

— А ви послухайте, — згадавши армійські звички, виструнчився перед ним робітник. — Хай хлопці не дадуть збрехати... Я за Хелду горою стою. Хіба я знав, що він — добра людина? Одружитися на ній хоче, з дитиною бере. Товаришу генерал... хай уже мені кара. Пі-

ду на п'ятнадцять діб, своє одбуду, відмучуся. Тільки ж за що солдатів страждати?

«Усвідомив-таки свою провину, а що усвідомив цей?» — майнуло в генераловій голові, коли він слухав Розумовського.

— Рядовий Жага ще сидить на гауптвахті? — спитав генерал.

— Так... тобто уже майже... — голос Розумовського здригнувся.

В одну мить він збагнув свій промах. Генерал Боделан на боці Жаги. Він чимось невдоволений, щось розвідав. Думка шукала порятунку, виправдання, якогось хитрого дипломатичного ходу.

— Стягнення наклав не я, товаришу генерал, а... командир полку, — прогудів Розумовський, дивлячись розгубленими очима в бліде, втомлене обличчя Боделана.

— Сподіваюся, ви добре вивчили цю справу? — озвався генерал. — Розпитали людей, свідків, може, когось із заводу?

— Пробачте, товаришу генерал, мені ясно... Картина, так би мовити, абсолютно ясна... Оберігаючи роту, я змушений був...

— Просити полковника про покарання? Чи не так?

— Так, товаришу генерал, — сказав пошерхлими губами Розумовський.

Боделан озирнувся навкруги, побачив Ярошенка і підізвав його до себе. Мусив кінчити справу тут, негайно, хоч і розумів, як не пасує історія з солдатом до веселого банкетного настрою. Але що вдієш!

— У вас під арештом, Іване Івановичу, сидить рядовий Жага, — сказав генерал до захмелілого, з веселим рум'янцем на щоках Ярошенка. — Сидить уже третій день.

Полковник пильно й нерозуміюче глянув на Боделана.

— Так, третій день суворого арешту... Ганебний вчинок, товаришу генерал!..

— Про ганебність вчинку поговоримо пізніше, — промовив замислено Боделан, нервово побрязкуючи виделкою об краєчок тарілки. — А зараз прошу звільнити солдата. Негайно!

— Єсть негайно звільнити солдата, товаришу генерал.

Тиша розкололася, звідкись вихором налетів веселий танцювальний акорд, почулися жіночі голоси, що затягнули пісню, генерал взяв чарку і підняв її вище голови. Зеленкувате скло блиснуло в світлі люстри.

— За службу, товариші офіцери, — проказав він молодечим голосом і, примружившись, підніс чарку до вуст.

30

РОЗПОВІДАЄ КАПІТАН ЖАГА

Офіцер у чорному плащі ще раз глянув на майора, на мене, підняв голову і з непевним усміхом вийшов з кімнатки. Біля ганку він щось сказав вартовому, той гучно клацнув каблуками, рывкнув у відповідь завчене гасло, і офіцерові кроки потонули в гуркоті канонади.

Через годину за нами прийшли. Ми вже не вкладалися спати, ждали, і, коли в сінях загупали чоботи, майор кинув на мене погляд, який я розтлумачив так: «Тепер тримайся!»

Нас вивели у двір, посадили в легкову машину. Везли до світанку на гарматний грім, і я відчував, як з наближенням фронту погіршується настрій німецьких вояків.

Нарешті привезли нас у ліс, висадили. В темряві я чув брязкіт лопат, втомлені сердиті голоси, потім, при звичаївшись, розгледів безліч постатей, що копали траншеї, вбивали кілля, зводили перекриття. Мені стало ясно, що штаб дивізії передислоковується ближче до передових ліній.

Нас впихнули до ями. Вартовий, вмоствившись на пеньку, затягується сигаретою, бурчить щось собі під ніс. Деревя стоять, як чорні привиди, нікому немає до нас діла. Тікати саме раз! Домовилися, що я схоплю солдата за ноги, а майор повалить його на землю й насяде йому на груди. Все треба зробити швидко, за одну мить, щоб не писнув.

Солдат докупив сигарету, сперся об дерево. Здогадуємося, що він дрімає. Але обличчя його звернене до нас. Хтозна — може, тільки вдає сонного, може, жде хвилини, щоб потішитися з дурного нашого наміру. Помилка коштуватиме життя, ми мусимо пересвідчитися і діяти тільки напевно. Я роблю обережний крок у бік вартового, ще один, ще... Лець-лець пересуваю ноги, а

тіло все затерпло, напружене до краю, і в голові наче хто сіпає за нерв: стій! стій! стій! Ось уже зовсім близько нахилена каска, синюватий полиск автомата, важкі опущені додолу руки. Я чую рівне дихання сонної людини, виразно бачу заплющені очі.

Майор піднімає руки — це умовний сигнал! — і я, забувши про біль в руці, про смерть, що чигає на нас з-за кожного дерева, яструбом кидаюся на охоронця. Все триває секунди. Ще б'ється в конвульсіях тіло, ще я чую на руках дотик неголеного підборіддя, а ми вже виповзаємо з нашої земляної в'язниці, і майор, тримаючи мене за полу шинелі, шугає в гущавину лісу.

Біжимо в пільмі. Шарахаємося від яскравих багать. Обминаємо машини, штабелі снарядів... Майор важко дихає, але не стишує кроку, і я, щоб не загубити його в пільмі, весь час хапаюся за його плече.

Скоро світанок.

Туман сіріє, високо вгорі розливається передсвітанкова імла. Серце моє наповнюється тривогою. А що, коли ми досі блукаємо в тому самому лісі? Де фронт? Де рятівна дорога до своїх?

Майор схопив мене за руку, і в його потиску я чую судорожну пересторогу: погоня!.. Валують собаки, долинають голоси. Ми звертаємо в протилежний бік. Майор ледве плентається, обважнілий, безнадійно спокійний. Дихає з присвистом, як загнаний звір, зрідка припадає чолом до дерева і ніби засипає на коротку мить.

Собачий гавкіт віддаляється, і знову тиша й туман. Такий густий, ватяно-причепливий, аж давить на плечі, лізе за комір. А що за тим туманом — хтозна. Може, село, а може, ворожі позиції.

Раптом, ніби виринувши з води, ми виходимо на широку галявину. В глибині — невеличка хатинка сонно мружиться до нас чорним причілковим вікном.

— У таких халупах німці не сидять, — шепоче мені майор. — Зайдемо?

Довго обстежуємо паркан, чи немає якогось перелазу. Під рукою слизькі лозини, мов гадюки, ноги плутаються в бур'янах. Майор уже там, на тому боці, підкрадається до вікна, зазирає в шибку. Я — за ним. Стіни хати обкладені кукурудзяним бадиллям, віконце глибоко в ніші, мов у колодязі, і, коли ми зазираємо в нього, нам здається, що зсередини тягне вогкістю, холодом.

Ба, що то? Затерпнувши весь, я невідривно дивлюся в нішу. Бачу виразно чиесь обличчя. На нас дивиться жінка. Очі налиті страхом, руки притримують на грудях нічну сорочку.

Ми тихо стукаємо.

— Тьотю, пустіть!

У снігах щось довго шамотить, грюкає, відчиняються двері, і нам пазустріч виходить запнута хусткою молодиця. Стала на порозі, вчепилася в одвірок, не відступає з дороги. Чого треба? Хто такі?

Я пояснюю їй, що ми тікаємо від німців і хотіли б перегрітися в неї. Жінка вагається, тіло її дрижить, в очах плавиться страх.

— У мене діти... Двійко... Якщо німці заскочать...

Глянула на майора, що ледве тримався на ногах, зашепотіла майже благально:

— Простіть, люди добрі!..

Майор сперся плечем об стіну, чути, як він уривчасто, з хрипом дихає. І жінка, отямившись, схопила його обіруч за плечі, потягла до хати.

Діти сплять на лежку, від печі пашисть теплом, перемішаним із запахом сушених грушок, під ногами щось шарудить, перекочується м'якими клубками — мабуть, кури. Ми сідаємо на долівку, і велика, солодка втома навалюється на нас...

— Вставайте! Чуєте?

Це майорів голос. Він розштовхує мене, витягає з задушливого сну. Розплющивши очі, я ніби крізь марево бачу його постать, забинтовані груди, шинель наопаху, і вмить погляд мій падає на вікно. Там день! Яскраве, нахабне сонце виграє на шибках!

— Чуєте? — завмер у напруженій позі майор, і до мого слуху долинув гуркіт моторів, галасливий лемент солдатні. Я знав, звідки ті шуми: поряд, за стіною, проходить шлях, там сунуть зараз ворожі колони.

Господиня, мабуть, вгадала наші вагання.

— Ходіть сюди, — вивела нас у присінок, відкинула в кутку важку ляду. — Пересидите тут. Я вас картоплею присиплю. Лізьте!

Але майор дивиться на двері в кімнату, і його очі обмацують лежак, на якому вовтузяться в лахмітті малюки. Жінка тримає ляду, нервує. Чого стояти? Кожна мить дорога, кожна секунда може принести смерть і нам, і їй, і її дітям. Швидше, швидше!

Майорові очі тверднуть, він зітхає, бере молодицю за лікоть.

— Ми підемо... Прощайте!.. Не можна нам тут, біля них,— і очі його знову ковзнули по лежку.

Він сказав правду, сказав те, що пекло й мої груди, і я, збагнувши його рішення — страшне рішення! — відчув полегкість.

Не можна нам лишатись тут, у цій хаті, ми мусимо боротися самі, не наражаючи на смерть безневинних дітлахів. Ми — солдати, і наше місце не в льоху під картоплею.

З двору ми вибрались городами, проплазували вулами, перебігли неглибокою канавою і за півгодини були вже за селом. Засівши на цвинтарі, стежимо за селом, вичікуємо темряви. Приглушено гудуть сосни, нечутно скрапує дощик, тиша пливе над землею і раптом...

— Sieh mal! Russische Ofizieren!¹

Просто з неба падає мені на груди страшний удар, і я, мов припечатаний до землі, бачу над собою німця, що, ставши на мене чоботом, голосно каже щось своїм товаришам.

Сосни, сосни! Чого ж ви не вберегли нас! Чого шепотіли так звабливо про тишу й спочинок!

Наді мною стоїть німець і цілиться в мене з автомата. Ударить раз — і всьому кінець. Скоріше б тільки! Скоріше!

Я заплющую очі й жду.

Стріляй же! Стріляй скоріше!

Чекання стає нестерпним, давить груди, забиває поди. Раптом відчуваю полегкість, груди звільняються від кам'яної ноші.

Нам наказано підвестися. Штурхани прикладами, квапливі кроки, густа лобода під ногами і довга, довга стежка повз маленьку хатку, в якій ми перебули до світання. Якби сховалися там, у запіллі, то, може, й не сталося б з нами біди. Нащо майор глянув тоді на лежак, на тих дітей?

Гурт німців побільшав, зі всіх боків оточують нас, повеселілі, безтурботні, в підкасаних шинелях, як на гулянці. Одразу ж за крайніми хатами штовхають нас

---

¹ Глянь! Російські офіцери!

кудись убік, до яру. Там, мабуть, буде розправа. Там — кінець всьому. Я озирнувся і побачив біля себе молоденького парубійка в такій же, як у німців, шинелі, тільки без погонів. На голові шапка-вушанка, бровенята широкі, а на припухлій щоці синець. Його теж ведуть на смерть, і я бачу дитячий переляк в його очах.

Непомітно, боком нахиляюся до нього, розпитую, хто він. «Свій, товаришу». Що значить — «свій»? Полонений, партизан?.. І чого в німецькій шинелі, що так незграбно звисає йому з плечей?

Згасло сонце. Січе мряка. Німці настовбурчили коміри, глибше насовують пілотки, сутуляться. Їм холодно.

Скоріше б! Скоріше!

Хлопець плаче, і я беру його за лікоть.

— Зараз усе скінчиться...

Схлипує ще важче, худеньке тіло аж б'ється в корчах. А німці не поспішають. Когось ніби ждуть, радяться, розмахують руками. Враз від села показалася легкова машина, за нею друга. Промчали піщаним вигоном, звернули до нас, котять по купинах, по груддю.

Відчинились дверцята, і високий офіцер вийшов до солдат. Ті-одразу виструнчилися, підкинули морди вгору, здерев'яніли. Офіцер крокує до нас, гостроносі чобітки м'яко вгрузають у прив'ялу траву.

— Це ж той.. — бурмочу я, — наш німець!

— Точно, наш! — злісно ствердив майор.

Блискучий плащ ріже зір, і я читаю в очах молоденького офіцера неприхований жаль. Нижня губа його закушена, щелепа тремтить.

Ще двоє офіцерів підійшли до нас, почали з цікавістю роздивлятися приречених до страти.

— Also...¹ — обернувся «наш» німець до фельдфебеля, який мав здійснити екзекуцію.

— Zu Befehl!!² — шарпнувся той з прусською готовністю, впившись поглядом в лице офіцерові.

— Ich nehme sie mit³.

— Aber Herr Hauptman, ich gestatte mir zu erwidern...⁴

— Diese Gefangene sind von grosser Bedeutung für unser Oberkommando. Ich nehme sie mit⁵.

¹ Так от що...

² Слухаю!

³ Я візьму їх з собою.

⁴ Але пане капітан, я наважусь заперечити...

⁵ Ці полонені дуже важливі для верховного командування. Я візьму їх.

Фельдфебель скривив кислу міну. Притиснувши руки до стегон, випнув груди, жере очима офіцерів. Солдатський послух змушує його до покори.

Нас ведуть до машини, штовхають усіх трьох на широке заднє сидіння. «Наш» німець вмощується біля водія. Ті двоє влазять у критий «опель» з охоронцями.

Яр лишився позаду. Сіре небо тихо, немов з полегшенням, кропить землю дрібною мжичкою...

Нас тримають у старосвітському одноповерховому будинку в окремих кімнатах. «Гер майор» Дубовий мешкає за високими візерунчастими дверима і має в своєму розпорядженні «денщика» (того самого хлопця, що його мали розстріляти разом з нами). Моя кімната менша, але теж досить пристойна, з дорогими меблями, паркетом і високим, на півстіни каміном.

Фронт відсунувся, не чути було ні артилерійської канонади, ні автоматних черг, лише охоронець внизу під вікнами нагадував про гірке наше полонянське становище. Крім цибатого в пенсне лікаря, який щоранку заходив перебинтувати наші рани, жоден німець не переступав порога вілли. Темний парк гудів осінніми вітрами, тужлива мряка заливала вікна, сивий присмерк тиснувся по кутках.

Я почував себе краще. Рана в стегні почала загоюватися, сил наче прибувало, і тільки в голові пекла неспокійна думка: чим-усе скінчиться? Недаремно німці отак піклуються про нас!

На третій день дещо з'ясувалося. Васька переказав мені пошепки, що лікар, який робить майорові перев'язки, залишив у нього вирізку з радянської газети. Хлопець порився в кишенях, вийняв зім'ятий папірець. То було повідомлення про «майора Дубового». Я взяв клапоть і з огидою прочитав. «Майор Дубовий зрадив Батьківщину. Радянська влада знайде майора Дубового, де б він не сховався. Смерть ворогові народу!»

Тепер мені було ясно, до чого йдеться. Газетна стаття була сфабрикована, від стилю її так і віяло фальсифікацією, ось, мовляв, «гер майор», що пишуть про вас ваші співвітчизники, і, якщо ви розумна людина, то повинні негайно одуматися. Ви — зрадник, єдиний шлях для вас — служити німцям, віддати їм свій досвід, своє високе ім'я.

Увечері з'явився незнайомий полковник. Рипнули двері, і на порозі стала дебела постать в ідеально випрасуваному мундирі, кашкет з високою тулією, око прикрите моноклем — типовий представник прусського офіцерства. Блиснувши в усмішці золотим зубом, подав мені руку, відрекомендувався:

— Оберст Штумпфназе. Я погано володію російською мовою... Абер їх... але можу зрозуміти пана гауптмана.

Полковник завів зі мною світську розмову: де я вчився, чи маю сім'ю, скільки в мене дітей. Поцікавився моїми планами на майбутнє і навіть позаздрив мені. Для мене, сказав він, війна скінчилася. Комфортабельний табір полонених, кілька місяців бездіяльності — і кінець митарствам. Є інструкція, згідно з якою всім лояльним російським офіцерам буде надано після перемоги в межах нового порядку наділ землі і солідну грошову позичку німецького рейхсбанку для початку самостійної фермерської діяльності.

— Не розумію вас! Як це в межах «нового порядку»? — обережно спитав я.

— Я маю на увазі географічні регіони, — вигукнув полковник. — Війна підходить до кінця, Росія і Дойчланд роблять мир, і на тих територіях, де буде германський протекторат, ви зможете одержати землю.

— Пробачте, пане оберст, — промовив я чемним тоном. — Землі будуть надаватися, як ви сказали, тільки лояльним полоненим. Гаразд. Припустимо, що я повірю вам. Але в моїй свідомості не вкладається, яким чином радянський полонений офіцер може набути визначення «лояльний», зберігши при цьому лояльність щодо своєї армії, обов'язків, присяги.

— Для вас — немає присяги. Ви — полонений. Війна не повинна вас цікавити.

Полковник підвівся з стільця, глянув на двері майорових апартаментів. Подумавши мить, простягнув мені руку, побажав доброго здоров'я і вийшов. Я прислухався, чи не завітає він до майора. Ні, хутко зарипів чобітьми по сходинках ганку, чітким кроком пройшов попід нашими вікнами і зник за брамою парку. Аудієнція скінчилася.

Надвечір він знову приїхав, але не сам. Завітав прямо до майора. Я чув крізь двері, як він довго роз-

сипався в люб'язностях, і тут мені стало ясно, що полковник готує ґрунт для рішучого удару.

Я не помилився. Вночі Васько підсунув мені під двері записку від майора, і я дізнався, що полковник зробив йому конкретну пропозицію: підписати відозву групи «російських генералів» до радянських військ із закликом припинити наступ. В тій відозві мало бути «роз'яснення» становища, яке склалося на фронтах. Німці тимчасово відступають, але незабаром вони введуть у дію «нову зброю», яка дасть їм змогу рішуче повернути війну на свою користь. Щоб не було нових жертв, «російські генерали» закликають радянські війська припинити бойові дії.

Ось чому так улесливо підкочувався до мене прусак. На мені він тільки звіряв свої «аргументи», в моїй особі він хотів відчувати того противника, який був для нього головною метою.

Випробування почалися наступного дня.

З самого ранку до нас стали зазирати «порадники» і кожен по-своєму змальовував картину майбутнього: обіцяли маєтки, гроші, розкішні вілли над альпійськими озерами. Доводили «розумність» дій тих, які вже, мовляв, поставили свій підпис під відозвою. Спочатку з нами вели розмови порізно, потім влаштували спільну зустріч, і тут прорвалися нотки погрози.

Першим не витримав полковник:

— Якщо ми не дійдемо згоди, пане генерал, фельдмаршал змушений буде передати вас в руки гестапо.

Оберст ходив по кімнаті широким неспокійним кроком, і його елегантні чобітки немилосердно скрипіли. На довгій шиї нервово стрибав кадик.

— Я не підпишу ніякої відозви, — спокійно відказав майор Дубовий.

Полковник, закинувши назад голову, істерично вигукнув:

— О боже! Нащо гратися у фанатизм! Життя дорожче за всі ідеї, разом узяті. — Він спинився перед майором, голос його забринів гнівом: — І це ви називаєте людинолюбством, пане генерал. Вам пропонують підписати заклик про припинення війни, про врятування мільйонів людських душ, а ви вперто стоїте на своєму.

— Доки ваші війська окупувають нашу землю і землі інших народів, Радянська Армія буде наступати.

— До повної перемоги над фашизмом, чи не так?— саркастично прошипів полковник.

— Абсолютно точно, пане полковник, — втомлено підняв на нього насмішкуваті очі Дубовий.

— Ні, не абсолютно, — сказав, удаючи з себе спокійного, полковник. Сів на канапу, вийняв сигарети. — Ваші союзники англосакси не допустять повної перемоги над націонал-соціалізмом. Ми ближчі їм за переконаннями, ніж ви. Більшовицька анархія протилежна духові європейського християнізму. Німеччина лишиться нездоланною, німецький солдат ніколи не відмовиться від своєї рятівної місії. І ви, гер генерал, тільки даремно нарікаєте себе на неприємності. Ви, розумна, мужня людина, не здатні піднятися вище примітивного азіатського патріотизму...

— Пане полковнику, — скипів майор, — я прошу вас не чіпати питань патріотизму.

— Ну, звичайно, вам дуже подобається бавитися в героїчне самозречення, розігравати з себе новоявленого спасителя. Та тільки хто це оцінить, гер генерал? — патетично, з болем у голосі вигукнув полковник. Зірвавшись на ноги, став перед Дубовим, уп'явся йому в лице своїми паленіючими очима. — Ви читали, що про вас пишуть комісари? Вас піддано анафемі, проклято, викреслено зі списку живих. Ваше ім'я буде забуте, знищене, ваші потомки вічно нестимуть хрест ганьби. Яка ж радість вам повертатися до того світу, де вам погрожує тюрма і безчестя?

Майор мляво хитає головою.

— Не вірю.

— Не вірите газеті?

— Так, не вірю анафемі. Дуже грубо сфабриковано, пане полковнику.

Пруссак розгублено дивиться на Дубового. І раптом, з виразом погіршливої образи на пергаментно-жовтому обличчі, розвів руками.

— Ви не визнаєте логіки, гер генерал, і я можу вам тільки поспівчувати. — В очах його скипає злість, але він гамує її і, все ще вдаючи джентельмена, надягає кашкет. — Щиро перепрошую, але ви можете тяжко зашкодити собі. Ще раз перепрошую, гер генерал!

Схопив чорний плащ, вибіг у коридор, і за мить його авто, скажено ревучи мотором, вимчало з парку.

День втомився, ніяк не дотягне до смерку. Я слу-

хаю далеке гарматне гуготіння, намагаючись вгадати відстань до передової. Мені видно, як нам привезли обід (мабуть, з офіцерського казіно), і рудовусий фельдфебель обережно несе по сходах сліпучо-білі каструлі. Комедія триває. Від нас ще не відмовилися. Отже, є шанс на порятунок.

Раптом за брамою скрип гальм. Я кидаюся до вікна і бачу: той самий німецький штабник, що врятував наше життя, швидко наближається до вартового.

Ось він на порозі.

— Де ваш товариш? — питає.

Я кивнув на двері. Німець запрошує мене до сусідньої кімнати і сам входить туди. Тепер ми втрюх. Дубовий завмер від несподіванки, німець стоїть перед ним, пильно дивиться йому в вічі.

— Ви дуже погано вчинили тоді, що втекли, — промовляє він докірливо і ніби з сумом. — Я хотів зробити вам приймну послугу.

Очі його ковзають по стінах, перебігають на двері: чи ніхто не підслуховує? Для певності він ривком відчиняє двері, визирає в коридор і, переконавшись, що там нікого нема, спокійніше говорить:

— Війна — велике безглуздя. Люди перестають довіряти одне одному.

Сідає на канапу, зовсім маленький, худорлявий, з похиленими плечима, і я мимоволі відзначаю в думках, що він змарнів за цей час.

— Іти можете?

В його голосі тривога.

— Можемо навіть бігти, — каже з усміхом Дубовий.

— Підете до партизанів. Я — з вами.

— До партизанів?

— До радянського командування.

Німець підкидає голову, я бачу його профіль, тонко вирізьблений, вродливий, і ще бачу, як лице його поволі затягується мертвотною блідістю. В цю мить він, мабуть, зважується на останній крок. Очі — великі, чисті, по-юнацькому жагучі, чогось хочуть, кудись прагнуть, і я вже вірю їм, цим відданим, палким очам.

Німець повідомляє, що йому вдалося встановити зв'язок з партизанським з'єднанням, і сьогодні рівно опівночі до вілли прорвуться наші люди. Треба бути готовими.

Він підвівся, застібнув плащ.

— Рот фронт, товариші! — хапливо підкинув у вітальному салюті кулак.

— Хай живе вільна Німеччина! — самими губами прошепотів Дубовий.

За дверима чути лункі кроки. Німець підтягнувся, поправив кашкет.

— Може, не побачимось... Я — Ганс Майер, ад'ютант командира сорок другої дивізії.

— Рот фронт, товаришу Майер! — урочисто говорить Дубовий, і ми обоє салютуємо за звичаєм німецьких комуністів.

Ми були готові до втечі: перебинтували рани, запаслися деякими харчами. Коли стемніло, мое напруження дійшло вищої межі. Я стояв біля вікна, і мені здавалося, що за кожним деревом уже чатують партизани, ждуть хвилини, коли їм буде дано команду атакувати. Раптом біля брами почувся фуркіт мотора. Нові охоронці, чи що? Парковою алеєю до будинку простує гурт есесівців, чути голосну розмову. Кашкети з високими тульями нахабно стирчать догори, наче позадирали хижі дзьоби. Скрип чобіт на ганку, лунке «хайль!» в коридорі, одним ривком відчиняються майорові двері, і я виразно чую ввічливий голос полковника:

— Вас чекає дорога, гер генерал.

Ні тіні погрози, ні натяку на викриття нашого заміру. Вони прийшли забрати Дубового з собою, і ніколи партизанські стежки вже не перехрестяться з його життєвою дорогою.

Дубовий стогне, вдає недужого. Я вловлюю зміст його слів. Він не може їхати. Він просить полковника дозволити йому ще переночувати на віллі одну ніч. Оберст нервує, джержотить щось своїм офіцерам, на решті, відкинувши всякі церемонії, владно наказує Дубовому йти до машини:

— Вас жде літак, гер генерал. Літак на Берлін.

Раптова тиша спадає на дім, я чую, як важко дихає Дубовий, чую стук власного серця, яке протестує, лютиться, благає помочі. Ось чим скінчилися вмовляння пруссака-полковника! Широко ж розставив він свої сіті, далеко сягнули його хтиві, жорстокі очиці.

Літак на Берлін!

Я кидаюся до дверей, в мені кипить відчайдушна рішучість, я мушу чимось допомогти Дубовому, якось

врятувати його з біди, будь-що затримати його на дві-три години. Шарпаю до себе двері, і в ту ж мить чую глухий майорів голос:

— Я їду з вами, полковнику. Тільки даремно марнуєте час і бензин.

Кроки в коридорі віддаляються, фуркотить за брамою мотор, блискає синій вогник, і все затихає. У вікнах морок. Весь дім дзвенить тишею.

Нічна операція пройшла блискавично. Без жодного пострілу партизани зняли німецьку охорону, прокралися в дім і вивели нас з Васьком надвір.

Ми вибралися за містечко, поминули останні садки і попрямували вузькою улоговиною до лісу. Майже всю дорогу бігли, і, коли вже не стало сил, командир зробив привал. Чи ніхто не відстав? Короткий спочинок, ковток води з чиеїсь фляжки, і ми йдемо далі. Почався ліс, пахне живицею, вогким листям, гілля хльоскає по обличчі, чіпляється за одягу, не пускає. Командир підганяє нас. Швидше, швидше, тут близько німецькі пости, тут можуть нас перехопити. Ми прискорюємо ходу, і раптом — блись! — просто у вічі мені хлюпає промінь світла.

— Хальт! Хальт!

Передній партизан періщить з автомата в жовте кружало, світло гасне, чується німецька лайка, постріли, стогін, хтось падає, але ми біжимо далі в ліс, який ще допіру перепиняв нам шлях, а тепер ховає від ворога.

Нарешті стрілянина лишилася позаду. Ніч щільно огортає нас зі всіх боків чорною тишею. Старший дає команду зупинитись і йде по колоні.

— Кого поранено?

Мовчання.

— Хто відстав?

Ліс жебонить вітром, і в тому шумі я чую тихий голос:

— Сіромаха.

Тоді старший наближається до мене, кладе руку на плече.

— Вони вже не догонять нас, товаришу. Тут наше царство, наш партизанський ліс.

— А Сіромаха?

— Сіромаха там... лишився... Добрий був хлопець, та не перехитрив своєї долі, — журливо каже старший

і, обернувшись до партизанів, підвищує голос: — Спасибі вам, товариші, за труд! Ідіть спочивати. А ми з вами, товаришу, ходімте до нашого «батька»...

31

Вже другий день Оля жила в Північногорську. У вільні хвилини вона читала рукопис Дубового. «Поглянь оком філолога, — попросив її. — За факти ручаюсь, за стиль — ні». Спочатку читала з олівцем, потім забула, що це все написане її товаришем, стежила тільки за долею Сашкового батька, йшла за ним лісовою глухоманню, рвалася з ворожої пастки... Може б, сиділа за тими сторінками до ранку, та раптом погляд її впав на годинник — її ж чекає Михайло!

Похапцем одягнула синій жакет, зиркнула в люстерко. «Товариш кореспондент! У вас досить-таки привабливий вигляд!» Коли вибігла з готелю, в обличчя їй дмухнуло теплістю. Місто було гаряче, за день так набралось сонячного тепла, що зараз аж пашіло. Суботній вечір яскравів світлими платтячками, гудів веселими голосами.

Розумовського на розі не було. Не діждався. Оля глянула на годинник. Скоро восьма. Більше години минуло, образився, мабуть, пішов сам гуляти. А може, вже сидить з товаришами в клубі, продивляється свої записки.

Широким проспектом до парку валом пливли святково одягнені люди. Олі давило щось груди. Два світи жили в ній: один шумів лісовою пущею, стріляв, корчився в муках, другий, привабливий і спокійний, розкривався зараз перед її очима.

Оля показала черговому на КПП перепустку і швидко пройшла до полкового клубу. В коридорах було порожньо, прохолодно, вимита підлога приємно пахла вогкою деревиною. Оля йшла повз зачинені двері навмання і ніяк не могла зорієнтуватися, де ж знаходиться зал. Вона знала, що сьогодні Михайло має виступити на розширеному засіданні секції військової педагогіки й прочитати начерки своєї статті до одного солідного військового журналу. Він навіть пожалівся їй, що Дубовий, мабуть, виступить опонентом. «Цей критикан зробить усе, щоб очорнити мене перед товари-

шами. Але в мене є аргументи, — додав самовпевнено Розумовський, — які йому не спростувати».

Нарешті Оля дісталася фойє і побачила крізь прочинені двері Михайла. Він стояв на трибуні і говорив дуже голосно, з силою викидаючи кожную фразу. В залі було тихо, і вона з жалем подумала, що вже не може зайти всередину, бо незручно порушувати загальної уваги.

Спочатку Оля не розуміла, про що йдеться, вслухалася лише в Михайлів голос. Та ось ніби вималювалася перед нею картина зимового дня: засніжені пагорби, силуети солдатів, що падають в сніг, чорні контури танків... Розумовський розповідав про зимові тактичні навчання, коли його рота фланговим ударом змусила «противника» відступити. В залі зчирився гомін, посилалися репліки, і Оля помітила на вустах Розумовського знічену усмішку, їй здалося, ніби він уже не розповідає, не переконує людей, а просить у них пробачення, намагається підлеститися до них. В одну з пауз, коли Михайло потягнувся до склянки з водою, в залі пролунав задерикуватий вигук: «А інші роти?» Обличчя Розумовського зовсім посіріло, він схопився за трибуну і кілька секунд мовчки дивився в папери. Оля зрозуміла, що він шукає аргументів на свою користь, їй стало шкода його, захотілося чимось допомогти в скруті, і вона потягла до себе двері.

«Ти?» — наче спитав він її враженими очима.

В цю мить керівник семінару оголосив перерву. Михайло вийшов у коридор роздратований і трохи розгублений. Забув навіть привітатися з Олею. В його голосі прорвалася іронія: чи не здалося і їй, що він «егоїст», «вискочка»? Адже тепер стало модним побивать авторитети!

— Мишо, ти не зовсім правий, — м'яко, з товариською теплотою взяла його за руку Оля. — Вони, звичайно, були надто різкі...

— О, як це благородно — прийти на допомогу другу у хвилину його падіння!

— Мишо, давай краще подумаємо, як відповісти товаришам... Згадай про інші підрозділи, про спільні успіхи...

— Наприклад, роту Дубового!

— І роту Дубового.

— Кажі прямо, — скипів раптом Розумовський, — я повинен підняти на щит твого Дубового! Я повинен прославити цього вискочку, цього безграмотного грубіяна! Ти цього хочеш, так? — І, не давши Олі сказати й слова, заговорив з сардонічним спокоєм: — Твоя «об'єктивність», Оленько, мені зрозуміла! І я прекрасно збагнув лінію Олександра Павловича. Давня дружба, звичайно, річ неабияка... О ні, ні, я не хочу тебе образити! Все абсолютно правильно, Оленько!.. Жалкую тільки, що я досі не розкусив цього лицеміра, цього ревнивця в личині праведника. Так, Оленько, — Розумовський нахилився до дівчини, зашепотів їй в лице болісно-змовницьким тоном: — Він заздрить мені, заздрить нашій любові! Досі не може забути, що я перейшов йому дорогу. А ти, дитинко, так і не зрозуміла його!..

Із залу почувся дзвінок: перерва закінчилась, головуючий запрошував офіцерів продовжувати обговорення. Оля мовчки повернулася і пішла до виходу. Тільки за ворітьми військового містечка уповільнила крок. «Так ось який ти, капітан Розумовський! — билось в її мозку. — Недарма Дубовий ображений на тебе».

У номері, не запалюючи світла, Оля сіла на стілець, відкинула назад голову і замерла в сумній непорушності. Щось немов обірвалося в її серці, стало зимно й незатишно. «Ніколи не думала, що він може бути такий злий і несправедливий, — думала вона. — Навіть до мене!»

У коридорі залунала весела розмова. Дівочий голос почав пісню про київські каштани. І Оля виразно уявила собі рідне місто, самотнього батька, що сидить зараз над паперами в своєму похмурому кабінеті. Ось він звів на неї очі, докірливо говорить: «Щось ти, доню, прогледіла. Гадала, в генеральському серці самі статути та накази, а я ж про твою долю дбав, про твоє сімейне щастя».

Гурт наближається коридором, вже чути жарти, сміх, і Олі від того шуму хочеться побігти геть, догнати когось, заговорити про свою самотність, про досаду в серці. Вона чує, як веселий гурт входить до сусіднього номера, в коридорі стає тихо, але за стіною ніби вибухає Везувій. Оля знала, що по сусідству з нею живуть студенти, які проходили стажування на комбінаті, і оце, мабуть, вирішили відсвяткувати закінчення

виробничої практики. Грюкають стільцями, пересувають стіл, дівчата комусь гукають з балкона. Дзвенить, співає готель...

Вже перейшло на дев'яту, коли в двері постукали. Оля рвучко підвелася, машинально поправила зачіску, відчинила.

— Сашо?

Дубовий стояв оддалік, в глибині коридора.

— Ви заждалися мене?

«Певен, що Розумовський давно тут», — майнуло в Оліній голові. І вона проказала вголос:

— Михайла ще немає, але він зараз прийде. Заходь.

Дубовий вийняв цигарки, та зразу ж, похопившись, сховав їх назад до кишені. Оля не звернула на це уваги.

— Чого ж ви не прийшли разом? — спитала вона, думаючи про своє. — Здається, всі службові проблеми розв'язано?

— Не знаю, чи можна розв'язати всі проблеми, Олю, — промовив з гіркуватим усміхом Дубовий, — але для мене досить і однієї. Ти знаєш, про що я говорю. — Він кивнув на стіл, де лежала папка з його рукописом,

— Ти все ж таки не відповів на моє запитання.

— Не знаю, як на нього відповісти... Михайло, мабуть, зайнятий сьогодні.

— Не може бути! Ми ж домовилися! — В Олиному голосі прорвався страх. — Ви що.. посварилися?

— Ні, Олюшо, просто ділова суперечка, — зітхнув Дубовий. — Я сказав йому, що ти ждеш нас, час іти, а він ніби розсердився...

— Як же так! Він мусить прийти...

— Почекаємо. Може й прийде. — Дубовий перевів погляд на стіл, де лежав рукопис його повісті. — Прочитала?

Олі тисне в грудях, Сашкові слова не чіпають її свідомості. Про що він питає? Чи прочитала?.. Ага, рукопис!.. Змусила себе посміхнутися, поклала обидві руки на папку.

Глянувши на Оліні руки, Дубовий з теплим почуттям згадав, як вона вперше запросила його до себе в дім. На столі у неї лежав отакий самий грубий манускрипт (потім виявилось, що то була її курсова робо-

та). Олі, мабуть, дуже хотілося, щоб Дубовий поцікавився її працею. Вона гортала сторінки, механічно розгладжувала їх долонею, іноді робила на полях позначки, і тоді Дубовий, обережно взявши титульну сторінку й прочитавши заголовок, сказав з доброзичливим жартом: «Будемо сподіватися, шановна Ольго Іванівно, що з вашим приходом у пресу справи рішуче поліпшаться». — «Посмієтесь потім, — кинула з викликом Оля. — Кривити душею не збираюся. Або писатиму щиро, від душі, або краще вже піду в школу, на скромну викладацьку роботу».

— Прочитала твою повість, Сашенько, — заговорила повільно Оля. — Беру її з собою.

— Вирішила власними руками спалити? — блиснув на неї розгубленими очима Дубовий.

— Щось вирішила, а скажу потім.

— Здається, я ще маю якісь права...

— Все, про що ти написав, належить людям, бо ти писав про людей, і всі ми повинні знати про них.

Оліні слова збентежили Дубового і водночас засмутили. Оті самі люди, про яких клопочеться Оля, поки що живуть в полум'яному серці автора, бо ніхто не знає, де вони зараз, як скінчилися їхні митарства. Стіна невідомості закрила від нього страшні дні батькового полону, берлінську поїздку, можливо, нестерпні катування в застінках гестапо. Той самий непроникливий мур сховав і капітанову долю, бо дружина Жаги, крім скупих слів: «Приїхав з відкритою раною, помучився та й вмер», — нічого більше додати не змогла. От і питається: де ж правда, яку він, Дубовий, описував, якій торував дорогу до людей? І яка ціна його рукопису, поки він не завершений?

— Я не знаю про батька найголовнішого, — мовив Дубовий гірко.

— Тоді хтось підкаже, — намагалась заспокоїти його Оля.

— Але ж хто? Хто? Знову пошуки, листи, зустрічі і знову одне й те ж: не знаємо, не чули. Хоча б розкопати отого анонімщика, може б, він щось розповів.

За стіною вибухнув регіт, аж загуділа стеля, і Дубовий болісно скривився; бучна веселість не імпонувала зараз його настрою.

— Життя! Одним сміх, іншим думи. А тут ще з'являються отакі милі, сердечні порадиці, — він простяг-

нув до Олі руку, дружньо потермосив її за лікоть, — і хочуть вихлюпнути твою душевну гіркоту на людський суд. Зрозумій мене, Олю, цього робити не можна. На жаль, злий анонімщик має слухність: історія майора Дубового обірвалася німецькою листівкою, повідомленням про його «зраду», і це повідомлення — хай навіть не взяте повністю до уваги! — лишилося єдиним «документом», який засвідчує останні кроки майора.

На Олиному обличчі проступає напружена думка, бровенята зсовуються до купи, видно, що вся душа її сповнена вагання.

Раптом вона підводиться, владним рухом закриває папку і каже прямо в обличчя Дубовому:

— Тоді дай мені рукопис на кілька днів... для батька... Він має прочитати...

— Для батька? — Дубовий креснув поглядом по сіренькій палітурці, витягнув колючком губи, ніби хотів свиснути. — Для батька, кажеш? Ну що ж, від нього в мене таємниць немає.

— От і спасибі, — зітхнула полегшено Оля і тут же заходилася вкладати рукопис в чемодан.

Дубовий підвівся. Відчував, що мусить іти, що Оля жде Михайла і він тут зайвий. Вона глянула на нього, продовжуючи механічно перекладати білизну, і їй здалося, що він навіть таїть від неї якусь гірку таємницю. Рвучко встала, підійшла до Дубового, спитала щиро:

— Ти дивний сьогодні, Сашо... Щось тобі болить?

— Так, Олю, болить.

— Якщо тобі важко, не кажи нічого.

— Пам'ятаєш, ти говорила мені колись: «Поділене горе — наполовину менше». Ну... горе — це занадто! Просто, Олюшо, я знову лишився сам. — Він зобразив на обличчі комічно-сумну міну. — Моя душа не вживається з людьми. Від мене тікають. — І, вивільнивши свої руки з гарячих Олиних пальців, він сам стиснув їх у своїх великих, дужих долонях. — Одна чудова-пречудова дівчина приревнувала мене до цих милих рученят.

— Женя? — болісним зойком вигукнула Ольга.

— Так, Женя, — похмуро ствердив Дубовий. — З дня твого приїзду втратила спокій. А сьогодні я дізнався про неймовірну річ... Мій добрий ангел взяв відпустку і виїхав до моря. — Він випустив Олині руки, виструнчився. — Дозвольте йти, товаришу кореспондент?

Бо цей надто тривалий візит може завдати' прикrostі не тільки мені, а й вам.

Гамуючи в очах лукаві вогники, він недбало козирнув і вийшов з номера.

32

«Дорога сестричко!

Не знаю, як тобі й описати наше життя, бо подій стільки, що раніше їх і за місяць не пережила б. На твоєму благодатному півдні час, мабуть, спинився. Ви, курортники, вимірюєте його годинами від сніданку до обіду і від обіду до вечері, ми ж рятуємо кожну хвилину, боремося за ті хвилини, як за найдорожчий скарб, і все нам їх мало. Навіть удома я відчуваю, як вони підганяють мене, кваплять і не дають спочити.

Женечко, мій домашній режим докорінно змінився, я вже не беру додому креслень, закинула книжки, конспекти, реферати. Тепер у мене діла набагато серйозніші. Відколи я познайомилася з Костеріним і його маленькою Оксанкою, я не маю вільного часу. Не знаю, кого з них більше люблю — його чи доньку, не можу прожити без них і дня. Костерін запропонував мені переїхати до них, але я поклала діждатися осені. Хай це не здається тобі старомодним, Женю, мені дуже хочеться, щоб наш шлюб був урочистий, гарний, щоб я ввійшла в його дім за всіма шлюбними правилами й традиціями.

А як ти, Женьок, моя мила, горда сестричко? Досі не можу збагнути твого вчинку: отак раптово виїхала з міста! Хочеш втекти від себе, від своїх почуттів? Хочеш покарати Дубового? Але ж його нема за що карати, він нічим не завинив перед тобою, він любить тільки тебе, і твої ревності до Ольги Обручової зовсім безпідставні. Просив у мене твою адресу, але я, пам'ятаючи твій наказ, не дала.

Твій раптовий від'їзд на курорт декого з нас здивував. Головний інженер вчора питає мене: «Невже Євгенія Павлівна любить купатися в холодному морі? Хто ж їде в травні до Одеси?» Я почала казати йому, що тобі треба лікуватися, та він, мабуть, не повірив. «У вашої сестрички здоров'я на трьох вистачить, і дай бог, щоб вона ніколи не думала про лікування. Її гранулятор послано в Брюссель на міжнародну виставку, дирекція хотіла б відрядити й автора винаходу на цей міжнародний симпозіум винахідників. Якщо Євгенія

Павлівна має намір відкласти своє лікування до осені, — сказав він, — то порадьте їй якомога швидше повернутися з холодного моря в наші гарячі комбінатські цехи».

Кінчаю писати. Вже восьма. Костерін сьогодні навідався з таборів і жде мене. Біжу до нього. Я, здається, щаслива, Жень. Тільки страшно якось. В душі ще все болить... Чи не сон це? Сестричко, люба! Повертайся скоріше і розвій мої сумніви...

Твоя Зойка»

33

Рукопис Дубового зазнав чималих пригод. Генерал Обручов, прочитавши його за кілька вечорів, розповів про нього командуючому. Той зацікавився і теж прочитав. «Порадьте редакції нашої газети надрукувати повість, — сказав командуючий. — Про сеймівську операцію я свого часу дещо чув. Тепер мені ясно, яким був майор Дубовий. Його бойовий шлях — гідний комуніста і воїна нашої армії. Друкуйте, друкуйте цю річ! І хай відгукнуться на неї ваші однополчани. Може, вдасться з'ясувати останній шлях Дубового».

До Обручових часто навідується в гості генерал Боделан. Оля знає, що батька єднає з ним давня фронтова дружба, вони не бачилися багато років, і оце тепер, ніби надолужуючи втрачене, щосуботи засиджуються в батьковому кабінеті до пізнього вечора, згадують давнє, напівзабуте, сперечаються про гарячі сьогоднішні діла.

Боделан ростом низенький, опасистий, ходить трохи перевальцем, як то кажуть, кавалерійською ходою. Обручов проти нього — велетень, плечі здоровенні, як у молотобійця, в руках — чавунна сила. Та характерами вони схожі і добре розуміють один одного.

Ось і зараз сидять в кабінеті, позанурювалися в прохолодні шкіряні крісла, п'ють пахучу, заварену Олею каву. Оля, приставивши до високої книжкової шафи драбинку, забравшись на найвищий щабель, щось там собі вишукує, копирсається в пожовклих від часу шкіряних фоліантах. Гортає сторінки, а душа лине до Північногорська.

— За ці двадцять років багато що змінилося, — долетів до Олиної свідомості розважливий Боделанів голос. — На минулорічних навчаннях в Польщі мое з'ед-

пання діяло разом з німецьким танковим з'єднанням. І ми прекрасно розуміли одне одного.

— Так, слово «німець» тепер набуло іншого звучання, — погодився з ним Обручов. — Коли німець стріляв нам у груди, мова його здавалася чужою й ворожою. А зараз інша картина. Вчора я сказав генералу Кірстенмайеру, що ми можемо обійтися навіть без тлумачів.

«Якому генералу? — насторожилася Оля. — Генералу Кірстенмайеру?.. Значить, приїхала німецька військова делегація і була зустріч... Генерал Кірстенмайер...»

Оля покинула книжку, вся перетворилася на увагу. Приїхав генерал Кірстенмайер... Знайоме прізвище, десь чула його... Згадала сцену з повісті Дубового: німецький офіцер у чорному дощовику вступає до віллі, а під вікнами завмерли постаті з автоматами, і парк німо стереже вечірню тишу. Ні, ні, вона помилилася. Того німця звали Майером — капітан Майер, а це зовсім не той. Якийсь генерал.

Батько говорив уже про інше. Боделан, слухаючи його, пильно дивився на Олю, хоч в очах його плавав смуток за минулим. Мабуть, згадалося Боделану пережите в лихі воєнні роки, загиблі друзі, обпалена боями молодість. Раптом в коридорі задзвонив телефон, і Оля, зіскочивши з драбинки, вибігла з кабінету. У трубці почула знайомий голос редактора окружної газети. Він просив її обов'язково зайти до редакції сьогодні, говорив втомлено, як завжди в кінці робочого дня. Оля знітилась, нащо її викликають? Здається, з повістю все гаразд, друкування її закінчено. Хотіла було вже покласти трубку, як почула Сашків голос:

— Привіт тобі з Північногорська! Приходь рівно о сьомій.

— Сашко! А ти чого там?..

— Теж викликали. Якщо ти не запізнишся, то матимеш нагоду побачити одного з найзагадковіших героїв моєї повісті. Хто він? Не знаю... Товариш полковник не хоче виказувати свого секрету.

Оля затерпла від несподіванки, їй навіть забракло голосу, і, переждавши мить, промовила тихо:

— Я прийду зараз. Чуєш? Негайно!

Вона поклати трубку і, дивлячись невидючими очима в стіну, прошепотіла:

— Найзагадковіший герой повісті.

Кабінет головного редактора скромний, тісненький, під стінами рядком стоять стільці, в зашкленних шафах — темні шереги книг. Суворі, ділова зібраність в усьому. Навіть сонце якось несміливо зазирає сюди.

Редактор, чорновусий, козарлюгуватого вигляду полковник, блискає темними очима на Олю й Дубового, що сидять навпроти столу.

— Ви гадаєте, що це так собі, — говорить він, — звичайнісінька окружна газета? Хто її, мовляв, читає? А от бачиге, читають. І дещо цікаве там знаходять.

Дубовому уривається терпець.

— Товаришу полковник, дві години я жду, а ви все на двері поглядаєте.

— Більше ждали, потерпите. Я цілий місяць ждав останньої глави. Кажу ж вам: герой повісті, живий свідок, рівно о сьомій має бути тут. — Редактор глянув на годинник — Ну от...

В цю мить на порозі з'явилась секретарка.

— Товаришу полковник...

— Хай заходить. Просіть, просіть!..

До кімнати зайшов худорлявий, зсутулений генерал військ Німецької Демократичної Республіки. Зняв кашкет з високою тулією, чорно схилив голову, на вустах стримана усмішка. Редактор віддає йому честь і якусь мить не знає, що робити.

— Дуже радий познайомитися з шефредактором такої солідної газети і засвідчити вам моє визнання й глибоке шанування. Ми одержуємо вашу військову пресу, — заговорив генерал з помітним акцентом.

Полковник запросив німця сісти, Оля вместила в кутку канапи. Дубовий завмер біля приставного столика, немов загіпнотизований появою незнайомця.

А генерал уже тягнеться очима до нього, в голосі його звучить відверта радість:

— То я маю честь бачити сина генерала Дубового? Ви писали книгу про свого батька?

— Так, товаришу генерал.

— Я знав генерала Дубового в дуже тяжкій ситуації. Він був чесний і мужній воїн, і я від щирого серця хочу сказати вам, що він виконав до кінця свій патріотичний обов'язок.

До кінця виконав обов'язок! До кінця, тобто до смерті!.. Дубовий, зсутулившись, втуплюється очима в

підлогу, холодна безнадія опановує його... До кінця! Все тепер ясно — ніяких сподівань, ніяких надій.

— Ви знали мого батька?..

— Так, я бачив його кілька разів. Він був тяжко поранений, але це не підірвало його волі... Він тримався мужньо і благородно!

«О, як легко тепер говорити про благородство мертвих! — подумав Дубовий, глянувши на генерала сухими очима. — Тепер вигідно удавати з себе антифашиста. Цікаво, в якій ролі ви були тоді, коли мій батько «виконував свій обов'язок».

Генерал витягнувся, в його очах спалахнув тривожний блиск. Суворість Дубового спантеличила його. Чи не образив він чимось цього молодого офіцера?

Але редактор хутко бере на себе ініціативу.

— Перед вами, Олександр Павловичу, бойовий товариш і спільник вашого батька, німецький патріот Кірстенмайер... Той самий Кірстенмайер... чи пак, Майєр, про якого ви писали...

Дубовий, ще більше заціпенівши, злегка подається вперед.

— Ви...

Генерал простягає йому руку, ніби вони ще не здо- ровкалися.

— Товаришу старший лейтенант, я був з вашим батьком. Ад'ютант командира сорок другої дивізії капітан Майєр. Мое справжнє прізвище Кірстенмайєр. Майєром я став під час війни, щоб приховати свою приналежність до німецької компартії. Так само, як і ваш батько, я ненавидів війну, ненавидів нацистів і прагнув чимось допомогти радянським людям. Однак ад'ютант Майєр був самотній, боявся всіх і не знаходив шляху до боротьби. Єдине, на що йому вистачило мужності, це врятувати кількох радянських полонених, серед них і вашого батька.

— Але ж, пробачте... — трохи опанував себе Дубовий. — Я маю точні дані, що майора Дубового вивезли до Берліна...

— Ваша правда. Дубового відправили в Берлін.

— Звідки ж ви знаєте про його дальшу долю?

— Я багато чого знаю, — глухим, немовби винуватим голосом озвався німець.

— Тоді я вас дуже прошу... якщо ви можете...

— До послуг старшого лейтенанта, — підвівся Кірс-

тенмайер. — Сьогодні у мене вільний вечір, запрошую вас усіх на чашку кави.

Він узяв кашкет і, відсалютувавши по-військовому, рівним кроком попрямував до дверей. На порозі, ніби щось пригадавши, обернувся до Дубового.

— Але дуже прошу вас, старший лейтенанте, — обов'язково сьогодні! Завтра ми виїжджаємо на тактичні навчання.

34

РОЗПОВІДАЄ ГЕНЕРАЛ КІРСТЕНМАЙЕР

Наказ про відправку полоненого майора Радянської Армії в Берлін сплутав мої плани. Наказ був присланий з штаб-квартири Канаріса. Я знав, що майор Дубовий — людина крицевого гарту і берлінські сановники тільки надаремне змарнують час. Все кінчиться табором смерті і глумливо-цинічним документом, що їх так любили складати табірні лікарі: «Вмер від серцевого захворювання».

Наказ Канаріса означав для майора Дубового смерть, від якої я так хотів вберегти його. Тепер уже я втрачав над ним владу, мої прерогативи кінчалися за межами дивізійного штабу. Як зазначалось у наказі, Дубовий мав бути відправлений у Німеччину першим же транспортним літаком. Я знав, що літак готовий до відльоту і що наступного ранку радянський офіцер назавжди покине рідну землю.

Пригадую ту останню ніч. Майор Дубовий, вивезений з вілли, перебуває під посиленою охороною. Над ним має цілковиту владу обер-лейтенант Зееле, начальник дивізійної фельджандармерії, що містилася в сусідньому домі. Ми, штабники, не маємо туди доступу, і я вже не бачу ніякої можливості чимось допомогти Дубовому.

Раном щасливий випадок: генерал вирішує послати мене разом з полоненим у Берлін. Я супроводжуватиму Дубового в дорозі, він буде під моєю опікою, в моїй владі. «Відвідаєте мою сім'ю і передасте скромний презент», — сказав генерал.

О шостій ранку ми вилетіли. В машині, крім екіпажу, двоє охоронців, Дубовий і я. Полонений, загорнувшись у шинелю, невідривно стежить за мною. Політ

буде короткий, за дві-три години ми опинимось у межах рейху, і тоді вже я нічого не зможу зробити.

Як на зло, охоронці були насторожені, пильні, старалися виявити свою строгість, показували мені, як добре вони несуть службу (кому ж не хочеться подовше відсидітися в тилу!), і я розумів, що ніякими хитрощами тут не вдієш, що залізна труна таки доведе радянського майора до останньої його зупинки.

Охоплений журбою, я віддався спогадам.

Я знову бачив себе спартаківцем серед таких самих, як і я, юнаків у високих чоботях, в гімнастйорках, перетягнутих портупелями, з кепками-тельманівками на головах. Ось ми крокуємо похмурими берлінськими вулицями, лікоть в лікоть, плече в плече, лунко б'ємо чоботами по холодній бруківці. Попереду — наші випробувані, бойові друзі, старі партійці. А ще далі — в сутінках надвечір'я — чорні каски щупо, поліцейська заслона, і високі, з халабудами машини у завулках. Хтось кидає команду: «Перший ряд, всередину колони!» — і ми швидко перешиковуємося, бо знаємо, що наш обов'язок — прикрити своїми тілами старих функціонерів, нашу партійну еліту...

Розплющивши очі, я ніби прокидаюся зі сну, рука моя мимоволі тягнеться до тім'я. Досі болить рана від поліцейського приклада, і, відчувши її, я ще дужче наливаюся злістю. Адже був час, коли ми виходили на вулиці, коли нас було тисячі, коли за нами йшли мільйони. І всі ті мільйони десь тут поряд, залякані, обдурені, очманілі від нацистського дурману, і я, тельманівець, комуніст, сиджу в формі офіцера вермахту, виконуючи ганебну місію охоронця, місію жандарма-гестапівця.

Літак виходить з хмар, небесна просторінь б'є у вікна, в кабіні ніби світлішає, і раптом думка моя вихоплюється на зовсім інший шлях. Владний голос кричить в мені: «Ти мусиш врятувати не тільки радянського майора, а й себе самого, своє минуле і своє майбутнє. Годі відсиджуватись! Годі чекати слушної хвилини! Кожен мусить боротися там, де він може. Повернення назад не буде!»

Так, повернення назад не було. Те, що досі здавалося передчуттям, неясною думкою, враз перетворилося в моїй свідомості на тверде рішення, і я, ще не знаючи, як буду діяти далі, відчув себе іншою людиною. Офі-

церський мундир давив мене, як чавунний панцир, літні баварці-солдати вражали своєю холодною тупістю, пілот і штурман у передньому відсіці були мертвими механізмами, як оцей літак-труна, що ніс майора' Дубового на розправу до берлінських катів.

Внизу пливли лісисті хребти, ущелини, звивисті потоки, і я подумав, як вільно людині, котра блукає по тих гірських нетрях, і яким щастям обернеться для мене оте нове життя, оті партизанські стежки, вогнища над чорними проваллями, до яких я досі не наважувався сягнути й думкою.

Літак бере вище, мотори ревуть надсадніше, видзвонюють, захлинаються. Я глянув на годинник, визначив, де ми приблизно летимо, і, відзначивши, що гори скоро кінчатся, почав готуватися до останнього випробування. Непомітно розстебнув кобуру, пересунув її наперед, зміряв очима відстань до кабіни пілотів. Охоронці чомусь не тривожили мене, я навіть не думав про них. Головне — примусити льотчиків посадити машину на першій-ліпшій придатній для цього площині.

Гори тануть під нами, поволі відповзають назад, провалюються у безодню. Все просторіше розлягаються луки, клаптикові поля, переліски. Якесь місто промайнуло внизу, знов поля, за ними чорні масиви лісів. Майор збагнув мій замір, він теж готовий до бою, і я знаю, що на нього можна покластися. Навіть без зброї він зробить усе, що треба.

Але зброя для нього є. В кишені в мене другий пістолет, заряджений. Засовую руку в кишеню, виймаю швидко зброю і, перехилившись через прохід, кидаю її Дубовому.

Клацнув курок. Обличчя охоронців заціпеніли від подиву. Один розкрив рота, другий лякливо піднімає догори руки.

Майор стоїть над ними, як грізна скеля, а рука стискає заряджений пістолет. Я стою поруч, теж зі зброєю, дивлюся на солдатів, відчуваючи мимовільний жаль до них. Цей жаль в мені викликала їхня безпорадність, мертвотний страх на обличчях, що враз зробилися кам'яними масками.

Час іде, машина десь над Словаччиною, скоро поверне до Праги, а там... Годі думати! Все в наших руках. Ці двоє вже не страшні. Лишилися тільки пілоти.

Тримаючись за цупкі брезентові тюки, що навалом лежать у проході, я швидко відкриваю в підлозі люк до кабіни борт-стрільця (там зараз порожньо), ми випаємо туди охоронців і привалюємо отвір важкою металевою скринею. З цими покінчено. Тепер ті, в передньому відсіці. Певне, мають пістолети, будуть боронитися.

Я шарпнув двері, і в ту ж мить мене щосили кинуло вперед, просто на штурмана. Втративши рівновагу, я всім тілом придавив його до бічної стінки. Мій пістолет вперся йому в лице.

— Пане гауптман!— вжахнувся штурман, не розуміючи, що сталося.

Але пілот був спритніший. Не випускаючи штурвала, він вихопив з кобури зброю, відхилився вбік і вистрілив. Однак мій постріл випередив його. Гладке тіло сповзає по сидінню вниз. Рука з пістолетом важко падає на підлогу.

— Сідайте за штурвал! — наказую я штурманові.— Висота — максимальна. Курс — Балкани. І глядіть мені — без зайвих дурниць, бо цей політ буде для вас останній.

Довго розказувати, як ми летіли далі. Поминувши Угорщину, ми перехопилися через долину Сави, забралися вище гірських кряжів Далмації і під вечір побачили вдалині синю смужку моря. Адріатика! Гори в зеленому вбранні оливків, безлюдні пляжі, білокам'яні містечка... Ми летіли на останніх обертах пропелерів, допалювали останні краплі бензину, шукали, де б сісти, видивлялися бодай якусь крихітну галявинку, і вже аж біля самого узбережжя, коли в правому моторі щось зловісно почало чаккати і пострілювати, під нами майнуло довгасте підгірське плато.

Штурман виявився неабияким пілотом. Повів машину на приземлення рівно, впевнено, черкнув кілька разів колесами по кам'янистому ґрунті і, рвучко повернувши вбік, спинив її перед чорною кам'яною брилою. Тут тільки я збагнув усю небезпечність нашого становища. Цей повеселілий пілот у душі вже, мабуть, готується до бою з нами і зрадить нас за першої ж можливості, викаже поліції, усташам, самому чортові, аби довести свою безневинність. І ті двоє, в кабіні борт-стрільця, теж ждуть хвилини, щоб випустити пазури, і не пожаліють нас, як ми пожаліли їх.

Штурман, дивлячись на мене настороженими очима,

щось, мабуть, домислює лихе, страх уже прокрався йому в душу, і він шукає порятунку. Він бачить скелясту рівнину, синє море за горбами, далекі гори на обрії, і життя п'янить йому серце.

Його життя — це наша смерть. Я хотів убити штурмана, але майор вирішив інакше. Льотчик разом з солдатами-охоронцями піде з нами в гори, нестиме провізію, воду, важкий кулемет з набоями, і як буде далі, ми вирішимо потім. На думку майора, вбивати людину, котра допомогла нам вибратися з нацистської неволі, було б підлістю, і він ніколи на таке не згодиться. Для нього штурман уже перестав бути ворогом, він був просто людиною, живим створінням, із вимученою, зачумленою душею, яку ми мали врятувати.

Шість днів ми блукали в горах, позбивали собі ноги, подерли одіж, від спраги висохли й почорніли. Уникаючи доріг, населених пунктів, брели, наче у сні: солдати з тюками попереду, штурман — за ними, ми — останні. Вночі йдемо, на день залазимо в ущелини, пересядаємо спеку. І весь час пильнуємо, не зводимо очей з тих трьох.

Якось я задрімав під час свого чергування. Виснажений мозок пірнув у чорне забуття, все згасло, і раптом... постріл, другий. Я схопився з теплого кам'яного ложа, мацнув навколо рукою, шукаючи пістолет, і не знайшов його. На тлі сіпучо-сірого неба стояв штурман, задиханий, в розстебнутім мундирі, з розлюченими, дикуватими очима, тримав мій пістолет і цілився кудись униз, у провалля.

— Вони хотіли втекти, пане гауптман, — сказав він з бридливою гримасою. — Добре, що я прокинувся.

Взявши пістолет за дуло, він чемно простягнув його мені, немов вибачаючись за недозволений вчинок. На його смаглявому юнацькому обличчі застигла втомлена довірлива усмішка. Очі були червоні, запалені, а над верхньою губою ледь помітно сірів юнацький пушок. Я взяв пістолет, потримав його мить в руці і повернув назад штурманові.

— Спасибі, Густав, — сказав я здушеним голосом. — Добре, що я не вбив тебе тоді біля літака. Ти — хороший хлопець.

Дубовий спустився на дно ущелини, оглянув тіла забитих. Піднявшись до нас, майор міцно обняв юнака за плечі.

— Тепер нам буде важче йти,—сказав він,—але зброю ми все ж не кинемо. Цей кулемет ще згодиться не раз. — У майорових очах майнула тінь тривоги, він прислухався до віддаленого гуркоту моторів, став на-в'ючувати на себе похідне спорядження. — Боюся, що нас викрили. Треба негайно йти звідси.

Сьомого дня ми зустріли партизанів. Нас обшукали, вчинили суворий допит, спочатку кожному наодинці, потім усім разом, після цього повернули зброю і прийняли до загону. Це був великий день у моєму житті, день, з якого, власне, починався мій справжній бойовий шлях. А головне — я бачив біля себе мого нового друга, майора Дубового, цю самовіддано мужню людину, і мені хотілося тільки одного: не розлучатися з ним, йти опліч нашою тяжкою дорогою.

Але війна вирішила інакше. Вона подарувала нам короткий бойовий шлях і обірвала його в Спліті.

Добре пам'ятаю Спліт, казкову перлину біля лазурового моря, білокам'яну, сонячну, залиту південними барвами. Це місто самою природою було створене для людської радості й відпочинку.

Звичайно, в сорок третьому році сплітський курорт не дуже розкошував. Тут було голодно й безлюдно. Під мурами знаменитого Діоклетіанового палацу стояли німецькі зенітні гармати, тісними вуличками старого міста вешталися гестапівські шпиги. Мужні далматійці пішли в гори, партизанська війна вогнисто розливалася по всьому Адріатичному узбережжю, і прекрасне, сумовите місто кликало до помсти.

Фашисти мінували місто. Все, що було в Спліті найціннішого, мало бути висаджене в повітря. Міни в порту, міни на набережній, міни — в підвалинах Діоклетіанового палацу. Палац римського імператора, неперевершеної краси архітектурна споруда древності, вже дихав смертю. Смертоносні заряди вп'ялися в стіни мавзолею, страшна вибухівка залягла під тисячолітніми корінфськими колонами. Кожної хвилини мармуровий красень міг злетіти в повітря.

І ось ми тоді одержали наказ врятувати Спліт від знищення. Ми мусили його врятувати, і ми знали, що врятуємо його. Кожен борець вважав своїм обов'язком взяти участь у сміливому рейді. Але командування послало на операцію тільки два взводи: знову ж таки майора Дубового і мене. Йшлося про те, щоб на світанні

прокрастися до палацу, зняти охорону, розмінувати і потім триматися до підходу головних партизанських сил. Напередодні німецький гарнізон уже почав евакуацію міста, в порту стояли транспортні судна, на які поспіхом вантажили військове спорядження, награбовані речі, цінності з місцевих музеїв, і тому доля Спліта фактично вже переходила до наших рук.

Глупої ночі ми вирушили на операцію. Скрадаючись, перебігаємо від будинку до будинку, тінями проносимось через майдани, поволі оточуємо Діоклетіановий палац. Перед нами старовинна, подзьобана, облуплена стіна, в ній отвір, далі — перший німецький пост. Три шоломи схилюлися над вогником, вартові розливають якесь питво, причащаються. Чути, як дзвякають металеві келехи і один німець у чомусь хоче переконати другого.

Ми привидами падаємо на них, короткі вигуки, стогін, шарпанина — і ось ми повземо далі. Ще один пост — знову навальний удар, і ми вже повновладні господарі палацу. Тепер найважче — знайти вибухівку, викрити мінні колодязі. Навпомацки, благоденними щупами обстежуємо всі закамарки, обережно викопуємо заряди, розряджаємо, зносимо їх у двір і там старанно засипаємо землею.

Так ми працювали до ранку, а німці начебто забули про свої пости. Мовчав телефон в ніші вартового, не з'являлася заміна. В порту скреготали крани, брязкало залізо, чулись істеричні викрики команд. Німці покидали місто, були вже в тому панічному настрої, коли забуваються дрібниці і вся увага скупчується на головному — втекти, врятуватися від партизанської кулі. І ми, передчуваючи близьку перемогу, не дуже остерігалися.

Але радість наша була завчасна. Відходячи до порту, фашисти заповзялися таки довершити своє чорне діло. Їхні танки, відстрілюючись, рушили вузькими вуличками просто до палацу, металевий скрегіт залунав між темними мурами старого міста. Ясно було, чого ці броньовані потвори, звернувши з головної траси відступу, посунули на палац. Вони хочуть потрошити усе й знівечити.

Ми не мали ні сили, ні змоги витримати такий бій. Виконавши завдання, ми могли відійти в бічні завулки і там ждати підходу партизанської армії. Але ма-

йор Дубовий вирішив інакше. Він сказав, що наше бойове завдання не виконане і ми мусимо до кінця боронити Діоклетіанів палац. До останнього патрона! До останньої гранати!

Ми зайняли оборону і прийняли нерівний бій. Ми вирішили спинити танковий удар нацистів перед самим палацом.

І ми спинили його. Ми відстояли палац, витримали усі шквальні удари фашистів і, хоч нас лишилось небагато, зустріли першу партизанську лаву гучним «ура!». Здавалося, кричали в захваті кам'яні стіни римського пантеону, кричала сама історія міста, врятована й освячена нашою кров'ю.

Я лежав між колонами мавзолею, поранений у стегно, мене нашвидко перев'язували, і молоденький юнак-партизан оповідав мені про все, що діялося на майдані. Раптом запала недобра тиша, стало аж моторошно, ціби перед боєм, і хтось сказав: «Покладіть його там, перед сходами. Хай прийде командир і побачить, як вмирають радянські бійці».

Тоді я з останніх сил схопився на одну ногу, рвонувся з-за колони і побачив усе: майор лежав на розстеленій плащ-палатці в своєму незмінному кітелі, без кашкета, лежав, важко навалившись усім тілом на один бік і простягнувши праву руку до моря. Навколо нього вже зібрався чималий гурт партизанів, вони теж були без кашкетів і дивилися туди, куди вказував їм рукою майор. Мені здалося, що вони слухають його останню промову, останній передсмертний наказ, яким він посилав їх у бій, і що зараз вони кинуться на ворога, і жоден наці не втече живим із Сплітського порту.

Те, що я розповідаю, давно вже стало історією. На Сплітському цвинтарі ростуть пишні троянди, запашні й ніжні, як небо над Адріатикою. Там є могила, яку я вже двічі відвідував за останні роки — маленький мармуровий надгробок із червоною зірочкою. На плиті викарбувано ім'я мого друга, майора Дубового, золотими буквами на білому далматинському мармурі.

Хтось із друзів югославів сказав мені, що скромний пам'ятник принесли сюди каменярі, які відновлювали палац Діоклетіана. Вони витесали його з уламків мавзолею. Для них радянський майор став безсмертним, як і сиві плити палацу. Не знаю, чи то правда, не відаю, хто робив пам'ятник, але певен, що мармурова

плита з червоною зіркою на сплітському кладовищі переживе століття і золоті букви на ній не зітруться ніколи. Так, ніколи! Бо викарбувані воїни кров'ю і освячені великою нашою зненавистю до нацизму.

35

Полк отаборився на літо в недалеких лісових пушах. Здавна це місце уподобали військові, і тут щороку оселялася велика бойова родина. Між старезними дубами витягувалися ряди наметів, над озерцем тулилося офіцерське містечко — десятки два легких дерев'яних будиночків.

По кілька разів на день сурма полохає щебетливе птаство, і потім довго воно шугає над табірними майданчиками. З самого ранку заняття, виходи в поле, сумлінна військова служба. Буває, як загримить щось у лісі, аж листя спадає з дерев і по навколишніх полях розкочується відлуння.

Бронетранспортери й танки мчать польовими дорогами, закурюючи дівчат, що вітають їх дзвінкоголосим сміхом. А вечорами ліс гуде співами, і тоді не одне дівоче серце завмирає від солодкого щему.

Полк готувався до тактичних навчань. Вільного часу було обмаль. Дубовий засмаг, підтягнувся, хлопчакувато схуд. Брови в нього ніби посивіли, припали пилом, і тільки очі, глибоко запалі й темні, не втратили свого блиску.

Одного дня Дубовий заскочив у офіцерський гуртожиток, спитав, чи немає йому листів. Сподівався застати бодай якусь звістку від Жені. Одначе ні в гуртожитку, ні в полковій канцелярії листів для нього не було. «Вам ще пишуть», — звично пожартував худенький полковий поштар. Дубовий хотів уже іти з штабу, як раптом поштар щось згадав.

— Кілька днів тому приходила якась жінка, — сказав він, — чорнява така, вродлива. Я випадково зустрівся з нею, приїхав саме з табору. Вона й питає: «Чи не бачили старшого лейтенанта Дубового?» Я, звісно, сказав, що бачив, кожного дня бачу в лісовому царстві, і тоді жінка, зрадівши, попросила мене переказати, щоб ви, як будете в місті, обов'язково завітали до неї на комбінат.

— А як звати її? — підняв здивовано брови Дубовий.

— Вибачте, товаришу старший лейтенант... Далекі забув.

— Ех ви! — засміявся Дубовий. Він уже здогадався, хто до нього приходив. — Ну, спасибі й за це!

І подався до комбінату.

Зоя ніби чекала на нього біля телефону. Почувши, що він у місті, запросила зайти до управління.

Дубовий оглянув свою вицвілу гімнастюрку, сиві від пилюки чоботи, подумав: «Офіцерові, може, й не пасує з'являтися перед дамою в такому непривабливому вигляді». Але бажання поговорити з Жениною сестрою перемогло. Розправивши під ремнем гімнастюрку, хутко злетів на третій поверх, зазирнув у конструкторське бюро.

— Боженько мій! — вигукнула Зоя, оглянувши в коридорі Дубового. — Які ж ми худі та замучені!

— Це, Зоєчко, комарики нас доїдають.

— А я думала, душевна гризота.

Вона запрошує Дубового в невеличку кімнату поряд з актовим залом, дбайливо садовить до столу. Сама сіла навпроти.

Дивлячись пильно на неї, Дубовий відчуває себе винним, і йому одразу ж хочеться поділитися з цією лагідною жінкою всіма своїми гризотами.

— Я все ждав, що Женя напише, а тепер уже не знаю, що й думати.

Зоя співчутливо подивилася на Дубового і скрушно похитала головою.

— Діти ви! Лозини б вам доброї, щоб не мучили себе й інших.

— Зараз лозина не допоможе.

Зоя журливо посміхнулася. Сповнена світлого почуття любові до Костеріна, немовби примирена зі всім світом, була вона схожа на сестру-жалібницю, в ній прокинулося бажання загоїти болючу рану в серці Дубового, зробити його знову щасливим, щоб Женя, сестра її, теж зазнала радості примирення, щоб вона теж сповнилася отакою щедрою любовною теплотою, яка заповнила її, Зоїне, серце. Для Зої не було ні винних, ні праведних, були тільки стражденні, і цього вона не могла знести, це суперечило її добрій, незлобивій натурі.

— Якби люди менше сварилися, то, їй-богу, легше жилося б,— заговорила вона після короткого мовчання.

Зоя засмучено глянула Дубовому в вічі. Важкий характер! Натерпиться з ним Женька. Про таких кажуть: далеко на ньому не поїдеш. Та, може, Женьці саме такого й бракує. Давно за нею різки плачуть. А то тільки й знає: одному носа покаже, другого висміє, третього замучить примхами. Було — минулося! Тепер уже не вона мучить, а її саму муки допікають.

— Я вам дам Женину адресу,— почала хитруватим тоном Зоя.— Але пообіцяйте, що намовите її негайно повернутися додому. Вона страшенно нудьгує.

— Обіцяю, Зочко! За цим і прийшов до вас.

За дверима почулися голоси:

— Де Зоя Павлівна?..

Двері відчинилися, зазирнуло довгошиє дівча.

— Вас шукають...

До кімнати швидко зайшов заступник директора. Не звернувши уваги на сторонню людину, безцеремонно засипав її докорами:

— Боже мій!.. Ви забули, що Андрій Васильович чекає на нашу доповідь... Тобто, перепрошую, на вашу! Негайно йдіть! Хіба ж можна втрачати таку нагоду? Ах, пробачте! Товаришу Дубовий... Дуже радий вас бачити... Читав, читав. Блискучий опус! Тільки не все відповідає істині.— Він з дружньою поблажливістю поплескав Дубового по плечу, брезкле обличчя його масно заблищало усмішкою.— Батько ваш — герой. Але отой другий, Жага... Тут ви дали маху, молодий чоловіче. І я буду протестувати. Написав куди слід...

Дубовий бачив, як очі Брюшкевича нишпорили по стінах, немов шукаючи шпаринку, щоб сховатися.

— Ви даремно написали свій протест, товаришу Брюшкевич,— сказав Дубовий.— Жага був бойовим офіцером, і всі, хто його знає, засвідчують його війсьську доблесть.

— Жага ніколи не був героєм!— вишкірив жовтуваті зуби Брюшкевич.— Миттева доблесть не виключає нікчемності його характеру.

— На фронті все особисте переплавлювалося в горнілі великих страждань і великої мужності. Маленькі, непомітні люди ставали героями.

Зоя швидко підвелася, глянула нерішуче на Брюшкевича.

— Я піду... Миколо Сидоровичу.

— Ідіть, ідіть...— відмахнувся Брюшкевич і знову вп'явся гудзикуватими очима в Дубового.— Дозвольте кілька слів, молодий чоловіче? Ви хочете взяти під захист Жагу...

— Капітана Жагу!— з притиском поправив його Дубовий.

— Так, капітана Жагу. На підставі якихось загадкових документів ви намалювали героїчну картину. Капітан Жага кидається в бій. Капітан Жага витримує всі тортури ворога і, не скорившись, відстоює свою офіцерську честь. Ця доблесть, на вашу думку, варта того, щоб простити минулі нікчемні вчинки цій людині. Ви хочете, щоб я забув, як з вини капітана Жаги було зірвано операцію на Сеймі... Ви хочете переконати мене, що кілька героїчних жестів капітана Жаги в полоні переважають ту страшну шкоду, ту втрату в людях і бойовій техніці, яких ми зазнали через його злочинне недбалство!

Голос Брюшкевича наливався силою, це був голос скривдженого правдолюбця, який знав тільки букву закону і все, що суперечило їй, піддавав анафемі. На його м'ясистому чолі густо ряснів піт, припухлини під очима налилися жовтизною.

— Ви хочете переконати мене, капітане..

Дубовий підвівся з-за столу.

— Особисто вас ні в чому не хочу переконувати.— Він глянув на годинник, зібрався йти.— Капітан Жага вмер у сорок четвертому році, вмер від ран в бою.

— Але з його вини вмерли сотні інших людей.— Мішечки під очима Брюшкевича нервово затремтіли.— Сотні людей!

— Я не певен, що з його вини.

— Але я певен.

— Ви знаєте більше, ніж я?

— Так, знаю.

— Ви знаєте, чому капітан Жага не доставив своєчасно наказу?

— Так, знаю.

— І ви досі не сказали про це нікому! Ви... ви — начальник дивізійної контррозвідки...— Дубовому щось здавило горло, він зблід.— Значить, ви приховували від людей правду і приховували неспроста. Мали для цього певні причини.

— Ніяких причин, шановний друже,— немов повеселішав Брюшкевич.— І киньте свої півнячі наскоки! Капітан Жага поїхав на родинне рандеву із своєю дружиною. Так, так, поїхав прощатися з умираючою, яка... і не думала вмирати. Але насправді...— голос Брюшкевича обірвався на високий, погрозливій ноті,— дійсні мотиви дій капітана Жаги нам невідомі. Відомі злочинні наслідки його поведінки. Ось і все, мій дорогий друже. Так що, як то кажуть, ви перестаралися!

Він з перебільшеною ввічливістю попрощався і гордовито вплив з кімнати.

36

Обручов поклав газету на столик, розгладив її повільним рухом міцної руки, насупив брови. Дочитано останній розділ повісті. Далі — синява чужого моря, крутосхилі Далмацькі гори і маленький, скромний надгробок з червоною зіркою. «Тут поховано...» Ні! Хто сказав, що поховано? Хто бачив на власні очі оту червону зірку і мармуровий надгробок? Це — фантазія старшого лейтенанта, буйний витвір його зраненої уяви.

Обручов заплющує очі, наслухається до голосів, що дедалі впертіше, завзятіше сперечаються в його свідомості.

«Павле, ти живий, правда? Озовись до мене, друже! Скажи, що ти живий...»

«Хіба я вмирав коли-небудь у твоїй пам'яті?»

«Скажи, що все лишилося по-старому. Історію твою нез'ясовано, ще є надія побачить тебе живого. Ти мандруєш по світу, наче той легендарний Мамай, втілюючись у безсмертну душу свого народу... Чимало могил з червоними зорями лишилося по всій Європі, але ти звівся над тими зорями, і світ бачить тебе...»

«Це втіха для живих, мені ж, загиблому, байдуже до того».

«Так, утіха для живих. І ви фактично вмирали заради живих. Але ми щасливі з того, що можемо називати вас безсмертними».

Генерал ще раз провів долонею по газеті, тихий жаль розвіявся, стало спокійніше, легше. Цю газету треба сховати. І завтра ж він поклопочеться про видання повісті окремою книжкою. Спасибі тобі, Олександрє, що ти дійшов тернистим шляхом до батькової могили.

В домі було тихо, тільки з кухні чулося дзюркотіння води, та час від часу лунко клацав у коридорі лічильник, Звуки ці, буденні, давно знайомі, як подих близької людини, сприймалися зараз з особливим хвилюванням. І ще в тих звуках ніби вчувалася невмолима хода часу, що панувала скрізь і в усьому. «Як треба дорожити секундами, дарованими нам долею!— замріяно думав Обручов, механічно рахуючи удари лічильника.— Секунди і роки, якщо міркувати по-філософському, рівнозначні в своєму швидкоплинному перебігу. Якщо однією миттю життя ти залишиш за собою пам'ятник, такий, як той, з червоною зіркою в Спліті, тоді секунда переростає роки і стає вічністю...»

Генералові хотілося сказати комусь уголос, пристрасно все, що він думав про загиблого фронтового друга. Йому так потрібен зараз вірний співрозмовник — Оля або ж генерал Боделан, з їхньою чуйною увагою, з умінням розуміти кожен його жест і кожне його слово.

Раптом в коридорі дзеленькнув дзвінок, генерал підвів голову, і тиха усмішка опромінила його карбоване зморшками, замислене обличчя. «Оля!, Нарешті...»

Він пішов одчиняти, відчуваючи в душі радісний прилив сил. Серце калатало, руки не могли впоратися з замком.

— Товаришу генерал, дозвольте?

У напівморозі парадного стояв невисокий чоловіча в світло-бежевому капелюсі. Він шанобливо всміхався, піднявши у вітальному салюті до голови руку, маленькі очі його ледь проблискували з мережива зморщок. Генерал здивовано дивився на нього.

— Пробачте, ви...

— Іване Сергійовичу!— ображено і трохи картинно схилив набік голову гість.— Не впізнали? А я вас одразу.

— Брюшкевич!— вражено промовив Обручов, відступаючи в глиб коридора, і серце його мимовільно здригнулося, як буває з людиною, що зазнала прикрого розчарування.

Гість поштиво, хоч і з легким апломбом, переступив поріг, в коридорі ще раз козирнув і тоді, щасливо всміхаючись, тицьнув генералові руку. Обручов нерішуче потиснув м'яку червону долоню.

— Вибачте, Іване Сергійовичу, за пізній візит! — сказав винуватим тоном Брюшкевич.— Давно збирався

до вас завітати... А тут якраз у службових справах приїхав у ваші столичні регіони. Ну... і думаю: гріх не потиснути руку герою війни.

Щось нервово, хапливе було в його швидкій мові. І Обручов це одразу відчув. «Я йому потрібний, даремно не зайшов би»,— вирішив генерал. Провівши гостя до кабінету, підсунув йому крісло, сів навпроти. Погляд його упав на розкриту газету, і він, склавши її, кинув на стіл. Брови у Брюшкевича при цьому нервово злетіли вгору, він вийняв хустину, витер чоло, потім склав хустину вчетверо і провів нею по м'ясистій шії.

— Душно у нас?— спитав Обручов, не знаючи, як підтримати розмову.

— Спекота!— засопів Брюшкевич.— А де Ольга Іванівна?

Генерал сказав, що донька в університеті і скоро має прийти. Брюшкевич якось боязко обернувся до дверей, кашлянув у хустинку.

— Отака біда, Іване Сергійовичу!.. Нема здоров'я, зносилося,— сказав він тоном зовсім німеччини.— Як той говорив: їдемо ж не на ярмарок, а з ярмарку. Робота клята, на фронті й то легше було.

— Кому легше, кому й важче.

— Звісно, товаришу генерал,— додав до свого тону краплину офіційності Брюшкевич.— Особливо вам перепало. Своїми, можна сказати, ногами відміряли пів-Європи.

— Вважайте, півсвіту.

Вони помовчали. В тиші, що скувала їх раптом, знову виразно задзюрчав на кухні кран, вперто заклацав лічильник, і від того тиша здалася Обручову напруженою і нервовою. «Він страшенно постарів,— зауважив Обручов.— Після демобілізації, мабуть, пустився берега... Клопіткий був командир...»

— Іване Сергійовичу,— заговорив ще хворобливим тоном Брюшкевич,— якщо маєте час, то я, з вашої ласки, хотів би розказати вам одну історію.

Його обличчя з нездоровими набряками під очима поійнялося смутком, він ніби завагався на якусь коротку мить. Та ось голос його забринів силою, очі ствердли. Брюшкевич почав здалеку, з тих фронтових літ, коли вони разом з Обручовим воювали і коли Брюшкевич ще був шанованим офіцером дивізійного штабу. Дозволив собі навіть згадку, як одного разу, заскочив-

ши на КП Обручова, він попав під німецький артилерійський вогонь, не на жарт злякавшись, упав у якусь яму чи то окіп і зіткнувся там з пораненим командиром полку.

— Пам'ятаєте, Іване Сергійовичу?— нахилився через столик Брюшкевич.— Пам'ятаєте, як санітар не пускав вас, а я йому сумку тримав, щоб швидше вас перебинтував?..

— Пам'ятаю,— важким зітханням відповів Обручов і пригладив своє сиве волосся, ніби бажаючи пересвідчитися, що й справді він був колись поранений в голову.

— Отак воювали,— підсумовуючи свою розповідь, широко розвів руками Брюшкевич. І раптом лице його позлішало.— Чого ж сьогодні дехто забуває нашу кров, наші муки? Чому ми в своїй великодушності повинні прощати нікчемним людям, які зловживали нашою довірливістю?

Тепер ставало ясно, що Брюшкевич апелює до генерала за співчуттям, навіть за підтримкою. І вмить Обручов збагнув, проти кого палахкотить гнівом і образою серце відставного полковника.

— Скажіть: ви незадоволені повістю старшого лейтенанта Дубового?— спитав він напрямки.

— Особисто я...— Брюшкевич засопів ще дужче, потягнувся знову за хустинкою,— я не маю нічого проти... Йдеться про принцип, так би мовити... Ображено нас усіх, полк, дивізію, наші традиції...

І Брюшкевич заговорив про те, що йому найбільше боліло, про своєвільне, як він вважав, витлумачення Дубовим фактів, про реабілітацію капітана Жаги, про те, що Дубовий припустився тяжкої провини перед генералом Обручовим.

У грудях Обручова збиралась досада, ледве стримувався, щоб не наговорити оцьому повнотілому чоловікові образливих, грубих слів. Гамуючи хвилювання, він важко, ритмічно бив долонею по столу.

— Ясніше! Ясніше, прошу вас!

— Будь ласка, Іване Сергійовичу... Ви пам'ятаєте, свого часу ми провадили розслідування цієї історії, і я вважав Жагу свідомим ворогом, зрадником, можливо, навіть людиною, яка здавна перебувала в контакті з іноземними розвідками. Тепер старший лейтенант Дубовий одним розчерком пера хоче зняти ганебне тавро зради з капітана Жаги. Він, бачите, об'єктивний цінитель істини, йому дозволено переглядати історію.

І що ж? Припустімо, Жага невинний. Чому ж, питають нас, майор Дубовий все ж таки вирушив на операцію за Сейм всупереч наказу? Пізно надійшов наказ? Хто це доведе? Зв'язківця було послано із штабу своєчасно, дивізія мала всі підстави вірити в точне його виконання. І раптом — наказ не надійшов в строк. Хто винний? Якщо не Жага, то всі підозри впадуть... — Голос Брюшкевича забринів, очі його поскляніли, — на вас, Іване Сергійовичу!

Першої миті Обручов відчув порожнечу в грудях, потім кров гучно вдарила в скроні, і він запаморочливо відсахнувся назад. Ще секунда, друга, і ось, швидко оволодівши собою, він зводить на Брюшкевича темні від гніву очі.

— На мене?.. Ви... втратили глузд!

— Не ображайтесь, Іване Сергійовичу! — жалісно скривився Брюшкевич. — Я тільки припустив на мить, що можуть подумати сторонні люди. Є два варіанти: або ми приймаємо мої майже повністю доведені звинувачення...

— Не смійте, не смійте так говорити! — задихнувся генерал...

Раптом у коридорі дзенькнув дзвінок, Обручов повільно повернув на той звук голову, підвівся і пішов відчиняти. За хвилину повернувся, вийняв з шухляди стола сигарети.

— Послухай, що він говорить! — звернувся Обручов до якогось нового гостя.

Брюшкевич обернувся і побачив Боделана. Той пальнув швидкими очима по кімнаті, з безтурботним виглядом наблизився до столу, кинув на нього свої рукавички і, враз осягнувши серйозність ситуації, спитав різким тенорком, що тут діється. Дізнавшись про суть справи, втупився в Брюшкевича вузькими, ледь косими очима.

— Ви хочете спростувати факти? Вам не до смаку повість нашого офіцера? Тоді слухайте, Брюшкевич. Слухайте уважно! Факти не будуть спростовані ніколи! Ніколи! — вигукнув останнє слово. — І я дуже радий бачити вас. Принаймні тепер мені ясно, що в повісті бракує однієї суттєвої деталі — третього варіанта, який ви забули або ж не захотіли пригадати. Ви забули про власну особу, Брюшкевич. Я нагадаю вам все. В дні великого наступу нашої армії ви скрізь і в усьому

намагалися побачити злочинність, зраду, підступ. Ви не звикли вірити людям, бо ніколи їх не поважали і не любили. Ви не довіряли мені — пам'ятаєте, як після мого виходу з оточення ви ночами допитували мене, зазирали мені в душу? Ви не довіряли полковнику Обручову, не довіряли майорові Дубовому... Ви звинуватили капітана Жагу в зраді й шпигунстві...

— Він... діяв підозріло...— спробував захиститися Брюшкевич.

— Не перебільшуйте! Не вдавайте з себе простачка! Єдиний злочин Жаги полягав у тому, що він по дорозі в полк заскочив до своєї пораненої дружини. Вона не вмерла? Але йому сказали, що вона вмирає, і ви пам'ятаєте, якої психічної травми це завдало йому. Дисциплінарний злочин Жаги ви використали, щоб роздути цілу історію, щоб запламувати багатьох чесних людей...

Брюшкевич зірвався з крісла, очі його гарячково шукають підтримки.

— Брехня! Я завжди стояв на захисті закону!..

— Ви були сліпим тлумачем закону.

— Я вірив... Усю душу вкладав у свою роботу...

— Можливо. Тільки від такої роботи нам було більше горя, ніж радості.— Боделан круто повернувся до Брюшкевича спиною, стишив тон:— Ну, тепер до діла,— сказав, звертаючись до Обручова.— Часу обмаль, а бачиш, вже вечоріє.

Він глянув на вікно, за шибками якого ніжно бузковіло небо.

37

Ліс лишився позаду. Поле під місяцем було велике й просторе. Польовою дорогою сунула колона бронетранспортерів, виблискувала броньованими бортами, дулами кулеметів. Сині фари сторожко обмацували землю.

Дубовий втомлено заплющив очі, тіло його знесилено схилилося на твердому сидінні. Йому вчувається нап'ятого голосу Женін голос. Ніби зовсім близько, десь тут, сидить вона з ним у машині і глузує з його нерішучості. «Ти навіть адреси не лишила,— буркоче він у сонливому очманінні.— Ти винна, Женю.. Ти, ти...»— «Давно знаєш адресу».— «Запізно! Тепер я на іншій дорозі».— «А кохання? А вірність?»

Дубового поторсали за рукав.

— Товаришу старший лейтенант!..— Цхорелі в темряві подає мікрофон.— Комбат викликає.

Ага, його викликає комбат! Значить, порядок! Повний порядок!.. І ніхто не докоряв йому зараз, то просто приверзлося. Він майже навпомацки бере мікрофон, схиляється до рації.

— Сьомій роті при підтримці танкового взводу і протитанкових реактивних снарядів форсувати річку в районі переправ № 3 і 4, знищити «противника» на висоті 56,9 і продовжувати наступ у глибину «ворожої оборони»,— чує Дубовий хрипливатий голос комбата.

Сонливої втоми як не було. Дубовий напружує думку, намагаючись побачити оту загадкову висоту 56,9, про яку щойно повідомив по рації комбат. Вона десь там, за річкою, її перекопали траншеями, оперезали колючим дротом. За річкою їм доведеться прокладати собі дорогу до неї по заболоченому луку. Чи не загрузнуть машини?

Неподалік у вибалку гуділи мотори. Лунали притишені команди, зрідка вихоплювалися з п'ятьми сині спалахи фар. Дубовий здогадався: «Реактивники! Готуються до переправи». Через кілька хвилин праворуч почувся надсадний гуркіт танків, і він знову з радістю відзначив: «Переверзев! Молодець, не відстав!» Поруч друзі, їхня надійна броньована сила, тепер можна сміливо просуватися до переправи і з ходу пробиватись на той берег...

— Форсуємо водний рубіж на машинах,— передав він у мікрофон наказ по колонії,— Повний газ! Уперед!

І ось уже бронетранспортери навально мчать по крутому схилу вниз, чорними примарами врізаються в сріблясту річкову гладінь.

Пальці Дубового стискають чашечку мікрофона, впливаються в гарячий, липкий метал, і охриплий голос б'є по мембрані:

— Всіма силами пробиватися до шосе біля Чорної річки! Перекрити дорогу!

Нечутна луна несеться в п'ятьмі: «Перекрити... перекрити...»

— Знищити вогневі точки «противника», не спішуючись, з ходу!

І розтривожена ніч повторює його голос: «З ходу-у-у...»

А Дубовий вже викликає до рації Переверзева:

— Чому відстали? Вже на правому? Ясно... Використовуйте обхідну дорогу. Заходьте з півночі. Ми йдемо прямо. До зустрічі в квадраті вісімнадцять-чотирнадцять!

Бронетранспортери січуть кулеметами темінь. Все важче й важче просуватися по лузі. Іде бій з «ворожими» засадами. Люди падають від втоми. Безжальні реактивні установки шукають собі поживи, заливають трясовину примарними спалахами. Як близько і як далеко до дороги! А висота ще далі, за тим страшним морозом, що муром вставав на шляху роти...

Дубовий наказав спинити машину. Сплигнув на землю. Йому жарко. Мокрий комір гімнастюрки липне до шиї. Хочеться розірвати його і дихнути на повні груди. Здається, все йде нормально. Можна рухатись далі. Ще ривок — і ціль буде досягнуто.

І раптом... що це? На лівому фланзі запалахкотіло небо, громом озвалася земля. Там — капітан Розумовський, його рота, його люди. Дубовому стискається серце. Невже Михайло застрів? Біля самої переправи? І чому мовчить «хазяїн»?

Секунди здаються хвилинами, хвилини — вічністю. Підлетів на мотоциклі лейтенант Осадчий, мало не збив Дубового щитком переднього колеса.

— Реактивники зайняли вогневі позиції, товаришу старший лейтенант, — доповідає дзвінким юнацьким голосом.

— Починай, Колю! Ось тут... Ні, ні, ось тут...

Світле кружальце ліхтарика затанцювало на планшетці. Вогник згас, і Осадчий, круто повернувши руль мотоцикла, затуркотів у темінь.

Дубовий знову наслухається до лівого флангу. Там ще важчий гуркіт і якісь нервові кулеметні черги. Засіли розумовці! Що ж робити? Що буде далі? Наказ кликав уперед, розгониста хвиля бою все далі відкочувалася до річки. Але Дубовий стояв біля транспортера і слухав ніч, очі вперто тягнулися до лівого флангу.

В північній тротуір оддалік чорніють постаті його солдатів. То люди Галчинського, своєрідний другий ешелон, резерв Дубового для останнього вирішального удару. Їм не терпиться на місці, нерви напружені до краю, вони ждуть наказу про наступ.

— Ще хвилина, і я не витримаю, хлопчики,— доноситься втомлений голос якогось молоденького солдата.— Або наступати, або спати!

— Розмови, Фомін!— сердито озвався другий голос, і Дубовий впізнав Мурая.— За вас жінка спить. Радійте цьому.

— Товаришу сержант, коли б знати, що спить... А може...

— Вірити треба людям, товаришу Фомін!— обрива солдата Мурай.

З бронетранспортера висунулася голова Цхорелі. Він покликав ротного до рації.

— Комбат?— зрадів Дубовий.

— Ні, товаришу старший лейтенант,— розвів руками радист.— «Хазяїн» мовчить.

Доповідав Брикуля: він виходить до шосе, спішився і відбиває контратаки «противника». Після цього обізався Красін:

— Вогню, товаришу старший лейтенант! Танки праворуч!..

Цхорелі вперто викликав штаб батальйону:

— Сокіл! Сокіл! Я — Береза. Прийом!.. Я — Береза. Прийом!

«Сокіл» не відповідає. Підозріло відмовчується комбат Сєдих. Чи не вигадали там чогось посередники? В штаб давненько вже послано Жагу, і досі його немає. Ще п'ять хвилин, і доведеться самому вирішувати все.

Сержант Мурай відходить у темряву і, повернувшись лицем до переправи, слухає важке гуготіння бою.

— Товаришу сержант,— поторсав його хтось за руку.— Ви чуєте, що там робиться на лівому фланзі?

— Чую,— відповів він шепотом, упізнавши грубий голос Акуліничева.— Шоста засіла на переправі, будемо мати з нею мороку.

— А мені здалося, що наші реактивники відбивають танкову контратаку.

— Артилеристи спереду. Он дивіться!

В гуркотливому мороці спалахнули один за одним кілька яскравих відблисків, сталевий стогін пронісся над землею, щось загуло, завирувало в небі і відгукнулося ударами в чорній далині.

— Наші гармати,— сказав Мурай і, підвівшись з землі, захоплено глянув туди, де стрясали землю могут-

ні вибухи. «Ось він, наш шквальний вогонь, наша нездоланність,— хотілось гукнути йому на повні груди.— Якщо доведеться колись воювати, у нас вистачить вогню на всі ненажерливі пельки, на всіх непроханих зайд».

Дубовий обговорював з Галчинським деталі прориву до шосе. Присвічуючи ліхтариком, показував на карті, якою дорогою підуть танки, звідки підтримуватимуть їх артилеристи й реактивники і як рота, зрештою, мусить вирватися до підніжжя висоти 56,9.

— Вирватись то ми вирвемося, а сусід нас все одно закопає живцем у землю,— зітхнув досадливо Галчинський.— Славні розумовці он як застряли на переправі.

— Які не є, а наші,— відрізав Дубовий.

Він повернувся до бронетранспортера, ще раз спробував зв'язатися з комбатом. Рація мовчала.

Цхорелі підняв голову в навушниках, на його худенькому обличчі винувато блискотіли очі.

— Товаришу старший лейтенант, другий просить підкріплення. Погано там.

— Буває гірше, ефрейторе.

— Як же ми будемо йти далі?

— Будемо,— стримано посміхнувся Дубовий.— Я про шосту думаю. Про наш лівий фланг.

Дубовому все здавалося зараз наче в справжньому бою. І за тим гуркотінням вибухпакетів він ніби чув справжні людські стогони, бачив справжні смертні муки. «Ми підемо далі,— розмірковував він,— а вони лишатся на плацдармі, під шквальним вогнем, доки не накладуть головами. І весь наш наступ захрясне, батальйон не виконає завдання, противник перехопить ініціативу і знищить нас».

Як бути далі? Яке прийняти рішення?

Його підрозділи просувалися вперед, були майже біля шосе.

Тепер саме час кинути в бій резервні сили, щоб, збивши «противника» з лінії шосе, прорвати всю тактичну глибину його оборони. Він мусить щось вчинити негайно, бо від його дій залежить доля нічної операції.

Поволі світає. Гуркіт, сатанинське ревище, спалахи батарей по всьому березі... Дубовий сидить біля рації, намагаючись відновити зв'язок з комбатом. З-за кущів вибіг Жага.

— Товаришу...— ледве переводячи подих, заговорив солдат.

— Доповідайте!

— Штабу... немає.

— Не знайшли?! Не знайшли свій штаб?..— вигукнув Дубовий.

— Знайшов, товаришу старший лейтенант.— Солдат ховає в очах загадкові смішинки.— І комбата знайшов.

У свідомості Дубового пробилася зловісна здогадка.

— Вам наказали доповісти, що штаб батальйону знищений?— спитав він, пильно дивлячись на солдата.

— Так точно, товаришу старший лейтенант,— підтягнувся зв'язківець.— Товариш майор, посередник, значить... сказали, що штабу не існує більше. Дійте, мовляв, самі, на свій розсуд.

На свій розсуд! Отже, в штабі з'єднання вирішили випробувати їхню ініціативність. Тепер там уважно стежать за кожним їхнім кроком...

Небо сіріло, від річки наочувався холодний туман. Дубовий обернувся до води, і раптом йому згадалися застереження комбата про можливий ядерний удар. «Це станеться за якихось дві години. Якщо Розумовський не відірветься од переправи, його рота загинула».

Дубовий подумав, в якому відчаї зараз Розумовський, і мимовільний жаль охопив його. Ніколи ще Михайло не зазнавав такої скрути. Був певен, що народжений для славних доріг, брав усе з розгону, легко, ніби в жарт, і ось, може, вперше, здибався із справжнім випробуванням.

Дубовий покликав Галчинського, розгорнув перед ним карту.

— Ну, друже, виручай!

— До шосе?

— Ні, виручай нас усіх.— Дубовий провів рукою по карті.— Ставлю перед резервним взводом бойове завдання: разом із протитанковими реактивними снарядами вдарити у фланг «противника» і допомогти шостій роті.

У Галчинського ніби грудка застряла в горлі.

— Єсть ударити!..— він дивиться на Дубового трохи дикувато, не вірить почутому.— Значить, усе? Кінець наступу?

— Кінець? О ні, початок.— Дубовий пересунув на бік планшетку.— Великий початок, друже. Виходимо до шосе разом, Усім батальйоном.

До вечора було ще далеко, але в лісі вже відчувалася прохолода. Дубовий ішов з Женею вузенькою стежкою, і очі його оббігали знайомі місця. Тут була їдальня, он там вони всією ротою співали вечорами пісень. На місці наметів темніли руді квадрати струхлявілої, притоптаної трави.

Маленький чемодан у руці, мовчазна Женья. Лісові сутінки бентежили душу, але думок не було, хотілося йти і йти отак в невідомість, щоб ліс не кінчався і щоб сонце назавжди заплуталося у вітті дерев.

Вони вийшли до лісового потічка, не змовляючись, стали під гіллястою вільхою, задивилися у кришталеві струмені. Дубовий згадав, що трохи вище було їхнє штучне озерце, яке вони випустили, виїжджаючи на зимові квартири. Потічок знову жебонів між корчуватим коріняччям, од нього тягло холодом і таємничістю.

«Одного разу я прийшов сюди з листом від Жені,— спомином промайнуло в його голові.— Ось тут я сидів і ніяк не наважувався розірвати конверт. Мені здавалося, що лист приніс радість, якої я ждав давно. Але насправді той лист розчарував мене. Він був сповнений докорів, і від нього віяло холодком, як від цієї джегельної води...»

— Я читав тут твій останній лист,— сказав він, викрешуючи споминами смуток у душі.

— Я писала його теж над водою,— відповіла Женья, і в її очах немов замигтіли сірі хвили.— Півмісяця ждала твого приїзду. Потім образилась і думаю: годі! Піду до моря. Хай воно підкаже мені, як бути далі. Було вітряно, похмуро, і білі чайки кричали наді мною так, наче оплакували нашу любов.

— Ти гадаєш, що це був твій останній лист до мене?

— Тоді думала, що останній.— Женья глянула вгору, погляд її загубився в чорному верховітті вільхи.— Тут немає чайок, і все простіше.

Вони пішли далі, але, ступивши кілька кроків, Дубовий спинився і глянув на потік. Він дзюркотів монотонно й заклопотано, і Дубовому вчулося щось рідне в його жебонінні, він подумав, що потічок кличе його повернутися назад, пошукати щастя на вогких берегах.

Женья взяла Дубового за руку, злегка потиснула, нагадуючи, що час іти. Він обережно вивільнив руку

і широко обвів очима галявину. Тут, біля цього мудрого потічка, він ніби й сам подорослішав за літо, хтось невідомий нашепотів йому казку про папороть, яку людина повинна вічно шукати, не втрачаючи віри. В тих шуканнях, може, й щастя твоє, може, літні табірні ночі й були найбільшими радощами твого життя!

Він міг згадати з утіхою, що не змарнував цього року. Після тяжкої нічної переправи на розгляді занять йому вперше випало почути з уст старших командирів слова, які повернули йому певність у власних силах. Його фланговий удар, що врятував від поразки шосту роту, генерал Боделан назвав кращим командирським рішенням.

Але ніщо так не порадувало його в ті дні, як випадкова зустріч з Розумовським біля переправи. «Ну ти, брат, людина!— сказав той, глянувши на Дубового червоними від безсоння очима, і щось ніби здригнулося й потепліло на споді їх.— Якщо можеш, прости за все...» І посунув до своїх машин, пригнічений тягарем каяття...

Все далі відходять вони від потічка. Тиша ворожить їм, віщує щось нерозгадане. Не все так склалося, як гадалося. Після чергового підвищення в званні Дубовий виїжджав на навчання до військової академії. Не таким прощанням думалось відсвяткувати Сашковий від'їзд. Чи зустрінуться ще коли-небудь?

— Сашо, пиши обов'язково!

Він м'яко наступив чоботом на трухляву гілку.

— А ти приїдеш?

— У великому місті немає моря, і чайок, і хімком-бінату...

— Ти завжди прагнеш недосяжного. Життя, як оця стежка...— Він поставив чемоданчик на замшілий пагорб.— Ну що ж, будемо вірити, що на таких чарівних стежинах люди інколи зустрічаються.

Він хотів поцілувати Женю, вона хитнула головою і притиснула йому до вуст долоню.

— Вже час.

З-за дерев донеслося гуркотіння газика. Женя насторожилася, відкинула назад голову і побігла через галявину. Дубовий догнав її і кілька разів спрагло поцілував у уста. Сонце впало їй на обличчя, і воно зарожевіло, мов у дівчинки-підлітка.

Йому хотілося сказати їй щось дуже значне, пообіцяти вірність, незгасну, щирю любов, про яку вони

мріяли і яка їм тільки мариласть у снах. Але далекі дороги віщували розлуку, і, дивлячись Жені у затуманені слізьми очі, він відчув тихий жаль. Немов прощався з молодістю, яка ніколи не повернеться. Знав: ці очі будуть ждати його довго й віддано, і він притиснувся до них губами в солодкому мовчанні.

СИЛЬНИЙ ПОМСТИ НЕ ЖАДАЄ

Р О М А Н

Розповідь ця про героїчні події Корсунь-Шевченківської битви 1944 року. З літературних міркувань я обрав місцем дії умовне село Ставки. Прообразом Ставків послужили легендарні Квітки на Корсунщині, його прекрасні люди, патріоти й звитязці, які пліч-о-пліч з радянськими воїнами відтяли шлях відступу гітлерівським військам.

Навіки закарбувались в історії імена героїв. Народ береже світлу пам'ять про їхні діяння. Назву загиблих у гестапівській катівні корсунських підпільників з «комітету-103»: П. Є. Марценюка, Ю. П. Бойка, О. М. Прудченка, С. Г. Кошмана, І. О. Змієвського, П. О. Нікітіна та ін. Назву ім'я школяра Павлика Янчевського, який разом з інженером Проскуріним загинув у нерівній боротьбі з ворогом. А відважні лісові месники М. О. Дудченко, Я. П. Підтикан, П. Н. Могильний, І. А. Ковальчук, В. С. Федін, які керували партизанським рухом на Корсунщині! А селяни-зв'язківці, селяни-ополченці... Скільки їх було, знаних і незнаних! Кожен достойний пам'яті і довічної шани.

Я не називаю цих імен у романі. Хай читачі дарують мені й деякі відступи від окремих фактів. Йшлося, зрештою, про головне: передати загальну атмосферу того часу, показати безсмертя народу. Власне, мій роман є твором про відомих і невідомих, про кожного зокрема і про всіх разом, про нашу рідну землю, яку ми відстояли в роки війни.

Автор

Машина йшла рівно, але Задеснянський відчував, що мотор здає. Ручка заклинилась. Управління не діяло. А ззаду були німці, були два нахабні невразливі месери, які доганяли його.

Він озирнувся. Жовтий кок «месершміта» був так близько, що Задеснянський скам'янів, якось безвільно зіщулювся, затерп за броньованою спинкою сидіння.

Німець не стріляв. Кулемет його був готовий плюхнути вогнем, пальці пілота тремтіли на гашетці. Але він налагоджувався, ждав хвилину, щоб акуратно й ефектно закінчити бій.

І тоді Задеснянський востаннє штовхнув від себе ручку, не вірячи в порятунок. Штовхнув її з відчаєм. Штовхнув усім тілом і провалився в безодню.

Перейшовши в піке, ЛАГ — громаддя в дві тонни — понісся до землі. І одразу Задеснянський оволодів собою, і стало йому надійніше в тісній, задимленій кабіні. І думки замиготіли так само скажено й дико: «Відірватися... відірватися, що б там не було...»

Месери пікірували за ним. Земля наближалася, лізла картатою плахтою у вічі. По широкий дорозі сунули ворожі війська, і Задеснянський знав, що він не схибить. Зараз? Чи, може, ще раз спробувати щастя? Останній раз спробувати щастя?

Повільно потягнув ручку на себе. Земля гойднулася, ніс літака став поволі підійматися. Задеснянський все більше виводив літак з піке. А земля вже западалася донизу, брудна, розхристана, тікала назад, блискала склом автомашин, зяяла вирвами.

Він почув удар по кабіні і відразу ж збагнув, що несеться над німецькою колоною, утюжить її, розганяє, січе гвинтом. Щось хльоскало знизу, лупцювало по крилах, по фюзеляжу. Але літак, мов добре націлений снаряд, прошивав колону вздовж безконечної, широченної розбаюреної дороги, і не міг ніяк впасти, і не міг злетіти, і тоді Задеснянський подумав раптом, що він ніколи й не впаде, що зараз він веде бій, нищить фашистів і, може, в цьому його єдиний, останній порятунок.

Месери були високо вгорі. Мабуть, вирішили, що він уже відлітав своє. Чи, може, просто відчули свою

безвладність, бо не могли розстріляти радянського літака над своєю колоною? Шугали десь у небі, віражували злісно і пильно, а продірявлений, заклечаний стрічками диму ЛАГ все ще сірою тінню нісся над дорогою, сіяв там смерть і дикий жах.

І ось в одну мить у голові Задеснянського виринає думка: посадити машину. Де посадити, як посадити,—не міркував. Ще була сила в моторі, тягнув на останніх обертах, ще крила трималися в повітрі. І політ тривав.

Задеснянський повернув праворуч від дороги. Встиг помітити невелику галявину, прицілився на неї, зірвав з очей окуляри, вперся рукою в дошку приладів. Не випускаючи шасі, майже наосліп спрямував літак поміж деревами, на зелену місцину. ЛАГ креснув фузеляжем по кущах, зіск вутленькі сосонки, важко застрибав усім тулубом по землі, перетяв галявину і врізався в земляний вал.

Задеснянському здалося, що звідкись згори, з сліпучо-ясного неба, звалилось велетенське дерево і розчавило його. Світ в очах померк...

* * *

Дві постаті завмерли на узліссі: дівоча, в зеленому пальті й зеленім береті, і колобкувата, в свитині на виріст — хлоп'яча. Стоять вражені, нажахані. Обличчя білі. Очі блукають по галявині.

Вік не побачиш такого. Неймовірно, страшно... Ось тільки-но шурхонув з неба літак, прогуркотів перед ними своїм зеленим тулубом, стинаючи із дзвінким тріском молоді сосонки й берізки, і враз забухкав смолянистим вогнем. Став кострищем.

— Наш... Зосю!..—шепоче хлоп'я, тримаючись обіруч за лікоть дівчини, стрункої, набагато старшої від нього.

Льотчика викинуло з кабіни. Він лежить неподалік, уткнувшись лицем у пісок, підібгавши під живіт руки. Трохи осторонь — крило, що відірвалося. На ньому — велика червона зірка.

— Наш,—ледве ворушить губами дівчина.

Хлопець опустився перед льотчиком навколішки, торкнувся одним пальцем холодної, туго натягнутої тужурки. Дівчина, озирнувшись довкола, боязко перевер-

нула льотчика на спину. Нібито живий... Лице в пошкрябинах, запливло око... Але вії тремтять...

Від палаючого літака несло жаром. Дівчина подумала, що він може вибухнути, і, взявши льотчика під пахви, спробувала відтягнути його по всипаній червоним падолистом землі у ріденький березнячок. Кроків зо два проволочила. Ноги підігнулися. Йї зробилося млосно.

Хлоп'я дивилося на вогонь. Виморене, пригнічене тяжким видовиськом.

— Василю, відійди!— гукнула йому, задихаючись, дівчина.— Чуеш, що кажу тобі!.. Хай дядько Павло пришле підводу...

Але вогонь ніби глушив її голос. Хлопець нічого не чув. Стояв, увесь облитий червоним відсвітом, болісно стиснувши губенята, в картузику, довгошійї і дивний, перед цим тріскучим багаттям. Потім давкє щось підкотилося до горла, він протер очі, важко вдихнув повітря і майже наосліп побрів кудись лісовою просікою.

Зося машинально зсунула з голови берет, зіжмакала його в кулаці. Знову, так само машинально, однією рукою одягла його на своє темно-русе пухнате волосся. В лице віяло жаром, той жар забивав подих. Схилилася над льотчиком, стала видивлятися в його обличчі ознак життя. «Невже не отямиться?.. Невже це кінець?..» Лице посіпується. Льотчик наче марить, чи, може, то йому хочеться зітхнути вільніше, а груди болять, і він вимучує з себе біль.

Ще не траплялося такого Зосі-партизанці, красуні Зосі, сміхотуні Зосі. Йшла з села на зв'язок із своїми, і ось біда, така біда... На шосе — німці, а вона наче наврочена. І не може рукою поворухнути, і скам'яніли ноги... Ех, Зосько, Зосько, відчайдушна ти душа! Ну, тягни ж героя! Рятуй його, рятуй, доки не пізно.

Він сонливо розкрив очі, сльозинки блиснули під віями, кутик рота сіпнувся. То, значить, отямиться зараз... Може, й рани ніякої. Упав, забився... На лобі — русяве пасемко волосся... Прилипло до шкіри...

У цю мить льотчик широко розкрив очі і спокійно, з якоюсь діловою зосередженістю глянув в обличчя дівчині. Дивився на неї, але прислухався до чогось іншого, був насторожений, щось уже чув, і очі його поволі наливалися тривогою, страхом.

— Ідіть звідси... німці...— сказав злісно, так, ніби ця незнайома лісовичка могла зашкодити йому гідно зустріти ворога.

Над ним схилювся зелений беретик, на дівочому лиці — ляклива радість, губенята викривились, ось-ось заплачуть. Льотчик, зовсім опритомнівши, важко підводить голову, обертається до приглушеного галасу за деревами. І Зося теж обертається.

— Ви не бійтеся,— сказала заспокійливо, кривлячи у винуватій посмішці губи.— Ми вас заберемо... Скоро буде підвода. Недалеко тут...

— Документи в мене...— враз ніби згадав льотчик і став бабратися пооббиваними пальцями в нагрудній кишені під тужуркою. Вийняв документи. Пальці розслабли, лягли на шкірянку.

Зося уже копала в піску яминку. Льотчик, тримаючи документи, скося позирав на дівчину — мабуть, ще не осягнув її наміру. Тоді Зося взяла документи, загорнула в свій берет, поклала на дно і швидко привалила піском.

Галас наближався.

— Вас уб'ють,— сказав льотчик, і голос його став ще дразливішим.

По худенькому обличчю майнула тінь туги.

А шум усе ближче, чується вже гупіт багатьох ніг, перегукування, голосні команди.

Зося стоїть навколішках, ніби молиться біля померлого. Коліна в неї затерпли, руки на холодній тужурці льотчика.

— Flieger! Flieger!¹ — лунає з-за дерев.

Німці зовсім близько, яскраво-блакитні шинелі миготять між берізками. Білі й синє... Ось уже тільки синє, ціла повінь синього.

— Flieger! Wir haben ihn!² — рикошетило валуванням, шугало зойками по лісу.

Зося підвелася. Чула ще холодок у колінах. Чула, як той холод розтікається по тілу. Уже не було дерев перед очима — сині шинелі обхлюпували її зі всіх боків.

А неподалік, на галявині, здиблено стримів потрошений остов літака — в смолоскипних чадних пасмугах,

---

¹ Льотчик! Льотчик!

² Льотчик! Знайшли!

в мерехтливих сплесках вогню; і тоненькі налякані берізки ціпеніли від жалю, і білі очі їм виїдало гірким димом.

* * *

На шосе повно підвід з німецькими солдатами, грудасті бельгійські битюги тягнуть у причепах гармати, чути знудьгований спів якогось войовника, повискує губна гармошка.

Вгорі трохи прояснюється. Далеке осіннє сонце дивиться на Зося. Дивиться й Зося на нього. Бо очей піде подіти — самі німці, кругом їхні довгошинелі постаті, їхні важкі чоботища, їхні хтиві очі. А там, між хмарами, все як завжди, як було зранку і як буде завтра, позавтра.

Зося відтиснули. Льотчик — серед гурбища німців, лежить у розстібнутій шкірянці, широко розхрестившись руками. «Руський ас! Пріма!..» — І гигочуть веселі голоси. Хтось копірсає рудим чоботом.

Кряжистий фельдфебель, який тут, певно, за старшого, вже встиг зазирнути під тужурку полоненого. Лице фельдфебеля зробилося шанобливо-поважним, він розштовхує галасливих камарадів, відтискує їх від льотчика.

— Weg! Weg!

Йому зараз аж жарко, цьому натопаному здоровілові з якоїсь обозної команди. Два роки тинявся по тилових дорогах, забув і мріяти про нагороду, а тут раптом — льотчик, і під тужуркою у нього — Зодота Зірка... Він, фельдфебель, взяв у полон російського аса...

Раптом біля натовпу спиняється штабний автомобіль, закамouflований, смугастий, мов якесь екзотичне створіння з далекого півдня. За ним гальмує другий, теж відкритий, розвалькуватий «опель». З переднього виходять два офіцери. Трохи вражені, усміхнені. Фельдфебель зраділо шарпається до них, очі вибалушуються в напрузі. Гарикнув щось, заляк стовпом.

Один з офіцерів у чорному дощовику, блідолиций, з густим темним дашком брів, іде просто в натовп. Став біля льотчика. Нагнувся. Рука в сірій рукавичці відгорнула полу тужурки, очі зробилися важкими, темними.

Другий офіцер, молоденький і вродливий, туго підперезаний широким ремнем, стоїть оддалік, виставивши вперед блискучого гостроного чобота, ритмічно поляскує ним по асфальту.

— Was ist da los?¹ — питає він чемним юнацьким голосом, і безтурботна усмішка ховається в куточках ніжно-рожевих вуст.

Високий офіцер випростався. Очі ще темні, полискують холодком.

— Diese Idioten haben den letzten Befehle von Schtemmerman vergeßen².

Він зробив крок до фельдфебеля, додавив його кригою своїх очей.

— Du, Mensch, russischer Flieger ist unser Schatz! Ich nehme ihn mit³.

Льотчика обережно кладуть у задне авто, туди ж заштовхують і Зосю. Там кілька солдатів-охоронців. Вони реготливо вітають свою нову попутницю. Зося, нахиливши непокриту голову, тиснеться до сидіння, закладає клубочком болю й безнадії. Посинілі пальці чимдуж притискують відлоги пальта.

Фельдфебель віддано жере очима високе начальство. Він так сподівався на відзнаку!

Посмуговані машини шарпаються з місця. Б'є синім димком. Колеса затанцювали по вибоїстому шосе. Гай-гай! Жодного теплого слова. Кройдонер!.. Брудна лайка розганяє зборище солдатні. Фельдфебель, натягнувши глибше пілотку, чвалає до своєї підводи.

* * *

Майор Блюме був строгим, вольовим службистом. В штабі 11-го армійського корпусу його поважали й боялись. Ад'ютант самого командувача генерала Штемермана вмів пропекти поглядом будь-кого, вмів вительбушити з людини нутро, ввігнати її в сьомий піт. Був ще не старий віком, статурний, розгопистий, з блідим довгастим лицем расового аристократа. Широкі чорні брови завжди таїли в собі грозу.

На одному офіцерському бенкеті генерал Штемерман сказав своєму колезі, командувачу 42-го корпусу

¹ Що там таке?

² Ці ідіоти забули останній наказ Штемермана.

³ Ти, чоловіче, російський льотчик — це наша знахідка! Я забіраю його з собою.

Маттенклоту: «Я маю ад'ютанта, з яким можна дійти до Індії. Справжній лицар арійської вірності». А Блюме, який стояв поруч, дуже знітився з того комплімента і тільки зніяковіло опустив голову. Скупа усмішка за-таїлася в зморшках біля його рота. Знав, що генерал не кривить душею. Він, майор Блюме, справді не жалів для служби ні сил, ні часу, він був військовим механізмом, який ніколи не підводить своїх начальників, і ці свої достоїнства умів високо цінувати.

Втім, Кірш здогадувався, що майор Блюме щось таїть у собі, не такий він і заядлий службист, як могло б здатися з першого погляду. На думку Кірша, майор тямив не лише в тонкощах військової субординації, але й знав дещо з секретів людської психології, знав чимало хитромудрих речей, які допомагали йому утримуватися при високій особі генерала. Чого доброго, через рік-два сам начепить генеральські погони і командуватиме незгірше, ніж Манштейн чи Хубе, мудро командуватиме, зуміє показати росіянам свій справжній військовий талант.

Кірш не вперше зустрічався з майором. Як офіцер зв'язку при штабі 112-го полку, він нерідко відвозив у штаб корпусу секретні донесення майора Гауфа, дуже тішився з таких поїздок, що давали йому певну розрядку після обтяжливого окопного життя; особливо радів нагоді погмоніти з Блюме. Цього ранку майор Блюме сам з'явився до них у полк, розташований в укріпленій смузі вздовж Дніпра¹, разом з Гауфом вони пройшли всю систему траншей понад крутим берегом; майор Блюме уважно обдивився основні опорні пункти, позначив собі щось на карті, щось там уточнив, щось перевірів. Потім був щедрий обід просто неба, біля старенької української хати, в екзотичному затишку, під старою грушею. І під час цього обіду обер-лейтенант Кірш вперше вловив у мові корпусного ад'ютанта якісь приховані їдкі нотки. По обіді Блюме і Кірш блукали по селу і забралися аж на кручу, з якої відкривалася розлога панорама Лівобережжя, широка далечінь, повита голубуватим осіннім маревом.

Блюме, вдивляючись в обрій, над яким розтікалися чорні дими далеких пожеж, зауважив, що там зараз

¹ Мається на увазі так званий «східний вал» або «східний рубіж Тисячолітньої імперії», як називали гітлерівці систему довготривалих укріплень вздовж Дніпра.

проходить фронт і здійснюється тактика «спаленої землі». В голосі його прохопилися озлоблення чи туга; Кірш, зрозумівши його по-своєму, сказав, що тактика «спаленої землі», очевидно, дасть свій ефект; росіяни не зможуть пробитися далі Дніпра, далі оцього нездоланного «східного валу», про який зараз говорить увесь світ, росіянам доведеться пробідувати зиму в безлюдній, мертвій пустелі, і коли наступної весни вони спробують взяти дніпровські bastiони...

— Ви певні, що росіяни чекатимуть наступної весни? — перебив Блюме, і його очі стали відверто глузлиливими. — Ви певні, що Конев і Ватутін тямлять менше у стратегії, ніж генерал Цейтлер? ¹

— Навіщо ж тоді палять українські села, пане майор? На війні все повинно мати якийсь реальний сенс, — щиро дивуючись, заговорив молодий офіцер.

— Тотальна війна не має ніякого сенсу. Ви повинні знати, що таке тотальна війна... — Блюме начебто зірвався на слові, стрельнув очима в бік Кірша, вичікувально помовчав і потім заговорив уже іншим, легко-важно-бравурним тоном: — Ніцше казав: війна є смерть, і той, хто жаліє ворога, не жаліє себе самого.

Кіршеві вчулося в тих словах щось нещире, якась надуманість, і він з відчуттям незрозумілої образи (а може, просто від усвідомлення своєї неспромоги розгадати майора) хмуро втупився в землю. Аж десь за хвилю кинув з колючою перчинкою в голосі:

— Не знаю, що казав Ніцше про війну, і взагалі не терплю його філософських постулатів, пане майор, але ви самі не дуже жалієте себе. Весь корпус знає про скандал Маттенклота і про вашу... ви мені вибачте... як плещуть язиками, рицарську поведінку.

— Рицарську? — весело вигукнув майор. — Мушу вас розчарувати, обер-лейтенанте. Ніякого рицарства з мого боку не було виявлено. Ніскілечки! Та й скандалу, власне, ніякого не було, всього-на-всього дрібненька штабна інтрижка, до якої часом вдаються високоповажні чини для підтримання відповідного бойового настрою. Комусь кортіло підкопатися під старого генерала Маттенклота, цього дивака з манерами берлінської панянки. Ви ж знаєте, що в своїй доброчинності

---

¹ Генерал Цейтлер був на той час начальником імперського генерального штабу і ніс пряму відповідальність за здійснення тактики «спаленої землі».

й старосвітських манерах Маттенклот перевершує навіть мого шефа. Вирішили, що я придатний для інтриг. Але з мене досить російської кампанії. Тим більше, що в душі я теж трішки старомодний і відчуваю слабкість перед нашою милою філістерською минувиною.

— Здається, вам обіцяли посаду начальника оперативного відділу корпусу?

— Якби я згодився підтримати наклеп на старого Маттенклота, мене справді перевели б у штаб 42-го корпусу. Але ж ви забуваєте, любий мій Кірш, що ми живемо не в часи Римської імперії. Я — не Гай Марій, а Маттенклот — не Цецілій Метел¹. Інтриги втратили свій романтичний блиск, від них відгонить смородом. Одне слово... мене цілком задовольняє посада ад'ютанта у генерала Штемермана.

Розмова на дніпровській кручі лишила в душі Кірша гіркуватий присмак невдоволення. Відчував якусь недомовлену правду, що ховалася в словах майора Блюме. Ні, майор Блюме не з простачків. З ним треба триматися обачно. Хтозна, якому богові віддана його душа.

Із 112-го полку майор Блюме виїхав у штаб корпусу разом з Кіршем. Обер-лейтенантові треба було терміново відвезти в оперативний відділ штабу секретний пакет. І ось по дорозі ця незвичайна пригода з російським льотчиком. Що це мало значити? Як мусив Кірш витлумачити собі поведінку майора? Блюме і українська красуня! Нащо він забрав її з собою? Для втіхи? Для прубих сексуальних насолод? Кірш не припускав думки, що інтелігентний, з підкресленими аристократичними манерами корпусний ад'ютант спокуситься на якусь мізерну плотську витівку, уподібниться до тих змужичених солдафонів, які намагалися скрасити своє фронтове животіння пияцтвом і розпустою. А може, Блюме такий самий, як усі інші? Може, його показний аристократизм — тільки машкара, омана?

---

¹ Мабуть, античний світ не знає історії більш брудної, ніж тривала, сповнена жорстокості й лиходійства боротьба за владу римського воєначальника Гая Марія. Вийшовши з селян, доставивши найвищих пошан і могутності, чинив зраду за зрадою, продавав друзів і начальників. Плутарх розповідає, як під час війни Риму з нумідійцями в Північній Африці офіцер римської армії Гай Марій вирішив усунути головнокомандуючого Цецілія Метела і самому стати на чолі війська. Марій користувався будь-яким приводом, щоб очорнити Метела, і, зрештою, добувся жаданої посади. (Від автора).

Черв'як заздрості ворухнувся в грудях обер-лейтенанта, він завовтузився на сидінні, демонстративно випнув груди і міцно стулив коліна. Треба викинути з голови романтичні ілюзії... Сестра пише з Берліна, що її викликано повісткою в дім національної гігієни. Мусить з'явитися туди протягом двох тижнів, в іншому разі їй доведеться відбувати трудову повинність на танковому заводі «Панцир-норд-верк», стати напіврабиною-напівсолдатом... Якщо вона не згодиться на жахливу долю есесівської наложниці, якщо вона не захоче мати в собі плід від випадкового, расово перевіреного бовдура,— вона піде в заводські підземелля, вона понесе свої сухотні легені до гарячих верстатів... Романтика... Арійська чистота...

За машинами гналася осінь. Кушпелила червінцевим листопадом золота слов'янська осінь на горбастих полях таємничого зловісно-нескореного краю. Вкочена ґрунтова дорога, прозорі хмарини в сірому небі... І лист від сестри, лист, що вимагає останнього слова, останньої поради...

— Пане обер-лейтенант,— урвав тяжливі роздуми Кірша майор Блюме,— шлях на Корсунь прямо. Я, на жаль, мушу залишити вас. Мене чекає бригадефюрер Гілле.

— Ви віддасте йому полонених?— злякано вигукнув Кірш.

— Так... можливо...

— Але, пане майор... ця дівчина в руках есесівців... Вибайте, пане майор, я не наважуюсь думати, що ви...— На обличчі Кірша проступило душевне сум'яття. — Ви — благородна людина. Зрештою, є табір полонених...

Блюме поклав на коліно обер-лейтенантові свою важку руку. Подумавши мить, раптом обернувся до нього, уважно глянувши у вічі.

— Ви давно в партії, Кірш?— спитав Блюме уважним, тихим голосом, дивлячись на обер-лейтенанта з якоюсь неясною надією.

— З сорок першого, пане майор. Відколи почався наш переможний похід на Схід...

— А скажіть, Кірш, чи ви поступили б у партію тепер, ось зараз, після того як фюрерові довелося «вирівняти» фронт від Волги до Дніпра?

— В тяжку годину моєї вітчизни...

— Ви досі повторюєте слова свого штурмфюрера з часів гітлерюгенду. Я питаю вас: якби вам довелося зараз вступати...

— Звичайно, пане майор...— Кірш немов спіткнувся, голос його згас, у ньому забриніла болісна непевність. Відвів убік очі.— Я вірю в Тисячолітню імперію. Інакше важко жити, важко боротися.

— Але ви не хочете, щоб я віддав полонених в руки бригадефюрера Гілле?

— Не хочу, пане майор. З чисто людських міркувань... Війна закінчиться, людина лишиться людиною.

— Наївний оптимізм молодості!— важко зітхнув Блюме. Його тугі брови стали ще чорнішими, здавалося, тінь від них пригасила зіркі очі.— Який буде кінець війни, такою буде й людина... Але це вже справа філософів. Я вам обіцяю, Кірш, що бригадефюрер Гілле не дістане втіхи... Але сподіваюсь на вашу дискретність. Зайві розмови... Ви розумієте...

— Пане майор!— аж кинувся вбік усім тілом запальний Кірш.— Клянуся іменем моєї матері!

— Прекрасна клятва, друже мій!

— Нікому жодного слова, пане майор.

— Я вірю вам.

— Спасибі, пане майор.

— За що? За віру?— Знов майорові брови нависли похмурим дашком над пекучими очима.— Зрештою, може, й так... Віра в наш час... Ну що ж, обер-лейтенанте, побачимо. Як казав древній Сааді: слухайте своє серце, воно ніколи не зрадить.

Він торкнув за плече водія. Авто стало. Ззаду верескнули гальма другої машини. Кірш поїде прямо, там, за горбами, вже видніється маленьке древньослов'янське містечко Корсунь; а йому, майорові Блюме,— шлях ліворуч, до грізного есесівського генерала Гілле; шлях через партизанські ліси, через невідомість. І не треба боятися за нього! Нічого страшного. Він, Блюме, справді, поїде без усякої охорони. Водій і він. І надійний, броньований, «опель». І двоє полонених. Хай льотчика перенесуть сюди, на заднє сидіння, фройляйн сяде поруч з ним... Все прекрасно! Тепер в дорогу! Добрий, простодушний Кірш. Він уже стоїть за бортом машини, він уже виструнчився, притиснувши руки до стегон, відвівши, за пруським офіцерським ритуалом, лікті вбік. Адьє, обер-лейтенанте! Пам'ятайте, що треба слухати

тільки своє серце. Сааді був мудрою людиною, його мудрості вистачить на цілий світ.

— Будьте обережні, пане майор!

— Спасибі, Кірш. Тільки це не кращий спосіб врятувати своє життя.

«Опель» майора Блюме повертає ліворуч, до далеких, вкритих багрянистими лісами кряжів. «Опель» Кірша прудко несеться до древнього слов'янського містечка.

Гасають вітри над чорними полями. Небо порожнє, холодне. Осіннє сонце тане в сірій високості.

* * *

За Корсунем горбасті поля розбігалися врізнобіч, і машині враз ніби полегшало. Водій дав газу. Мотор на повну силу захлинувся стрічним вітром. Замиготіли поля, вибалки, обшмугляні дощами й негодою гаї.

Зося сиділа на твердому брезентовому згортку, чула кам'яну втому в усьому тілі, чула розпачливе своє безсилля, чіплялася думкою за якісь хаотичні спогади, щось хотіла з'ясувати для себе, на щось зважитись. Якби генерал Хон, гарний молодцюватий генерал Хон з вусиками-стрілками й зальотницьким блиском в очах, довідався про її нещастя, він оскаженів би з досади. Може, сказати цим німчакам у чорному, що вона, Зося Станова, має надійного покровителя, генерала, що серед корсунського офіцerstва у неї є вірні прихильники, що сам командир есесівської дивізії «Вікінг» бригадефюрер Гіл-ле цілував її руку на одному шумливому вояцькому бенкеті?

Але ж зайве нагадувати їм про Гіл-ле. Вони й так везуть її в дивізію цього пещеного садиста. Зустріч неминуча. І тоді він поцікавиться... Тоді він згадає їхні розмови на бенкеті і її штучний сміх, її миле кокетування з старим генералом Штемерманом...

Зоська, Зоська, що сталося з тобою? Лютчик біля розбитої машини... сльози під тремтливими віями... Жаль до нього погубив тебе... Веселий, стрункий генерал Хон казав, що ти — «велике українське диво», «скіфська красуня», він казав, що ти гідна кращих європейських театрів. А ти виявилася неспроможною зламати свій біль. Ти піддалася почуттям жалості й відчаю. І за це понесеш тяжку спокуту.

Роздоріжжя. Колія зміїться межигір'ям. Ліс наповзає з обох боків. Десь праворуч пішов шлях до Городища. Там — Гіллі. Але вони їдуть прямо, вони забираються все далі в лісові хащі. Далі, далі, далі.

Водій чимдуж гонить своє броньоване авто. Високий німець щось говорить йому голосно, показує на дерева, начебто упізнав давно знайомі місця.

Колеса підскакують на коріняччі, машину трусить, наче решето, льотчик, схопившись за груди, зойкає болісно, ось-ось зсунеться з сидіння. І тут Зося бачить, як майор зиркає через плече, схиляється до водія і щось йому наказує. І одразу ж водій стишує хід. Зося, пильно стежачи за ним, вловлює на його рожевоощокому обличчі вираз напруженого зусилля. Зося бачить його зосереджене лице, його великі, дужі руки, що так пильно, так старанно виводять автомобіль з ямок, від корча до корча.

Цей вираз його, ці його сильні, обережні руки згойднули в Зосиній душі щось неймовірне, неясне, про що досі не могла й думати. Дивний німець з напруженим поглядом, дивна дорога серед глухомані, серед безлюдних лісовищ. Тут навкіль не було жодного німецького поста, хіба що випадкові поліцейські дозори зазирали іноді в лісові хутори. Подумала: «Не бояться. Наче навмисне забираються подалі. Шукають когось».

Високий німець озирається, дуже уважно й прискіпливо дивиться навкруги. Потім кладе руку водієві на плече. Той зиркає на нього коротко, розуміюче. Виснули гальма. Колеса побігли по обніжку, мотор зачохкотів і змовк.

Зося перелякано тулиться до льотчика. В грудях — холод, порожнеча. Млосний страх слабить тіло. Вона бачить оголені груди льотчика і мимоволі закриває їх руками. Про нього думає, за нього потерпає. Що вони хочуть робити? Люди, рятуйте!..

Мабуть, льотчик очунав у цю мить. Спершись на лікоть, через силу підвів голову (був без шолома, світлочубий, хлоп'якуватий), озирнувся навкруги. Не бачив німців, бачив тільки небо, чисте, близьке, віддане.

І тут угледів високу тулію майорового кашкета. В його очах війнуло смертним відчаєм.

Кашкет наближається. Майор Блюме відчиняє задні дверцята і трохи урочисто проголошує:

— Не бійтеся... Товариш... фройляйн... ви залишитесь тут. Ми помогаль, як можна.— Ляскає по плечу водія.— Мій камарад теж помогаль. «Фрайє Дойчланд», Москва... Майн камарад... Ми просимо вас шукать свой товариш...

Тим часом водій уже взявся до діла. Кумедно рахуючи, гріб листя й глицю, мостив льотчику якусь подобу лісового лігвища. Був такий запопадливий у своєму засмальцьованому френчі і старенькій пілотці.

Льотчика переносять усі разом. Зося підтримує йому голову і зазирає у вічі з тихим подивом, наче хоче сказати: я й сама цьому не вірю! Водій стає на коліна і ще раз розрівнює листя, потім, мов малу дитину, вкладає на них пораненого.

Блюме широким кроком іде до машини. Відкрив дверцята, сів, на мить задумався, щось прикидає, зважує. Ага, мабуть, не все зроблено... Вийняв з нагрудної кишені папірець, став щось писати, довго-довго, насуплений, відсутній. Перечитав уважно кожне слово. Наморщив чоло.

— Курт! — показав товстощокому папірець. Той зраділо закивав головою. Обое засміялися, тихо й вдоволено.

Знову стукають дверцята. Майор бере Зосю за лікоть, подає їй папірець, шелестливий, гладенький, на міцному, як картон, папері. Великий штамп з гербом вермахту чорніє у верхньому кутку. Це документ... Фройляйн може знову зустріти німців... Але тільки в крайньому разі!.. Фройляйн розуміє, які можуть бути наслідки... На жаль, зараз не час для розмов. Головне, що вони — друзі, вони — спільники.

Потім він схилився над льотчиком, хотів, мабуть, щось сказати, але тільки прикусив губу, замислився на хвилику, раптом дістав з кобури маленький «вальтер» і поклав біля голови Задеснянського. Дістав ще дві обойми і теж поклав на землю. Латунний патрон сяяв золотом.

Йому хотілось іще щось зробити, був у нерішучості, дивився на золотий блиск патрона, що визирав з обойми, і мовби перевалював у голові важкенькі думки. З-під плаща визирав рицарський хрест: саме золото й брильянти, розкішна оздоба, ознака могутності й влади.

Не сказав нічого. Пішов до машини. Відкрив дверцята і знеможено впав на сидіння.

Зося дивилась на пістолет. Синювата сталь гіпно-тично вбирала її погляд. Усе це здавалося якимось маренням, вона боялася ворухнутись, боялася, що химерна картина розвіється і знову буде відчай та безнадія.

— Девочка! Комен зі гер! — покликав її повнолиций водій. Він стояв біля машини, тихо перешіптуючись з майором. Коли Зося підійшла, дружньо й просто поклав їй на плече руку. — Майор Блюме, — кинув веселим оком на офіцера, — товариш Блюме! Ми хочемо бачити вас, фройляйн. Ферштанден?.. Ви приходив до нас Корсунь, ад'ютант байм генераль Штемерман!..

І для бадьорості ще раз поляскав Зосю по плечу м'язистою великою рукою.

— Я буду ждати вас, — тихо сказав майор Блюме.

Водій дістав з-під сидіння велику бляшану коробку, висипав перед Зосею купу консервних банок, галетів. Посмішка до вух, зуби сяють, як у хлопчика.

— Ауф відерзеен, девочка! Рот фронт!..

І сів у машину, широкозадий, розвалькуватий, в довгій заношеній шинелі.

Ревнув мотор. Брудний камуфляж бортів поплив між деревами.

Льотчик кволо повертає до Зосі голову.

— Рот фронт, девочка! — стискує кулак. Йому хочеться сказати ще щось тепле, жартівливе, але сили покидають його, і він, посміхнувшись, опускає повіки.

* * *

Зажурі не писали від самого початку війни. Писать було нікому, та й не час. Листи шукали щасливіших. Зажура не вважав себе таким і тому не дуже тішився, коли в палату заходила старша сестра із свіжою поштою.

Але одного ранку вона сказала з порога:

— Чорнявенький іще спить?.. Ось покладіть йому записку, щоб не дуже журився.

Молодий борець на милицях узяв у неї дивне послання і закульгав до Зажуриноного ліжка.

— Чуеш, чорнявенький? Підйом! Кричи «ура»!

Зажура сонливо ворухнув головою. Він не вірив у чудеса і не любив, коли його брали на сміх. Від кого б

мав бути лист? Нісенітниця! Боець на милицях вперто стояв біля постелі, тримаючи складений удвоє папірець.

— Значить, не вам?..

Милиці нетерпляче постукували об залізне ліжко. З-під заяложеного сірого халата виглядали гострі кліючі.

Тоді Зажура, зовсім очунявши зі сну, взяв папірець, підвівся на лікоть і прочитав своє прізвище. Щось тенькнуло в прудях. Очі поширшали, в них прокинулася цікавість.

— Спасибі!.. — сказав ніяково пораненому. — Це справді мені.

Поранений на милицях відійшов до вікна. Йому так кортіло почути, що там у записці.

— Від кого? — не втримався нарешті.

Зажура швидко підвівся, натягнув халат. Якби він сам знав, від кого! Здрігнувши плечима, подумав мить, потім якимось вибачливо усміхнувся до пораненого і майже бігцем подався по коридору до виходу.

Записка кликала його на побачення. Невідома записка від невідомого відвідувача. Він міцно тримав її в руці. «Вийди, Максиме». Ну, ось він і вийшов. Ось він у просторому холі. Колись, за мирних часів, тут гула шкільна малеча, зараз в усьому вчувалася сумовита суворість госпітального життя: носилки під дерев'яним бар'єром гардеробу, санітар з кошиком загнаних бинтів, несвіжих халатів, запах йодоформу...

Зажура дістав цигарки, викресав з запальнички вогонь.

І раптом:

— То ж він, товаришу генерал!

Зажура одразу збагнув, що це до нього. Вражено заціпенів. Перед ним стояв дядько у військовому кошушку з червоною партизанською стрічкою на шапці, поряд — високий, теж у кошушку, генерал.

Партизан дивився на Зажуру і, здавалося, не впізнавав його. Зажура теж намагався з болісною напругою згадати дядька.

— Отакий ти, Максиме... Довоювався, значить! — видавив з себе невесело партизан.

— Точно! Капітан Максим Захарович Зажура. — І зненацька наче йому хто підказав, наче хто прошепотів йому на вухо: він, він, він!

Тоді, забувши про присутність генерала, Зажура пра-

вою непораненою рукою міцно обняв дядька за шию і гаряче поцілував його в уста.

— Андрію Севериновичу!.. Як ви сюди потрапили?

— Дякуй товаришу генералу,— сказав статечний партизан і став розгляджувати після жаркого поцілунку свої сивиною приморожені вуси. Обернувся до генерала.— Оце ж він і є, наймолодший Зажура. Точно ви вгадали — саме він.

— Бачу: він,— повторив тихо й врочисто генерал.

Знову зішлись на перенісші густі Зажурині брови. І тоді генерал поривчасто обійняв Зажуру і притиснув його до грудей.

Генерал був давнім приятелем Зажуриноного батька. Ще в громадянську збратаła їх доля бойовим побратимством. На довгі роки світло тієї дружби розпромінилося. І ось — наче спалах гарячий з минулого — син Захарів, уже й сам командир, змужнів, у ранах і смуткові стоїть перед генералом.

Дивізія генералова йшла по Корсунщині. Полки її десь там поспішають слідом за танковими з'єднаннями, щоб стати фронтом на північ, впаятися у вогнистий ланцюг, який невмолимим зашморгом затягує ворожі сили на древніх корсунських землях.

Доки дивізія займала визначені їй рубежі, генерал на танку виїхав за викликом у штаб армії. Одразу ж мав знову повертатися у вир боїв. І раптом... почув знайоме прізвище: Зажура!

Власне, почалося все з розмови, з коротенької балачки перед дверима до кімнати командувача. Літній, поцивільному млявий, сонькуватий начальник госпіталю скаржився комдиву, скільки має прикрості з видужуючими бійцями й офіцерами, які рвуться в свої частини. Особливо впікся воєнлікарю один, родом з цих країв, з Правобережжя, капітан Зажура. Не людина, а шмат нервів, тільки тримай його в руках, тільки наглядай за ним, бо й у самій білизні вислизне з лазарету. При розмові був присутній партизанський командир Плужник. І комдив, і Плужник тієї ж миті здогадалися, що отой шмат нервів — не інакше як син їхнього спільного знайомого із Ставків — Захара Сергійовича.

— Отак і завітали, товаришу капітан,— підсумував свою розповідь Плужник, розправляючи при цьому, за військовою звичкою, складки кошушка. Туго перетягнутий пояс перехоплював йому подих, але старий, либонь,

вважав себе ще здатним на те, щоб терпіти деякі прикраси від обмундирування заради бойового вигляду.— Оце я з лісу вчора вийшов. Хлопці мої ще там, за лінією фронту, а мене в штаб викликано. Тепер прямо в Ставки! Чув, що у нас робиться? Оточуємо німця, робимо йому український Сталінград. Перший Український фронт з півночі, а Другий — наш, значить,— звідси, з півдня, від Кіровограда. Тут Конев діє. Ох і сили пустив! У Звенигородці його танкісти вчора з'єдналися з танкістами Ватутіна.— Плужник обхопив уявного ворога, жест був промовистий і виразний.— А німці давай на поміч своїм. Цілий танковий корпус перекинули від Кіровограда.

— Два корпуси,— коректно поправив генерал.

— Може, й два. Там танків було як сарани. Пустив їх німець прямо на Капітонівку. Ми в лісі стояли. Страшний бій почався. Танки на танки. Наші їх прямою наводкою, а вони йдуть. У громадянську так ходили пси, біляки. Наші артилерійські системи їх січуть, а вони пхаються. Цілі поля там набито залізного брухту. І таки пробили собі дірку.

— Нашу оборону пробили?

— Пройшли, сволочі! — Плужник витримав риторичну паузу, сховав під вусом загадкову посмішку, краплинка сміху перескочила в червонясті втомлені очі.— Пройшли, тільки собі на загибель. Один їхній полк проскочив. А наші танкісти під зад йому — хлоп! І відрізали. І отой полк так любісінько і влетів у котел. Нема повороту до своїх! — Старий здоволено солідністю береться обіруч за пояс, відтягує його чимдуж, вуси його знову тамують сміх.— Товариш Конев їх не випустить. Як ви гадаєте, товаришу генерал? Каюк їм тут, правда?

— Для того ж і посилає нас сюди командувач фронту, щоб не випустити,— строго сказав комдив.

— Ну й правильно. Не випускати, давить їх треба.— Очі старого позлішали.— Попив з нас німець крові! Тепер хай держить одвіт. І за наше село, і за землю нашу... Дивізія товариша генерала наступає через Ставки. Скоро буде там.

— Доповіли мені, що вже там,— сказав генерал.— Один полк займає у Ставках оборону.

— Чуєш, Максиме? — схопився партизан, виставивши вперед брунатне, на зимових стужах обпалене лице.— Вільні вже наші Ставки. Чуєш? Кінець окупації!

Він усе те чув: що вільні, що вже там наші, що тепер можна повертатися в рідну домівку, як повертався він колись до війни з Харкова на літні канікули.

Тоді йому завжди не таланило. Чи підвечір приїде, чи з ранкового поїзда добирається — вдома ні душі! Двері на защіпці, шукай ключа в умовному місці над одвірком, сам заходь до прохолодної, міцними трав'янистими запахами напоєної світлиці, де комод високий, а на стіні над комодом — розсип фотографій в рамцях і без рамок, і улюблений мамин фікус у кутку, і піч на півхати, тепла, мовби дрімотою повита.

Перший день війни застав його у Москві, після закордонного відраджання, в просторому готельному номері. Саме вкладав у чекодає речі, збираючись їхати додому, а з репродуктора раптом пролунало оте найстрашніше слово: війна! І він, у лейтенантській гімнастюрці, темноокий, засмаглий, швиргонув чекодана кудись у куток. Згадалися йому світлиця з фікусом і велика тепла піч на півхати. І стало образливо, і досадно, і сумно.

В номер зайшов його товариш, теж червоний командир. Сказав, що його викликають у Наркомат оборони, начебто пошлють знову кудись за кордон, може, тепер аж в Америку, а він вирішив нікуди не їхати, буде просити, щоб відкомандирували в діючу армію, щоб дали змогу бити фашистів власними руками.

— Даремно! — сказав Зажура з легкою заздрістю в голосі. — Війну за місяць кінчимо, а такої мандрівочки не скоро дочекаєшся. Поїхати в Штати! Я б не відмовився.

— Що ж ти будеш робити через місяць? — спитав його товариш.

— Поїду купатися в село. Дружина в мене там. Вередуха! І брат із Харкова приїде... Старий агроном працює в колгоспі. Ідилія! Після фінської думав поїхати — послали у Францію. А тепер не вийде. Людина має право на відпочинок! І на маленький шматочок особистого щастя!

Скільки часу, скільки тих місяців відтоді сплигло... Аж на третє літо повертається додому. Власне, й не додому... Він глянув на ліву руку і гостріше відчув бинти, що перетягували плече.

Пронизливим протягом віяло від дверей — саме вносили поранених. Плужник переказував якісь сільські

новини (лице добродушне, по-хазяйськи зосереджене!), генерал привітно усміхався до нього, а Зажура відчував, як він уже немов стає іншим, немов легшає, тане на крижаному протязі, і загоюються його рани, і все навколо стає колишнім, безтурботно-милим, і зараз так просто побачити рідні Ставки. Зовсім просто: вийти за двері і...

— Ех, а додому ж рукою подати...

— А воно як кому,— сказав лукаво партизанський командир.— Можна й два дні тюпачити, а товариш генерал на танку за одним махом туди долетить. Що, додому тягне? Чи, може, хочеш кому звісточку переказати?

— Додому не пустять,— враз похмурнів поранений.— Ви вже там за мене відгуляйте. Скажете батькові: не виходить ніяк... дорога не випадає...

Не міг кривити душею, не хотів прикидатися перед старшими товаришами, вдаючи із себе безтурботного воюку, збайдужілого до рідної домівки, до землі, освяченої споминами дитинства. Весь вид його виказував, як хочеться вирватися з пут умовностей, бодай на день-два звільнитися з оцієї госпітальної хламиди, завітати до Ставок.

Мабуть, і генерал, і Плужник зрозуміли молодого капітана. Воєнлікар перед тим сказав їм, що офіцера неабияк зачепило осколком міни, але ж ось стоїть він перед ними, і начебто нічого страшного немає. Може, й справді загоїлось? Може, воєнлікар перебільшує?.. Плужник навіть обмацав Зажурі забинтовану шию, уважно обдивився його з ніг до голови... Ну, що ж, повірити доведеться хлопцеві. І добряче попросити товариша воєнлікаря. Звичайно, за одної умови: якщо капітан пообіцяє провести місяць з батьками і там, у селі, долікує свої рани, поверне собі колишню міць.

— Непогана ідея,— сказав генерал.

— Блискуча ідея, товаришу генерал! — вигукнув Плужник.

А Зажура примружив очі і посміхнувся. Поїде до матері!.. Ранкова тиша... Білий сніг у саду... Чорні підталини на ставках... І він, Максим, у шинелі наопашки, блука в березі, шукає стежки свого дитинства... І видивляється по той бік стрункеньку постать...

Знову крижиною кольнуло в серці. Запекло дужче, розіллалося холодним болем... Викреслив її з думки,

зненавидів, прокляв, а ось знову терзала його уяву і знову була тою давньою, бажаною, незабутньою.

У тридцять дев'ятому приїхала до нього в Харків з села (він уже вчився на третьому курсі університету): «Ти просив приїхати — приїхала. Але житимемо просто так. Не хочу одружуватися». І тоді він зняв кімнатку, маленьку комірчину біля Сумського базару, і місяць вона спала на його руці («Терпіти не можу подушок!»), місяць щиросердно, не жаліючи сил, клопоталася по дому, бігала в крамниці, вистоювала в чергах, а в очах її усе щось ніби тужавіло, твердло, глибшала пуста.

Потім мати Максимова із Ставків приїхала погостювати, і тоді ще дужче Зосині очі спорожніли, ще мовчкватішою зробилася, почалися чвари в домі, невесело стало, незатишно. Якось, повернувшись з інституту, він почув запальну розмову. Десь на кухні мати докоряла Зосі:

— Та він же хлоп'я ще зовсім! Вчиться тільки почав, а ти йому на шию виснеш.

— Не я висну,— злісно відрубала Зося.— Він мене сюди виманив. Жити не давав своїм коханням.

— Зося, будь розумною, півсела за тобою чманіє, нащо тобі ще мій Максим? Вертайся до батька, не за-в'язуй хлопцеві білого світу. Якщо кохаєтесь, твоїм лишиться.

Зося розридалася, вибігла в коридор. Побачивши Максима, мовби аж жажнулася його. Обійшла бридливо боком, важка й відчужена. Ні словом не озвалася за весь вечір. А вранці, коли він був на заняттях, вибралась. Тільки й лишилася записка на столі: «Не знаю, чи люблю. Але так не можу! Пробач! Твоя навіки. Зося».

Про який вік думала? До яких часів адресувала його, пишучи оті горьовиті слова? Може, сподівалася жити вдруге?

Зажура з осмutoю глянув Плужнику в лице:

— Як там... Зося?

Партизан звів брови, щось ніби прикинув у думці. Щось його ніби стримувало. Врешті, ще більше насупившись, твердо глянув у вічі Зажури.

— Жива й здорова твоя Зоська.— Подумав хвилюку і додав якось невиразно:— Усе в порядку!

Генерал глянув на годинник. Зажура перехопив його погляд. Час квапив. Треба щось вирішувати; госпіталь

чи батьківський дім. Генерал, нарешті відважившись, узяв Зажуру за лікоть.

— Гаразд, відвезу на танку в село. Ходімо до начальника госпіталю... Але умова лишається умовою: місяць ні кроку з хати! Бо знаю вашого брата... Тільки шинель одягнув — і вже йому давай роту!

Зажура думав не про роту.

— Спасибі, товаришу генерал. Якщо відпустять... з радістю...

Крижинка давила в серці. З дверей тягло протягом, різким і холодним.

* * *

Гімнастюрка була старенька, з чужого плеча, пахла дешевим милом. Згадалася Зажурі власна гімнастюрка з добротного офіцерського матеріалу — всю її залляло кров'ю, і вже, мабуть, ніхто її не носитиме.

Сивоголова сестра-хазяйка прискіпливо оглянула його, розважно похитала головою. Скількох вона отак випроводила в дорогу! Хто живий, а кому вже й ніякої гімнастюрки не треба. Боронь їх боже!

Зажурі не терпілося. Припасовував, підтягував на собі все, постукував чобітьми об підлогу і відчував, як у грудях твердне впевненість. Біль у плечі?.. То минеться... Жаль тільки, ліва рука наче не своя. Та нічого! Попереду цілий місяць. Місяць вдома, місяць відпочивати!.. Батько, мати і, звичайно ж, вона, його непосидюча, запальна кокетуха Зоська. Як зустрінуться вони після стількох років розлуки? Чи не забула вона оте напівглузливе, напіврозпачливе: «Твоя навіки»?

Ще в школі, десь у сьомому чи восьмому класі, зав'язалась між ними дружба. Разом уроки робили, разом на луг чи до коваля Пригари бігали, майстрували в нього вітряний двигунець, і ще їздили в Корсунь дивитись на нову електростанцію, що розкинулась величною греблею, вся в пніястому шумовинні, від князівського палацу аж ген під гору...

Зося була трохи молодша за Максима, і, може, через те товаришували вони по-простому, дарма що хлопець та дівчина, він ніби й за рівну її собі не вважав, і не хотів помічати, яка вона вродлива, і як з кожним роком вродливішає, як хлопці із старших класів задрісно позирають на їхнє товаришування. Не стямив-

ся, як Зоська вперше без нього, з подружками, побігла в клуб на танці і відтак уже ходила туди щосуботи, почала чепуритися, завела шовкове платтячко, фільдеперсові панчішки....

Якось зібралися всі гуртом в ліс по шишки. Старший брат Павло, і мати теж. Максим з кошиком загубився в гушавині. Коли чує — хрусь! Стоїть перед ним, наче вимріяна, Зося, довгокоса, в спідничці короткій, ноги засмаглі, стоїть з мішечком і лагідно, лукавенько позирає на нього. Може, й давно позирає, а він тільки зараз схаменувся. Радий був утекти. Серце тріпнулося і наче завмерло. Він поздоровкався насуплено, свого голосу не впізнавши. А вона, задерика, підкликає його до себе, просить піддати мішечок. Там і піддавать нічого було, але ж просить, так просить, ніби аж знущається: «Боїшся? Ось підійди!.. Я не кусюча...» Тоді підійшов до неї, взяв той мішечок, поклав його на землю, сів на нього і поруч посадовив Зоську. Звідки й сміливості стільки взялося? Гупало в грудях серце, паленіли щокни, але тримав її за плечі, відчував зачаєну силу її тіла, тремтливу її ніжність, і все дужче й дужче притискав до себе. Раптом вона різко обернулася, поцілувала його в губи коротким, сухим поцілунком, потім відштовхнула і зникла за кущами...

Опісля, навіть коли вже стали близькими, найбільше насолоди мав від розкошування отим спогадом, від згадки про перший жагучий смак Зосьчиних губ. Які вони зараз, ті губи! Чи зберегли йому вірність? Чи лишилися такими ж непіддатливими, прагнучими й вічно невситимими?..

Сестра-хазяйка оглядала його здалік, наче рідного сина випроводжала в дорогу.

— Ти про кого думав зараз? — спитала вимогливо. — Мабуть, матір згадалась? Отак воно завжди: поки в хаті, то на рідну неньку не дуже зважаєш, а як перетре тобі шию шинелею, зразу маминої ласки закортить.

— Та я... — спробував виправдатися Зажура. Але сестра не дала йому говорити.

— Усі ви однакові! І рядові, і капітани. Мій Павлушка як пішов солдатом, так ні звістки...

— Глядіть, генералом повернеться, — сказав Зажура.

— Уже на повертали. У нас в селі шістьом похорону дали. — Жінка відігнала від себе смуток, і тільки

в зіницях її притаїлися крапельки туги.— Чула, ви в Ставки їдете. Слава богу, там усе добре. Село ціле, непопалене. Сусідка ходила в окупацію до куми, каже, народ дружний, вистояли. Навіть у Германію не дуже брали їх, бо всі, значить, разом не далися фашистові.

— Спасибі за добре слово! — сказав Зажура.

— Ходіть, ходіть! Тобі спасибі!.. Ви ондечки кров за нас пролляли, тепер вам і почот, і хай мати ваша возрадується, що такого має сина.

У вестибюлі стояли хлопці з палати, вийшли попроситися. Зажура глянув на сходи і побачив угорі огрядну постать начальника госпіталю. Визирнув і сховався, старенький, жалісливий їхній ескулап.

З рипом відчинилися парадні двері, санітари внесли тяжкопораненого. На ношах мірно погойдувалась забинтована голова. «Одні звідси, інші — сюди, — подумав Зажура, і йому зробилося ніяково за свій святковий настрій. — Нічого! Скоро і я полізу в ті жорна».

Поранений на милицях простягнув йому пачку цигарок. Зажура бездумно взяв пачку, засунув її в кишеню шинелі.

— Ну, хлопці, щоб нам тут не бачитись!

Підсіпнув плечем «сидора» і рушив до дверей.

* * *

Генерал Конев прибув на командний пункт танкової армії до генерала Ротмістрова. Глибокі траншеї на пагорбі, бліндаж з перекриттям у кілька накатів, озлизлі стіни, глина чавкотить під ногами. Шинель у Конєва набрякла водою, холодний шорсткий комір ріже шию. Ротмістров схилювся до стереотруби, довго видивляється щось удалині; нарешті випростався, стривожений, якийсь непевний в собі, зустрівся поглядом з очима Конєва.

— Думаю, німець буде знову атакувати, Іване Степановичу.

— Мало їм?

Конєв взявся обіруч за стереотрубу, повів її по обрію. В примружених очах — краплинки блакиті. Тільки не сонячна вона, не безхмарна, і брови насуплені важко. В окулярах видно чорні поля, хвилясту лінію горизонту. Десь між пагорбами вкрапилися німецькі

танки. Закамуфльовані по-зимовому, вони різко виділяються на тлі відталеної землі.

— Павле Олексійовичу, — заговорив Конев, продовжуючи спостерігати за полем бою, — мені здається, що вони занадто далеко відійшли, це вже не перегрупування, а відступ. — Конев розправив плечі, усміхнувся до Ротмістрова стомленою, доброю усмішкою. — Ось побачите, тут уже не підуть. Інше місце шукатимуть.

— Якщо ви кажете: не підуть — значить, не підуть, — відмігся похмурим жартом командарм 5-ї гвардійської. — Ви ж наперед умієте вгадувати події.

— Не я їх вгадав, Павле Олексійовичу, а ви. Ваші хлопці. Генералу Полозкову скажіть спасибі. — Конев ще раз, наче хотів пересвідчитися в правильності свого висновку, повів стереотрубою по далеких горбах. — Точно, відходять. І Полозков їх тисне. А де пса вдасть, він туди вдруге не лізе.

Так, німецькі танки зникали за обрієм, розтікалися по улоговинах. Добре дали їм гвардійці Ротмістрова! Димів, димів по полю — не перелічити. І це ж не тільки тут, під Капітонівкою. Це й під Толмачом, і під Ризіно. Немов розгорталася перед Коневим вся земля корсунська, а за нею всі фронти, уся задимлена війною Вітчизна.

Конев знав, що удар німців під Капітонівкою — не останній. Не можуть вони змиритися з тим, щоб їхня майже стотисячна армія, потрапивши в оточення, лишилася там назавжди, зазнала долі горезвісних гренадерів Паулюса. Становище фашистської Німеччини критичне. Поразка за поразкою. Фронт поволі підповзав до імперських кордонів.

Командувач гвардійської танкової армії походить по окопчику КП.

— Що ж, Іване Степановичу, — підвів погляд на Конєва, — початок непоганий, а там уже хай і не сунуться. І час, мабуть, нам за фронтом. Бо мої хлопці й по грязючі темп витримують.

Темп у 5-ї гвардійської справді надійний. Байдуже, чи сльота, чи завія. Це ж вона, 5-а танкова, билася нещодавно під Кіровоградом. По розталих, зігрітих першим провесняним сонцем полях вирвалася аж ген на шосе, західніше великого степового міста, відрізала відступ чималій групі ворожих військ, обкільцювала їх там броньованим обручем. І потрощила б оточених, якби ж

разом з радянськими танками встигали по непролазних багнищах і піхотинці. На жаль, без стрілецьких частин танкістам було не під силу утримати ошалілих від страху тевтонів. І хоч під Лелеківкою покладено їх було сотнями й тисячами, деяким дивізіям противника вдалося вискочити з пастки.

Отоді саме і надійшов наказ Конєва: гвардійській танковій перебазуватися на північ. Починається операція значиміша, готується удар далекосяжний і несхибний.

Щоб ввести німців в оману, не дати їм змоги розгадати стратегічний задум Ставки, Конєв продовжував силами окремих корпусів імітувати під Кіровоградом наступальні дії. Радіостанції без упину передавали в ефір інструкції по підготовці начебто нового «удару» вслід відступаючій кіровоградській групі Манштейна. Замість танків, які за кілька ночей пересунулися на праве крило фронту, умільцями-саперами було набудовано чимало нової макетної «техніки». Всі передислокації провадилися за найсуворішої таємниці, швидко й оперативно. І коли 24 січня почався стрімкий прорив наших військ до Звенигородки, генерал-фельдмаршал Манштейн був ошелешений цією подією. Кажуть, що в колі своїх підлеглих він з відчаєм повторив фразу римського імператора Августа: «О Варус, Варус, де мої легіони!»

Танкова армія Ротмістрова здійснювала найважчий, найвідповідальніший маневр — не встряваючи у бої за окремі населені пункти, вона пронеслась по тилах ворога, відтягла війська Штемермана від головних німецьких сил і разом з танкістами Другого Українського фронту утворила той зовнішній бар'єр, об який мали розбитися всі спроби гітлерівців деблокувати оточені під Корсунем дивізії.

І вона, гвардійська, непереможна, прийняла на себе перші фашистські удари ззовні. І разом з нею прийняли цей удар славні кавалеристи генерала Селіванова, невтомні піхотинці генерала Смирнова.

Але одна річ — ввійти в прорив і зовсім інша — розвинути прорив на всю його оперативну глибину, довести до кінця задум, відгородити Штемермана від Манштейна. Тут починалося найважче.

В Берліні вдарили на сполох. Із ставки фюрера полетіли суворі накази, застереження. Манштейну, командувачу німецької групи «Південь», повелівалось негайно закрити прорив, відсікти зухвалі радянські дивізії, зрі-

зати їх під корінь, оточити тих, що вже вийшли на оперативний простір німецьких тилів, і зробити їм, так би мовити, зустрічні «Канни»¹.

Гітлер не припускав думки про відступ, не хотів і чути про виведення своїх армій з корсунського мішка. Ще стояли його дивізії на Дніпрі. Ще біля Канева, бодай тут, бодай на оцьому коротенькому відтинку, вони продовжували обороняти свій міфічний «східний вал», і берлінська радіостанція ще мала змогу галасувати на весь світ про незламну стійкість нібелунгів на берегах великої слов'янської річки.

Правда, німецькі генерали, які на власній шкурі дедалі дошкульніше відчували міць радянських ударів, були б і не від того, аби зробити ще одне таке «вирівнювання», простіше кажучи, заздалегідь, доки не трапилось лихо, покинути Канівсько-Корсунський виступ. Рятуватися треба і якомога швидше рятуватися, а не бавитися політичними ілюзіями,— так гадали і генерал Маттенклот, командувач 42-го німецького корпусу, і генерал Штемерман, командувач 11-го корпусу. Їм уже добре проясніло в очах, вони передчували, до чого йдеться. І не лише передчували, а й намагалися якось зарадити біді.

За старшого в корсунськiм «апендиксі» (самі німці так його охрестили!) був Маттенклот, діловий і, мабуть, найтяжковитіший з усіх тамтешніх генералів. Він перший і вдарив на сполох. Звернувся до Манштейна. Телеграфував у Берлін, до Йодля. Висував досить розумні аргументи. Росіяни, мовляв, готуються, вони не можуть залишити нам стратегічний плацдарм, що виступає далеко на схід. Доки не пізно, доки ще є час...

Але Берлін стояв на своєму. І вірнопідданий генерал-фельдмаршал Манштейн похмуро тримався однієї лінії: ні кроку назад! Втративши Волгу, німці мусять відстояти бодай Дніпро. Вони лишаться тут навечно. Імперія не може позбутися життєво необхідного їй простору. Примара другого Сталінграда? Нічого подібного!

¹ Біля містечка Канни в південно-східній Італії в 216 році до нашої ери під час Другої Пунічної війни карфагенський полководець Ганнібал вщент розгромив оточені римські армії Емілія і Варона. Карфагенян було 50 тисяч, римлян — 86 тисяч. Ганнібал переміг завдяки блискучому тактичному маневру: він поставив на флангах своєї піхоти відірні кішотні частини, які й здійснили оточення римських легіонів. Слово «Канни» увійшло в історію як символ повного оточення й знищення ворожих армій. (Від автора).

Неподалік від Кіровограда й Умані розташовані надійні резерви групи «Південь», першокласні танкові корпуси, які в разі чого будуть кинуті проти радянських військ. Війська Маттенклота й Штемермана займають позиції на нерівній місцевості, де можна битися за кожний вираок і за кожне село. Тому ніякого відступу! Панічні настрої — зрада фюреру!

Генерал Маттенклот, у глибокому розпачі, ще не втративши надії на розумний поворот справи, гайнув у ставку Манштейна, довго там умовляв, доводив невмолиму, страшну правду, доводив те, що фельдмаршалові й без нього було зрозуміло. Зрештою і фельдмаршал схилився на його бік та, розтривожений, метнувся ще вище, в Берлін. Але з поїздки його нічого не вийшло, і з імперської столиці невдовзі надійшла скупа телеграма: «Російське просування на флангах є випадковим. Стратегічна мета групи «Південь» на найближчі місяці — оволодіння Кіровоградом, Нікополем і Кривим Ро-гом».

І ні слова про корсунський «апендикс». Німеччині, мовляв, не до дріб'язкових справ. Клопотання Манштейна не лише були відкинуті, а й кваліфіковані як панічні та не гідні його високого маршальського звання. Незабаром і Маттенклота відкликали в Берлін, зняли з посади. Загальне керівництво військами Корсунь-Шевченківської групи перейшло до генерала Штемермана. «Вам вірить фюрер, і Німеччина жде від вас подвигу», — сказав Манштейн старому вояці. Відтак доля німецьких дивізій мала вирішуватись зброєю.

І ось почалися події найтрагічніші, події, в яких фанатизм межував з безумством і безумство нерідко нагадувало відчай смертників. 24 січня заgrimіли шквальні удари радянської артилерії на півдні, 26 січня, наче відлуння їхнє, відгукнулися артилерійські громи на півночі... 27 січня оточення стає фактом... 27-го увечері генерал піхоти Вільгельм Штемерман, охоплений трагічним передчуттям загибелі, благає у фюрера згоди на вихід... 27 січня, пізно вночі, ставка фюрера забороняє спробу виходу... 29 січня Манштейн з власної ініціативи посилає Штемерману наказ: «Передаю ініціативу в ваші руки». Тобто рятуйтесь, як можете.

Трагедія насувалась невмолимо, їй уже не можна було запобігти. Трагедія, яка через двадцять днів закінчиться загибеллю шістдесяти тисяч німецьких солдатів,

А зараз ще є крихітка надії. Є навіть віра, сподіванка. Фельдмаршал не зрадить своєму слову. Їх визволять, і цей корсунський виступ обернеться на велетенський плацдарм майбутнього німецького наступу.

28 січня це почалося. Власне, ще вчора 27-го. Танкові лави, підтягнуті з півдня, ударили на Капітонівку, в саму основу радянського прориву. Десятки, сотні розкарячкуватих машин по грузьких, розталих полях посупили на північ, намагаючись відрізати наші дивізії, що ввійшли в прорив.

Так наступали колись їхні пращури — тевтони: строєм «залізна свиня», клином, тупим тараном. Броньована довбешка врзалася в нашу оборону. Ударна її сила виявилася такою навалльною, що перші піхотинські підрозділи наших військ не витримали, і німцям вдалося в одному місці розірвати кільце оточення.

На оперативних картах Конєва в той день лягли недобрі сині стріли. 20-й і 29-й танкові корпуси опинилися немов у пастці. Тільки-но початий прорив міг стати невдачею, міг обернутись тяжким ускладненням. Як бути?

А німці нарощували темп наступу. Лишаючи на полях десятки спалених і підбитих машин, пхалися все далі й далі. Авангардний 108-й гренадерський полк уже бачив перед собою сіро-плямисті танки бригадефюрера Гілле, які шукали рятунку зсередини. Командир полку майор Брезе послав оточеним радіограму: «Прориваємось. Ждіть». Очевидці розповідають, що він диктував радіограму своєму радистові, стоячи на повен зріст у бронетранспортері, тримаючи в правій руці масивний парабелум, а в лівій не менш масивний польовий бінокль. Цейсівські скельця збільшували далекі предмети, наближали лінію обрію, і високому, сухарюватому майорові здавалось, що він уже бачить командирську машину бригадефюрера.

Ще більше витягнувся вгору, мало не навшпиньки зіп'явся Брезе, впиваючись скельцями бінокля в далеч. У розлогому вибалку зарябіли німецькі танки, що йшли назустріч. Ще ривок, ще одне зусилля, і Брезе обернувся до радиста: «Бригадефюреру Гілле. Ми пройшли останню лінію російської оборони. Йдемо до вас. «Поздоровляємо».

Він трохи поквапився, цей самовповнений німецький майор у чорному лискучому дощовику і в кашкеті з круто піднятою тулією. Він рано поздоровив генерала

СС Герберта Гілле. Тактичний прорив не став оперативним. І коли солдати, позіскакувавши з самоходок і танків, кинулися навстріч есесівцям та, знетямлені, очманілі, почали обніматися з ними, на командному пункті радянської танкової армії вже готувалися до контрдії.

Це було опівдні.

Холодне, наче роздягнуте, сонце тулилося десь у сірому безкраї неба. Генерал Конев стояв біля свого танка і слухав доповідь начальника оперативного управління штабу фронту генерала Костильова. Очі в генерала Костильова були спокійні, і голос його теж був спокійний, врівноважений, наче доповідав він не про ворожий прорив, а про якусь звичайну штабну подію. Такий він був, цей досвідчений, розумний генерал. Умів володіти собою, а може, й справді не вбачав у німецькому прориві особливої небезпеки.

«Що ви пропонуєте?» — спитав його Конев. Мав у думці свій план, але не поспішав відкривати його. Не любив випереджувати своїх підлеглих. Давав їм повну ініціативу.

Слухаючи Костильова, вдоволено нотував у думці, що їхні наміри збігаються. Так, найближче до місця прориву в другому ешелоні стоять танкісти Полозкова. Так, негайно розділити їх на дві колони. Правим флангом вдарити в тил 108-го гренадерського полку, загнати його ще далі на північ, лівим — відсікти 108-й від основних сил його дивізії.

«Згоден з вами, — сказав, усміхнувшись, Конев. — І швидше піхоту. Закріплюйте рубежі. А 108-й полк дістане належне».

І ось уже минув день, минула й ніч. І знову тяжкий день, з самого ранку в гуркоті бою, в ревищі танкових моторів, 108-й гренадерський вже ніколи не побачить дороги назад. Танкісти Полозкова закрили розщелину, в яку він прослизнув. Вогняне кільце спаяне. Бригадфюрер Гілле даремно радів, вітаючи на своєму КП молодцюватого, наївно-щасливого майора Брезе.

— Ну що ж, Павле Олексійовичу, — ніби підсумовуючи в думці події минулих днів, сказав Конев Ротмістрову. — Лишаю вас. Тепер уже ваших хлопців ніщо не зрушить з місця. А мені треба до піхотинців.

— У 53-ю?

— До них. Внутрішнє кільце треба скоріше створювати. Щоб назавжди! — Конев стиснув кулак, блакитні

краплинки в очах його гостро спалахнули.— Кінчати вже з ними час.

І пішов до свого танка.

* * *

«Тридцятьчетвірка» пливла по розбитій дорозі. Гусениці важко намотували на траки в'язку грязюку. Мотор захлинався. Всередині душно, гуркітно, голова розламується від втоми. Конєв заплющує очі, і відразу теплий туман огортає думку.

«Не спати!.. Не спати!..»

Хитнув головою, вдарився об залізний борт. Де межа людських сил? Скільки ще він витримає отак — в безсонні, неймовірній напрузі нервів? Все частіше нагадує про себе за давня хвороба шлунка. Забув, коли й лікувався. Не до лікування зараз, не до дієт і спокою. Сам не знає, звідки береться наснага виборювати оце все. Інколи, в хвилини розслабленості, зринало підступне бажання: бути б просто командиром, знати один полк; приймай накази, виконуй їх тільки справно. Гнав ті думки з ядучим гнівом. Інший голос озивався тоді в ньому: твоя полкова служба лишилася позаду. Ніколи вона тобі легко не давалася, і ти не ремствував на неї. І не смієш зараз попускати свої нерви. На те ти й командувач, щоб за всіх нести відповідальність, щоб бути найдужчим душею, найвитривалішим, найміцнішим.

Кілька днів тому, вводячи в прорив танкові з'єднання, відчував щось тяжливе на серці. Генерали, що з'юрилися позад нього, теж були якісь мовчазні, задумливі, ніби не все було домовлено напередодні, коли обговорювався на Військовій раді план прориву, ніби вони, вірні його друзі й бойові побратими, погасили в собі якісь побоювання, не зважилися бути до кінця відвертими перед своїм командувачем.

Та й сам він знав, що є чималий ризик у їхньому оперативному задумі, в оцьому стрімкому введенні у німецькі тили рухомих танкових частин. Скільки він передумав, розробляючи цей план! Скільки було зважено всього й осмислено! Ти хочеш одразу кинути великі танкові сили, хочеш поширше відкрити «ворота» прориву. Ти відкидаєш теорію «вгризання». Броньованим кулаком плануєш проламати фронт на найбільшу

його глибочінь. А чи зважив ти все? Що, коли німці почнуть наступати на півдні? Або й тут, за своєю давньою звичкою, кинуть під основу, під корінь прориву свіжі танкові з'єднання? Чим ти відіб'єш їх? Чи вистачить тобі для цього оперативних резервів?

Що ж, він узяв на себе відповідальність і не каюся зараз. Святим правилом вважав бути відповідальним за все. Завжди і скрізь, у найкритичніші хвилини. Зрештою, усе поставив на карту, і тепер мусиш відповідати за свої дії. Ти — командувач, тобі довірено. Ставка чекає від тебе продуманих, сміливих дій, країна вся, затаївши подих, стежить за тим, що тут робиться.

Відповідальність!

Ось воно, найтяжче, з чим і смерть саму не порівняєш. Дивізії, армії націлені твоєю волею, кожен боець, кожен командир знає, що ти його ведеш у бій, що ти обдумав усі варіанти і пам'ятаєш про всі кулеметні точки, про всі німецькі танки, про всі мінні поля, через які не те що саперові, а й чортові не пройти.

Відповідай за них. Вони тобі вірять. На сумлінні твоїм перемога їхня і їхнє життя.

* * *

Штаб загальновійськової армії містився у невеликому, щойно звільненому містечку. Танк командувача влетів у розквашене море багна, з плюскотом пронісся вулицею повз низенькі будиночки, прогрімів металевими траками попід припишклими, сліпими вікнами.

Конев зліз на землю, розправив плечі. Неподалік під парканом стояв ще один танк. Водій обстукував гусеницю. «Тепер наш брат тільки так і пересувається», — подумав Конев, здогадавшись, що це танк командарма.

Вже пахло по-весняному. Латки темного ніздрюватого снігу під парканами напоювали повітря гострою, духмяною свіжістю. Калюжі плавились під сонцем гарячим металом.

У кімнаті командарма було кілька генералів та старших офіцерів. Чітко віддавши Коневу рапорт, командарм попросив дозволу продовжувати нараду. Був він вище середнього зросту, мав темно-русяву, ледь зачурявлену чуприну, високе чоло, густі, майже зрослі на перенісці брови, вираз обличчя — дразливий, втомлений.

Командарму доповідав трішки флегматичний з вигляду полковник, начальник зв'язку армії. З його слів малювалася невесела, просто-таки лиховісна картина: наступ по розталих дорогах завдає зв'язківцям неймовірних труднощів. Усього не вистачає: мотоциклів, телефонних апаратів, кабеля, навіть ізоляції. Шестовикам прямо біда, з останніх сил вибиваються. Кабельно-шестові роти на кінній тязі ледве встигають прокласти за кожним корпусом по одній лінії. Ще гірше з радіостанціями. При такім бездоріжжі радіо могло б виручати всіх. Та де ж! Навіть у штабі армії працює лише чотири передавачі.

— Погані ж у вас справи! — не втримався Конев. Знав, що багато тут чого й перебільшено, така вже звичка в штабах: тільки з'явиться вищий начальник — починають жалітися, прибіднюватися до смішного. Може генерал, змилювавшись, виділить щось із своїх неторканих запасів. Сидячи в дальньому кутку кімнати, іронічно поглядав на полковника, — Виходить, танкістам і піхоті легше, ніж зв'язківцям?

— Буває, що й легше, товаришу командувач, — тріхи знітився полковник, і в його голосі прорвалася нервова задержуватість. — З німцями воювати — одне діло, а з своїми постачальниками — інше. Тут хоч голову розбий — нічого не вирвеш. Я свого заступника по постачанню аж у Москву посилав за апаратами. Постійну лінію будуюмо на чотири мідні проводи, і то з них два забирають на урядовий зв'язок.

— Гаразд, я подивлюся, що там у них, — сказав Конев, виймаючи блокнот і олівець. — Але вас це все одно не виправдує. Чи, може, я помиляюся, товариші? — Командувач з гіркуватою усмішкою глянув на присутніх. — Може, попросимо німця зачекати, доки наші зв'язківці дістануть кабель?

На обличчі командарма горіли рум'янці. Інші генерали теж засоромлено похнюпились. Недобре якось вишло, приїхав командувач фронту, а вони канючити почали при ньому, про отакий дріб'язок заговорили. І це в той час, коли йде наступ, земля горить під ногами у ворога. Чи, може, й добре, що зайшла така відверта розмова? Адже для них Конев — і генерал, і солдат, і бойовий товариш. І хто вже, як не він, найкраще зрозуміє їхні прикросі? Нема на війні дріб'язку, тут

все важить, тут мусиш бути непримиреним до найменшої похибки чи недогляду.

В кінці наради Конев розповів про становище на фронті. Танкісти Полозкова остаточно відбили німецькі контратаки з боку Новомиргорода біля Капітонівки. Селівановські кіннотники теж показали себе там на повну силу. Спішившись, разом з артилерією, розстрілювали фріців прямою наводкою, не одну хрестату потвору навіки припечатали до землі. Поступово створюється внутрішній бар'єр. Оточення стає суворою реальністю.

Але оточити ворога — мало. Були випадки, коли й оточений ворог знаходив шлях до своїх, проривався через кільце блокади. Конев нагадав, як у 1942 році на Південно-Західному фронті наші дивізії оточили велике Дем'янівське угруповання противника, і все ж фашистам вдалося вислизнути з пастки. В лютому 1942 року знову була проведена велика операція по блокуванню групи німецьких армій — «Центр». Начебто все було передбачено, і сили радянські були там чималі, і діяв авіадесант, кіннота вийшла на ворожі комунікації, а 33-я армія генерала Єфремова пробилася аж до Вязьми. Але операція зазнала невдачі, бо в нас ще не було сильних танкових з'єднань і ми ще не навчилися розвивати оперативне оточення в оточення тактичне.

Конев робить паузу. По його губах блукає усмішка. Підійшов ближче до карти.

— Я не обмовився, товариші. Ми звикли розвивати тактичні успіхи в оперативні. Зараз дещо інше. Зараз ворог у нашій пастці, і самого загального оперативного маневру не досить. Треба негайно ж переходити до тактичного його знищення. Різати й шматувати його оборону скрізь і за всіх умов. Пробиватися в його тили. Просочуватися на його фланги. Гнітити його артилерію і авіацію. Нав'язувати йому свою волю.— Знову невеличка пауза, і знову на вустах Конєва майнула скупа усмішка.— Ось чому ми не маємо права гайнувати ні хвилини. Навіть коли нам бракує повного комплекту апаратів. Все. Бажаю успіху. А зараз прошу показати мені вашу переправу на головному напрямку наступу. Я поїду туди.

Природа творила чудо. Ще не відлютували зимові хвищі, а з неба завзято палило сонце. Конев став на порозі хати, примружив очі, тепла млість розтеклася йому по тілу. Тихо. Чарівно тихо. Десь тільки погуркує артилерія, незлобливо й мирно якомсь погуркує, наче то й не артилерія б'є, а перекочуються за обрієм перші весняні грози.

На вулиці збилася колона обозників, коні, виснажені, забрьохані, ледь тягнуть вози, парують жарко. Вздовж парканів ідуть по вузькій стежці солдати, шинелі на них високо закасані, обличчя масні від поту. Сміються очі, сміються зуби.

Весна! Привілля й простір... І настрій наступальний, бойовий, такий настрій тільки у переможців буває. Он почвалав зовсім юний солдат — шапка в руці, шинель розстебнута, важкий карабін відтягує йому плече. Милий хлопчина. Непроспівана юність!.. Може, ти ще й ворога не бачив і не знаєш, що то воно таке — смертний бій? І життя ти ще не скуштував як слід. Брів собі по ньому безжурно, як оце зараз під вогким блакитним небом, і думалося тобі, що твоя стежина безконечна, що немає тої чорної сили, яка б зважилася затьмарити від тебе оце вічне сонце, спинити повів оцього пахучого вітерця...

— Іване Степановичу... я б вам не радив...— спинився в нього за спиною командарм.— Переправу будуюмо, німець пристрілявся по ній.

— Ні, поїдемо,— сказав Конев, проводжаючи очима гінку юнацьку постать солдата без шапки. Він промовив «поїдемо» таким тоном, ніби пообіцяв тому солдатові: не бійся, хлопче! Командувач з тобою, і ти мусиш жити, мусиш перемогти. Вголос же сказав:— Ви перейдете, а от з танками важче. Пушу танкістів на вашу переправу.

— На нашу?

— І кавалерію теж,— додав швидко Конев з лукавим блиском в очах, наче для того, щоб відразу владнати прикру справу.— Що, не раді? Поміститесь якомсь. Зате потім нам усім буде легше.

Вони стояли в добре обладнаному окопі, біля виходу з бліндажа, накритого в кілька рядів міцними круг-

ляками. Це був передовий командний пункт армії, її найчутливіше око і найвразливіший нерв. Внизу бурунилась талими водами річка. Несла рудаві, пінясті потоки, вив'юнювалася між прибережними очеретами. Влітку вона, мабуть, висихала до дна, ледве жебоніла, біліючи ребристими перекатами й мілинами, а зараз це був стрімкий потік, серйозний водяний рубіж, який так важко було долати змореним піхотинцям, а особливо танкам, кінноті і громіздким тилowym службам.

Міст тільки будувався. Солдати бовтались у воді, поскидавши шинелі, хто у фуфайці, а хто й просто так, у гімнастюрці. Декотрі навіть без шапок, голомозі, лобасті, завзяті, дарма що вода обпікає, а з неба щомиті може вдарити кулеметною чергою чи порснути бомбами. Балки на плечах переносять, дошки вкладають, цюкають сокирами, неквапно, ніби з роздумками, але те тільки здається так, в дійсності ж рвуть собі жили від натуги, упрівають, не жаліючи рук, м'язами власними зводять багатотонну громадину.

Небо ж над ними ніби розкрилося, ще ширшим стало, ще просторнішим, ніж завжди, холодне, безжальне небо війни, в якому й сонце світить з притьмареним блиском, і обрії дихають грозою. Ось-ось з'явиться «рама» або оті прокляті «лапотники» — «юнkersи». Зеніток мало, не встигають по грязьких дорогах. І своєї авіації щось не видно.

— Погода була як погода, а тут чортзна-що! — злісно сказав Конев.

Тобто така вона аж надто ясна й весняна, що тільки жди нещастя.

Конєва турбував дещо уповільнений темп наступу введених у прорив армій. Цей середній темп виявився нижчим, ніж планувалося заздалегідь! Правда, на війні не завжди те, що плануєш, збігається з дійсністю, на війні діють свої, незбагненні, ніякими передбаченнями не враховані закони. Бо що таке, зрештою, планування в умовах оцієї ранньої весняної відлиги, коли ворог, скаженіючи, кидається в усі боки, і сотні тисяч твоїх солдатів ідуть на ворожий вогонь, і стихія смерті плутає всі твої розрахунки? В штабі думалось одне; там Військова рада намічала свої строки й рубежі просування, а зараз цей план «виконують» і німці, «виконує» його і генерал-фельдмаршал Манштейн, і генерал піхоти Штемерман, і навіть очманілий від невдач фюрер.

Польова річечка, нікчемний струмок, і той вносить свої корективи. Спинилася на його берегах грімкотлива хвиля наступу, якесь рудаве, болотисте річисько і отаку силу має перед броньованими колонами армії. До всього ще ворожа артилерія прицільно б'є. Стугонить повітря. Сухо жажкають вибухи в березі.

— У них там коригувальник на дзвіниці,— показав командарм в далину, на синю смужку якогось сільця.— Сидить на церкві і бачить усе, як на полігоні.

— І вам важко її пристріляти?

— Та ні... не важко, Іване Степановичу.

— Ну й зніміть. У вас же повен берег артилерії.

— Бачите, Іване Степановичу...— Командарму стало чомусь незручно, мовби боявся здатися смішним.— Жаль бити по селу. Це ж батьківщина нашого Тараса. Може, там під церквою і хата його...

Конев піднімає бінокль. Село як село! І все ж незвичайне... Він спиняється на одній хатині, на другій... Наш Шевченко! Шемливим здавило в грудях, бентега дивна пройняла серце, і в очах туманістіше стало, ніби скельця бінокля притьмарилися... Скільки разів у житті своєму, де б не закинула доля,— чи в Сибіру під час громадянської, чи на Далекому сході, чи в Москві, у військовій академії, чи в Монголії,— зачитувався гнівно-пристрасними рядками українського Кобзаря. І ось твій бойовий шлях перед порогом, освяченим народною шаную. Ти визволити прийшов оселю великого поета. Там — осквернителі Шевченкової музи, там засіли ті, що найсвятіше готові втоптати в багно. Коней заводили в покої Ясної Поляни, дім Чайковського сплюндрували... Коли ти ще мав змогу так наочно побачити спільну долю народів своїх, що і в муках разом, і в борні, і сподіванках волі?

— Правильно зробили,— опустил Конев бінокль, чоло ще в задумі.— Берегти треба кожен камінчик історії. Ми ж ту історію зараз і рятуємо від вандалів.

— Та ще яку історію, Іване Степановичу! — вигукнув командарм і радо, по-хлоп'ячому, збив на потилицю кашкета. Кучерявий чуб його сяйнув на сонці.— Тут суцільна історія. Шевченко... Нечуй-Левицький... А ще раніше — Богдан. В Корсуні ж поляків розгромив колись. Кажуть, десь неподалік, у Виграєвському лісі, всю їхню армію розбив наголову. Оточив і розбив.

— Чув, чув, блискучий стратег.— Очі Конєва блискітніють ніжно, десь насподі їх стріпнулися іскорки сміху.— Виходить, ми не перші.

— То була історична репетиція.— Командарм натягнув кашкета, строгішим став. Близький вибух снаряда нагадав йому про криваву буденність.— А взагалі, ви не турбуйтеся. В обхід послано два батальйони. Скоро німці самі посиплються з села. Тоді й плацдарм будемо розширяти.

Прощаються. Конєв виходить з бліндажа. Танк погуркує нетерпляче. За крутим берегом річки, на дорозі витягнулися колоною машини, вози, кухні. Конєв іде важко, ледве витягує чоботи з багна. В полі — сонячна просторінь, озимі зеленіють. Дзвенить жайворонок.

Лунко, тріскує бахнув снаряд. Потягнуло сморіднявою. Сонце і війна... Не втечеш від неї нікуди. Хай їй земля западеться, лиховісниці! Конєв, взявшись за скобу танка, вибирається на гусеницю. Оббіг очима війська.

Обернувся раптом до командарма, що стоїть біля танка:

— Передайте в дивізію, щоб задимили річку. Робіть ще одну переправу. І під димовим прикриттям розширюйте плацдарм. Увечері підійде танковий корпус. Його — першим на той бік!

* * *

Генералів танк стояв біля колодязного журавля і наче дрімав, нарозкошувавшись усмак джерельно-чистою водою. Від хати навсюдибіч тягнулись проводи. Тут був штаб стрілецького корпусу.

Полки комдива були першими серед тих, що ставали в обороні по внутрішньому кільцю оточення, що мали не випустити німців з Корсунського котла. Їм було важко. По бездоріжжю ледве пересувалися, все на своїх плечах переносили, втрати були неймовірні, батальйони порідшали до третини свого складу. Матінка піхота! Чи витримаєш ти ці дні шаленої напруги? Чи звершиш чудо, якого так чекає від тебе Вітчизна?

А сонце сліпить. Щедре таке сонце, справді весняне, пахуче, привітливє. Де той капітан запропастився? Все ніяк, мабуть, обмундирування собі не підбере. Та й не дивина — іде чоловік до рідного дому, до своїх односельців. Захар Сергійович побачить свого улюбленця,

натішитися старий, буде вдома радості і сліз. Не одну чарку там хильнуть за полатаного іменинника.

Рогач знічев'я кинув погляд вздовж вулиці. Вся вона була заставлена німецькою технікою, вся аж ген-ген захарашена машинами, гарматами, танками. Танки цілісінькі. Дітлашня вже повилазила на башти, одне в ствол зазирає, інше груддя натовкмачує в зорові щілини, а онде біля велетенського «тигра» з'юрилися люди і якийсь бувалий солдат з жартами й дотепами дає їм пояснення. За «тигром» — ще «тигри», а далі, біля розваленого місточка, «пантери» стирлувалися купою, між «пантерами» — зовсім маленькі танки, чи як їх називають «кішки», — приземкуваті, вертляві, зловісно-небезпечні в польових умовах. Ціляться в небо тонкі автоматичні гармати «макси». Розтросчений снарядами самохідний «фердинанд» уткнувся стволом в стару дупласту грушу, наче звір ошаленілий.

Днів два тому через це містечко відступала якась розбита, вкрай деморалізована німецька частина. Видно, непереливки були завойовникам «світового простору». Рятуючись, кидали все, що могли, невилазно тонули в липкому українському черноземі, захлиналися в багні. Охоплені розпачем, дивувалися: що воно за люди, ті Івани? І де в них сили беруться долати такі стихії?

Генерал втішно посміхнувся. Справді, дивовижні люди! Був страшний сорок перший рік, був Брест і Сталінград, відчай був і знесилля, і марші по спаленій рідній землі, а ось повернули ми долю на свій бік, і вже ніщо нашого брата не спинить. В обороні німець дужий. У відступі — слабосильний. Доки чигає за його спиною примара гестапо, доки він чує над собою гіпнотичну владу командира, — вміє битися, відстрілюється до останньої кулі. А як тільки побіг — не доженеш на «тридцятьчетвірці»... Ці не почнуть партизанської війни, коли ми в їхнє лігво прийдемо, заринуться в свої підвали і там чманітимуть від страху перед розплатою.

Прийшов Зажура. Бинтів на ньому майже не було видно, тільки на шиї визирало з-під шинелі трішки білого та ліва рука звисала на паску. Очі радісно поблискують. Не терпиться молодому капітанові... і війна йому не війна... І тривога його не чіпає...

— Дозвольте зайняти місце в танку, товаришу генерал-лейтенант? — спитав збадьореним голосом і собі поклав руку на холодний метал.

— Поїхали.

— А товариш Плужник?

— Він ще затримається.— Генерал Рогач легко вискочив на танк, озирнувся навкруг (обличчя його стало по-командирському владним і вдумливим), посміхнувся до Зажури.— Про партизанів можете не турбуватися. Вони не відстають від регулярних частин.

Ревнув мотор. Танк гойднувся. Забряжчали траки гусениць. Схилилася вниз гармата, і броньована громадина пірнула в глибоку, залиту болотом колію.

Гуркотіло надсадно. Солодкуватий запах спаленого бензину й згорілого масла забивав памороки. Зажура відчував рух, і водночас було йому так, немов він навічно замурований в скелю і ніщо живе вже ніколи не торкнеться його: ні промінь сонця, ні пустотливий повіт вітерця, ні м'який доторк квітки...

Останні роки він жив мовби відірваний від життя. Третій курс юрфаку. Фінська війна... Лижний батальйон... Потім школа військових експертів... Закордонні відрядження... Він, Зажура, мало не став дипломатом: Англія, Франція, Бельгія... Спричинилася до такого дивного повороту долі його юридична освіта, власне, оті три курси юрфаку, які мав за спиною в себе. Одного разу (невдовзі після замирення з фіннами) його викликали в полкову канцелярію, і зсугулений, з хворобливими рум'янцями на щоках полковник заговорив з ним про те, що країні зараз потрібні знавці іноземних мов, до того ж такі, які добре тямлять в усіляких юридичних тонкощах, які могли б при нагоді постояти за інтереси держави на далеких міжнародних аукціонах. Йшлося не про звичайну торгівлю, а про придбання зброї і військових матеріалів. У повітрі все виразніше пахло війною, військова пожежа уже залляла Західну Європу, уже вдиралася через кордони Франції, через бурхливі води Ла-Маншу, і тому пропозиція полковника з сухотними випіками на щоках була не стільки пропозицією, скільки формальним розпитуванням, після якого Зажура (одержавши звання лейтенанта) одразу ж виїхав до Франції в складі високоповажної групи радянських військових експертів.

Так і не побачив домівки... І квітів при батьковій хаті не побачив. І Зоськи не побачив... Зоська!.. Про матір не думає, а її проклятуші очі лізуть у душу...

Зажура відігнав дражливе видиво, притиснувся чолом до холодної стіни танка...

Написала в записці, що ждатиме довіку!.. Такі якраз ждуть!.. Втім, може, й справді ждатиме? Була дикувата, зарозуміла і, здається, ні з ким ще, крім нього, Зажури, не дружила в селі. Батько її, лісник, за походженням якийсь шляхтич, син князівського управителя з корсунського маєтку. Тож і в Зосьці жила крихта отієї дворянської пихатості, свавільності, погорди. І недарма ставчани косували на неї і косували на батька, і на його, Максимову, любов до цієї шляхтяночки.

Плужник сказав: «Усе в порядку». Значить, жива. Перебідувала окупацію. Вижила. А як вижила? Що люди скажуть про неї?

Зненацька танк немов посунувся кудись униз, мотор зранено застугонів, почулося швидке гуркотіння гусениць об деревину. Баштовий стрілок вискочив з люка. За ним — Зажура.

— Міст розбомбили! — гукнув баштовий стрілок, стоячи на березі глибокого потічка.

Танк завис над палями, вниз — потрощений лід, обгорілі дошки. Ще далі, біля самої води, — здутий конячий труп, під ним хрестом розпласталось вчавлене в землю тіло німця.

Генерал перемовлявся з водієм. Статечний танкіст в чорному комбінезоні винувато зводив плечима. Як він міг отак заворонитися? Ще трішки і... Генерал для чогось поторгав чоботом праву гусеницю, яка загрозливо звисала над потічком. Похитав головою. Шугонуті з такої височини, та ще між оті стовпи... Генерал обійшов танк, оглянув його з усіх боків, знову наблизився до розбомбленого мосту. Потім, враз насторожившись, став уважно, занепокоєно слухати далину.

Чулося кулеметне дудіння. Сухо й різко били «петеери». Фронт був близько. Фронт... З усіх боків рвалися німці, з усіх боків могли наскочити нежданою, лиховісною кушпелою, могли вирватися з отого прозорого ліска над потічком, могли шарахнути кулеметами з чорної яруги. А тут треба якнайшвидше добиратися до своїх. У полках ждуть, полки обезкровлені, знесилені, загублені в чорному морі бездоріжжя.

По вузькій розтоптаній стежині пройшли солдати. Квапились у бік передової. За ними кілька молодичь, хлопчак у німецькій шинелі. Всі воїни несли на

плечах важкенні клумаки. і Зажура здогадався: снаряди!

Генерал нервово походжав біля танка. Гуркотіло все ближче й ближче. Танк непорушно закляк біля уламків мосту. Гармата стриміла вперед. Танк напружений, гнівний і... безпомічний.

З того боку до розбитого мосту підійшло під конвоем бійців-автоматників кілька німецьких полонених. Зажурі одразу кинулися в вічі сріблясто-сірі шинелі, і він здогадався, що це солдати есесівської дивізії. Есесівці завжди, навіть у найскрутнішому становищі, мали кращий вигляд, були елегантно одягнені, трималися впевнено і зухвало, привілейованою кастою вважалися в гітлерівському війську і за свої привілеї віддячували найдогідливішим виконанням жорстоких наказів командування.

Корсунщина особливо зазнала від них наруги. Сюди насповзалися найчорніші їхні сили, і самою лютою була танкова дивізія «Вікінг», якою командував бригадефюрер Герберт Гілле, один з «пивних генералів», тобто з тих давніх фашистів, які ще в тридцяті роки в пивницях Мюнхена й Нюрнберга прилучилися до Гітлера. Три полки дивізії — «Нордланд», «Вестланд» і «Німеччина» — своїми звірячими діями перевершували навіть відомі фашистські з'єднання «Адольф Гітлер» і «Мертва голова». Там, де проходили «вікінгівці», лишалися суцільні згарища, могили невинно закатованих, чорна пустеля.

Від зірвиголів Герберта Гілле не відстали й бельгійські «рексисти», що теж одягли форму гітлерівських катів. Їхня мотобригада «Валонія» діяла в прямому підпорядкуванні штабу «Вікінга». Це були два розбійники, старший і молодший, які змагалися між собою в злочинах та насильствах.

«Валонія» рекрутувалася з викінчених подонків Західної Європи, з кримінальних вишкребків Антверпена й Брюсселя, їй доручали чорну роботу: мала палити села, провадити «пацифікацію» партизанських районів, наводити лад у піхотних частинах. Верховодив «валонцями» сам верховода бельгійських нацистів Леон Дегрель, розбещений, морально розтлінний квіслінговець, що займав у бригаді посаду «політичного керівника» і тішився особистою прихильністю фюрера.

Здається, оце вони і є — люди з дегрелівської гвардії. Зажура впізнає їх по сірій формі, по високих, з хвацькими туліями кашкетах — рядові солдати, а одягнені не гірше за офіцерів. Правда, вигляд у них зараз не дуже войовничий, чвалають квапливо, з озирками, мовби підгонить їх страх чи б'є їм в спину гарматна канонада.

Ось уже вони перескакують з палі на палю, балансуючи руками, вигецькуючи вертляво і боязко, з острахом поглядають у чорні весняні води потоку. Знову збилися лякливою купою на сухому. Втомлені обличчя видають заціплену злобу.

Генерал хмуро відвернувся. Зажура, навпаки, ступив крок від мосту, став з цікавістю роздивлятися полонених. Йшли підбігцем, зіпкчемлені, зібгані, тримаючи руки глибоко в кишенях, в кашкетах, насунутих на самі брови, і Зажура подумав, що отак змізернити може лише той, кому затяжіло на совісті щось дуже важке, щось непростиме й жорстоке.

Він угадав. Це були підпалювачі. Їх виловили на околиці звільненого села, куди нещодавно вступили радянські частини.

Ніцше вчив: війна змитає з землі плісняву людського суспільства. На війні торжествує сильна людина, людина-бог, людина-переможець... Славте війну! Славте її нездоланний крок!..

Перед генералом і Зажурою стояли стрункі, молоджаві люди з блідими, пещеними обличчями. Підпалювачі! Вони знали, що їх чекає попереду. Вони не сподівалися на помилування... Таких розстрілювали на місці. Цих теж мусили розстріляти...

В чім же річ? На які ще досліджування вели їх тиловою дорогою, вели туди, де вже володарював мир і кінчилися жахи німецького «нового порядку»?

Комдив глянув запитливо на бійця-конвоїра. Конвоїр тримав обома руками автомат. Був трохи знічений. Був зовсім не елегантний. Але в очах його світилася впертість і самоповага. Він пояснив генералові, що оцих есесівців взяли селяни (точніше — виловили, як скажених собак!) у яру за селом, куди вони дременули, почувши про наближення радянських танків. Селяни хотіли там же, на місці, біля спалених домів, біля неприсипаних могил вчинити над убивцями справедливий суд, але один з німців заговорив до них російською

мовою, сказав, що він не німець, що він має передати радянському командуванню важливі відомості. І тоді цивільні вирішили не вбивати есесівців, а відпроводити їх у розпорядження командування.

— Та он же він, товаришу генерал,— показав конвоїр у бік зруйнованого містка.

Там переходив по палях ще один полонений, і за ним — солдат-охоронець.

Побачивши генерала, полонений перестрибнув з останньої палі на берег, пожвавішав, щось радісне зблиснуло в його очах. Білобровий, не молодий уже віком, він не виказував ні страху, ні запоядливості. На плечах у нього сріблилися офіцерські погони.

«Альбінос! Найчистішої крові альбінос,— подумав Зажура.— Наче купаний у молоці».

— Пане генерал.. я радий нашій зустрічі,— сказав білобровий повільно, цілком пристойною російською мовою. Стояв по стойці «струнко», чуднуватو розставивши в різні боки носки чобіт.

Генерал мовчав.

— Якщо ви гарантуєте мені життя...— білобровий краєм ока зиркнув на інших полонених, що стояли на твердому обніжку біля дороги,— я можу дати важливі свідчення.

— У вашому становищі безглуздо висувати якісь вимоги,— сказав генерал, і в його міжбрів'ї залягла важка тінь.

— Дуже важливі дані, товаришу генерал!

— Ви чуєте?— покосував очима на Зажуру Рогач.— Товариш генерал! Нахабство чи дурість?— Він знову суворо глянув на полоненого.— Говоріть!

— Мотобригада «Валонія» завтра вранці атакує російські позиції... Я мушу вас попередити...— Голос полоненого був схвилюваний, вчувалася в ньому навіть болюча щирість.— Напрямок удару — село Ставки. З виходом до села По-ча-пинці.

Він розтягував назви сіл по складах, роблячи наголос на кожному складі. Генерал, звівши брови, пильно глянув у лице альбіносу, мовби перевіряв його, потім презирнувся з Зажурою і знову глянув на полоненого. Німець ще більше виструнчився, випнув груди, очі його палахкотіли вогнем відданості.

Він говорив про Ставки, він говорив про те село, в яке вчора вступили солдати генералової дивізії. Як-

би ж знаття, що німець не хоче навмисне дезорієнтувати їх! Генерал пересунув наперед планшетку, розкрив її, зазирнув у карту і, знайшовши там потрібну назву, полегшено усміхнувся.

Цей усміх слід було розуміти так: я починаю вам вірити, але цього ще мало.

І тоді полонений, збагнувши генералів настрій, теж стримано усміхнувся.

— Ви можете розстріляти мене.., завтра вранці, якщо брешу.— В голосі його прохоплювалися зухвало-владні нотки, це вже був голос людини, яка повірила у свій рятунок.— І не дивіться на мій мундир, товаришу генерал! Я не есесівець! Тобто, крім форми, на мені немає нічого есесівського. Я готовий служити великій справі звільнення народів!

І тут білобровий потягся рукою до кашкета. Зняв його. Голова з прилизаним жовтувато-білим волоссям впала на груди. Почувся тихий, скорботно-урочистий голос:

— Я — Леопольд Ренн... Я воював в Іспанії в батальйоні Курта Ейзенмарка. Я знав руських комуністів...

Зажура перевів очі на генерала. Затерп від подиву.

— Можете йому вірити, товаришу генерал,— озвався приглушеним голосом.— Я знаю Леопольда Ренна. Він справді воював в Іспанії.

* * *

Блюме було душно. Він розстебнув шубу, відкрив собі груди.

— Далі не пройдемо,— сказав водій. Машина міцно засіла в баюристій колії.

Блюме оглянув почорніле поле, на якому де-не-де сіріли горбики погано замаскованих брустверів. Тут починалися артилерійські позиції 87-го протитанкового дивізіону. За ним у невеликій хатині мав розміщатися штаб піхотного полку.

— Ех, Курт, друже, колись ми їздили з тобою і не по таких дорогах,— зітхнув Блюме, стягуючи з себе важке хутряне пальто з розкішним коричневим ковніром. Перехилився назад через сидіння, взяв звітні світло-зелену шинель, одягнув її.— Я піду пішки. Слухай!— Він кивнув на рацію.— Зараз дванадцята, вони починають рівно о дванадцятій десять. Тільки обережніше! Польова жандармерія має довгі вуха.

На червоному м'ясистому обличчі Курта Ейзенмарка прокралася хитра посмішка.

— Хто бував у руках Нептуна, той не боїться моря.

Це була його давня приказка, спогад невеселих часів. Ще на початку тридцятих років Курт був членом Чоловічого гімнастичного клубу. Коли надійшла неофіційна вказівка згори здати усім спортсменам заліки на спортивний значок СА, він назвав цю затію дурним блюдолизмом. Тоді він ще не був ні підпільником, ні патріотом, просто терпіти не міг зарозумілості нацистського спортлайтера Кінглебена, який пнувся з шкіри, аби всі члени клубу одержали значок СА. В той же день Курта забрали молодцюваті хлопці у високих блискучих чоботях і рипучих портупелях, забрали туди, звідки людина повертається напівживою, вже ніяк не здатною до спорту.

На щастя, Ейзенмарк зустрів у гестапо свого шкільного товариша, той виявив до нього ласку і зробив усе, щоб загасити справу. Ейзенмарка випустили. Але він нічого не забув. І відтак з гірким жартом називав гестапо «Нептуном». «Нептун» навіки став його заклятим ворогом.

Машина лишилася за селом, серед розбитої, тванистої дороги, і Блюме невдовзі загубив її з очей. Він побрів навмання через долинку до невеличкого хутірця, в якому розташувався штаб 112-го полку. Сьогодні перед світанком полк витіснив з хутірця загін російських кіннотників, сутичка була короткою і кровопролитною, довелося заплатити за кілька напівзруйнованих хат десятками вбитих, але тепер в штабі 11-го корпусу лежало повідомлення про те, що 112-й полк поліпшив свої позиції і готується до прориву з оточення.

По схилах долини сіріли трупи. Може, є й живі серед них? Блюме на хвилюку спинився, з моторошним острахом глянув в одне, в друге потемніле обличчя. Потім пішов швидко, майже побіг, ковзаючись по мокрих грудках.

Бахнуло десь близько. Знову бахнуло... Луна зойкнула і шугонула до села. Блюме підвів очі і побачив під крутим берегом потічка кілька постатей. Легкий синюватий димок піднімався вгору. І враз Блюме здогадався: похоронна команда!.. Добивають поранених!..

— Хто стріляв?— крикнув Блюме з пекучою люттю.

Зелені постаті заворушилися, високий, з блідим прищуватим лицем обер-вахмістр звів на майора каламутні очі. Тримав карабін дулом донизу, палець ще був на спусковому гачку.

Ось він, убивця. Великий, зухвалий, з очима вродженого садиста. Приставив карабін до ноги, небало віддав честь. Доповів гугнявим голосом, що третє відділення похоронної роти виконує наказ гауптмана Гака. Тридцять вісім убитих, шість тяжкопораних. Тобто всього — сорок чотири.

— Як всього?..— голос Блюме хрипко урвався. — Ви вбили шість чоловік?

— Так точно, гер майор.

— Хто вам дозволив? Хто дозволив підняти руку на німецьких воїнів?

У Блюме тремтіли руки, туманіло в голові. Він бачив перед собою нелюда, він ладен був вихопити пістолет і розрядити в нього всю обойму.

У обер-вахмістра відкопилилась нижня губа, він був явно ображений.

— Гер майор, я член партії з тридцять шостого року...

— Ви будете розстріляні. Сьогодні ж! Я вам покажу партію, я вас навчу!..— Блюме обернувся до солдат. — Заберіть у нього карабін!..

— Гер майор!— Губи у здорованя затрусилися, голос став скімливий, жалісний. — Я член партії з тридцять шостого року... Гер майор... Обершарфюрер Лібіх радив убивати... У мене двоє дітей, гер майор... Я теж жива людина, я виконював...

— Що ви виконували?— вловив його на слові Блюме.

— Я... я гадав...

У грудях Блюме все колотилося. Гнів, образа, почуття нестерпної бридливості виповнило його до краю. І водночас він напружено обдумував ситуацію: цей садист ще нічого не знає про наказ Цейтлера. Він убивав пораних з власної ініціативи. Коли ж він одержить офіційне благословення своїх дій, він нищитиме всіх підряд, всіх, кого тільки знайде на полі бою. Отруйна гадюка, в якій треба вирвати жало. Негайно!

— Значить, ви, член нацистської партії з тридцять шостого року, посміли вбити шість німецьких воїнів? —

Очі Блюме спинилися на розпластаному тілі. Шинель була розстебнута, на грудях сірів залізний хрест і значок «За участь у рукопашних боях».

«Ось де я його прикінчу!»— майнуло в голові Блюме.

Він наблизився, схилився над убитим, з демонстративною урочистістю зняв з його грудей залізний хрест, потім відчепив широку колодку значка «За участь у рукопашних боях», підняв на долоні обидві нагороди.

— Ви розстріляли героя, нагородженого особистими відзнаками фюрера.— Голос Блюме бринів непідробною скорботою і гідністю.— Ви кинули тінь на високі ідеали нашого руху. Я віддаю вас до військового трибуналу. Обер-ефрейтор!

— Обер-ефрейтор Кройцбах, гер майор!— підскочив до Блюме молоденький, з блискучими від переляку очима солдат.

— Обер-ефрейтор Кройцбах, заберіть у обер-вахмістра карабін. Наказую відвести його в штаб полку.

* * *

В штабі полку Блюме застав усіх офіцерів. Тут були навіть командири рот. Командир полку, міцний, плечистий майор Гауф провадив екстрену нараду. Власне, це була хаплива, нервова розмова, гарячий гелгіт голосів, панічне перепитування і недовірливі репліки.

Два дні тому перед самим носом полку російська кавалерія й танки прорвалися на північний захід, до села з чудною назвою Журжинці, пронеслися вихором, смертоносним ураганом і підвечір, як стало потім відомо, з'єдналися десь там з російськими танками, які йшли з півночі. І відтоді всім стало зрозуміло, що весь їхній полк, і весь корпус, і всі інші з'єднання відрізані від тилів, оточені й затиснуті у смертельному кільці.

Офіцери хотіли знати, що буде далі, чи не повториться те саме, що вже було під Сталінградом і Курськом. Вони були перелякані і не приховували цього. Вони розуміли безвихідь свого становища, але, оскільки офіцерська душа не звикла до надмірних вільнодумств, їй потрібний був прямий і недвозначний наказ: що робити далі?

Майор Гауф, дуже міцний, спортивного складу чоловік, заспокоїв своїх підлеглих веселою, трохи ущипливою фразою:

— Наш доблесний прусський полк досі не знав поразок. Невже його можуть налякати якісь там російські кіннотники?

— Але, пане майор,— піднімається обер-лейтенант Буш,— мої люди втомилися.

— Ага, втомилися!— іронізує майор Гауф, похджаючи по просторій світлиці.— Тоді почитайте їм «Фелькішер беобахтер» або в гіршому разі — «Рейх». Ось у мене зберігся останній номер. Тут є деякі поради для панікерів. Ви задоволені?— Голос Гауфа позлішав, велике вольове лице стало червоним.— Прошу панів офіцерів іти в підрозділи. І пам'ятайте наказ: полк тримається до останнього патрона.

Вони залишилися вдвох з Блюме. Довго сиділи мовчки. В сусідній кімнаті ад'ютант штабу вперто намагався зв'язатися по телефону з корпусним начальством. Зрідка доносились поодинокі постріли, від яких тиша здавалася ще важчою й гнітючою. Ад'ютант кинув трубку і вийшов. Блюме розстебнув шинель.

— Я арештував обер-вахмістра з похоронної команди,— сказав він.

— І правильно зробив!— сказав байдуже Гауф.— Терпіти не можу цих гієн.

Він нахилився, вийняв з невеличкого чемоданчика, що стояв під лавою, пляшку польської горілки. Налив у склянки. Рука його тремтіла. Горілка пролилася на стіл.

— Ти мені вибач, Конрад, що не можу пригостити тебе чаркою куантро,— сказав Гауф з невеселим усміхом. Рука його все ще злегка здригалась.— Випий! Стане ясніше, як нам бути. І розкажи, що ж у тебе трапилося з тим живолупом вахмістром?

Розповідь була короткою. Блюме спробував передати свої почуття, своє бридливе обурення жорстокістю обер-вахмістра, але міцного, м'язистого Гауфа емоційні моменти ніскільки не цікавили. Майор Гауф був кадровим військовим і хотів знати тільки те, що стосувалося дисциплінарної сторони справи. Колись, ще зовсім юнаком, він кілька років активно працював в берлінській профспілковій раді, був досить діяльний соціал-демократ, виступав на мітингах проти Версальського

диктату і проти англо-французьких капіталістичних акул, любив спорт, гарненьких дівчат, бучні розваги. В тридцять третьому доля поставила його перед вибором: концтабір або військова школа. Він обрав останнє. Під час австрійської кампанії був уже унтер-офіцером, в Судети вступив вахмістром і звідти поїхав у школу офіцерів-резервістів. Навчився досконало володіти зброєю, стріляти з кулемета, виробив у собі всі прийоми стопроцентного пруського командира-педанта. На Східному фронті доля теж оберігала його: мав два легкі поранення, за одне з них одержав срібний хрест і був призначений командиром полку.

Зараз срібний хрест поблискував на його грудях тьмяно і якось ніби недоречно. Він помацав його пальцями.

— Та-ак! Арештував обер-вахмістра за спробу втечі,— сказав він тихо.

— І за розстріл поранених,— поправив його майор Блюме.

— Твоє щастя, що ти маєш надійного патрона в особі генерала Штемермана,— сказав Гауф, все ще бездумно крутячи в пальцях свого срібного хреста.— Ти прекрасно знаєш: в штабах уже є розпорядження начальника генерального штабу Цейтлера добивати всіх тяжкопоранених.

Цідив слова повільно, холодно, з бридливою гримасою на губах. Горілка явно не подіяла на нього. Блюме уважно придивлявся до майора, хотів ще раз пересвідчитися, що вибір правильний. Блюме знав його з минулих часів, і хоч вони ніколи не були друзями, серце Блюме зберегло приязнь до цього здорованя. Гауф ніколи не кривив душею, належав до тих людей які вміють до кінця відстоювати свої погляди, які не здатні на підлість. І, може, й зараз, згадуючи свої юнацькі захоплення, він часом червоніє, навіть жалкує за минулим. Принаймні з ним можна бути відвертим.

— Наказ про знищення поранених справді надійшов,— сказав Блюме.— Ми одержали його вчора.

— От бачиш! Ти трохи поквапився з тим обер-вахмістром,— блиснув примруженим оком Гауф.

— Ні, я не поквапився. Я певен, що порядний офіцер, чесний німець не поспішатиме розголошувати такий канібальський наказ серед своїх підлеглих. Я певен, в твоєму полку ще нічого не знають.

Цього для Гауфа досить, щоб знову взяти зі стола пляшку. Наливає тільки собі, знає з досвіду: Блюме більше однієї не п'є. Він, Гауф, справді вважає себе чесним і порядним німецьким офіцером і він справді досі не оголосив наказ по полку. Але йому дуже не хотілося б чути слова, які можуть образити високу честь німецької армії. Генеральний штаб не видає канібальських наказів. Наказ про поранених — жорстокий, всі накази на війні якоюсь мірою жорстокі. Однаке генеральний штаб і фюрер свідомо підписали його. Тяжкопоранених в оточенні не можна врятувати. Єдиний госпіталь у Корсуні переповнений. Аеродроми майже повністю заблоковані. У цій ситуації для тяжкопоранених кращий вихід — швидка смерть.

— Христіан, що ти говориш?— подався до нього всім тілом Блюме.— Ти завжди був гуманним і добрим.

— Запевняю тебе, я й лишився гуманним і добрим,— підвищує голос майор Гауф. Зірвавшись на ноги, він починає швидко ходити по хаті.— Але я мушу думати про всіх, про полк, про Німеччину. Сьогодні на світанку росіяни пішли в контратаку. Я дав команду спинити їх загороджувальним вогнем «Берта-4». Мої хлопці билися як леви. Я сам був на одній з батарей і бачив там біля гармат поранених. Один з двома кулями в легенях підносив снаряди. Підносив снаряди, харкаючи кров'ю. Потім... потім він упав і... вмер біля лафета. Хіба така смерть не героїство? Хіба ти не відчуваєш у цьому справжнє германське самозречення?— В голосі Гауфа прохопилися теплі нотки, він поклав на плече Блюме руку.— Повір, я не фанатик. Але я люблю свою Німеччину. Наші батьки й матері вірять нам. Ми повинні захистити їх від більшовицької навали... Звичайно, у нас не все гаразд... Але після війни ми повернемося додому і наведемо там порядок. Головне — виграти війну. Врятувати націю.

— Вибач, Христіан... Я мушу йти,— різко підвівся з лави майор Блюме. Очі його були темні, налиті болем.— Поговоримо іншим разом...

— Якщо я тебе образив...

— Ні, спасибі за відвертість,— сказав холодно Блюме. Одягнув кашкет. Хотім уже йти і раптом ніби щось згадав:— У тебе немає знайомих офіцерів у «Валонії»?

— У «Валонії»?.. Там бельгійці. Я не знаю фран-

цузької мови.— Знову на вольовому обличчі Гауфа майнула тінь відрази.— Ти забув, що я дотримуюсь певних етичних норм і з кримінальними елементами не маю справ. У цій есесівській бригаді зібралася на-волоч зі всієї Європи.

— Дуже жаль!— Блюме машинально поправив на голові кашкет.— Мені здалося сьогодні, що я зустрів там одного цікавого типа. Бельгійський «рексист», ко-лись був поетом і навіть воював в Іспанії проти фалан-гістів.

— Ти боїшся зустрічі з ним?

— Так, я боюся ренегатів.

— Його прізвище?— Лице майора Гауфа зроби-лося серйозним, він обачливо зиркнув на двері до су-сідньої кімнати, притишив голос.— Скоро я їду до ко-мандира «Валонії» майора Ліпперта для узгодження завтрашньої операції. Я можу обережно...

— Але дуже обережно!— теж притишив голос Блю-ме.— Запам'ятай: Леопольд Ренн. Білий як молоко. Стопроцентний альбінос. В окулярах. Якщо він у бри-гаді, негайно повідом мене.

— Якщо він у бригаді, я скажу тобі по телефону, що я зустрів..., ні, краще я скажу, що... в мене дуже розболілася печінка. Давня хворість. Про неї всі зна-ють. Навіть старий Штемерман. Надмірна кількість жовчі, яку нікуди вилити...

— Здається, завтра вранці ти матимеш нагоду для цього?

— Завтра вранці Іван вилікує мене від усіх бо-лячок.

* * *

Блюме повернувся до машини. Упав обезсилений на сидіння. Червонощокий водій одразу ж включив мотор. «Опель», буксуючи, став повільно виповзати з глибокої колії.

— Гауф — ідіот! Наївний, добрий ідіот!— видихнув з гіркотою Блюме.— На таких ідіотах ще тримається вся берлінська банда. Ну, а як наші друзі?

Водій, дивлячись похмуро поперед себе на лискуче місиво дороги, розповів про радіопередачу, яку він щойно прослухав. Комітет «Вільна Німеччина» вислав з Москви своїх людей і просить для орієнтації прибути комусь у штаб фронту. Комітет сподівається на друж-

ню підтримку зсередини оточених військ. У кінці передачі зашифрованим кодом комітет зробив запит: коли і на якій ділянці генерал Штемерман спробує пробити кільце оточення?

Останній запит був найважливішим. Майор Блюме розумів, що його відповіді чекають не тільки німецькі патріоти в комітеті. Сидів блідий, виструнчений, немов мав вислухати смертний вирок або ж сам готувався виголосити комусь той вирок.

— Курт, завтра вранці «Валонія» і 112-й полк підуть на прорив,— сказав він своєму другові.— Повертай на шосе до Корсуня. В госпіталь. У доктора Зенона всі матеріали, які ти передаси радянському командуванню.

— Я мушу залишити тебе самого?

— Це непадовго, мій любий,— сумовито посміхнувся майор Блюме.— Якби ж ми не втратили зв'язку з отим милим дівчищем!.. Ти пригадуєш, скільки разів вона забирала в нас відомості. Партизанська рація — надійна річ... А тепер ти мусиш нести кілька слів через сто смертей..

— Може, підеш ти, Конрад? Я боюся... Твої нерви...

— Ні, Курт!— хитнув головою майор Блюме. Відкинувся на сидіння, задивився в кошлате небо.— Зараз не час думати про нерви. Я просто не маю права кидати напризволяще старого генерала. Надто довго ми боролися за це місце. А крім того — Леопольд Ренн. Якщо я справді не помилився, якщо він тут... Ти розумієш, яка це страшна небезпека для тебе? Негайно переходи фронт! Сьогодні ж! Зараз!

Баюристий шлях чорно, багатоколіїно зміївся між полями. Вдалині сірим туманцем розкинувся на скелястих берегах древній Корсунь.

* * *

Зажурі було жарко. Розстебнувши шинель, швидко йшов понад лісом, ледь видимою стежкою. По праву руку — розлогі поля, ліворуч — простуджений на вітрах грабовий ліс. Чоботи ковзали по прив'ялій траві. На щокіях осідала пекуча мжичка.

Він поспішав. У ньому прокинулась тривога, яку легко було назвати і страхом, і непевністю, і чуттям гіркоти. Про бельгійця Леопольда Ренна не думав. Не

мав на те змоги. Не мав просто часу. Раптове прозріння, яке спалахнуло в ньому біля танка, тепер наче при меркло, і згадки минулого теж при меркли, він ніби навмисне відклав їх кудись у найглибші закутки пам'яті, а натомість дав волю тільки тривозі, і вона росла, і робилася дедалі нестерпнішою.

Іхав у Ставки з генералом, і ось лишився сам. Танк комдива, причеплений до іншого танка, подолав таки потік. Комдив, забравши з собою Леопольда Ренна, вирушив на КП дивізії, а йому, Зажурі, наказав добиратися швидше до Ставків, добиратися будь-яким способом: хоч пішки, а хоч і плазом. «Допоможіть моїм людям утримати оборону. Підніміть село, увесь народ... Німець не повинен пройти через ваші позиції».

Так і сказав: «через ваші позиції». І зараз, крокуючи чорною, сковзкою стежиною, Зажура відчував, як оті короткі сухі слова дзвенять в ньому. І як йому стає дедалі моторошніше й непевніше.

Не було краю лісові. Сірі, голі дерева пливли й пливли обабіч, возова колія ліниво тягнулася по прив'яленій тогорічній траві. Стояла тиша, незвичайна, запаморочливо одноманітна. А йому ж треба швидше до села, він умисне обрав цю дорогу, не захотів плентатись по шосе. Давно не ходив тут — усе, мабуть, сплутав. Думав, що так краще й ближче, а виявляється, забрів хтозна-куди.

І раптом в свідомості його з холодною ясністю спликло обличчя бельгійця. Як змінився він за ці роки! Скажена доля!.. Леопольд Ренн!.. Той самий Леопольд Ренн, якого він врятував в Лоріані від поліції, врятував від тюрми...

Молодий лейтенант Зажура був членом групи експертів, які прибули до Франції для закупу військових матеріалів. Третя республіка вела дивну війну з Гітлером. Німецькі дивізії лаштувалися до прориву «лінії Мажіно». В газетах щоденно повідомлялось про диверсії на військових заводах і залізницях. А Париж шаленів від бучних розваг. За тоненькими маскувальними шторами ресторанів проголошувалися тости за «найвродливішого мужчину Європи мсьє Гітлера» і злобливо натякалося на «більшовицьку загрозу»...

Радянських експертів зустрічали з ввічливим холодком. Кожен крок під наглядом поліції. Кожне слово — на підслуху... Здавалось, не Берлін, а Москва виставила.

свої дивізії перед «лінією Мажіно». Кричали лайливо заголовки газет... Бундючно відвертали голови сухарюваті готельні портє...

Тільки в приморському містечку Лоріані мер міста, старий радикал, виявився дещо гречнішим. «О, велика Росія!» І згадував з мрійливою осмutoю на довгастому обличчі московські церкви, сибірські пельмені, катання на скажених рисаках... Лоріан гудів вітрами з Атлантики, а над ним вдень і вночі гуділи у сизій високості німецькі розвідувальні літаки, і знудьговані хвилі вилизували з марною ретельністю обезлюднілі фешенебельні пляжі.

Якось вночі Зажуру зірвав з ліжка стук у двері. В коридорі готелю стояли двоє, задихані, хапливо-нервові, зацьковані. Втиснувшись через поріг, винувато посміхаючись, стали пояснювати, що за ними гониться поліція... Там, на вулиці, їх розшукують жандарми й озброєні кагуляри...

Один був німець. Другий, білобровий, худенький... Тепер Зажура точно пригадав: другий був бельгієць, журналіст з Гента Леопольд Ренн. Він знав російську мову і заговорив швидко й благально:

— Ми з Іспанії... Це мій командир, німець-антифашист... Даладьє хоче депортувати нас у руки фалангістів...

— Але ж поліція!..— стало лячно Зажурі, і він прислухався: що там робиться внизу, у холі готелю.— Можуть бути тяжкі ускладнення...

— Ви не видасте нас?— розпачливо підняв на нього очі білобровий бельгієць.— Москва не зраджує!..

Зажура був охоплений лякливим ваганням. Двоє незнайомців у маленькому передпокої біля ванної кімнати з тужливою надією дивились на нього. Хто вони справді? Може, це провокація? А якщо ні? Він не сміє відмовити в захисті героям іспанської війни... Слово «Іспанія» було для нього священним. До Іспанії тягнувся увесь чесний світ. І ось перед ним — двоє змучених людей! Двоє загнаних воїнів-республіканців!..

Зажура підійшов до порога. Ще раз прислухався. Міцно стиснув ручку дверей і повернув замок. Все! Ті, що боролися проти кривавого Франко, можуть йому вірити. Москва не зраджує!

А потім була довга ніч, тихий довірливий шепіт біля покритого темною шматиною нічника, п'яно-гір-

кий запах сигарет, спогади, спогади без кінця... Німець (він запам'ятовувався Зажурі повнощоким молодим чоловіком) мав повертатися до Німеччини, де на нього в глибокому берлінському підпіллі чекали друзі. Білобровий бельгієць заявив, що він хоче відпочити, що його нерви здають і далі не витримає. Був втомленим скептиком, який не вірив ні в що після пережитих на іспанській землі страхіть. «Війна зламала Європу!— вигукнув патетично.— Я перестав вірити в людину. Немає святості... Сила приходить на зміну цивілізації...»

Вранці вони непомітно вийшли з номера, і після них залишався тільки запах сигаретного диму. Ні адрес, ні обіцянок зустрічі... Все відпливло, наче видіння, і розтануло в забутті... І раптом — знову перелякані, благальні очі Леопольда Ренна, «Розстріляйте мене, якщо я брешу!» І сріблясто-сірий мундир есесівського офіцера... Може, патріот? Може, їх там тисячі, зачаїлися, вичікують слушної хвилини, щоб звалити своїх командирів, щоб одним разом покласти край цій марній, кривавій бойні?

Неподалік на узвишші стояв порожній напіврозвалений корівник. Певно, тут був колись літній табір колгоспної худоби. Над колодязем заляк сиротливо журавель. Провалений дах... Облуплені стіни...

І тут війна наклала свою печатку. І тут прокотилася її мертвяча хвиля. Як казав той самий Леопольд Ренн: «Усе розвалюється! Сила приходить на зміну цивілізації». Чи ба, ні! Та сила, що чорнить землю смертними знаками, уже загибає... А на цій землі знову скоро буде зелено й тихо, і он там, біля колодязя, знову жируватимуть молоденькі телята, і вимахуватиме вилами якийсь добродушний дядько-степовик, і з неба сонце сміятиметься погідно...

«Ач, на ідилію потягло!— ніби аж засоромився Зажура.— Доки ще те сонце посміхнеться, закіптюжимо його димами». І тут, наче на підтвердження його важкої думки, спереду, під лісом, забовваніла хатина, без даху й вікон, маленька, загадкова, сиротливо-самотня.

Димок курився над нею. Ніби пригрівся хтось серед її блаженьких стін, Палив багаття. «Друзі чи зайти, волоцюги?— подумав Зажура.— Всякі вештаються тепер по лісах. І німці тепла шукають. І дезертири».

Однак ішов все швидше, не міг погасити в собі цікавості. Передчував, що зараз станеться щось особ-

ливе, чого ніяк йому не уникнути. Ішов рішуче, владно, вперто. Ось вузький отвір — без дверей. Темінь при-сінка... Крок ліворуч... Знову вільний прохід... Зажура трохи нагнув голову, ступив далі і враз опинився у хаті без стелі, без даху.

В півморозі сиділи біля вогню двоє: якийсь військовий у кашкеті й шинелі та хлоп'я у дядьковій свитині. Обличчя в них були рожеві, і руки теж рожеві, а ззаду на них навалювалась пільма, і вони ніби оберегали вогонь від тієї пільми, ніби боялися, що розвіється він в глухій лісовій безлюдді.

Часом досить одного погляду, щоб ти збагнув, хто перед тобою: друг чи ворог. Одного короткого погляду. Без розпитувань. Без підозрілої недовірливості.

Зажура глянув і вгадав: свої! І з порога привітно озвався:

— Салют, товариство!

Чоловік обернувся до нього спокійно, обличчя його з рожевого стало сірим.

— Сідайте, капітане. Грійтеся.

Тільки на фронті можливі такі швидкі й прості знайомства. Сідай, твоє місце біля вогню. Може, завтра разом будемо в окопах. Короткі знайомства, невмолимі розлуки.

Зажура, вступивши в кружало осяяної багаттям до-лівки, подав чоловікові руку. Назвав себе.

Той, піднявши лице, на якусь хвилюку замислився, ніби не повірив почутому. І раптом скочив на ноги.

— Васю! «Сидора»! Швидко!— Потім схопив Зажуру за плечі. Ви — Максим Захарович?

— Найсправжнісінський! Єдиний у своєму роді!

— Ви — брат Павла?

— Найрідніший, по всіх статтях.— Зажурі подобалося це розпитування, з кожним словом голос його бадьорішав, наливався хлоп'якуватою веселістю.— Виходить, недарма я дав гаку! Цікаво, кого ви підстерігаєте?

— Може, й вас, капітане!

— Завелика честь! — усміхнувся Зажура.

Очі у незнайомця на диво голубі, світлі, і волосся вибивається з-під кашкета світле, легеньке. Він гарний собою, років, мабуть, під тридцять, у шкірянці, в потертому галіфе. У нього мелодійне прізвище — Задеснянський. Він — льотчик із чотиримісячним партизанським стажем. Але, видно, лісове бурлакування йому набрид-

ло, до неба тягне, не діждеться тієї миті, коли знову відчує під рукою надійний важіль літака. Власне, оце, після останнього тяжкого бою з карателями, він і пробирається до свого полку. Його друзі-авіатори отаборилися біля Ставків. Про це йому сказали в штабі дивізії. Знайшов свою дивізію, відрепортував своєму генералові, і на дивізійному ж ЗІСі їде до аеродрому. Та, на лихо, обрали дурний шлях — через ліс, ЗІС їхній в ярку застряв, тепер водій із солдатами мостить там дорогу.

Хлопець приніс речмишок, Задеснянський заходився розсупонювати свого «сидора».

— Сідайте, — кивнув заохотливо гостеві. — Все одно раніше нас до Ставків не доберетесь. Як машина, Васю? Відкопали вже?

Строгий партизанчук сказав, що діло майже готове — лишилося тільки долляти бензину... При цих словах хлопчина, мовби соромлячись, покосував цікавим оком на Зажуру, і Зажура вмить настороживсь. До чого ж знайоме лице!

— Слухай... ти не Станчик?

— Ага, — сказав партизанчук хрипко, без тіні зворушення чи радості.

— Я ж бачу!..

Зажуру наче обвіяло теплим вітром, і в очах стало вогко, лоскотливо. Дивився, дивився... Станчик Васько... Сусідське хлоп'я із їхніх Ставків. Жили Станчики біля Зажур, городами межували — велика працелюбна сім'я. Шестеро чи п'ятеро хлопців було в ній, усі працюваті, неговіркі, як і їхній батько, колгоспний тесля. Василь бігав із Зажуриними записками до лісничового дому, носив Зосі записки. Штанці сіренькі, шлейка через плече, худий, засмаглий, затисне клапоть паперу в кулачці, лозину між ноги — і вже воно понеслося, погарцювало, здійсмаючи кушпелу на всю вулицю...

— Ех, Васю, Васю, і ти вже навчився воєнному ремеслу? — спитав хлопця не то з пошаною, не то з гіркою тою Зажура.

— Я двох німців убив, — промовив хмуру Василь.

— Герой.

Випили спирту. Васько хлебнув по-дорослому, одним ковтком, закинувши назад голову, і при цьому вираз його обличчя став ще жорстокішим та холоднішим. Потім взялися за картоплю. Була гаряча, обпікала пальці, від неї одгонило попелом, гірчило в роті, та хоч смаку

було мало, але від отого хукання-перекидання робилося ніби затишніше, тепліше.

— А тепер скажіть щиро, — обізвався Зажура до Задеснянського, — звідки ви мене знаєте? З яких джерел?

— З джерел, так би мовити, народних, — відповів льотчик. — З тих, про які тутешній ваш історик Тесля казав, що вони переходять у легенду і стають безсмертними.

— Ви поет! — зрадів Зажура. — Значить, і мого вчителя Теслю ви знаєте...

Йому хотілося спитати про інше: про матір, батька, про брата Павла. І звичайно ж, про Зосю... Але питати було чомусь страшно, якась підсвідома осторога затаїлась у серці. Два роки війни... Два роки невідомості...

Дивним було, що й Задеснянський, оцей чуднуватий, із змученим обличчям льотчик-партизан, досі сам нічого не сказав про рідню Зажур. Адже знає їх. Всі вони тут знають один одного.

Зажура набрав у груди повітря.

— В село б треба скоріше... — І зненацька випалив різко: — Моїх давно бачили, а?

Задеснянський швидко взяв з землі картоплину, підвів очі на Зажуру: він ждав цього питання. Він його ждав з першої миті, як тільки познайомився з Максимом.

— Павло Захарович убитий, — сказав різко, і щось сіпнулося в нього під оком. — Батька вашого в гестапо забрали.

Кажуть, слово — ніж. Може зарізати людину одразу, може поранити так, що потім увесь вік тинятимешся з болем у грудях. Спочатку ввійде в тебе, перетне там усі жилки, а далі запече до зомління... Ось і Зажура відчуває його в собі, відчуває буквально всім тілом... Задеснянський орудував з братом по лісових займищах... А потім — останній бій, остання спроба блокувати німецький аеродром...

— Ну, й скосило його одною чергою, — Задеснянський сікнув у повітрі рукою. — Не пам'ятаю, що було далі... Контузило мене, а прочунав уже в лісі. Оцей огрок, — погляд у бік Василька, — витяг з-під вогню. Потім ховалися у лісі, поки наші не прийшли. Отака наша історія. Невесела, як бачите. — Лице льотчика хмурніє, він насуплено опускає додолу очі, копирсається паличкою у вогнищі. — Багато гарних людей полягло, іноді

через дурість нашу. Бо й на війні теж треба інколи головою міркувати.

Про що він говорить, Зажурі не ясно. Це вже їхні партизанські діла. Зажура одне втямив: ні Павла, ні батька вже немає. Не дожили, не дотягнули...

Зажурі було червоно в очах. Вогонь палахкотів кострищем, заливав йому зір. Труснув головою, але в очах все одно було червоно, і тоді він підвівся, обважнілий, незграбний, з грубо намотаними на шиї бинтами, глянув довгим, тоскним поглядом на Задеснянського, хотів щось сказати, подумав мить і мовчки посунув до дверей.

— Дядю!.. — схопився був Василько.

Але Задеснянський помахом руки затримав його. Сиди, мовляв, не допоможеш людині! І вони лишилися вдвох біля багаття і так сиділи якийсь час, а за стіною спальної хати стояв Зажура, і була навкруг нього пуста й холоднеча, якої він не знав ніколи в житті.

З лісу вийшов солдат у шинелі із засунутими під пояс лапами, забрюханий, пітний, вдоволений. Шапка набакир, в зубах — товстелезна самокрутка. Гулькнув у темний отвір дверей, доповів, що машина вже готова.

Зажурі чути було, як вони про щось перемовлялися біля вогнища, голоси їхні гули в порожній оселі, особливо голос отого молоденького бійця із шапкою набакир. Потім вони всі разом вийшли, Задеснянський взяв Зажуру за лікоть, легенько стиснув.

— Поїхали, капітане!

* * *

Їхали все далі на грім канонади, наближались до тієї колотнечі, де смерть зійшлася на герць з життям і де часом земля забувала про своє святе призначення: носити й годувати людей, а замість того розверзалася під ними ямами й траншеями, глitala їх разом з порохом димом і гартованою сталлю. Маршові колони, розтягнувшись довгими вервечками, чвалали по краю розбитої дороги. По кюветах залякли в зловливій заціпенілості потрошені німецькі танки, вози поперекидані, скрізь валяються бляшані коробки з-під німецьких протигазів, якесь біле папіряччя рябіє на полях.

Неждано вирости по боках хати, і тут Зажура впізнав свої Ставки. Дорогу перепинив молоденький боєць з автоматом. Біля нього стояв літній, невисокого росту

чоловічок у кумедному вбранні: довге старомодне пальто, на голові — капелюх з пом'ятими крисами, підсліпуваті очі зиркають через скельця пенсне. «Це ж Тесля, вчитель мій, мудрість моя», — подумав Зажура, але не привітався до нього, тільки строго, вперто став дивитись йому в лице. — Впізнає чи ні?

Солдат наказує завертати в провулок і не стовбичити тут, бо перестріляють усіх, як горобців. Солдат показує на гайок за яром, де, мовляв, збирається німецька піхота. Он звідти садить, гад! Скоро буде атака, краще подалі звідси...

«Атака на мої Ставки! — подумав, холонучи, Зажура. — А я поспішав на молоко». Зробилося легше від думки, що він вчасно приїхав. Поранений? До біса тепер рани, коли Тесля взяв у руки гвинтівку. Головне — свої люди, своє село...

— А ви чого посміхаєтесь, товаришу офіцер? — наблизився до машини вчитель, ніяк не второпаючи, що перед ним один з його учнів.

— Та це мені згадалось, Іване Григоровичу, як Микола Потоцький переправлявся через Рось і штани собі забрюхав, а вода була холодна... От і зараз холодно наче, і у німців мокро в штанах.

Почувши свою давню розповідь з вуст пораненого офіцера, Тесля недовіркою примружив очі.

— Ой хлопче!.. Максиме!..

Той упав йому в обійми.

— Вгадали, товаришу ополченець!

— А бинти чого? — Тесля згорьовано захитав головою. — Не вберігся клятої?

— Ви тут дуже береглися, — змінив тон Зажура і одразу занурився у власне горе. — І батько мій берігся, і Павло...

— Ні, ні! Не хорони!.. Батька не хорони! — з гарячою певністю почав заспокоювати його вчитель. — Могили не бачив — зась їм! Знаємо ми вже і полони, і тюрми. Виходили не з таких кандиберій! І Павло ще хтозна-де. Сильний був командир, Павло твій. Ось як і ти — бач. З ранами, а приїхав нас боронити.

«Я не боронити вас їхав! — хотілося гукнути Зажурі. — Я скучив за вами, за вашим добрим словом, за вашою гарною тишею».

Задеснянський тим часом сперечався з огрядним сержантом. Доводив йому, що він їде з штабу на аеро-

дром, який десь тут має бути. Доводив, що він льотчик і повертається до своїх і йому конче треба бути там, де стоїть його авіаційний полк. Сержант дуже уважно слухав його, киваючи головою, але пускати не пускав і тільки безпорадно розводив руками.

— Пойміть, товаришу капітан! До аеродрому ви не проїдете. Знаю, ваші льотчики вчора перелетіли. А сьогодні фріц ударив зранку, так ви цією дорогою прямо під вогонь попадете. Ну, нащо вам, товаришу капітан, життям ризикувати? Не маю я такого права — пускати вас. І не гнівайтесь! Мое діло казенне — служба.

І хтозна, чим закінчилася б ця суперечка, якби не розсудив їх німецький снаряд. Застогнав у повітрі і, хряпнувши поряд, на городі, здійняв хмару ядучого диму.

Сержант побіг до машини.

— Ану, з'їжджайте! Демаскуєте нас тут!..

За городами одразу зататакали кулемети, потім стрілянина знялася з усіх боків, важко гахнула гармата, ще одна, ще, і бій загримів на повну силу.

З кабіни ЗІСа вистрибнув Василько. Грузнучи в багнюці, підійшов до Задеснянського і дуже спокійно, з солідністю дорослої людини сказав, що до аеродрому вони можуть дістатися й без машини. Одмахають в обхід, через хутір в два щоти! Тут він дома, усі стежки знає.

Звісно, хлопчаківі пекло досадою душу. Думалося, проїде в кабіні через усе село, може, на майдані біля сільради й спинилися б, то він би вийшов до хлопців, сказав їм кілька слів. Хай би позаздрили йому: медаль на грудях партизанська і «За бойові заслуги».

— Ходітьте, чи що? — напускає на себе недбало-суворого вигляду.

За хатами шаленіє стрілянина, вулицею партизани тягнуть кулемет.

Задеснянський підійшов до Зажури.

— Попрощаємось, мабуть?

Стояли під захистом якогось сарайчика, майже незнайомі люди, але вже щось зв'язало їх, і було сумно розлучатися.

— Так ви ж до мене... як матимете час,— сказав Зажура.— Приходьте. За третім ставком питаєте, усі знають.

— Зажур знають! — підкинув головою Задеснян-

ський. — Ви глядять тут, німця не пускайте... Як полегшає, вип'ємо чарку.

І пішов через вулицю за головатою постаттю свого провідника.

* * *

Перші радянські воїни прийшли в село ще три дні тому. Переказували потім цікаву пригоду, як вони — їх було двійко — з'явилися в померках на околиці, постукали в чиюсь хату. Молодий парубок вийшов на стук і побачив... двоє мандрівних солевозів: чоловіка й жінку. Хлопцеві від подиву слова застряли в горлі, він недовірливо озирнув завзятих гендлярів, що в таку лиху годину взялися за таке ремесло (сіль за окупації була тяжкою проблемою!), вже й слова дотепні підкотилися йому до язика, але чогось, поруч із жартівливістю, в юнацькій душі ворухнувся й жаль: гляди ж, може, то людям не від легкого життя припекло отак під кулями возити свої соляні скарби! Може, й не нагодовані, не напоєні вони... Завів у хату. «Сідайте, мовляв, ось зараз я вам борщу всиплю. Грійтеся, сушіться». І заходився біля страви, заторготів рогаками. А ті двійко сіли і раптом бачать: на стіні, серед розсипу родинних фотографій, у темній рамці молодий радянський командир — кубики довоєнні в петлицях, кашкет з червоною зорею. І вмить зметикували «солевози», що в цій хаті, видать, свої люди живуть, нічого перед ними комедію грати. І тоді «баба» спустила з себе спідницю, зірвала хустку, розправила плечі, і на ошелешеного хлопця зиркнув молодцюватий вояка-розвідник.

Спочатку були реготи. Далі хутенька вечерея, потім коротка бойова нарада, і за півгодини розвідники разом з парубійком вибралися на діло. Обійшли село, роздивилися все гаразд, а перед світом, повертаючись з усіма необхідними розвідницькими даними, здійснили останню відчайдушну операцію: витягли з хати німецького офіцера-реквізитора, вицурпелили його прямісінько з ліжка, яке зігрівала йому якась продажна дівчиця.

День минув у тривозі, непевності. Німецька господарча команда, що стояла на колгоспному дворі, підвечір, тільки-но вчула близьке гоготіння бою, накивала п'ятами, лишивши по собі зламану підводу й рябого, з вивихнутою ногою битюга, який куняв біля колодязя.

А серед ночі у дворах весело загомоніли ставчани.

почувся гуркіт танків, гучні команди. Це вступили в село перші радянські підрозділи.

В хатах метушня, палахкотить вогонь у печах, хрюпають двері, жінки перемовляються через перелази.

Та ось знову тривога! Спочинок потім!.. Не встигли потомлені бійці відігритися бодай часинку в теплому затишку, як на східній околиці, з боку Корсуня, озвалися ворожі кулемети.

Німці пішли в атаку. І одразу ж залягли під убивчим вогнем радянських воїнів.

І знову атака. І знову — вогненна злива.

Так цілий день ворог промацував нашу оборону. І ще було неясно — чи замкнулося, врешті, оте велетенське кільце смерті навкруг німецьких дивізій, чи це тільки починається тяжка битва?

* * *

Нагла тривога гнала капітана Зажуру селом. Не помічав людей, був байдужий до притихлих за тинами хатин, до обпалених на вітрах безлистих осокорів. Ще жевріла в його душі надія: може, батько таки повернувся? Може, сталося диво, і з Павлом усе гаразд.. І оті недобрі балачки про Зосю...

Зажура уповільнив ходу. «Добрий спочинок матиму, — посміхнувся в душі невесело. — А завтра буде ще гірше. Бельгієць, мабуть, правду сказав. Тут німці й прориватимуться до Лисянки...»

Він спинився біля глибокої ковбоїни. В грузькому болоті біліла якась затоптана перепаскуджена чобітьми й колесами шматина. Червоні квітки по білому.. Беззахисні, всіма забуті червоні квіти.. Чи кров?.. Квіти як кров, і кров як квіти.. Байдужно постояв, щось подумав і пішов далі.. «Цивілізація розвалюється», — казав Леопольд Ренн... Василько убив двох німців... Діти зі смертю побраталися... А в очах Василькових — темнота вічності.. І в мене, мабуть, та сама темнота...»

— Товаришу капітан! Куди вести третю роту?

Зажура побачив серед багнистої вулиці колону дядків, одягнених по-домашньому, у свитках, чоботях, гумових чунях. На плечах — гвинтівки. Спереду їхали двоє вершників на низеньких волохатих конях. Один з вершників, натягнувши повід, запитально дивився на Зажуру.

Той звів плечима.

— Біля шосе ваші. — І показав кудись назад, за хати.

Колона посунула далі. А Зажура, обернувшись, довго дивився їй вслід. І що далі відходила від нього, то тривожніше йому ставало на серці.

«Маю піднімати село на оборону, а самого тягне до своєї хати...— подумав він.— Визволитель!.. Мабуть, у кожного є своє. І болить воно найдужче...»

Вулиця спускалася в долину, до греблі. Зажура майже підбігцем спустився вниз і, вибираючи, де сухіше, подався вздовж ставка. Побачив по той бік, між вільхами, крутий узвіз, де вони з хлопцями завжди каталися на санчатах, побачив дерев'яні кладки в березі і згадав, як не раз просиджував там з вудочкою, закутавшись у старе батькове пальто, а на воді було тихо, ставок сонно парував, і тільки в очеретах кумкали жаби. Ця картина рідної землі так розбентежила його, що він мимоволі спинився під греблею і, може б, не знав скільки простояв у журливій задумі, коли б у цю мить не почув надсадне, вібруюче гудіння ворожих літаків. Інстинктивно пригнувшись, він перебіг греблю і аж тоді задер голову та побачив, що це німецькі бомбардувальники заходять на пікірування. Досвідченим оком відразу визначив: бомбили шосе, бомбили саме там, куди пройшла третя необмундирована рота.

Він бачив, як «юнкери», круто перехилившись на ліве крило, із завиванням шугали до землі, як від тулубів їхніх повільно відділялися гострі крапельки і стрімко неслися вниз, і земля гахкала вибухами, і тоді «юнкери» знову заходили в піке і сипали, сипали своїм чорним грімотливим дощем.

Потім «юнкери» зникли, стало тихо. Тиша була важка й прозора. Зажура побачив, що біля шосе загорілися хати: дві чи й більше... І потягнувся дим крізь вогку ясність дня, потягнулися рудаві валовиська над стріхами, над сиротливо-голими осоками.

Осокори!.. Мовчазні, вічні сторожі людських осель... Осокори, які влітку розсівали щедre сніговиння пуху, а зимової пори дзвеніли на вітрах замерзлим гіллям... Зажура їх любив. Усе життя вони були з ним, і скрізь, де б не ставала його нога, вони з'являлися перед ним у своїй урочисто-пишній срібній красі...

Він пам'ятає: у Франції, в туманистій Бретані здалеку побачив їх і згадав домівку. Тріпотіли листям, мов

лускою, брижились, як вода під подмухами вітру, як одвічні, безконечні хвилі на просторах Атлантики.

Іноді над ними пролітали німецькі літаки, високо в небі пролітали маленькі, крапчасті, незлобливо-байдужі літаки, не літаки — а шматочки гуркоту, зматеріалізовані згустки далекого, майже нереального страхів'тя, назва якому була — війна.

Мер Лоріана, привітний дідуган, дуже здивувався, коли Зажура спитав його, чому французькі зенітні батареї не стріляють по ворожих розвідниках. Небо Франції немов було віддане на відкуп бошам, а французькі зенітні батареї мовчали, і взагалі ніхто не виявляв бажання розпочинати війну по-справжньому.

— Ви забуваєте, мсьє,— поблажливо кривив вуста мер Лоріана,— що ми живемо у вік цивілізації. Війна з німцями — там, на «лінії Мажіно», на фронті. А тут — глибокий тил. Німецька авіація дотримується Гаагських угод. Запевняю вас, що міжнародне право захистить нас краще, ніж найсильніші артилерійські системи.

— Даруйте, мсьє,— спробував заперечити йому молодий радянський лейтенант Зажура, — а Варшава, Мадрид?.. Ми знаємо з досвіду, що німецька авіація дуже довільно трактує Гаагські угоди.

— О ні! — з лагідно батьківським усміхом говорив привітний дідуган. — Справжня війна — це війна в рамках законності. Звичайно, окремі ексцеси... Ну, недисциплінованість деяких солдатів чи молодших офіцерів*можуть порушити правопорядок. Але ми віримо в сучасний дух Німеччини.

— Там палять книжки, мсьє.

— Політика і війна — різні речі.

— Але ж Франція почала цю війну з політичних міркувань, в ім'я справедливості, захищаючи свого польського союзника!..

Мерові було нудно сперечатися. І не час. Стояла жахлива спекота. Десь у ресторані на мера чекав обід з представниками англійської туристської фірми, під час якого мали бути обговорені деталі майбутнього курортного сезону. Мер Лоріана не втрачав надії, що «законна» війна скоро закінчиться і на пляжах Лоріана знову з'являться розфранчені, нудьгуючі гультаї з-за Ла-Маншу.

Де він зараз, цей довірливий, педантичний мер із своїми дитячими ілюзіями? Може, й досі блукає по без-

людних пляжах Бретані? А може, спалений у концтаборі? Може, розстріляний як заручник?..

В ті літні дні сорокового року, здається, вже був підписаний у Берліні зловісний план «Барбаросса». Ні, ще тільки готувалося його підписання. Але на інших планах, на інших оперативних картах німецького генерального штабу вже стояли чорні стріли, спрямовані в бік Парижа і в бік вітряної Бретані. Пройде два роки, жовтаві хмари пилюки від німецьких танків здіймуться над лівійською пустелею, ляск їхніх гусениць докотиться до Волги, і тоді фельдмаршал Кейтель поставить свій канцелярсько-строгий підпис під наказом про розстріл військовополонених. «Враховуючи непідготовленість імперських служб до прийняття великих мас живої сили противника...» Формулювання будуть точні й логічно вмотивовані. В кожному слові звучатиме владність і державна узаконеність.

О мер Лоріана! Якби ж він міг замислитись над цими документами! Іменем «Тисячолітньої імперії» Кейтель введе в дію найчорніше беззаконня віку. Чи, може, це буде тільки його примхою, його «недисциплінованістю»? І Орадур, і Лідіце, і масова екстермінація людності Європи теж буде тільки вибриком його буйної натури?

* * *

Зажурина хата стояла трохи осторонь від вулиці. Довга, з темною стріхою, маленькими вікнами.

В дворі — військова вантажна машина. На халабуді — великий червоний хрест у білому кружалі. Когось виносять з дверей, вмощують у кузові. «Чи не госпіталь тут влаштували? — подумав Зажура, спинившись мимоволі біля розкритих навстіж воріт. — А де ж матуся?»

Угледів відразу й матір.

— Мамо! — кинувся до неї, розштовхуючи сірі шинелі. — Драстуйте!

Почувши Зажурин голос, повільно обернулася до нього. Щоки її раптом зблідли, в глибоких темних очах майнув страх. Не повірила. Злякалася самої думки... Хто б це міг бути? Сказав «мамо», а стоїть оддалік, мов чужий. Потім вона простягла руки, взяла Максима за плечі, уважно обдивилась його з голови до ніг і тихо уткнулася головою йому в груди.

Зажура відчув, як щось різонуло йому по горлу.

— Ну... дай же я гляну на тебе!..

Чув, як вона сухо, сирагло обцілює його, як обмацує пальцями лице, шию, вогку заношену шинель, але сам ніяк не міг вхопити матері зором.

— От чуло ж моє серце!.. — Вона й справді ослабла, і їй захотілося сісти. — Йди сюди на призьбу. У нас тут санбат стояв цілу ніч. Вибираються далі. Чого я тільки не набачилася! Каліцтва, смерті, болю людського... Все, чому вчила колись дітей, тепер ніби поблякло в голові, інакше все стало... Ось і ти, Максимку! Гляди ж який!.. В шию, чи що, поранений?

— Трохи, мамо.

— А крові, мабуть, втратив... Ні лиця на тобі, ні виду...

Посадовила сина поруч себе, і він зміг нарешті спокійно обдивитися її... Ніскільки не змінилася... І, мабуть, не зміниться... Чи змінюються наші матері? І чи змінюємося ми для наших матерів?.. Очі потопають у сльозах, іскристих і теплих...

— У Петренків теж санбат, — заговорила вона і з винуватою усмішкою зиркнула на свої руки. — Ти скажи мені, синку... Я дещо тямлю в політиці... Убивають наших, страшно убивають, а ще скільки гине їх від ран. Онде бачиш, лікар біля машини клопочеться, вусики такі сиві... аж плакав сьогодні вночі. Більше, каже, отут, на операційних столах і в перев'язочних, вмирає, ніж на полі бою. Колись про це правду скажуть, гірку правду!.. Така велика у нас країна, і союзники наче допомагають, а людське життя...

— На війні усього буває, — відмігся стереотипною фразою Зажура.

— На війні теж можна воювать так, щоб менше вмирили. Бинтів не вистачає, всяких медикаментів... Бій був за Журжинцями... Наші солдати йшли на кулемети...

— Так треба, мамо, — все ще не здаючись, тихо озвався син. — Звільняємо землю, окуповану ворогом.

— Для кого ж звільняємо? Для сиріт? А може, якийсь ваш командир старший не все підрахував?.. — Мати враз отямилася, знову винувато глянула на свої руки. — Заговорила я тебе, а ти ж, мабуть, голодний з дороги.

— Ні, ні, мамусю! — перебільшено бадьорим голо-

сом вигукнув Зажура. — Ми тут під лісом снідали. Ти краще спочинь. Бач, руки які!

Він тримав кінчики її пальців, з жалем дивився на них, білі, роз'їдені милом. Всю ніч, либонь, прала білизну для поранених.

Їм було важко говорити. Мати знала, про що думає син, а він знав, що розриває душу матері, і вони вимучували мовчання й хотіли бодай на хвилю відтягнути той момент, коли станеться неминуче і вони назвуть ім'я дорогих їм людей. Зажура взяв на себе найважче.

— Я все знаю, мамо.

Вона, прикусивши губу, швидко закивала головою, немов погоджувалася з ним. Далеке щось, суворе майнуло в її очах. Замислилась. Полетіла думою хтознакуди.

До них підійшов високий сивовусий офіцер-воєнлікар, тихим, обережним голосом попросив матір на кілька слів. Мати підвелася, все ще відсутня, мовчазно-строга, повела офіцера до сарая. Згадавши щось, обернулася до сина:

— Ти ж почекай!.. Я зараз...

Зажура сидів на давній своїй призьбі, де колись мати, повернувшись зі школи, — вона все життя вчителювала в молодших класах, — переглядала учнівські зошити або перед смерком лушила квасоллю, і тоді у вікнах пожежі горіли і на стіни лягав рожевий відблиск заходу...

З хати викульгав поранений боєць, озирнувся підсліпуватими очима по дворищу і швидко подибав до машини з червоними хрестами на бортах. Потім у дверях з'явився статечний літній боєць-санітар, натужно тримаючи в руках держак нош, і Зажура побачив, як повз нього пронесли щось маленьке, висушене, мов дитинча, покрите чорною солдатською ковдрою, і почув, як задній санітар спитав у переднього:

— Лукашка, а ти другу лопату дістав? Земля така, що не вкопаєш.

Вони понесли ноші у сад, там, мабуть, був їхній санбатівський цвинтар, і видно було, як під ковдрою мірно погойдується голова мертвого.

Коли повернулася мати, в неї вже було спокійне, навіть ділове, зосереджене обличчя. Навмисне хапалася за роботу, щоб не лишитися на самоті з своїм горем. І Зажура подумав, що, доки в дворі у неї гамірно, доки

бігають отут оці метушливі дядьки-санітари; грюкають дверима, штовхаються, перегиркуються між собою, а від неї щомиті вимагають то якогось відерця, то заступа, то старої верети, то ще чогось, конче потрібного їм, вона може ще сяк-так перебиватися у клопотах, ще горе не взяло її по-справжньому в свої лещата. А не дай бог затужить у самотині...

Вона пішла провести сина за ворота.

— Ти ж не барися, Максимку... — хотіла сказати йому щось ніжне, але, мабуть, побоялась, що розчулиться вкрай. — Я вечерю зготую.

— Мені треба до командира полку, — сказав він і одразу зробився чужішим, мовби вже відходив від неї надовго. Поклав їй на плече руку. — Мамо... Завтра тут буде бій... — Шукав якогось обережного слова. Хотів попередити, не злякавши її. — Краще піди на Антонівські хутори.

— І щоб ти сам тут був? — У материних очах майнув такий лякливий подив, що Зажура знітився: справді, може, сказав якусь дурницю?

Мусив уже йти. Близький гуркіт нервував його і насторожував. А мати дивиться. Мовчки дивиться очима, повними благання й ніжності.

І тут наче хто сіпнув його за язик:

— Я прийду не сам... мамуню. Добре? Я прийду з Зосею!

Знав, що мати не любить Зосі. І все ж не міг критися...

Невже у них і далі ворожнеча?

Ущиплива скалка в маминих очах... Зажура вловив її... Та ж сама злостивість, та ж недовіра... Невже все по-старому?..

Мати дивилась на нього строго, уважно і, як йому здалося, — здогадливо. Матері мусиш сказати правду. Що гріха таїти: жагуче й звабливо горіло в ньому єдине бажання: побачити скоріше Зосю! Вірив у їхнє примирення, прагнув материного доброго слова...

— Мамо!.. Я чув, що вона в селі...

— А де ж їй бути?

— Вона мені жінка... ми одружилися...

Зітхання тяжке з материнських грудей.

— Ну, йди, Максиме. — І враз аж затремтіла вся. — Не дружина, не дружина! Чуєш?.. Німецька вівчарка! — Отямилась. В очах тільки гнів, і розбентеженість,

і неймовірна материнська мука. — Павло через неї загинув. Антон у поліції був, а вона з офіцерами тут вигулювала...

— Мамо!..

Не хотіла вже говорити. Він злякався її гніву. В сум'ятті стояв. А вона повернулась і до хати пішла, наче тікала від свого горя.

* * *

В Ставках — подія. Все село знає, що біля школи, біля отого полкового штабу, спинився танк найвищого генерала, найстаршого з усіх, які тут владу мають над військами. Приїхав Конев, генерал Конев, якого німці бояться, наче вогню, називають його радянським Суворовим, бо він, мовляв, навчився бити їх усюди і скрізь, за всякої години і вгадує їхні плани, ну просто мовби з листка вичитує все, що вони собі по Берлінах намудрували. Навколо коневського танка товпляться ставчани. Діти вже подружилися з танкістом, просять показати, як бахкає його «пушка» і чи пробиває вона німецького «тигра».

— Збоку пробиває, а в лоб — ні, — відверто пояснює танкіст, немолодий вже чоловігга в чорному комбінезоні й акуратно начищених чоботях. Розмова з дітьми йому, видно, завдає радості: піджартовує з ними, вдає то строгого, то безжурно-веселого.

— Дядю, а ви скільки «тигрів» підстрелили? — цікавиться якесь головате, в німецькій шинелі хлоп'я.

— Не скажу, не маю права.

— Чого ж це ви не маєте права?

— Військова таємниця!

— Ну й таємниця! — один з хлопчаків, рудань кирпатоносий, презирливо копить губу. — Усі німців тепер б'ють. У нас солдат стоїть у хаті. Він з «петеерки» три «тигри» вбив. У нього «петеерка» отака! Як оця вишенька висока.

В село Конев заскочив мимохідь, просто мав намір на власні очі пересвідчитись, як міцно осідають піхотинці на нових рубежах і чи можна довіритись їхній обороні, щоб усю свою увагу зосередити на новій загрозі, яка підступала з заходу, по зовнішніх лініях оточення. Радянській розвідці вдалося захопити німецького пластуна, що мав намір пробратися через наші позиції. На допиті з'ясувалося, що це — бувалий німецький

агент. Він прямував у Штемерманів штаб для узгодження дій між військами, що діяли зовні, і оточеними дивізіями. Німець розповів про підготовку вирішального удару, яким Манштейн хотів деблокувати свою оточену групу. І навіть назвав дату німецького контрнаступу — 4 лютого.

Сьогодні було 4 лютого. Свідчення агента підтвердились. Вранці 1-а танкова армія генерала Хубе зав'язала важкі бої проти танкістів Конєва. В її лавах посувалися танки найвідбірнішої фашистської дивізії «Адольф Гітлер». Півтораєста танків виповзли на чорні, де-не-де позеленені кволою озиминою поля. Лобасті бездушні «тигри» вдарили потужним тараном по радянських позиціях, врізалися в живе їхнє тіло.

Конєву доповідають по телефону про запеклі бої на підступах до Вотилівки й Тетянівки. Горять, чадно палають залізні потвори, рвуться через артилерійські позиції наших полків. Броньоване жало промацує радянську оборону.

У Конєва тривожно зсупилися брови. Ось воно те, чого не передбачиш ніякими планами. З досвіду Сталінградської битви Конєв знав, що німецький генеральний штаб уміє швидко перекидати свої резерви на великі відстані, іноді з глибини Європи або навіть з Франції і Африки. Конєв сподівався всього. Були взяті до уваги і можливі контрудари ворога, і негайне перегрупування резервів. Враховувався й психологічний, політичний фактор: серед гітлерівських верховодів Корсунь-Шевченківське оточення повинне викликати сум'яття і відчайдушну енергію, бо це вже не просто поразка, не якийсь там прикрий фронтовий епізод, це вже передвістя близького краху, неминучого вторгнення радянських армій на територію фашистського фатерлянду. Плануючи операцію, Конєв знав, що будуть запеклі, неймовірно важкі бої з усілякими несподіванками, з різними змінами ситуації. Все кинуть німці, не пошкодують не лише прифронтових, а й глибинних стратегічних резервів...

І все ж таки зараз, слухаючи повідомлення про масовий танковий удар Хубе під Лисянкою, Конєв відчував недобрий холодок у грудях. Може, чогось не враховано? Може, недооцінено сили ворога, його наступальну спроможність?

Змусив себе зосередитись. Думка запрацювала чітко й владно. Ні, Хубе не пройде! Його резерви не безмежні. Сьогодні він втратив п'ятдесят машин своєї козирної дивізії «Адольф Гітлер» плюс гнітючий психологічний програш. Плюс втрата зухвальства в отих есесівських молодчиків... Завтра їхній натиск послабне. Бензину в них обмаль. Нові танкові дивізії підійдуть через чотири-п'ять днів... Значить, треба втримати сьогодні й завтра. За будь-яку ціну сьогодні й завтра!..

Поклавши трубку, Конев виждав мить, умисне довго не здіймав руки з апарата, щось роздивлявся на ньому. І враз повернувся до начальника оперативного управління штабу, що стояв трохи оддалік, біля вікна.

— Товариш Костильов, ви не зв'язались по ВЧ з 27-ю?

— Сьогодні ні, Іване Степановичу.

— А зв'язатись треба. Як тільки повернемось в Толстую¹, поцікавтесь у Трофименка, чи ввели вже в дію армію Богданова. Нова, з резерву, армія — це щось значить! На ній Хубе й зламає собі шию. Жаль, що у нас нема прямого зв'язку з 27-ю! Рукою подати, а не дістанеш.

— Дуже незручно, Іване Степановичу, — ввічливо підтримав Конєва хтось із генералів. — Кожного разу через Перший Український доводиться дзвонити по ВЧ.

Урядова лінія ВЧ проходила навколишнім шляхом через Дніпро, це були сотні кілометрів обводу по тилах, але інакше поки що ніяк не можна було зв'язатися з арміями Першого Українського фронту. Вирішити цю проблему можна було лише одним способом: встановити пряму телефонну лінію по вузькій горловині оточення.

До групи генералів підійшов офіцер в коротенькій сірій шинелі. На плечах — підполковницькі погони.

Конєв обернувся до нього і враз скупі посміхнувся. Був людиною чуйною, завжди пильнував за тим, щоб не було зневажено жодного офіцера, жодного бійця, а ось зараз трохи незручно вийшло: забідкалися біля телефонів і оком не поведуть у бік полкового командира, до якого завітали в гості. Ясна річ: Хубе, німецькі танки під Лисянкою...

— Вибачте, товаришу підполковник... — підійшов до офіцера Конєв і просто, по-дружньому взяв його за лі-

---

¹ В селі Толстая був тоді польовий штаб Конєва.

коть.— Не доповідайте мені нічого. Сам знаю. Важко вам. Людей обмаль. Боепостачання відстає. Танків досі нема.

— Товаришу командувач, я про інше.

— Про що саме?

— Небезпечно тут, товаришу командувач. Є відомості, від перебіжчика, що німець буде йти на прорив. До передової зовсім близько.

— От і добре, що ми до вас завітали. — Раптова думка вже захопила Конєва, знову відчув занепокоєність. — Штемерман спробує вийти назустріч танкам Хубе. Це зрозуміло. Перша спроба біля Капітонівки не вдалася. Тепер вони обрали інший напрямок. Б'ють на Лисянку. Але й на півдні у них чималі сили, біля Толмача й Іскренного.

Він замовк. Був до краю зосереджений, щось у ньому ніби визрівало. Наче мав перед собою розгорнуту карту боїв, виразно бачив на ній не сині смуги — ні! — бачив розсипи ворожих танків по чорних схилах, лави наступаючої піхоти... Де буде їхній головний удар? Лівим крилом Хубе вже прорвався через Косяківку в тили 27-ї армії, становище там ускладнюється з кожною годиною, 27-а може не витримати натиску... Праве крило Хубе повертає все виразніше до Лисянки, уже наблизилось до Хиженців... І найгірше те, що зсередини оборона радянських військ тільки встановилася... Штемерман може одним ударом розірвати кільце, одним ударом подолати якихось десять-дванадцять кілометрів, що відділяють його від рятівних зустрічних армій Хубе...

Конєв думав зараз про близький бій, що міг стати боем тяжких втрат, шаленого руйнування і міг закінчитись блискавичною безкровною капітуляцією німців.

В якійсь мірі все залежало від випадку, і все ж той випадок був сам зумовлений діями людей, витривалістю оцих, що стояли біля столу, зосереджених, ділових командирів, і міг той випадок по-різному обернутись, залежно від слухності його, Конєва, рішення, залежно від стійкості кожного солдата і кожного офіцера.

— Товаришу підполковник, — сказав Конєв таким тоном, наче командир полку щойно вимагав від нього допомоги, а він мусив відмовити в цьому, — через ваше село Штемерманові найближче до Лисянки. Мені вже доповіли про перебіжчика. Маємо й інші відомості. Німець буде виходити тут і, тільки тут. Завтра... може, ще сьогодні вночі, ви одержите танки... Але німець не жда-

тиму. Ви розумієте, про що я говорю. У нас лишається кілька критичних годин. Є один резерв, останній резерв — люди, населення села...

— Розумію, товаришу командувач.

— Кличте до зброї тих, хто пережив окупацію. Це буде найкраще поповнення.

— Завтра буде в селі мітинг, товаришу командувач.

— Мітинг? — Конев зітхнув, і на широкому владному його обличчі промайнула тінь усміху. Він обернувся до офіцерів своєї оперативної групи. — Здається, тут вирішили правильно. Поповнення буде до приходу польових військкоматів.

* * *

Біля сільрадівської кам'яниці збиралися ставчани. Хтось кинув слово «мітинг», і на вулицях залюдніло. Побігли дітлахи, понесли звістку по всіх кутках: збирайтесь! Усі збирайтесь!

Кваплячись, ловлячи кожне гарматне відлуння, сунули до майдану люди.

— Німці будуть завтра в селі! Вакуюватись наказано.

Йшли в свитинах, у гумовому, з автомобільних покришок склеєному, взутті, йшли винужденні, сіролиці, перекидалися новинами.

— Зажурин прийшов у село. Чули?

— Ой, чого б же не чула!.. Ні очей, ні рота — самі бинти. А тут ще в сім'ї горе...

— Цей не пропаде. Батькова кістка!

Біля перелазу зчепилися мати й донька.

— Я теж, мамо!

— Ось я тобі...

— Ма...

Господарські клопоти мішалися з тривогою дня, і хмура непевність закрадалася в душу. Всім кортіло почувти щось утішне. На майдані! На майдані!

На сільрадівському ганку уже стоять купкою командири, з ними вчитель Тесля, Плужник, ще хтось з партизанськими стрічками на шапках.

Офіцер виголошує промову. Він блідий, видно, не одну ніч провів в окопах. Блищать глибоко запалі очі. Охрип.

Не чути слів. Гамір побільшується. Задні підпирають, ремствують на передніх. Хтось молодцювато кричить:

— А ви їх «катюшами», товаришу майор!
Дві дівчини стоять обнявшись. В очах тужба.
— Мій уже записався добровольцем.
— І мій...

Схлипнула меншенька, пригорнулася до подружки. І раптом зацікавлено підняла голівку. Леле! Хто ж то такий, увесь забинтований, на ганок піднімається? Кажали, син Олени Дмитрівни... А стривай-но, стривай! Про що він говорить? Ворога оточено!.. Тяжкі бої... Біля кожного села — могили, на кожному горбі — окопів нарито.

Дівчатка зачаровано дивилися на Зажуру. Отакий завзятий. Чорні брови — стрілками. Щаслива буде та, яку своєю назве.

— Вже ж назвав Зоську.

— Вона йому не пара тепер. Фашистам продалася.

— Все одно простить. Гарненьких завжди прощають...

Хтось раптом гукнув:

— Жінки, наперед! Хай чують!

З ганку оголосили рішення: усім жінкам носити патрони!

Зажура стояв з піднятою рукою.

— Ставчани! Мене поставлено до вас за командира. Хто не в ополченні, беріть дома які там мішки, мотуззя, кошики... Усім гуртом рушимо на шосе. У кого батько чи син в окопах, хай знає, що завтра йому буде чим зустрічати німця!

* * *

Біля ганку записувались добровольці. Високий, в смушевій шапці дід вперто совав прокуреного пальця до паперу зі списками.

— Пиши, Іване Григоровичу! — кричав він Теслі. — Я ще японця бив. Може, й з німцем впораюся. Не віриш?.. Пиши! Пиши!

Підійшла червоношока молодиця. В очах — зла рішучість:

— Не хочу тягати бомб. Піду в окопи.

— Не жіноче діло, Санько, — спробував погамувати її запал Тесля. — Там людей вбивають.

— А не лякайте мене! Після свекрухи то мені нічого не страшно. Пишіть!

Підбігла здоровенна, уся геть закутана хустками баба, спробувала відтягнути з черги котрогось у свитці, примовляла голосисто, як на похоронах, що згине цю ж мить, коли гаспид її проклятуший не схаменеться й не піде з нею додому. А «гаспид», худенький, зіщулений від сорому (може, й від страху!) чоловічок, проштовхувався вперед до стола.

Зажура й майор спустилися з ганку. Майор Горохольський був начальником штабу полку, що звільнив Ставки, — літній, сивуватий чоловік з нервовим обличчям. Він був штабний офіцер, розроблені ним оперативні схеми незмінно приносили успіх полкові, але, дуже вразливий, Горохольський хвилинами не був певен ні в чому.

Зараз він ще був під враженням зустрічі з Конєвим, і йому хотілося говорити про це.

— Бачили б ви, як Конєв з нашим «хазяїном» говорив! — з прихованим захватом озвався Горохольський. — Стиль, скажу вам. Вроджений талант! Про нього в військах переказують неймовірні речі. Мені один танкіст розповідав, як Конєв нібито врізався на танку в розташування німців і, не спиняючись, протаранив усю їхню оборону. Іншим разом зустрівся з німецькими «тиграми» і пішов прямо в лобову на їхню колону. Розвернув першого «тигра» впоперек шосе, прикрився ним і давай з прямої наводки розстрілювати німців. Звісно, то все легенди, але я вам кажу, товаришу: для солдатів і офіцерів Конєв — щось особливе, втілення воїнської доблесті, з таким командувачем армії і вмерти не страшно.

Зажура теж бачив сьогодні Конєва. Здався він якимось зблідлим, втомленим, з прихованою нервовістю в очах. Не таким його пам'ятав з Харкова, де генерал виступав на великому міському мітингу. Тоді очі Конєва аж промінилися блакитним сльозом, а зараз були пригаслі, нахмурені, важкі.

— Найбільша мужність командувача — мужність відповідальності, — промовив задумливо Зажура. — Подумалось мені сьогодні: ось я їду в наступ. Пістолет у руці. Атака... Прокричав, пронісся, і вже ти сам собі бог і цар. А він же у вічній напрузі. Весь час думає про цілі армії. За все відповідальний. Схибив — тисячі на смерть підуть. Чогось не додумав — трагедія, невдача, поразка. Якесь серце залізне треба мати!

Мабуть, і Горохольському кортить погомоніти про це. Йому подобається молодий капітан. Не часто зустрінеш у вировищі боїв людину такої спокійної, розважливої вдачі. Але майора ждуть полкові діла. І він прощається нашвидку.

— Я йду в штаб, а ви, капітане, вже тут з людьми... Скоро німці почнуть наступ... Цивільні — за вами. — Він силувано посміхнувся. — Призначаю вас комендантом Ставків.

— Єсть бути комендантом! — козириє йому Зажура, і в очах його зблискує колючий, скупий усміх.

* * *

— Дядько Максим!.. Дядю!..

Перед Зажурою стояв Василь Станчик. Партизанська шапка ледве трималася в нього на вусі. Відвів капітана трохи вбік.

— Там, за корівником... ваша Зося!

Сказавши, одразу ж пішов до людей, а Зажура глянув йому вслід, потім глянув на корівник — довге, напівзруйноване приміщення біля ставу — і серце його наче кригою вкрилося.

Зоська!.. Стоїть, жде його там... А він? Чому він завагався? Людський поговір... І материні осудливі очі...

Несвідомо переставляючи ноги, простував униз до ставу і мав таке відчуття, немов іде на виду всього села і всі оті, що зібралися на майдані, уважно стежать за ним.

Зося стояла під яблункою в зеленому береті і благенському коричневому пальті, стояла, підперши однією рукою стан, визивно й похмуро дивилася на Зажуру. Він, чавлячи грязюку, йшов усе швидше, ніс на спині людські погляди (чи йому так лише здавалося), і каламутилася в ньому злість, і щось жарке, м'ясне піднімалося клубком до горла.

Ще здалеку впізнав її. Пильно придивлявся до знайомого лица, довгастого, матово-блідого й змарнілого, до тоненької талії, до гострих плечей, по яких розсипалось хвилясте волосся. В Харкові теж отак зачісувалась... Губи маленькі, яскраві, немов припухлі...

Отямила його їдким смішком:

— А я з самого ранку визирую тебе.

У нього пропав голос, щем розлився по грудях. Ву-

зенькі сірі оченята, які він так п'яно зацілював колись, були перед ним. Один тільки крок! Простягнути руку...

Вона перша простягла руку, але це був рух не зближення, а якоїсь сухої, стриманої ввічливості.

— Ходімо звідси, — сказав Зажура, тримаючи в своїй руці її теплу маленьку долоню.

— Не треба. Все одно нас бачили.

Сіпнув її, аж заточилася. Повів сильцем за собою. Спинився біля дерев'яної кладки.

— Це правда?

Вона щось думала. Погляд побіг кудись за хати, до далекого лісу, губи збіліли, немов їх обвіяло морозом.

— Значить... правда?..

Бачив, як вона мучиться, як вона нестерпно катується, намагаючись щось вигадати, чимось виправдатись, і оці її муки завдавали йому зараз жагучої насолоди, він би ладен був сказати їй іще в стонадцять разів страшніші слова, він би побив її зараз отут, біля ставу, аби вона відчула хоч на краплю, хто вона є, тендітенька, пишноволоса, кокетливо-сумна... О, ми знаємо ці сумні погляди!.. Не такими очима, мабуть, дивилася на тих, що вешталися по вулицях з гнучкими стеками й з вівчурами на ремінцях!.. Вівчур!.. Вівчарка!.. Так її назвали люди! Нічого не вдієш... Слово-присуд. Слово-ганьба...

Він зробив крок назад і зачепився шапкою об яблуневу гілку. Поправив. «Чого ж ти мовчиш? Ну, виправдуйся! Клянися в вірності! Згадай, як тоді, в Харкові, писала мені листа і як припечатала пофарбовані помадою губи...»

Згори, від майдану, почувся окрик:

— За-жу-ра!..

Значить, все. Кінець, безжальний і остаточний, і ніякі благання тут не допоможуть... Він подасть їй руку, так само подасть їй руку, як вона подала йому... Потім... Ні, він навіть не гляне в її бік!.. І ніякої руки... Просто він їй скаже...

Його очі ковзнули по обличчю Зосі і стрілися з поглядом сірих блискучих очей. Сльози... Відчай... Щось мовби вдарило його зсередини. Він опустив голову...

— Любий!.. — тихо сказала. — Я буду ждати тебе сьогодні.

— Ні!

— Я буду ждати весь вечір, всю ніч...

— Ні! Ні! Ні!..

Зажура відчув полегкість. Ніякого гніву. Все просто... Вільно.. Подав їй руку, посміхнувся. Так само вільно, полегшено зітхнув. І раптом, круто повернувшись, пішов через сад до майдану.

* * *

З ганку скочується осадкуватий розчервонілий офіцер. За ним ще один. Потім повагом сходить Плужник. Вони простують до мотоцикла.

Побачивши Зажуру, Плужник зраділо посміхається. Він уже думав бозна-що!.. Справи погіршились. Німці, мабуть, вирішили не ждати ранку. Зараз він, Плужник, іде з цими офіцерами за село. Там дуже непевне становище. Мало набоїв... Люди необстріляні... Якщо в німців є танки, тоді...

Зажура мовби не чує його. Очі його блукають по майдану: жінки в темних хустках... хлоп'ята... Це з ним підуть... А Плужник даремно розтривожився. Усі вони тут мов очманіли.

— Ти що, Максиме, спиш?.. — озлився раптом старий партизан.

— Пробачте, Андрію Севериновичу!

— Кажу ж, не веди людей до Гусячого озера, краще лівіше, на парники... Бо Гусяче під обстрілом. А тепер ще німець підійшов ближче, то накриє вас...

Офіцери в мотоциклі ждали старого. Нервували. Все важче били за селом німецькі гаубиці. Плужник поправив на плечі автомат. Зажура мовби прочунав... Ага! Чого ж він досі не поговорив з ним? Старий ще в госпіталі розповідав про Зосю...

— Андрію Севериновичу, — Зажура міцно схопив старого за лікоть. — Я тільки що бачив Зосю... Ви мені правду скажіть...

Офіцер за кермом мотоцикла нетерпляче сигналив.

Плужник відвів убік очі.

— Зараз не можу... Не маю права... — Він ще раз поправив на плечі важкий автомат. — Іншим разом яюсь. Ось приїду...

— Скажіть, що з Зосею було? Правду говорять люди?

— Ну й чоловік! — гнівно вигукнув Плужник. — Роби своє діло! Все буде добре... Жива ж твоя Зося!..

Повернувся, щоб іти. Але Зажура перепинив йому дорогу.

— Це все?

— Максиме..., хлопчику мій... Усе буде добре, кажу тобі... Он ждуть мене...

Заліз у коляску, низько нахилив голову. Колеса крутнулися, перетяли глибоку колію, пороснули чорними бризками.

«Усе буде добре...», «Все буде добре...» Кому? І коли?.. Зажура глянув собі під ноги, наступив чоботом на гіллячку і розчавив її, мов важкий свій сумнів.

* * *

Коли вирушили в дорогу, добровільних носіїв було ще не вельми багато. Але якимось дивом кількість їх більшала, приставали по селу, прилучалися то біля одної, то біля другої хати. Важкі чоботи місили грязюку... Хустки, хустки... А де ж ти, вродо жіноча? Яка зла сила обернула тебе, красуне жінко, на мовчазну, згорьовану служницю війни? Писалися колись угоди міжнародні, гучними промовами освячувалися високі принципи гуманізму: цивільне населення, недоторканність житла, закони контрибуції, етика окупанта... Зажура добре пам'ятає свого професора Гая і його лекції про «право війни». Гуго Гроцій, Оппенгейм... Древні й сьогочасні мрійники!.. «Етика окупанта лишається незмінною й зобов'язує всіх воївників-комбатантів...» Професор Гай, читаючи студентам ці рядки з Гаагських угод, іронічно посміхався. Професор Гай трохи знав життя і мав добре уявлення про «етику окупантів».

А втім, старенький професор вірив у те право. І Зажура теж, здається, вірив. Власне, не те щоб вірив, а якось дуже йому хотілося вірити. Хоч часом напливали суперечливі думки і проїмали болючі сумніви, і тоді він казав собі, що все це — велика омана. Бо не може бути права війни, якщо існує сама війна, бо вбивство є беззаконням, атавізмом, поверненням до звірчості печерних часів.

Леопольд Ренн теж не вірив ні в яке право. «Право, — казав він, — це сила!.. Європа пережила часи права. Настав час залізних законів!..» І він, Леопольд Ренн, скорився їм... І одягнув форму з срібними блискавками в петлицях...

Ідуть жінки, закутані теплими хустками. Ідуть жінки в темному. Багато їх. Розтяглась вервечка з горба на горб, зміїться видолінками. Що їм право? Що їм древній Гуго Гроцій? Вони йдуть у страхі і в печалі. Покинуті хати. Негодовані діти... А за селом в окопах залякли їхні чоловіки, брати і сини їхні...

Зажуря йшов першим. Холодна просторінь попереду, глухе чавкотіння чобіт за спиною. День хмуриється, хмари крешуть по полях чорними своїми грудьми. Якесь дивне почуття байдужості заповонило йому душу. Брів майже наосліп, брів як у півсні. Вже навіть не вірив, що оцей їхній страдницький похід через розквашені, затоплені талими водами поля і яруги принесе якусь відчутну користь.

«Капітан Зажура на чолі бабського полку прийшов за боепостачанням!» Славний воїн! Добре прислужиться своїм односельцям!..

Коли зійшли на пагорб, вдалині відкрилась панорама: по шосе неслися машини, сунули маршеві колони, танки, підводи... Трохи оддалік виднілась уся в димах залізнична станція...

— Тепер уже небагато! — полегшено вигукнув Зажура і обернувся назад, до маленького висушеного дідуся, який тюпачив за ним, щось там собі монотонно бурмочучи під ніс.

— А видать, прийшли! — зморщив повеселіле личко дідусь.

Спинилася ще одна жінка. За нею стала друга... Уся колона мовби залякла на чорній дорозі.

І тут Зажурі щось знайоме мигнуло перед очима. «Мати!» — упізнав одразу. Чорна, як і у більшості жінок, хустка, сіра свитина, грубі чоботи, під пахвою мішок.

Не була схожа зараз ні на вчительку, ні на дружину агронома... Йшла з іншими, трохи нагнувшись уперед, стараючись не ослизнутись у чавкій багнюці.

Хотів кинутись до неї, але в цю мить дідусь, що стояв поруч, сказав:

— Гляди, товаришу капітан, який пожар у Ставках... Мабуть, пре німець!.. Ой буде ж лихо!..

Зажура зиркнув на своє село, повите димами, потім владно підняв руку і наказав рушати далі.

Десь підвечір колона носіїв поверталася цією ж розтоптанною дорогою назад до села. Вже бралось до смерку, хмари на заході порідшали, де-не-де пробилися клапти червоного, мов насоченого кров'ю, неба.

Було холодно. Часом зривалось на сніг. Жінки, навантажені патронами й легкими мінами, ступали обережно, без жодного слова, і здавалося — це йдуть не люди, а якісь привиди, що не знають ні мети свого походу, ні своєї долі.

Насправді ж вони все знали. Це були жінки новітньої епохи, як міг би сказати про них поет чи філософ. Це були жінки, що знали два роки окупації, що тужливо вичікували своїх годувальників з лав визвольної армії, а ті, котрі пробідували війну вкупі з чоловіками й синами, тепер випроводили їх на смертний бій за селом.

Минуть роки. Війна зостанеться в нашій змученій пам'яті. Будуть нові клопоти, нові тривоги, нові відкриття... Перша людина полетить у космос... Хтось співатиме краще соловейка у світлих палацах. Хтось виключатиме рубильники на потужних енергосистемах Сибіру...

І навряд чи згадаються тоді довгі, сповиті димами надвечір'я, коли йшли безлюдними полями колони жінок у набряклих чоботях, і несли на собі патрони, і були як солдати.

А може, через роки й згадають їх посивілі ветерани, згадають з ніжністю й шанобою, і який-небудь статечний генерал у відставці скаже своїм друзям: «Був у нас другий ешелон — жіноцтво! Якби не жіночі руки, хтозна, чи й дожив би я до сьогоднішнього дня».

Зажура ні разу не підійшов до матері: почував мовби сором перед нею. За що — й сам не знав. Може, гнів його спомин про Зосю, якій він таки подав руку, а мати ж наказувала обходити її стороною і, мабуть, не дарма злостилася на неї. І зараз він це особливо гостро відчував, бачачи здалік зігнуту материну спину і думаючи про те, що ось мати йде з ним, а тій розледащеній паняночці нічого не болить, і вона навіть на людський поговір не зважила й усім наперекір лишилася вдома.

«Що ж, — думав Зажура, — війна хоч і лихо, а від неї теж є вигода: відмітає усе зло, усе нечисте! Тепер навчуся цінити людей. Тепер уже не розкисну від першого солодкого погляду».

В цю мить з лівого боку, з-під лісу, шпарко вдарили кулемети. Не було видно, хто стріляє, де йде бій; двиготіла земля, вигуркувало так зловісно, з такою наростаючою силою, що Зажура здогадався: німці знову пішли в наступ.

Він мимоволі притишив хід. Озирнувся. Жінки теж насторожилися. Якась молодиця посковзнулась, упала, мішок з набоями придавив її, і вона заойкала, застогнала, наче вже влучена кулею. Лець підняли ту, як упала друга... І знову біля неї зчинився шарварок... І з усіх боків почулися лякливі вигуки, лиця стали білими й нажаханими...

Просвистів снаряд, ударив на далеких горбах, місце вибуху позначилося білим клубком диму... Просвистів ще один. Вже ближче. Зовсім близько. Видно було навіть, як полетіло в сторони груддя землі. І в повітрі запахло їдким пороховим димком.

— Ой людоньки! — здійнявся розпачливий вереск якоїсь жінки. — Поб'ють же нас тут!.. Пропаші наші голівоньки!..

Зажура хотів заспокоїти жіноцтво. Та хіба ж хто почує тебе в цьому торохтінні? І яким словом ти відгониш страх від людей, чим захистиш їх від невидимої, невідборонної смерті? Піднявши руки, він кричав щось, піднімав з землі тих, що падали, благав іти швидше. Але все було замарно.

Колона розсипалась. Жінки лежали вздовж дороги, нерухомі їхні тіла заціпеніли в холодній твані, чорні руки вчепилися в груддя.

Він підбіг до матері.

— Мамо, встаньте!.. Мамо!.. Що ж ви робите?..

Вона поволі випросталась, витерла рукавом грязь з обличчя. Її хитало. Не могла втриматися на ногах. Зажура підтримав, вивів на дорогу, поправив на спині мішок з набоями. Помітив, як зі всіх боків на них дивляться нажахані очі.

Мати пішла.

— Мамо, простіть!..

Зробив крок за нею, але вона пішла швидше, і він одразу відстав. «Її першу... Чому?.. Яке маю право?..»

Він озирнувся. Очі його горіли злістю, був ладен закричати від болю, засипати прокльонами оцих боягузливих... Мати йшла, мати поспішала — ковзались її чоботи, мішок тягнув до землі.

І тоді стали підніматись інші. Посунули, засоромлені, з опущеними лицами, мовби оглухлі, мовби не чули стрілянини. Витягнулися знову в колону і понесли свій вантаж туди, де була війна, де вмирали їхні близькі і в чорних димах згоряла надія.

* * *

«Мені не подобається ваш «почерк», — сказав йому колись полковник Аграновський. — Льотчики в повітрі не рій кусючих бджіл, кожен льотчик — це сокіл». Вони завжди зрізалися з полковником, без сварок, правда, дуже коректно, в найстрогіших рамках службової взаємоповаги, але чулося: ще мить — і станеться вибух.

Отак буває. Провоюєш з людиною рік, два, провоюєш всю війну і не знайдеш з нею спільної мови. Льотчик у повітрі — сокіл! Істина, незаперечна істина. Хіба він сам, капітан Задеснянський, не почував себе в небі соколом, хіба не вміє він провести бій одразу з двома, трьома «месершмітами»? І хіба не знав, що в повітрі — скільки б там не зіткнулося машин — бій все одно розпадається на окремі затяті сутички, на парні поединки? Може, саме тому полковник Аграновський, відчайдушною сміливості льотчик, і наполягав на потребі вчитися перш за все попарному бою? Але Задеснянський відчув останнім часом і інше. Втрачаючи позиції, свою численну перевагу особливо після поразок на Дону і Курській дузі, німці робилися обережними і в повітря піднімали великі сили, одразу по кілька ескадриль. Наступали ярусами, могутніми ешелонами. Ішли навстріч радянським винищувачам, заброньовані, злиті, огорнуті вогненними трасами куль.

Потрібні були нові прийоми, продумані, точно розраховані прийоми масових баталій, масованих ударних нальотів. Найблискучіше вміння окремих льотчиків не давало ефекту, якщо це вміння не поєднувалося з зусиллям всієї ескадрильї, усього полку.

І ось тепер всі суперечки з Аграновським зняті, не існують більше. Полковника Аграновського немає в полку.

На Задеснянського дивився новий комполка, Савадов, льотчик середнього віку, з владним, суворо-настороженим поглядом очей. Довге шкіряне пальто, бінокль на грудях, міцні, грубі чоботи. Такими Задеснянському уявлялися піхотні командири. А командир авіаційного, та ще винищувального полку!.. І ні тіні усміху. Ні проблиску привітності... А обличчя яке!.. Горів він, чи що? Рубці, сизувато-червоні спайки... Біля рота — глибокий шрам...

— Я чув, що мій попередник тиснув на вас за «бджоляну тактику», — сказав Савадов. — Так, здається, в нього це називалося?

— Так точно, товаришу підполковник, — відповів Задеснянський.

— Ну, а я вас буду тиснути за інше, товаришу комеск-2. За погану «бджолину тактику», — підніс охриплий голос Савадов. Пройшовшись по землянці, спинився біля довгого столу, щось прикинув у думках. — Погано ще ми воюємо. Ось я тут вивчив матеріали. Про вас. Останній ваш виліт, оте неприємне рандеву... Вважаю своїм обов'язком засудити вашу поведінку і поведінку ваших підлеглих. Ні, подумати тільки! Комеск іде на зближення з німцем, а його ведений уже драпонує додому.

«Який же ти гострий! — дразливо подумав Задеснянський. — Рандеву!.. Драпонує!.. Але то байдуже. Якось притремося. Головне, що він мій однодумець. Подурному тоді вийшло».

— Прошу не винити льотчиків моєї ескадрильї, товаришу підполковник, — різко сказав Задеснянський, почувши якусь особливу насолоду від того, що сперечався зараз з Савадовим. — У німців не було прикриття, жодного фокера в повітрі, і я вирішив... Ви розумієте, як це буває. Налетіли звідкись троє.

— Звідкись не налітають!

— Ні, налітають, товаришу підполковник!

— А я вам кажу: звідкись не налітають! — Лице Савадова стужавіло. — Забули святе правило: ворог завжди в небі! Завжди шукай його, сукиного сина, доки ти в повітрі. Сів у кабінку і шукай!

«А він таки добрячий хлопець», — мимоволі з захопленням подумав Задеснянський, відчувачи пошану до нового комполка.

Захотілося згладити свою різкість, людяно помири-

тись. І капітан Задеснянський зробив те, що роблять у таких випадках розумні люди: він широко й привітно усміхнувся.

На війні усмішка — коштовна річ. Часом її теплий спалах гасить найважчі болі, гоїть душевні муки, нагадує про те прекрасне й вічне, заради чого людина іде в бій... Війна не здатна загасити усмішку. Війна вбиває, калічить, обрушує темну ніч на людину. Але капітан Задеснянський бачив навіть убитих, які усміхалися. Він не любив похмурості. Похмурість нагадувала йому про смерть, від якої волів триматися подалі.

Тепер стало ніби легше, і захотілося довести Савадову, що він трішечки-трішечки помилився. Не такий уже й поганий полк, яким він буде командувати. А тоді, в бою з «хейнкелями», трапилося просто щось неймовірне... Він, Задеснянський, атакував німця точно, знаючи, що зіб'є його за кілька секунд, взяв у перехрестя прицілу, але траса його не дотягнулася до німця. Перед цим саме виходив з піке, мабуть, загубив від перевантаження почуття відстані, не повернув літак... А тут фокери...

Савадов уважно слухав. Не відповідав на усмішку. Не вмів відповідати. Десь загубив ту усмішку в небі, в палаючій кабіні, або коли впав на землю і конав під уламками машини.

— Вибачте, якщо образив,— сказав він стримано.

— Та ні... — Задеснянський знову посміхнувся. Його усміх бив у саме серце комполка. Його усміх вимагав відповіді. — Які можуть бути образи? — Насупив брови. — Німець близько. Може вийти до аеродрому.

— Я пішов на ризик,— сказав важким тоном Савадов. — Комдив дозволив, і я пішов на ризик.

Він розповів про становище на дільниці, де розташований полк. Все було б добре, та тільки з бензином невправка, не встигають на літаках підвозити. Підкинуть якусь мізерію, от і літай. На один-два вильоти, і то не для всіх машин. А бензовози ледве-ледве пробиваються по бездоріжжю, танками й тракторами їх витягують. Два дні сидять вони під фронтом, біля самісінької передової, і все ждуть бензину. А якщо німець піде на прорив? А якщо танки його до аеродрому прорвуться?

Потім розповів про завдання полку. Тепер у них одна робота — перехоплювати німецькі транспорти, блокувати оточені аеродроми. Для фріців іншого шляху не лишилося, тільки повітряним мостом перекидають вони

дещо для своїх блокованих. Найкращих льотчиків посилають на ці рейси, асів досвідчених, перевірених, завзятих. Інколи ходять караванами. По кілька зчеплених у ряд планерів, під охороною месерів. І прориваються.

— Чув я, що вам і з танками доводилось битися? — спитав з неприхованою пошаною Задеснянський. — Під Капітонівкою.

— Прикривали танкістів, це правда. — Савадов замовк, ніби в уяві домальовував повітряні бої під Капітонівкою. І раптом скинув задуму, пожвавішав. — Ну, розкажіть, як партизанили. Кажуть, ви були в лісі начальником штабу? Вчили їх там воювати?

— І я вчив, і мене вчили, товаришу підполковник. — Задеснянський зняв шинель, сів до столу, поклавши перед собою обидві руки, міцно сплів пальці. — Три місяці — як ціле життя. Ось вийшов живим. Сам досі не вірю... Раз німці схопили. Німці ж і випустили. Була зі мною партизанка. І її випустили. Неймовірно, але факт.

— Я чув... чув... — Савадов знітився, заворушив бровами. — Кого німці випускають живим, того у нас люблять брати на олівець.

— Е, дурниці! — весело відкинувся назад Задеснянський. Не міг собі навіть уявити, щоб хто-небудь узяв його «на олівець». — Я вперше побачив серед ворогів чесну людину. В полоні вони всі стають добренькими, кричать: «Гітлеру капут!» А майор Блюме, той, що мене визволив, був у повній своїй формі, за лінією фронту. Ад'ютант генерала Штемермана.

— Не вірте їм! — ще більше насупився Савадов. — Усі вони жорстокі й підлі.

— Так от же доказ! — показав на себе Задеснянський. — Перед вами людина, над якою вже занесли автомат. Була мить, коли я сказав собі: кінець! Лежу біля шосе, потрощений, обгорілий, а якийсь здоровило цілиться в мене, просто в лице... — Він стріпнув головою, відганяючи моторошну картину. — Я не забуду ту мить ніколи. І не забуду, як потім у лісі майор Блюме простяг мені пістолет.

— Не знаю! Не знаю! Я не вірю їм, не можу вірити! Задеснянський трохи вражено поглянув на командира полку. Така глуха, бездумна ненависть до всього німецького!.. Десь згодом Задеснянський дізнається, що це — не випадково. Сам Савадов розповість йому про свою першу зустріч з німцями. В сорок першому його

підбитий літак упав на територію, зайняту ворогом. Німці витягли Савадова з кабіни, почали знущатися над ним. Один солдат вийняв баклагу зі спиртом, облив льотчику лице, груди і запалив. Втрачаючи від болю свідомість, поранений зірвався на ноги і, охоплений вогнем, мов живий смолоскип, кинувся в лісову гушавінь. Німці вдарили по ньому з автоматів, але не погнались, були переконані, що він все одно згорить. А Савадов біг далі, збивав полум'я об гілля дерев, брѳохався по болотах і, врешті, чорний, в пошматованому комбінезоні, з кривавими ранами на тілі, прибився до своїх.

* * *

— Ми діяли в Таганчанських лісах, ближче до Дніпра, — продовжував Задеснянський. — Ви пам'ятаєте, мабуть, як в жовтні сорок третього року наші викинули там десантну бригаду? Десять тисяч бійців! Вони повинні були готувати плацдарми для переправи через Дніпро. Але німців хтось попередив. Есесівці зустріли парашутистів вогнем, стали розстрілювати їх у повітрі, заганяли в яри, добивали поодинці. Ми розшукували десантників, зводили їх в загони. В урочищі Паланки нам вдалося зібратися понад п'ятсот чоловік. І одразу ж німці пішли в атаку. Бій тривав до вечора. Ми були оточені, але вирішили не здаватися. Вночі наш радист перехопив німецьке повідомлення: до лісу підтягувалися танки й авіація. Що було робити? Позиції наші майже геть знищені, набоїв лишилось обмаль. І тут знайшовся один кмітливий розвідник. Заявив, що знає тут усі стежки і яруги. І тоді ми негайно знялися з позицій і за ніч пройшли непомітно до самих Черкаських лісів.

— А німці?

— Німці точно виконали свою погрозу: вранці вдарили по урочищу з усієї артилерії, розутюжили його танками і штурмом взяли... порожні окопи.

Савадов ворухить у грубці вогонь.

— Не ті тепер часи, — каже з притамованою гордістю. — І німець не той, і наші вже не ті. А в сорок першому... Ну, та що згадувать. Важку школу пройшли, чомусь навчилися. — Коротку мить зосереджено дивиться у грубку, потім підводить очі на Задеснянського. — Вчора не повернувся з завдання Федоренко.

— Наш бог війни й диму?! — з жалем вигукнув Задеснянський.

— Так, повітряно-стрілкова служба полку лишилася без свого начальника. — Савадов запитально глянув на капітана. — Якби я порадив вас комдиву? Га?

Пропозиція була зроблена неофіційно, але Задеснянський розумів, що Савадов говорить з ним серйозно і, мабуть, все добре зважив.

«А як же мої хлопці? — тоскно стиснулось йому серце. — Після трьох місяців розлуки знову покинути ескадрилью, відмовитись від польотів...»

Савадов, ніби вгадавши його вагання, повів мову діловим тоном. Сказав, що, на його думку, начальник ПСС повинен бути постійно серед льотчиків, а не просиджувати в штабі, що він навіть може мати свого веденого і літати на бойові завдання в якій-небудь ескадрильї.

Задеснянський стиснув кулаки, втупився поглядом у нетесані дошки столу. Постало перед ним лице Федоренка. Нема хлопця... Нема їхнього кубанського солов'я. Одспівав своє!.. Страшенно не любив штабної роботи, не любив паперів, а літав як чорт. Посада начальника ПСС йому явно не підходила. Який з нього теоретик! Одного разу сказав: «Я, хлопці, народжений для польотів. Учить не вмію, стрілять — хоч сто літ!» Не долітав, не достріляв ста літ своїх.

— Товаришу підполковник, дозвольте щиро...

Савадов вловив у його тоні вагання, нахмурився.

— Не хочеш?

— Не хочу, товаришу підполковник. Мені на роду написано сто літ літати. Та я трішки й забобонний. Ворожка начаклувала, що я в хаті умру. В землянці, значить...

— Ворожка!.. — Савадов недовіжливо глянув на Задеснянського, очі його хитрувато примружились. — Сказав би прямо, що хочеш надолужити втрачене. Ну, літай! Тільки я тобі все одно спуску не буду давати. Відіб'ємо німців — влаштую семінар, покажеш там свою школу.

В землянку вривались відгуки бою. Задеснянський тривожно прислухався. Перед очима в нього зринула раптом картина: чоловічок у капелюсі і старомодному пенсне, вайлуватий боець з автоматом на грудях, якась тривожна метушня між городами... Німці мали насту-

пати через шосе. Задеснянський знав, що там майже не було регулярних частин, що обезкровлений стрілецький полк, який на світанку ввійшов у село, навряд чи спроможний буде відбити ворожу атаку.

І знову він згадав літнього чоловічка в пенсне і як той гаряче обійнявся з Зажурою. Здається, був його старим учителем. Учителі беруться за рушниці. Села стають фортецями.

На обличчя Савадова лягає тінь тривоги. Він відсуває плащ-палатку, якою завішено другу половину землянки. Йому навстріч підбігає молоденький солдат-зв'язківець з навушниками на голові. Савадов мить думає щось, тривога все більше збирається хмаркою на його чолі, і раптом каже:

— Начальника БАО. Негайно!

Солдат подає йому телефонну трубку. Начальник батальйону аеродромного обслуговування слухає. Савадов гнівається. Він хоче сам почути хоч щось. Чи прибули машини? Ні? Це чортзна-що!.. Кидає трубку і втомлено сідає до столу.

— От маєш! — з боєм вигукує він. — Нащо я їх привіз на свою голову! Що я буду з ними робити?

Поволі заспокоюючись, командир полку пояснює, в чому річ. Вчора, щойно прибули сюди, на цей твердий п'ятачок землі, прибігли хлопці з села і сказали, що неподалік у лісі стоять дві розбиті німецькі машини, а в них повно дітей, хтозна-звідки. Савадов сам мотнувся туди. Справді, у вибалку — бельгійський грузовик, впоровшись у трясовину, перехнябився набік. У кузові — малюки, збилися під брезентом, у стареньких пальтечках, посинілі, залякані, плачуть. Старші втішають меншеньких. «Ми з дитбудинку, — каже одна дівчинка. — Німці нас хотіли вивезти... Дайте хліба, дядечку!.. Дайте хоч скориночку!..» Привезли їх на аеродром, нагодували. Ну, а далі що? Двадцять вісім покинутих, всіма забутих живих створінь... Фашисти під боком, фронт ось-ось підкотиться. Залишити так — загинуть, пропадуть у вирі боїв. У селі теж тіснота, половину хат попалено. Довелося поки що дитлашню помістити в наметі санчастини. А вранці, коли німець підійшов зовсім близько, Савадов наказав начальнику БАО везти сиріток подалі в тил. Та тільки виявилось, що везти ні на чому — всі машини ще з ночі виїхали на дивізійні склади по боєприпаси і десь у дорозі застряли.

В землянку вбіг боєць, засапаний, весь у болоті, шинель роздерта на лікті. Голосно, майже зриваючись на крик, повідомив, що німці перейшли шосе і тепер уже зовсім близько.

— Які німці? Васюта! Ти щось наплутав! — підвівся від пічки Савадов.

Савадов знав, що до ворожої передової звідси не менше десяти кілометрів. Але він знав і те, що на фронті противник іноді з'являється зовсім неждано, всупереч усім розрахункам, і, можливо, зараз сталося якраз оте нежданне, оте грізне й страшне, з чим треба боротися сміливо й розумно. Ось чому він поводився з таким спокоєм. Ось чому навіть посміхнувся хитрувато до Задеснянського (бачиш, яке наше життя!), вийшов з землянки і довго прислухався до кулеметної стрілянини, що доносилася від села. Він розумів, що зараз мусить бути спокійним не тільки перед своїми підлеглими, не тільки перед оцим панічно нажаханим, забрюханим солдатом, а в першу чергу перед самим собою, бо інакше йому не витримати бою і не врятувати довіреного полку.

Тут Савадов побачив якісь невиразні постаті, не то жінок, не то дядьків у фуфайках, що йшли, розтягнувшись ланцюжком, по аеродромному полю, згорблені під важким тягарем. Подивившись у бінокль, він здивовано промовив:

— Військовий, а за ним — жінки!

Колона неквапно наближалася, вже видно було переднього, в офіцерській шинелі, видно було, як він, трохи накульгуючи, щораз озирається назад. У нього теж був за плечима мішок з чимось важким, тільки більший, громіздкіший, ніж в інших.

Задеснянський помітив бйнти на шиї в офіцера і здогадався: «Зажура!.. Уже знайшов собі діло...»

За ним плуганився сухенький, у хлопчачому картузику дідок. А далі вже йшли жінки, жінки...

Виходили мовби з туману, вимучені, сіролиці.

— Несуть патрони, товаришу підполковник, — тихо проказав Задеснянський.

— От бачиш, капітане, — зітхнув Савадов, — на кого ж ти їх покинеш?

Зажура пройшов зовсім близько, навіть глянув на льотчиків, але, мабуть, був такий втомлений, що не

розглядив свого знайомого. «Залізний хлопець,— подумав Задеснянський.— А може, скам'янів від горя...»

Все далі й далі відходять жіночі постаті, знову мовби занурюються у морок, розтікаються в надвечір'ї. Патрони на плечах!.. Жіночі руки і патрони!.. Задеснянський невідривно дивиться услід колоні і чує, як у серці його твердне щось, крижаніє і сам він немов наливається впертою, незворушною силою.

Раптом пам'ять його, ніби прокинувшись, викрешує іскру: він мусив спинити Зажуру!.. Після всього, що він, Задеснянський, почув сьогодні в селі, він мусив сказати хоч кілька слів отому чорноокому капітанові. Мусив утішити його, заспокоїти.

Задеснянський робить крок уперед. Зараз він скаже, все розповість. Так, як було насправді...

Колона сходить у долину, останні постаті тануть у вогкій синяві.

Задеснянський стоїть. Руки його зціплені в кулаки. На обличчі — вагання.

«Не смієш! Це війна... Не маєш права!..»

За аеродромом стріляють кулемети. Затріпотіла ракета над лісом. Фронтowa ніч насуплює чоло.

* * *

До землянки підбіг худенький чоловічок у чорному пальті й капелюсі. За ним виструнчився високий сержант у фуфайці. «Ті самі, що стояли на дорозі,— здогадався Задеснянський.— Зажурин учитель».

— Товаришу підполковник... — Сержант виструнчився, став ще вищий, цибатіший у своїх до колін накручених обмотках.— Товариш майор наказали передати, що німців відбито...

— Спасибі,— сказав Савадов, чітко віддаючи сержантові честь, немов підкреслював цим трохи урочистим жестом значимість не лише своєї подяки, а й того, що сталося по той бік аеродрому.

І враз побачив гурт аеродромних солдатів на чолі з замполітом Ружиним, що хутко наближалися до штабного бліндажа. Власне, здивував його не майор Ружин. Очі Савадова прикипіли до двох постатей у німецькій формі, до двох німців, які йшли в оточенні бійців, начебто їхні старі друзі. Один, огрядний, з кругленьким лицем, ніс на плечі німецького, з дірча-

стим стволом кулемета. У другого на грудях висів блискучий «шмайсер».

Німець з кулеметом, добродушно-зніяковілий, у своїй довгополій світло-голубій шинелі, приставив до ноги важку зброю.

— Драстуйте... товариші!.. — стиснув кулак, віддаючи ротфронтівський салют.

Другий німець, молодцюватий, гарний з виду офіцер, теж підняв руку.

Навколо збиралися льотчики, солдати БАО. Замполіт пояснив, що рота есесівців з дивізії «Вікінг» пішла на розвідку боєм, видно, хотіла прорватися до села, але її зустрів третій батальйон стрілецького полку, і, коли вже здавалося, що есеси ось-ось прорвуть лінію укріплень, раптом з флангу ударив кулемет. Стріляв оцей товариш...

Ружин показав на круглощогокого німця.

— Курт Ейзенмарк! — нахиливши голову, сказав німець.

Савадов запросив німців у штабну землянку. Курт Ейзенмарк, тримаючи обома руками кулемет, зробив три непевні кроки вниз. Завагався.

— Кулемет ми можемо прийняти як трофей, — зрозумів його вагання Савадов. — Давайте сюди! У нас такого мотлоху ціла гора...

— Дуже гарний кулемет, — серйозно сказав Ейзенмарк. — Прицільний вогонь — на тисячу п'ятсот метрів.

У Савадова відразливо стиснулись губи.

— Можете вважати себе щасливим, що своєчасно розлучилися з цією штучкою. — Він збілів на виду, нервово вийняв цигарки. — Через п'ять днів і з кулеметом не прийняли б.

Савадов думав, що перед ним — звичайний німець-перебіжчик, може, трохи ліпший за інших, бо одразу ж повернув зброю проти фашистів. Але, дивлячись зараз на Ейзенмарка, підполковник навіть на хвилю не припускав, що все це щиро, і тому готовий був негайно приступити до допиту.

Так, Савадов збирався допитувати Курта Ейзенмарка за всіма суворими правилами фронтової обстановки. Він навіть блокнот вийняв, сів до столу. А Курт Ейзенмарк, все з тією ж трішки винуватою усмішкою на губах, дивився на нього щасливими, блискучими очима

і шукав у своєму небагатому лексиконі слів, щоб виказати свій святковий настрій.

Все життя він мріяв про цю хвилину!

Ще б'ючись на дорогах Каталонії, закривавлений і вимучений багатоденними переходами, він не раз летів думкою до далекої країни, сини якої боролися з ним разом проти фашистів.

Зараз йому не вірять. Зараз радянський командир тримає олівець. В його насуплених бровах сховалася ворожість.

І тоді Ейзенмарк говорить:

— Я повинен негайно... зв'язок... як по-російськи?.. Встановити зв'язок з товаришами «Вільна Німеччина».

Савадов деякий час мовчки дивиться на нього.

— Не ви перший, не ви й останній, — нарешті промовив він. — Усі полонені хочуть зв'язатися з комітетом «Вільна Німеччина».

— Я вас дуже прошу, товаришу підполковник, вислухати мене... Я... як це по-російськи... уповноважений підпільна група... 11-й корпус. Я маю важливі документи для російське командування...

— Ви з підпільної групи? З 11-го корпусу? — Савадов втупився в круглолицього оторопілими очима. — Пробачте, товаришу!.. Це щодо вас дзвонили з штабу армії... Курт Ейзенмарк... Пам'ятаю!..

Савадов повільно встав з-за столу. Зустрівся очима з Задеснянським і раптом, опустивши голову, на коротку хвилю завмер. Може, йому пригадалося гірке літо сорок першого року? Може, він знову побачив ошкірену посмішку німця з баклагою спирту, того самого німця, який потім підніс до нього запальничку і... «Йому зараз важче, ніж у бою, — подумав Задеснянський. — Навіть зрозумівши, що перед ним друг, він ще сумнівається».

Але Савадов не сумнівався. З властивою йому прямою і різкістю раптом простяг через стіл обидві руки до Ейзенмарка, схопив його повні рожеві долоні і почав збуджено, гаряче трясати.

— Що ж ви... Чого ж ви... — Відпустивши його, виставився, обвів повесілим поглядом тісну землянку і промовив голосно: — Від імені служби, дорогі товариші патріоти, оголошую вам подяку!

Пізно увечері німців повезли в село, в штаб полку. Повезли їх тією самою машиною, якою начальник БАО відправляв і дітей-сиріток. Біля високого двоповерхового будинку школи, де містився штаб, стояли прип'яті до паркана коні — єдиний надійний засіб пересування в дні лихої зимової відлиги.

Вартовий біля дверей, пропустивши капітана Задеснянського, тільки-но побачив німців, шарпнув з грудей автомат.

— Свої, свої! — заспокоїв його Задеснянський. — Командир полку у себе?

— Нікак нет, товаришу капітан! — чуднуvато, немов спазмованим горлом, прошепотів вартовий. — Командира полку вбито.

Майор Горохольський зустрів їх у коридорі, запросив до одного з класів. На партах лежали солом'яні матраци, біля апаратів сидів зв'язківець. Тьмяно горів світильник — приплюснута гільза з сорокап'ятиміліметрової гармати.

— Я начальник штабу полку Горохольський, — чітко промовив майор. Покосувався на німців, відразливо скривився. — Чому полонені без конвою?

— Це не полонені.

— Ах, так!.. — Майор на мить замислився. — Подзвоніть у дивізію, я перебіжчиками не займаюся.

Видно, його ніщо не цікавило, він увесь був поглинутий тяжкою втратою чи просто втомлений до останньої межі, коли людина вже не здатна нічого сприймати. Задеснянський зв'язався з штабом дивізії. Йому сказали, що за німцями скоро пришлють машину. Капітан поклав біля апарата трубку і кілька хвилин бездумно дивився у чорне вікно, за яким ледь вгадувалися багряні смуги неба.

— Товаришу майор, — повернувся він до начальника штабу, який про щось тихцем перемовлявся з телефоністом. — Там у машині діти... Сироти... Треба розмістити десь на ніч.

Горохольський ніби не чув його.

— Вам дзвонив підполковник Савадов...

— Дзвонив... Я пам'ятаю...

І раптом, рвонувшись від столу, підняв своє зблід-

ле обличчя, блиснув очима на Задеснянського. Все в ньому дрижало, напружений був до краю.

— Ну, чого ви дивитеся на мене? Чого ви хочете? Що я маю робити з тими дітьми? Дайте мені спокій!.. Це ж просто дико, це неймовірно... У мене командира полку вбито... Німці наступають. Що ви хочете від мене?..

Здавалося, кінця не буде його швидкий, нервовий балачці, його докірливим скаргам. В істеричних вигуках вихоплювався весь його біль за загиблим і, можливо, весь страх перед завтрашнім днем.

Душевне напруження Горохольського досягло найвищої межі.

Потрібна була хоч якась розрядка, хоч трішки розслабленості. Так трапляється на війні. Людина не із сталі. Кажуть: втомлювальна міцність металу. Чому не вигадали слів «втомлювальна міцність людини»? Межа перейдена. Ось зараз стане легше. Душа міцніша від заліза. Вона знову може жити. І знову бути твердою: І Горохольський знову твердий. Заспокоївся.

Дивиться на нього капітан Задеснянський. Дивляться трохи вражено німці.

Затерп біля рації солдат-зв'язківець.

Звичайно, у суворому потоці фронтних подій невеличка сцена була звичайнісіньким епізодом.

Усе відносно, сказав би філософ.

Усе має цінність свою і смисл тільки в певних вимірах і за певних обставин.

Зненацька з найдалшого темного кутка класної кімнати, немовби з-за чорної запони, вийшла жінка.

— Товаришу майор,— говорить вона заспокійливо,— то правда, що одній людині несила всього зробити і всього подужати. Але й сиротам треба якось жити. Негодовані вони, померзли...

— Так, я розумію... — знітився майор Горохольський. — Я сам думав про це...

Майору Горохольському соромно. Жінка в душі засуджує його. Це мати капітана Зажури, сільська вчителька, згорьована вдова, перед добротою й мужністю якої в пошані схилялося все село. І ось зараз, щойно повернувшись з тяжкою ношею, вона лишилася тут, у штабі, чекати сина, який пішов кудись з учителем Теслею.

Вона зав'язала хустку. Підвела вище голову. Брови чорні, від лиця віє чимось давнім, суворим, невмолимим.

Мати! Обпалена скаженим полум'ям війни, вона, як орлиця степова, не склала крил, внутрішній біль тільки додає їй сили й рішучості.

— Де діти? — питає вона в капітана Задеснянського.

— Там... у машині.

Олена Дмитрівна трохи примружила очі.

— Я їх візьму до себе.

— Олено Дмитрівно!.. — хотів був щось сказати їй майор Горохольський.

— Нічого, товаришу майор, — вгадуючи його думку, заспокоїливо підняла руку, — разом з сусідами якось перетримаємо. Хто ж їх пригріє, як не ми? Скажіть капітану Зажурі, що я вдома буду, хай за мене не турбується.

І вона вийшла з класу.

Горохольський довго дивиться на двері. Надумався враз, вибіг у коридор, мало не збив з ніг солдата.

— Матюшкін! Марш до старшини!.. Хай дасть консервів!.. Тушонки! Побільше хай дасть тушонки!..

— Єсть бігти до старшини!

— Стривай!.. І цукру...

Потім, нахилившись до солдата, гарячково щось шепоче йому. Солдат, козирнувши, чимдуж гримить коридором до передпокою. А майор Горохольський, знову зайшовши до класу, трохи знічений своєю надмірною метушливістю, витягує нервово шию і робить головою такий рух, наче хоче звільнитися від тісного ковнірця.

— Спасибі, — каже Задеснянський.

Майор, нічого не відповідаючи, розводить руками і йде до телефонів. Скидає шапку, витирає зворотною стороною долоні піт з лоба. Втомлено опускається на стілець.

— А ви кажете!.. — виривається раптом з глибини його душі. — Люди!.. Ех, майор Горохольський! Майор Горохольський!..

І, спершись ліктями на коліна, він закриває руками обличчя.

Німці мовчали. Їх теж вразила висока чорноброва жінка. Хоч і не все втямили з того, що вона говорила, але їм було зрозуміло: жінка хотіла рятувати дітей.

— Kinder! — шепоче Курт Ейзенмарк своєму товаришеві.

— Jawohl! Jawohl! — з усміхом киває той головою.

Чистота людської натури найлегше перевіряється на дітях. Хто при слові «дитина» радісно спалахує очима, добрішає, стає м'якшим, поступливішим, той не зачерствіє душею на життєвих вітрах. Діти — як лакмусовий папір. Діти — фокус, до якого тягнеться усе добре, усе некриводушне...

Курт Ейзенмарк не мав дітей. Іспанія забрала його молодість. Усе він віддав їй: нерозквітле кохання до молоденької дівчини з білим волоссям; вперту пристрасть до техніки; свою веселість парубочу.

Він і тепер буває веселим, любить жарти, і на його округлому, рум'янощокому обличчі не гасне лукавий усміх. Але це вже більше від звички. Професійна риса: ти завжди мусиш грати роль добродушного простака. Добродушні якось менше викликають підозр. Ти мусиш бути веселим навіть тоді, коли душа твоя плаче.

Він посміхається. Власне, зараз він не вдає усміху, а посміхається з повним вдовolenням. Про їхній перехід повідомлено в штаб, за ними має прибути машина. Треба тільки зачекати трішки... Хоча ні! Ейзенмарк пам'ятає, що завтра на світанку через оце село...

Боже, як хочеться спати! Як нестерпно давить щось на повіки! Він насили розплющує очі, струснув головою... Перед ним, біля телефонних апаратів, — струнка постать офіцера в шкірянці. Офіцер — той, що привіз їх. Він розмовляє з піхотинським командиром.

«Я його десь бачив, — подумав раптом Ейзенмарк, і це несподіване відкриття зігнало з нього сонливість. — Блідий... Худорлявий... Губи як у дівчини...»

У Ейзенмарка була натренована, чіпка пам'ять, яка вміла зберігати найдрібніші деталі, роками таїла в своїх глибинах випадкові обличчя, виразні жести, колір волосся... Колір!.. Так, це попелясте волосся над тоненькими стрілками брів він бачив... Він бачив його тоді, в лісі... І дівчина поряд...

Ейзенмарк підійшов до Задеснянського.

— Товариш!.. Ви були в моїй машині... Льотчик!..

— Що? — посміхнувся до німця самими зморшками навколо очей Задеснянський.

Тепер уже Ейзенмарк був певний. Звичайно ж! Той самий, що тоді в лісі лишився з партизанкою, такий немічний, кволий, і оця ніжна усмішка на тоненьких губах.

Вони потиснули один одному руку, обнялися.

— О, майн лібер фройнд! — бурмотів розчулений Ейзенмарк.

— Ви пам'ятаєте, як ваш солдат біля шосе хотів мене застрелити? — сказав Задеснянський.

— Ні, ні! Не наш зольдат! Я єсть ваш зольдат, ви — мій зольдат.

— Ну, звичайно, звичайно!

— А потім ваша девушка була у мене гість... І майор Блюме був гість. Ми, конешно, хитрі, альз фухс! То єсть лисиця! Ми пили шнапс, і девушка брала у майор Блюме маленький папір і читала папір, унд але дізе ціферн, але дивізіонен... О, совет партизан іст гут!

Збуджений до краю, Ейзенмарк мимовільно перейшов на німецьку мову. Згадав, як вони зраділи тоді зустрічі з льотчиком і партизанкою. І як жалкували, що не могли більше відкритися дівчині, що мусили покинути їх обох у лісі. Ще була між ними недовіра, ще було побоювання зради... І аж за два тижні вона сама розшукала майора Блюме в Корсуні...

Під вікнами саянули фари.

— Це з штабу дивізії, — сказав майор Горохольський.

Німці швидко підвелися. Ober-лейтенант різким, завченим порухом руки поправив на голові суконний кашкет з довгим козирком. Ейзенмарк підійшов до Горохольського.

— Я везу в штаб дивізії важливе повідомлення. Завтра генерал Штемерман буде робить ангріф... Ви розумієте?.. Ваше село...

— Ми знаємо, — сказав сухо Горохольський.

— Ви?.. — мовби образився Ейзенмарк. — Зрештою, так... Радянська розвідка — класична!

Задеснянський чекав його біля порога. В погляді було щось затаєне. Ейзенмарку здалося, буцімто льотчик і майор по-змовницькому пересміхнулися.

Коли Ейзенмарк був уже в коридорі, Горохольський вибіг з класу. Догнав Задеснянського.

— Ви поїдете з ними?

— Ні, — сказав Задеснянський.

— Шкода! — Горохольський нахмурич чоло. — Мені повідомили з третього батальйону, що ці німці відбили атаку есесівців. Я хотів передати пакет з клопотанням про нагороду. — Він посміхнувся. — Ну, гаразд. Хай ідуть. Я їх не забуду.

Він козирнув і пішов у клас.

Задеснянський вийшов надвір.

Темін, вогка, липуча, пронизуюча. Жахкають десь за селом ракети, і не вгадаєш, чи то наші, чи ворожі. Німці сідають у віліс. Мотор ревнув, колеса посунулися в глибоку колію.

Ейзенмарк, обернувшись, довго тримає в бойовому салюті стиснутий кулак. Тримає його й тримає, і вже й не видно німця, а Задеснянському все здається, ніби бачить перед собою прощально підняту руку і усмінене лице друга.

Хтось підійшов збоку. Задеснянський впізнав старого вчителя.

— Де капітан Зажура? — спитав льотчик.

— Мабуть, у матері, — тихо озвався вчитель. — А може, з Плужником у сільраді.

У нічному небі прогули бомбардувальники. Небо враз здалося важчим, грізно близьким. Немає ночі, немає дня, є тільки гул сталевий, гул даленіючий...

Що може сховатись від того гуркоту? Село. Краплина людського затишку... Краплина втоми й чекання... Вдень його струшували громовиці бою, чавив страх, шарпала нервозність. А зараз воно причаїлось і хоче вірити, що оця темін дасть спокій, порятунк.

Ширилися чутки про криваві звірства німців: скільки жінок і дітей спалено й постріляно, і як знущаються ворожі солдати над старими, німечинами людьми. Того облили поміями, того змусили пити воду з калюжі, в якій стояли коні, а одному старенькому дідусеві обмазали лице медом і кинули на розбитий вулик. Катували, як хотіли, інколи заради втіхи, а інколи з якоюсь особливою садистською пристрастю... Нібито душі їхні звірині зголодніли за людськими муками.

Зловісні чутки проникали крізь лінію фронту, обростили домислами, ще страшнішими вигадками, від них

туманіла свідомість і кров холола в жилах. І ставчани бідкалися згорьовано: що ж буде з ними? Що буде з дітьми, з оселями, з їхнім убогим домашнім скарбом?

Підвечір один юнак перейшов з потойбічної сторони, прямо в штаб полку, до майора Горохольського, став його благати, щоб скоріше наступали, бо в їхньому селі, мовляв, німці таке чинять, що й сказати страшно. В Шандерівці вистежили групу радянських розвідників, які заховалися в льоху однієї колгоспниці. Запропонували їм здатися. Ті відмовились. Тоді німці почали облогу хати, розпочали справжній бій, і наші розвідники прийняли його і билися до тих пір, доки залишалися набої. Коли ж нашим хлопцям стрілять уже було нічим, німці ввірвалися в хату, страшенно змордували розвідників і витягли на вулицю. Схопили й жінку разом з донечками. І теж вивели з хати. «Ех ви, гади! — сказав один з розвідників. — А ще культурна Німеччина!» Есесівці зовсім оскаженіли. Зв'язали всіх дротом, облили бензином і запалили. «Das ist unsere Kulture, — реготав один телепень. — Sie müssen sterben, damit wir leben»¹. Не пощадили і жінку. Разом з дівчатками її вивели на город і там розстріляли.

Задеснянський бачив усяке за час свого партизанського життя. Бачив і повішених по селах жінок з табличками на грудях, і спалені хати, і цілі села, викатувані каральними загонами. І тим важче було йому зараз думати про завтрашній день, уявляти його у вирі вогню і ворожої несамовитості.

Чи витримає полк навалу німців? Чи встигнуть надійти підкріплення?

Ще немає суцільної внутрішньої оборони навколо оточених фашистських армій. Штемерман, діставши дозвіл Гітлера на вихід з кільця, кидається в різні боки, шукає шпаринки, щоб вислизнути з лабетів смерті.

Гітлер, вдаючи, начебто нічого не скоїлося, шле телеграму загнаним у пастку: «Генералу Штемерману. Можете покластися на мене, як на кам'яну стіну. Ви будете звільнені з котла. А поки що тримайтеся до останнього набою». Командувач першої танкової армії підбадьорює приречених хвастливими радіозакликами: «Я вас виручу. Хубе».

---

¹ Ось наша культура. Ви повинні вмерти, щоб ми жили.

Може, й справді він виручить? Вісімдесят тисяч німецьких головорізів, сила гармат, танків зсередини і вісім танкових дивізій зовні намагаються зламати радянську оборону.

Пульсує Корсунський фронт. Спливають кров'ю радянські частини. Січневий дощ розмиває криваві калюжі... Гримить, стогне Богуславщина, Звенигородщина. Заграви стоять над побоїщами. Чадні дими еднають день з ніччю...

Задеснянському зробилося тривожно від думок. І якось зразу усвідомив він значимість того, що сталося вдень, в оцьому припишклому, безгомінному селі, і йому захотілося сказати щось гарне вчителеві в капелюсі, дивній людині з дивною зовнішністю, і, може, він і справді сказав йому щось гарне, а може, тільки подумав так, і цього було досить, щоб вони знайшли між собою спільність.

Потім зони знову постояли мовчки, і нарешті вчитель, звільнившись від щемливих почуттів зворушення й смутку, повернувся до холодної дійсності.

— Капітане, ви пам'ятаєте нашу останню розмову в загоні? — Теслин голос звучав мов суворе попередження. — Отоді... в присутності армійського розвідника?

— Пам'ятаю, — сказав Задеснянський, і серце його ніби захололо.

— Я бачив його сьогодні знову. Все лишається в силі. Може, зустрінете Станову... Ви розумієте самі...

— Так, я розумію, товаришу Тесля.

— Особливо будьте обережні в розмовах з капітаном Зажурою.

— Я буду обережний, товаришу Тесля. — В голосі Задеснянського прохопилися нотки роздратування. — Я зроблю все, що від мене вимагають! Але мені здається... це надто жорстоко.

— Так треба, капітане!

Тесля іде в темінь вулиці. Задеснянський дивиться йому вслід і бачить зібгані, худенькі плечі, наче розчавлені вагою ночі.

* * *

Іх так довго везли, що вони втратили лік дням. Для них не було часу, реального, розмежованого на певні відтинки, на місяці й тижні, на дні й ночі. Вони просто

жили, існували, залякнувши в якомусь жахливому напівпробудженні, напівзгасанні, і від того, що свідомість їхня ще чіплялася за життя, а плоть поступово зливалася зі смертю, вони немов були у двох вимірах.

Може, колись, за безмірними гонами пережитого, за перевалами зневіри й відчаю, їм вдасться згадати, вдасться прошеретувати в пам'яті всі найдрібніші події, які звели їх до купи, кинули на тряску, всипану струхлявлою соломою підлогу теплушки. Може, тоді вони розкажуть своїм друзям про те, як багато замірялися зробити в житті і як зненацька стали нічим, як їхнє життя розкололося навпіл, хряпнуло, мов кавун, розчакнутий ударом жорстокого кулака, тільки не скапнуло червоним соком, а підпливло блідо-червоною сукровицею: розділилися дві половинки: одна — давня, в імлі розметаних, задимлених літ, друга...

Ні, другої не було і, здається, не буде. Є тільки загартоване віконце під стелею, верескливий гук паровоза, чиясь швидка чужомовна балачка за скрипучою стіною і монотонний шепіт:

— А ті двоє ще живуть... Батько й син...

— Батька скоро винесуть. Молодий, може, протягне до ранку.

— Ні, батько дужчий. Козача кістка. Хто б подумав? Батьки переживають синів!

Але ніхто не міг вгадати, коли й кого прикінчить першим костомаха. Батько й син наче змагалися зі смертю, тікали від неї в сморіднявий морок теплушки, без стогону, без вередування, непорушні, холодні символи байдужості. Виносили інших. Тих, що боролися за свою утробу, за ковток води і шкоринку скрем'янілого хліба. А ці — жили. Навіть німецькі охоронці дивувалися: «Was ist los? Diese Banditen sind noch lebendig? Wunderbar!»¹

Дзвінке німецьке слово «вундербар» означало по-нашому «чудово», «дивовижно», «неймовірно», і всі ті смислові відтінки не дуже відхилялися від істини. Бо двоє — батько й син — справді являли собою чудо, неймовірне й дивовижне. Ті двоє, в кутку смердючої, на чотирьох колесах грімкотливої домовини, справді жили всупереч усім законам ества, більше того: замірилися далі жити, немов стверджуючи древній богословський

¹ Що це таке? Ці бандити ще живі? Неймовірно!

постулат про первинність духу, про відокремленість душевної субстанції, про те, що вони, розстріляні, розматеріалізовані, будуть вічно існувати у сферах земного буття на злість своїм ворогам.

Чудодійною можна було назвати не тільки їхню життєву снагу, їхню біологічну витривалість. Вражала їхня воля, що звела їх до купи в скрипучому, розхлябленому вагоні. Наче вже давно, мільйоноліття тому, розсталися назавжди. Одного звалили куля у хвилину відчайдушної атаки на німецький аеродром, другого гестапівська рука одним розчерком автоматичного пера віднесла в список тих, що підлягали швидкій, безболічній процедурі «зондербегандлюнг» (через кілька років криміналісти-міжнародники з'ясують злочинну суть цього терміна, цього бандитського коду, що значив: убити, загазувати, розстріляти).

І все ж таки уперта доля-мудрагелька поклала їх рядом на зопрілій соломі в одному поїзді, що нісся через окуповані терени України до газових камер Бухенвальда й Освенціма; зробила їх солдатами нового фронту, і вони мимоволі, підсвідомо, взяли на себе нові обов'язки.

Головним їхнім обов'язком було не вмерти. Вони ще не знали, куди їх везуть, що їх чекає, але знали, що вони живі, і в глибинах їхнього мозку поступово народжувалась віра в щасливий кінець подорожі, зринало солдатське бажання опору, боротьби, і поступово думка перекидалася до тієї хвилини, коли вони зможуть взяти до рук зброю. Їх ніхто не годував, їм навіть не давали пити. І все ж таки вони жили. Коли йшов дощ — підставляли коритцем долоні під цівочки води, що стікала крізь шпарини в даху, і гамували спрагу. Два чи три рази якийсь жалісливий німчак-конвоїр, відсунувши двері, кидав їм кружальця розмоклої, спліснявілої макухи. На одній станції, здається, деś аж в Польському генерал-губернаторстві, їх вагон відчепили, загнали на запасну колію, і вони простояли там кілька діб. Мабуть, на станції комусь стало відомо про їхню нестерпну муку, бо якось вночі почулися обережні кроки, притишений гомін, щось зашкряботіло за стінкою, і в загратованому віконці забовваніли обличчя. «Дродзи товарише!... Везьце... Ту — хлеб... — прошепотів насторожений дівочий голос, і на підлогу впали два буханці. — Не мартвє се, война не потрва длуго».

О, яким благовістом прозвучали у їхній в'язниці ці шепотливі слова. Навіть ті, що втратили надію на порятунок, посхоплювалися з своїх солом'яних лігвищ. В душах затепліла жага життя. Їх ще пам'ятають. Де хліб? Дайте хоч шматочок!.. Хоч крихітку!..

Хліб розділили порівну. Навпомацки стали жувати глевкі кислуваті кусні. Одрозу ніби полегшало.

— Держіться, хлопці! З поляками не пропадемо.

— Чули, що нам полька наобіцяла? «Война не триває довго». Скоро, значить, кінець війні.

— Дожити б!

— Доповзти б!

І тут уперше прозвучав голос старого Зажури:

— Кому це повзти закортіло?.. Ану, підійди до мене, сучий сину, я тобі в очі плюну.

Зробилося тихо. Чути було, як з надриком, запалено дихають десятки грудей, хтось зайшовся клекотливим кашлем. «Ой біда!» Потім стало ще тихіше, і тоді всі побачили в п'ятмі високу постать людини. Важко було уявити, що людина, яка п'ять днів боролася зі смертю, може звестися на ноги. Але це було так. Старий Зажура, старший агроном Зажура, якого не доконали німецькі знущання, височів тепер мов чорне прокляття.

— Стидайтесь, хлопці! — промовив він по-батьківськи осудливо й владно. — Не повзати будемо, а бити німчуру! — І, схитнувшись, осів у куток.

Той загуский, на степовому привіллі гартований голос почув і молодший Зажура. «Що він каже?.. Бити... Ми ще будемо бити...» Всім тілом потягнувся на батькові слова, і вмить зринула в його свідомості картина з давніх літ. Стоїть вусатий, ледь зсутулений батько на ганку, вітер розметляв йому золотисто-русявого чуба, очі гнівом запалені. Навкруги вирує натовп, люди зібралися послухати нового агронома, що приїхав в артіль з сусідньої машинно-тракторної станції. Лиця збуджені, в очах дядьків — рішучість. А Зажура говорить, і голос його розноситься аж по степу. «Будемо бити!.. Нещадно будемо бити тих, хто зазіхає на нашу працю, на нашу солону трудову копійку».

Після тієї ночі на глухій польській станції щось ніби поробилося з Павлом Зажурую. Свідомість його прояснилась, думки потекли рівніше, зриміше, тими самими шляхами, якими життя досі несло Павла. Він згадав своє дитинство: як бігав у ватазі розбишакува-

тих хлоп'ят і як скорялася йому ота вулична стихія, визнаючи за ним право командира. Чи то голос у нього був закличний, чи, може, він, Павло, мав кмітливіший розум, тільки й справді якось дивно виходило: він завжди отаманував, і батько не раз, було, тішився: «Наш старшенький неодмінно наркомом стане». Але мати при цих його словах хмурнішала, і на лиці її малювався вираз сумної задуми. Звісне діло, мати як мати, їй аби дитина добрішою росла. Через те вона, мабуть, все більше до тихого, задумкуватого Максима схилялася, і всі пестливі слова йому віддавала. Були вони надто різні, незвичайно різні, мовби аж чужі, і від того насторожені, недовірливі один до одного. Погляд у Максима був пекучий, прискіпливий, і Павлові здавалося, що брат хитрувато підстежує за ним, затаєно насміхається. Павло вже тоді вчився у Харкові, в будівельному інституті, брати зустрічалися рідко і якщо траплялася нагода, не скупилися на дошкульні, хоча й незлобливі, жарти.

— Ну, нарком-шпарком, скоро забереш нашу родину в місто? — казав Максим, озираючи з ніг до голови свого модненько одягненого міського родича. — Старий на агрономічний таратайці зовсім своє сідало розбив.

Павло вдавав не менш дотепного:

— Колись заберу, як батькові штани тобі замалі стануть і нові пошиєш.

— Пошию. Ти мені тільки краму пришли, — ще ущипливіше підсипав словами молодший брат. — Чув я, що у вас на асфальтах почали сіяти хліб, і шерсть, і шкіру, як похвалявся герой відомого тобі твору.

— Чого ж, сіють, у кого язики довші. Та тільки розуму твого бракує зібрати. Може, приїдеш, позичиш?..

Давно те було, наче й не справді, наче у видінні якомусь примарилось: і гучні зустрічі в батьківській оселі, і сльози мамині, що вона їх ріжком фартуха змахує, і навіть ядучі підсміювання Максимові. Чортяка ж він, все одно хороший був хлопець, і Павло частенько гонобив у душі надію помиритися з ним по щирості, як і належить рідним братам...

Думалось, думалось, а он у що обернулося. Он якою кривавою попоною накрила їх усіх війна. Павло готувався до державних іспитів, коли завихрилося воєнне хуртовиння. Не встиг виїхати — німці вже за спиною,

відчахнули танками усю Черкащину, нищівною хвилею перекинулися через Дніпро, посунули далі, на Харків, на Донбас. Нікуди було їхати, та й ні з чим. У корсунському военкоматі заклопотаний, забіганий, у вицвілій гімнастйорці капітан, переглянувши Павлові документи (був лейтенантом запасу), повернув їх з шанобливою суворістю і якось непевно натякнув, що й тут скоро не забракне діла. Тієї ж ночі до Зажура навідався голова місцевої артілі Плужник, батьків давній приятель. Домовилися про створення двох партизанських загонів (у невеликих степових лісах було зручніше діяти роздрібно!). Потім разом осідлали лісові займища, ходили в сміливі рейди, зимою не раз пособляли один одному провіантом і набоями. А в Ставках тим часом діяло добре законспіроване підпілля, і очолював те підпілля старий Зажура, бо не міг і не хотів відстати від синалюбленця, та й, по щирості кажучи, лячно було батькові кинути Павла без своєї строгої опіки...

Ешелон прибув у табір. В'язнів розмістили в бараках. Вперше роздали по шматку хліба й по мисці баланди. Кілька днів в'язнів не чіпали, мабуть, комусь потрібна була їхня сила, а не їхні костисті, вимучені тіла. Павло думав. Старанно, з ретельністю слідчого пригадував своє лісове життя. Два роки, проведені з автоматом у руках, злилися в його свідомості в одну нестримну працю, в справжнє лісове подвижництво. Щоночі міняли базу, щоночі були рейди і дуже рідко — удари. Їх винюхували, вистежували, оточували, і вони мужили, щоб зберегти загін для вирішального бою, мандрувати по всій Корсунщині.

Найдошкульніше мучила згадка про Зоську. Не міг знайти собі виправдання. Може, вона й загинула. Даремно не послухався тоді Задеснянського... Мов з туману, впливає перед ним лице русявого льотчика, чує його тихий, настійний голос:

— Самі з цим не впораємося, Павле Захаровичу. Розвідка принесла погані вісті. І Зося теж підтвердила...

— Яка розвідка? — обурюється Зажура, презирливо скрививши вуста. — Хлопчаків послали, вони й наговорили вам чортзна-чого!.. Які там у німців сили? Дві роти резервістів — не більше. Ми їх зітремо на порох! Зате скільки трофеїв!.. Документи штабні!..

— Павле Захаровичу, чому ви не рахуетесь з дійсні-

стю? Треба бити німців напевно. Разом з Плужником. Тут життя людське ставиться на карту.

— Життя!.. Ви, старший лейтенант, так говорите, начебто я буду сидіти під час бою в теплій хаті... А про Плужника... Ні, даруйте мені, є ж якась військова етика! Ми, значить, цілий місяць готували операцію, обстежили кожний горбочок, все там повидивлялися, підготували, а хтось прийде на готовеньке!.. Та вас за такі слова, товаришу старший лейтенант, мої партизани проклянуть навіки! — Зажура палав непідробним гнівом. — Ви, звісно, людина стороння. Вам що? У вас уже Зірочка є. Повернетесь до своїх — знову на літак, у небо... А ми тут оцю землю своєю кров'ю полили. І нам кожне добре слово командування цінніше за золото.

— Спасибі, Павле Захаровичу! — зірвався на ноги і якось недобре зблід Задеснянський. — Оцінили нашу бойову дружбу... Що ж... може, й справді я тут сторонній...

— Ви не ображайтеся, старший лейтенант! Війна... Делікатничать не звикли.

— Ні, нащо ж делікатничать? — В очах Задеснянського відбився глибокий смуток. — Ви командир — вам і вирішувати. І командуйте боем. А я своєї згоди не даю.

— Без згоди покомандуємо! — підвищив голос у гнівній рішучості Зажура. — І ви ще побачите, які в мене люди. І ще скажете, чи достойний я бути партизанським командиром.

Потім Зося в землянку увійшла. Обвела їх наполошеними очима і вибігла. Мабуть, здогадалася, про що була суперечка. А Зажура, остаточно вирішивши діяти по-своєму, сказав з викликом:

— Значить, так: б'ємо по аеродрому, а потім усім загоном — у село. Може, наших ще звільнимо. А ні — то візьмемо у німців криваву розписку.

Тепер ця розмова згадувалася Павлу так, наче то не він стояв тоді в землянці, суворий та грізний, з масивним німецьким парабелумом при боці, весь у реміняччі рипучому й високих блискучих чоботях, а хтось зовсім інший, геть сторонній, владний, непідступний, і з ним було важко, просто неможливо сперечатися і неможливо було довести йому те, що намагався довести старший лейтенант Задеснянський, те, що він сам, Пав-

ло Зажура, — як це не дивно! — намагався довести раз, лежачи на своєму концтабірному матраці. Все було зовсім зрозуміло, все було так, як і доводив Задеснянський: німці зарані були готові, їх можна було атакувати лише спільними силами, тільки разом з загonom Плужника. Але він, Зажура, не ввійшов в контакт з Плужником і не тому не ввійшов, що боявся втратити дорогий час, а тому, що його нестерпно муляла думка про Золоту Зірку льотчика. І ще тому, що у стосунках між ними постійно була Зося, він весь час відчував її присутність, навіть коли Зосі не було в лісі, він відчував, що вона десь поряд, стежить за кожним їхнім кроком, порівнює Задеснянського і його, Зажуру, співчуває Задеснянському чи навіть...

Гостре усвідомлення своєї вини засліпило Павла, аж він сіпнувся, і болючий стогін вихопився з грудей. Простягнув руку до батька.

— Ти спиш?

Очі старого Зажури були втуплені в балки перекриття. В їхній непорушності відчувалася залізна впертість.

— Що ти хотів сказати, Павлушо?

— Я тоді... я тільки тепер усе зрозумів...

— А я тебе досі не можу зрозуміти, — старий Зажура сухо посміхнувся. — Я давно тебе не можу зрозуміти, Павлушо.

За стіною барака крикнув патруль, і в ту ж мить білий промінь прожектора креснув по широких вікнах. Застукотів на вежі кулемет. Одразу ж загавкали собаки в різних кінцях табору. Мабуть, хтось хотів тікати... Та невдало зібрався в дорогу...

Старий Зажура, підвівши голову, ще якусь мить наслухався до моторошної тиші.

— Знову когось убили, — промовив хрипко. Ліг горілиць і заплющив очі.

* * *

Тепер, по смерті командира полку, весь тягар відповідальності лягав на майора Горохольського. Наказ дивізії був недвозначний: утримати село за будь-яку ціну. Він, майор Горохольський, мусить утримати село! З трьох комбатів одного вбито, другого поранено.

Утримати село за будь-яку ціну!

Кажучи по ширості, йому, Горохольському, як штаб-никові, зайве було втлумачувати, що значила оборонна лінія полку, його позиції, які перекривали шлях відступу цілого німецького корпусу.

Все розумів майор Горохольський! Але коли на тебе звалюється одне лихо за другим, коли ти лишаєшся сам...

В коридорі почулися голоси. Здається, прибув ад'ютант третього батальйону...

Ні, не ад'ютант. Надто нервова хода... Грюкнув в одні двері... В другі... Щось запитав голосно... А-а! Це той капітан Зажура!.. Ентузіаст з бинтами на шиї...

Чомусь не хотілося зараз його бачити. Може, блідий, насуплений вигляд Зажури нагадував майорові про його власну замученість і загнаність?

— Дозвольте, товаришу майор? — сказав капітан Зажура, з'явившись на порозі. Помітивши нетерплячий майорів жест, він зробив крок уперед, глянув стомленим, притупленим від цілковитого виспаження поглядом і раптом тихо спитав: — Дозвольте сісти?

Втома лежала на його обличчі, Горохольському здалося, що ця втома передалася і йому, він теж відчув слабкість у ногах і, дозволивши капітанові сісти, опустився безсило на стілець.

— Товаришу майор... все в порядку! — відганяючи від себе дурманливу сонливість, сказав Зажура. — Патрони є.

— Скільки разів ходили на станцію?

— Тричі, товаришу майор.

— Убито командира полку і командира третього батальйону, — неголосно промовив майор Горохольський.

Зажура кліпнув очима. Сонливість вмить злетіла з сірого обличчя. Чорні брови мовби ще дужче потемніли, погустішали.

Як убито? Коли?.. Брови не вірили, брови протестували... В рисах сірого лиця все виразніше проступала розгубленість, неймовіра...

— Одним снарядом, — пояснив безбарвним голосом майор Горохольський. — От які наші діла, товаришу капітан! А ви кажете: все в порядку.

Запала тиша. Зникли слова, все зникло, розтануло, розвіялось, тільки моторошна, ляклива тиша.

— Коли ви їдете в батальйони? — спитав Зажура.

— Зараз.

— Я з вами.

— Ви?..— Горохольський витягнув шию, нервово повів головою в один, потім у другий бік. — Гаразд! Як-що можете... Беріть третій батальйон, капітане!

* * *

Окопи третього батальйону починалися одразу за шляхом, який поблискував багnistими яминами колій. Горохольський повів Зажуру вузьким ходом сполучення, розповідаючи йому, як німці намагалися підвечір перейти дорогу і захопити край села, щоб потім пробиватися долиною далі на захід. Стіни траншеї були мокрі, під ногами чавкотіла грязюка, Зажурі знову стало туманіти в голові від втоми, він майже нічого не чув з розповіді Горохольського, сновидою сунув за ним.

— Товаришу майор,— почувся раптом простуджений голос в пітьмі. Щось темне, високе наблизилося до Зажури. Вінуло тютюновим запахом. — Сюди!

Вони спустилися в тісний, з вогкими, липучими стінами бліндаж, слабо освітлений каганцем. Зажура побачив на нарах випростане, нерухоме тіло. Високий боець у шапці й ватянці, який закликав їх, обережно, мов боявся зашкодити мертвому, підняв полу шинелі. Зажура кинув несміливий погляд на вбитого. Чорна тінь ховала лице.

— Накажете тут ховати чи відвезете в село? — спитав боець. Це був ординарець командира полку, він ще почував на собі обов'язки, що єднали його з людиною, яка вже не потребувала ні послуг, ні допомоги. Горохольський на коротку хвилюк заплющив очі — видно, щось обмірковував, а може, просто йому стало важко від оцих коротких, невимовних слів: «ховати тут».

— В машину! — наказав бійцеві 1, нагнувшись, виїшов з бліндажа.

З землянки винесли тіло командира полку. Полохливе світло ліхтарика обмацувало дно траншеї, раз у раз вихоплюючи з темряви то чиїсь черевики, то ноги в обмотках, то кинутий казанок, то розсипи вистріляних гільз. Схопилася над лісом ракета, і Зажура побачив бійця у ватянці й майора Горохольського, що нагинці сунули кудись тісним проходом. Синювате, тріпотливе світло ракети померкло, знову мокра темінь залляла окопи, стало ще темніше і мовби задушливіше.

Зажура відчув себе зовсім самотнім і побіг доганяти їх, але по дорозі перечепився через щось тверде, впав на поранену руку, аж його скорчило від болю, спроквола підвівся і почував уже повільніше, майже навромацьки. Дійшовши до гурту солдатів, почув голос майора:

— Завтра, як відіб'ємо німця, то й поховаємо з усіма почестями.

Солдати почали розходитись по траншеї, мовчазні й пригнічені, постаті розтанули в пітьмі, тільки і чути було чавкіт ніг та глухе покашлювання.

Тіло винесли з окопу. Неподалік на блідому тлі хати чорніла вантажна машина. Зажура бачив, як майор і боєць-ординарець дуже обережно підняли загиблого, поклали його в кузов.

— Сідайте, — сказав Горохольський Зажурі, показуючи на кабіну. — Я з ним поїду.

— Ми ж домовились.

— А-а! — майор пригадав їхню розмову біля штабу. — Лишайтеся. Я подзвоню батальйонному ад'ютантові. Наказ буде вранці.

Горохольський поліз у кузов, сів на днище. Машина попливла по грязюці. Зажура віддав честь і раптом, гіркувато усміхнувшись, подумав: «Значить, я — піхота. Судилося, мабуть».

* * *

Бралось до світу, небо проясніло, і хоч обрій ще жеврів загравами далеких пожарищ, але й вони поволі згасали, втрачаючи свою зловісну таємничість.

Зажура відшукав батальйонного ад'ютанта і передав йому розпорядження Горохольського. В цю мить подзвонив сам майор. Ад'ютант мовчки вислухав його.

— Ляжте поспіть, — сказав він Зажурі. На протилежній стороні улоговини злетіло одразу кілька ракет, застукотів контрольний кулемет. — Боїться, наволоч! А вранці знову полізе...

— Скільки активних штиків? — спитав Зажура.

— Мало, товаришу комбат. По сорок на роту. Може, й того менше.

Вони пішли по траншеях. Довго спостерігали за німецькою стороною. Там було темно й німо. Ріденький дісок по той бік долини здавався Зажурі схожим на вороже вояцтво, що зібралось у чеканні команди до

бою. Бійці спали в ячейках, зібгавшись у мокрій соломі, чулись притишені розмови, хтось скрикував уві сні.

— Кулеметників двох убило,— сказав ад'ютант.— Німці добре пристрілюються по звуку. Сьогодні оце перед вечором я сам бачив. Гарний наш хлопець. Дві черги дав. І зразу ж його міною!

— Міняйте позиції,— порадив Зажура.

— Я сам кажу: міняйте позиції! А стрілки теж не хочуть смерті. Поставиш кулемет — лаються інші.

— Ви мітинг зберіть, проголосуйте! — озлився Зажура.— Я знав одного офіцера. Він завжди умовляв своїх солдатів. Так вони його й командиром своїм не вважали...

Повернулися в бліндаж. Було жарко. Розсипана на землі солома відгонила прілістю. Химерні тіні повзали по стінах. «От я й дома,— подумав Зажура і, може, вперше за останні дні відчув себе на місці.— Дивно! Ідеш до матері, а приходиш в окопи...» Він посміхнувся сонливо, ліг на нари. Ад'ютант турботливо накрив його кожушком. «А цей хлопець симпатичний. Всі вони тут симпатичні».

Заплющивши очі, Зажура став уперто слухати тишу, далеке пострілювання кулеметів, чийсь кроки в окопі. «Все буде добре,— вирішив він.— Все буде чудово. Аби тільки вистояти завтрашній день».

Він знову посміхнувся і, ніби заспокоєний цією думкою, поринув у теплі, гойдливі хвили сну.

* * *

— Товаришу!.. Товаришу капітан!..— хтось щосили торсав його за плече. Одразу ж прокинувшись, Зажура побачив перед собою світлий кожушок.

Стояв жахливий гуркіт, біля самого бліндажа сухими короткими вихлопами стріляв ротний міномет.

— Німці атакують! Танки!

Обличчя ад'ютанта мінилося від хвилювання. Кобура його портупеї була розстебнута, і з неї визирав пістолет. Зажура вмить згадав своє нове призначення, згадав майора Горохольського з біноклем на прудях, і раптовий сором обпалив йому щоки. «Усе на світі проспав!..»

Намагаючись приховати своє збентеження, він швидко вийшов з бліндажа і почав уважно, аж надто уважно, роздивлятися в бінокль місцевість перед окопами.

— Пригніться! — злякано вигукнув ад'ютант.

Зажура, не второпавши, що він каже, повільно обернувся на голос і в ту ж мить почув різкий посвист кулі. Ад'ютант з силою рвонув його вниз, мало не зваливши на землю.

«Що це я? Наче в себе на мінометній батареї. Ад'ютант подумає, що хизуюся навмисне...»

Вони з ад'ютантом пішли на спостережний пункт. Зажура, все ще відчувачи ніяковість за свою поведінку, умисне йшов нагинці, втягнувши голову в плечі, і дуже ретельно обдивлявся систему ротних траншей. Діставшись до спостережного пункту, він, ні на хвилину не втрачаючи контролю за власною поведінкою, почав пильно оглядати улоговину, на протилежному боці якої зосереджувалися для атаки німці. Він побачив кілька плямистих, у зимовому камуфляжі танків, нарахував біля восьми машин і трохи заспокоївся. Він знав: сапери встигли замінювати всю смугу перед фронтом батальйону. Хоч Зажура погано тямив у фортифікаційній техніці, йому хотілося вірити, що бій закінчиться щасливо.

Сонце світило мирно, ясно, небо було бездонним і м'яким. Зажура став ще спокійніший і навіть сказав ад'ютантові з силюваним усміхом:

— Отам за лісом — Рось. Хороша річка.

Ад'ютант, не вдумуючись у Зажурині слова, механічно кивнув головою і міцніше стиснув бінокля. У невеличкому бічному окопчику сидів телефоніст і, уважно позираючи на ад'ютанта, тримав наготові трубку.

В окопах готувалися до бою. З хвилини на хвилину мала початись артилерійська атака ворога. Над позиціями батальйону висіли синюваті пасмуги диму, вогко парувала, зігріваючись на сонці, рілля.

З ліска виповзло ще кілька німецьких танків. Зажура вже міг без бінокля нарахувати до двадцяти машин. Піхоти не було видно, однак він розумів, що атака буде масованою і що за танками обов'язково підуть німецькі піхотинці.

— Товаришу капітан, з першої роти! — гукнув Зажурі молодієцький ад'ютант і простяг трубку польового телефону.

Командир першої доповідав, що з села прибуло сорок п'ять чоловік поповнення. Не молоді вже віком, але запевняють, що вміють воювати.

— Можете їм повірити,— гукнув Зажура з певністю.— Розкажіть тільки, як зустрічати танки, щоб не дуже лякалися.

Почалась німецька артпідготовка. Все припишло в окопах, земля стала єдиним сховком, єдиною надією й захисницею. Зажура відчував, що прицільний, добре підготовлений ворожий вогонь стає прокляттям батальйону, що піхотинці, особливо ж новопризовані, можуть не витримати, паралізовані, обезволені невидимою смертю, яка гарцювала тепер по всій лінії нашої оборони.

Якби Зажурі було дано у цю мить охопити свідомістю всі бойові події дня, усе, що діялося на довгому, непевному й хаотичному фронті від Толмача до Чапаївки, на тих розвезених зимовою відлигою пагорбах, де кілька радянських піхотних і танкових армій невмолимо стискували кільце навкруг обезтямленого ворога, якби він міг бодай одним оком зазирнути в сатанинську кухню генерала Штемермана й генерала СС Гілле, які уособлювали вищу військову владу над оточеними гітлерівськими полками, то він, капітан Зажура, відчув би в пекельному гуркоті гармат рев відчаю і збагнув би, що це стріляє по ньому не німецька славнозвісна точність, не вимуштрувана за всіма статутними правилами прусська воєнна машина, а зігнані на малюсінський п'ятачок тисячі деморалізованих, озлоблених вояків, тисячі артилеристів з своїми забagliaючими гарматами, з своєю останньою надією прорватися назустріч танковим дивізіям генерала Хубе.

Несподівано артилерія ворога перенесла вогонь в глибину села. Було чути; як десь за спиною, може, аж за греблею чи й ще далі, біля старої школи, загупотіли вибухи і одразу ж у кількох місцях піднялися чорні стовпи диму. З першої роти надійшло повідомлення, що німецькі танки спускаються в долину, йдуть прямо на наші позиції. В першій було найбільше новопризованих. І жодної гармати, жодного прикриття.

— Скільки «петеерів» у першій? — спитав Зажура в ад'ютанта.

Вдарила за бруствером міна, осколки з ревом шарахнули над головою. В ад'ютанта збіліло обличчя. Він не міг нічого відповісти, стояв наче контужений, і механічно стирав з козушка кров. За крок від нього вмирав молоденький телефоніст.

— Скільки «петеерів»?..

— Шість... було вчора...

— Зараз скільки?

— Не знаю...

— Лишайтеся тут, я піду в першу.

— Товаришу капітан! Дозвольте... Я... Ви не знаєте дороги, товаришу капітан...

— Лишаю вас за старшого,— сказав Зажура.— Не забувайте: зв'язок з сусідами і полком.

Він пішов разом з високим, плечистим солдатом, що був ординарцем у командира полку. Спочатку пробирався траншеєю нагинці. Далі побіг.

Біг вузенькими, нашвидку прокопаними ходами сполучення, зачіпався об круті глиняні виступи, об чийсь ноги, плечі, тулуби, і тривога все важче, все невмолиміше навалювалася на нього.

Ударив десь поряд снаряд. Мокра глина ошматтям порснула на всі боки. «Болванка,— подумав Зажура, і очі його мимоволі повернулися в бік німців. Він знав, що це вже стріляють фашистські танки.— Значить, близько... Б'ють прямою...»

Траншея скінчилася. До ротних позицій лишалось метрів сто. Зажура, не роздумуючи, вискочив з траншеї і побіг вперед. Чоботи його ковзалися по землі, тіло слабло з кожною хвилиною, біль від руки розтікався вогнем по грудях.

Він упав у ту мить, коли з танка вдарили трасуючою чергою. Кулі зацьвохкали над головою. Серце стислося і завмерло. Чи не повернути назад? Він все одно не встигне, його вб'ють десь на цьому чорному багновищі.

Але якась дика енергія гнала Зажуру вперед, і він, рачкуючи, сунув і сунув по полю, підгрібав під себе землю, задихався. Зненацька рука його провалилася в порожнечу. Ще ривок, ще остання напруга, і капітан скотився в окоп.

* * *

У полк Савадова приїхав командир піхотної дивізії. Тої самої дивізії, яка стала муrom на шляху німецького вояцтва.

Генерал прибув удосвіта. Савадов сидів з ним у бліндажі і показував на карті координати свого аеродрому. Авіаційний полк розташувався за три кілометри від передової. Величезна перевага! Зліт— і ти вже над

ворожими позиціями. Економія часу, економія пального...

— Значить, сьогодні вранці ваші соколи...— підвів на Савадова усміхнене лице генерал,— одним ударом зірвуть танковий наступ Штемермана?

Рубцювате, попечене лице Савадова насуплено схиляється над картою. Генералові не подобається отой нахил голови. В чому річ? Може, льотчики Савадова розучилися літати? Ненадійні машини?

Справа в іншому. Савадовські ЯКи готові хоч зараз у бій. Хлопці рвуться у повітря. Але в них немає пального. Ледве вдалося підтягти за ніч один бензовоз. Якраз стільки, щоб полк у критичну хвилину міг піднятися в повітря і перелетіти на інший аеродром.

— Значить, ви будете одразу вилітати? — спитав комдив.

— Ні, товаришу генерал, ми будемо ждати... Тобто до останньої хвилини. І якщо німець ввійде в Ставки...

Генерал зірвався на ноги. Лице то блідло, то багровіло. Дивився на Савадова, мов на свого запеклого ворога. Не мав змоги зважити все, оцінити по справедливості... Командир авіаційного полку, на якого він покладав усі надії, усі сподіванки, заявляв йому, що ті сподіванки марні. Полк ждатиме результатів бою! Ждатиме спокійно, доки німці битимуть і розноситимуть своїми гарматами, усією своєю сталевною міццю поріділий у боях, недокомплектований стрілецький полк... Це схоже на...

Генерал стиснув кулака. Ось-ось він шарахне по столу, ось-ось в лице Савадову буде кинуто люте звинувачення.

— Гаразд! Як же бути?

— Не знаю, товаришу генерал. Всю ніч жителі села підносили патрони для ваших батальйонів. Бензин — не патрони, його не перенесеш.

— Але ж зрозумійте!..— тоном відчаю й благання вигукнув генерал. Немолодий літами. Сиві скроні, сиві вуса.— Один виліт! Я подзвоню командирі дивізії... В штаб армії...

— Це зайве.

Генерал схилювся над столом, обхопив руками голову. Шинель поношена, кашкет якийсь завеликий. Савадову до болю жаль генерала, жаль оцієї похиленої голови.

Обдумував, зважував усілякі варіанти. І раптом, наче йому хтось гукнув здалеку: е! е!.. Ризиковано, але можливо!

Генерал мовби почув його думку.

— Що?..

— Товаришу генерал... єдиний можливий вихід... Цілком реальний за даних умов.

— Я вас слухаю.

— Пошлемо пару... Для них якось зберемо пального. І кращих льотчиків...

— Двоє? — тінь сумніву лягла на генералове чоло.

— Так, двоє. Але найдосвідченіших. Таких, що не підведуть ні піхоту, ні авіацію.— І, втомлено посміхнувшись, тихо промовив:— Хіба нам звикати — не числом, а умінням!

* * *

В кімнаті бряжчали шибки, тонко подзвонював у шафі посуд. Гармати були десь зовсім близько. За парком стояла батарея важких гаубиць і з самого ранку вела впертий, методичний вогонь.

«Генерала це трохи втішає,— подумав Блюме. В своєму мундирі при всіх орденських колодках, майор стояв навпроти завішеного плащ-палаткою вікна.— Дивні ілюзії старого дивака!»

Майор Блюме в душі жалів Штемермана. Блюме здавалося, наче він чує щораз гучніший голос протесту в генераловій душі, голос похмурого невдоволення. Душа Штемермана, пригнічена тягарем традицій, вся в полоні старопруських умовностей, бунтується. Їй невтямки, де той ворог, що ось уже стільки років шматує милу її батьківщину. Гітлер — нікчемний вискокча, австрійський недоносок, якого Штемерман ніскільки не поважає. Але він вперто намагається переконати себе, що в фанатизмі Гітлера є щось демонічне, щось незвичайне, свіже, оновлююче, чого так бракувало досі запліснявілій у бюргерському самозаспокоєнні німецькій філістерській душі. Може, Гітлер надто піддався нацистському оточенню? Може, це оті новоявлені Калігули в образі лакузи Бормана і фанатика Гімmlера задурманили фюрера? Хто вони? Яке мали вони право, жадогідні плебеї з нацистськими значками в петлицях, диктувати свою волю нації?

Сумна усмішка залягла в глибоких зморшках біля вуст майора Блюме... Ні, удари радянських дивізій роблять своє. Напевне, генерал міркує так: якщо ти, Штемерман, нащадок древнього прусського роду, не здатен подолати противника зброєю, не здатен розчавити його своєю філософською доктриною, не здатний увічнити на землі єдину віру Адольфа Гітлера, то, може, вона, та віра, недостойна повновладдя й безсмертя, і, може, нічогісінько не вартий лозунг Розенберга: «Убивайте ворога, бо, убиваючи, ви стверджуєте німецьку правду»? Німецька правда стає самооманою, і треба гарненько подумати, чи історія не хоче стати на бік отієї іншої правди, що рветься зі Сходу, гримить тисячами гармат, безжалюїними лавами оточує його, Штемерманові, дивізії.

І раптом майорові Блюме згадалося, як генерал Штемерман дав відкритий бій командирі нацистської дивізії Гілле. Це було в той день, коли таємна польова жандармерія арештувала майора Блюме по дорозі з полку майора Гауфа. Його привезли прямо в штаб есесівського генерала. Гілле, хоч і підпорядкований Штемерману, всіляко намагався показати свою вищість над ним, свою есесівську привілейованість. Зайнятий ним дім вражав пишністю внутрішньої обстановки, в коридорі й на ганку манячили постаті есесівських охоронців. У великій кімнаті серед телефонних апаратів, розкиданих на столі карт, кодових таблиць, планшетів сидів у кріслі бригадефюрер Герберт Гілле, Немолодий чолов'яга в рогових окулярах, з великою залисиною на лобі, очиці пильні й некліпно-насторожені, м'язистий, міцний, в самій спідній шовковій сорочці й галіфе, він наче збирався займатися улюбленими гімнастичними вправами.

Гілле відзначався неабиякою хоробрістю. Але зараз навіть ця хоробрість була ні до чого. Навколо — самі нікчеми, оббріхувачі, лакузи! І всі тремтять за свою шкуру... Всім тільки й мариться капітуляція...

Особливо лютила бригадефюрера самовпевненість генералів старої касты, отих переляканих прусських аристократів, які тільки й вміли вихизовуватися в своїх парадних формах і пишатися високими нагородами. Ну хоча б генерал-майор Дарліц, командир 57-ї піхотної дивізії. Нікчема, яких світ не знав! У нього, бачте, під командою знаменитий полк Ліста, з яким воював ще в першу світову війну сам фельдмаршал Ліст. Чи не мариться Дарліцу слава великого фельдмаршала?

Кілька днів тому Гіллі й Дарліц відвідали Городищенський укріплений район. Відкритий бронетранспортер ледве сунувся по баюристій дорозі. Спереду й ззаду ревіли грузовики з есесівською охороною. І раптом з-за лісу вилетів російський літак. Дзвінкий, розкотистий гуркіт його мотора відразу заглушив ревище машин. Здавалося, з неба вдарив потужний кулемет. Тінь літака неможливо неслася по зораному полю.

«Швацька машина!» — зарепетував генерал Дарліц і вискочив на ходу — прямо у велику чорну калюжу.

«Швацькими машинами» німці називали радянські літаки У-2. Боялися їх більше, ніж штурмовиків і винишувачів. Від цього двокрилого тихоходу важко було сховатися. Він наче повисав у повітрі, прицілюючись у свою жертву. Він умів вистежувати німців, розстрілював їх по яругах і долинах, у лісових займищах і під крутими берегами рік.

Есесівці кинулися на всі боки. Дарліц, лежачи в каламутній болотистій калюжі, весь мокрий, обліплений грязюкою, істеричним голосом благав бога пощадити його в цю лиху мить. І тільки Гіллі не втратив самовладання. Коли літак прошугнув над ними, бригадефюрер зіскочив з бронетранспортера, наблизився поважно до Дарліца, простяг йому руку в елегантній білій рукавичці і сказав сумовито в'їдливим голосом:

Вам, здається, не зовсім зручно лежати, мій генерал? Вставайте, бо росіяни подумують, що їм вдалося покласти в калюжу всю німецьку армію.

О, це була помста! Це була відплата за всі принизливі натяки Дарліца, за його прусське зухвальство, за оті дурнуваті анекдоти про «пивного генерала». Вся охорона бачила, як шановний пан генерал упав у калюжу і як він потім, підвівшись, присоромлений, обважнілий, оббирав з себе болото, витирав хусткою свій рицарський хрест. Тепер будуть знати і в дивізії! І в Берліні про це дізнаються!

Коли восени 1942 року дивізія «Вікінг» встряла в жорстоку м'ясорубку під Котельниковом, безуспішно намагаючись деблокувати оточені війська Паулюса, Гіллі вперше відчув себе здатним на подвиг. Незабутні жакливі дні! Він пам'ятає, як тоді російські танки переслідували їх по засніженому полю. Це було дико, просто неймовірно після всіх перемог, здобутих німецькою зброєю, в zenіті слави великої імперії, це було якимось

маренням, коли російські «тридцятьчетвірки» били й таранили першокласну німецьку броню.

У Гіллі був командирський танк з потовщеним лобовим щитом і прекрасним мотором. Він міг би легко відірватися від переслідувачів, кинути своїх і податися у глибокі оперативні тили, під захист армійських резервів. Чин бригадефюрера давав йому на це повне право. Але Гіллі наказав водієві спинитися біля роздоріжжя і став вичікувати момент для несподіваного контрудару.

Він марно чекав. Його дивізія і дві сусідні дивізії, охоплені панікою, нестримно відкочувалися за Дон. Німецькі гренадери бігли по рівному білому полю без гвинтівок, їх було тисячі, незчисленні юрмиська людей в розстебнутих шинелях, без шинелей, без шапок... Вибухи танцювали між мертвими й живими, трупи підкидало так високо, що вони встигали перекидатися в повітрі... Повз танк бригадефюрера пробіг солдат з відірваною рукою. З рани лилася кров. Солдат пробіг кілька кроків, раптом осів на землю і став натовкмачувати в рану брудний липучий сніг...

Гіллі не витримав. Пірнув у люк, наказав відходити, швидше забиратися геть з цього пекельного бою. Все тіло його звели корчі. До горла підкотилася нудота.

Тоді, після сталінградської поразки, було чимало прикростей. За відступ під Котельниковом дехто хотів навіть відігратися на ньому, звинуватити бригадефюрера в боягузстві. Звинуватити його, Герберта Гіллі, який стояв із своїм танком перед навалою азіатів і покинув поле бою лише в найкритичнішу хвилину! Довелося писати в Берлін, шукати підтримки, і, слава богу, все закінчилося щасливо: ад'ютант Гімmlера, особистий друг бригадефюрера, владнав неприємність, навіть зумів виклопотати для Гіллі нову нагороду і терміновий виклик у головний штаб СС.

— Зіг хайль! Бригадефюрер! — гарикнув на порозі дебелий ад'ютант. — Дозвольте ввести арештованого майора Блюме?

— Блюме!.. — Чоло бригадефюрера зійшлося в зморшках, думка його була ще під Котельниковом. І враз він схопився з крісла: — Сюди його! Негайно!

Ввели майора. Гіллі швидко наблизився до нього, з лисячою привітністю обійшов навкруги, блиснув золотим зубом.

— Радий вас бачити!.. Дуже радий!..— Він підвів лице догори і заверещав істеричним фальцетом: — Ви арештували обер-вахмістра похоронної команди?

Блюме стримано посміхнувся.

— Так, арештував...

— Хто вам дозволив?

Блюме з демонстративною строгістю підкинув до кашкета руку:

— Мое сумління, гер генерал.

І, помітивши в очах есесівця щирий подив, спокійно пояснив, що йшлося таки справді про честь німецького мундира, про честь всієї армії. Він справді арештував негідника і зробив це цілком свідомо. Зробив це в ту мить, коли обер-вахмістр хотів тікати в бік російських позицій...

— Брехня! — гарикнув Гілле.— Я віддам вас до військового трибуналу. Там ви скажете правду...

У цю мить до кімнати ввійшов генерал Штемерман. Він був без кашкета, шинель — розстебнута, на грудях — золоте павуччя хреста. Гілле прожогом хапає з стільця свій мундир, весь обвішаний золотими й срібними брязкальцями, натягує на себе і з уїдливою посмішкою віддає честь. Хуткі очі есесівця встигли завважити через вікно, що біля дому спинилось два бронетранспортери з солдатами, які, напевно ж, прибули в поchtі пана генерала.

Побачивши свого ад'ютанта без зброї, обезволеного, відданого на поталу генералу Гілле, Штемерман коротку мить щось зважує, озирається по боках і раптом грізно, владно, голосом, який не припускає ні найменших заперечень, наказує майорові Блюме: «У ці відповідальні хвилини я не дозволяю вам покидати штаб корпусу! Не гайуйте часу, вас ждуть невідкладні справи, про які, очевидно, не знає ще бригадефюрер. А про ваше свавілля, бригадефюрер, я сьогодні ж телеграфую фельдмаршалу».

Сцена та була трішки кумедна, особливо кумедний вигляд мав есесівець, який в поспіху не встиг навіть застібнути мундира, стояв у кімнатних капцях, при всіх орденах і злобливо, з боязкістю загнаного в куток вовка дивився на Штемермана.

Ще й зараз, згадуючи ту сцену, Блюме втішно посміхається. Хвалити бога, все кінчилось щасливо. Могло бути куди гірше! Блюме нервово міряє кроками свою

кімнату. Лице його за останні дні ще більше витягнулося, шкіра стала брезклою, під очима — жовті мішки. За сорок йому ще тільки. Якби син лишився живий, міг би майор Блюме вважати себе молодим батьком. Але сина немає. Юний Хорст наклав головою під Естремадурою, врізався в гарячу іспанську землю своїм «мерсершмітом». У той час, як батько його, ховаючись від гестапівських агентів, збирав на таємних берлінських квартирах свої бойові групи Опору, Хорст добровольцем подався воювати за іспанського каудильйо. Син став нацистом. Смерть була йому спокутою. Блюме був в еміграції — злиденне животіння у французьких готелях, відчайдушний перехід Альп і ще відчайдушніша аудієнція з фальшивими документами в імперському генеральному штабі. «Ви інженер? Прекрасно! Збройні сили потребують надійних людей...»

На вулиці забахкали зенітки. Блюме спинився, став уважно прислухатися до пострілів. Повітряний наліт. Радянські льотчики добре знають, де закопалися штаби генерала Штемермана... Погасивши каганець, майор обережно підняв край плащ-палатки, якою було затулене вікно. У вічі йому сяйнуло мертвотним голубим блиском спалахів. Зенітки били мляво, наосліп, без прожекторів, наче боялися виказати противнику свої позиції. А небо гуло все зловісніше, все важче, і вібрували від того гулу стіни, і тоскно скаржився на щось забутий у шафі посуд.

У цю мить Блюме згадав, що Штемерман після вечері ліг відпочити на своїй половині дому. Останнім часом генерал немов отупів від поразок і відчаю, і майор добре знав, якими ліками він гоїв свої душевні рани. Щодня Штемерманів денщик виносив з кімнати порожні пляшки і потому, крекчучи та горблячись, втягував до кабінету нові ящики з питвом. Байдуже зараз генералові до російської авіації. Нелегкий сон зморив його.

Блюме вирішив розбудити старого. З раптовою ясністю подумав, що смерть Штемермана була б на руку бригадефюреру Гілле, на руку тим, хто волів би згубити в Корсунському котлі всю німецьку армію.

— Пане генерал!.. Це я — Блюме!

На стукіт ніхто не відповідав.

— Ви мене чуєте, гер генерал! Російський наліт! Гер генерал!..

І враз Блюме охопила тривога: наче ось зараз, за якусь секунду має статися лихо. Він рвонув до себе двері, вбіг до кабінету. Морок. Тиша. Блюме стояв у жарко натопленій кімнаті, задихався від темряви, від страху, чув усім тілом, як гупають сталеві молоти, б'ють його по голові. І тільки в наступну мить збагнув, що то налякано стукотить його серце і ніяких пострілів уже немає. Наліт скінчився.

— Сідайте, Конрад,— пролунав у темряві спокійний генералів голос.

— Ви... тут?..

Темрява тихенько сміється глухим, простудженим сміхом. Потім спалахує сірник, і Блюме бачить обличчя Штемермана. Штемерман запалює сигарету. Майор вловлює блиск його очей: засльозені, вологі.

Тиша. Генерал щось собі обмірковує, глибоко затягуючись сигаретою. Раз у раз рожевий полиск лягає на його карбоване темне лице, на сиві кущуваті брови. Ось Штемерман намацав у півтімні приймач, повернув ручку. Засвітилася шкала. І вмить стало ніби просторіше.

— Росіяни засікли штаб, гер генерал. Варто було б перейти в бліндаж.

— У них повно вивідувачів. Я стомився.

Штемерман був у своєму незмінному домашньому светрі, в очах пригасла втома.

— Вчора я наказав копати окопи в повний профіль, як у росіян,— промовив з легким викликом, і густі брови нервово заворушились.— Я візьму на себе повну відповідальність.

Його пальці стали хапливо крутити ручку настройки. Ефір озвався далекими маршовими звуками, крізь них просочився чийсь милий жіночий сміх, потім хтось істегрично й злякано заверещав: «Увага! Увага! Російські літаки!..» І враз стало тихо. Блюме невідривно дивився на генералову руку, світло-рожеву, аж прозору від полисків шкали, і розумів, чому генерал заговорив про окопи та про свою відповідальність. У польових військах діяв суворий наказ начальника імперського генерального штабу Цейтлера, яким заборонялося закопуватись глибоко в землю. Наказ веломовно, з властивою геббельсівському відомству бравадою, стверджував, що німецький солдат не зник думати про оборону, що він завжди пам'ятає про наступ, і тільки про наступ. Цейтлер сподівався, що мілкі окопи змусять його гренадерів

перебувати в постійному бойовому напруженні, тримати в руках гвинтівку і за найменшої нагоди стріляти по ворогу.

«Він хоче викликати мене на відвертість,— подумав майор Блюме.— Може, це й краще. Ще є час вломити старого».

Так, ще є час, ще можна умовити його піти на капітуляцію і врятувати для майбутньої Німеччини тисячі людей. Він, здається, вже переконався, що генеральний штаб мав цілковиту слушність, коли після польської кампанії вимагав від фюрера припинити військові дії в Європі, стати на тому, що є, і відновити нормальні стосунки з Заходом. «Східний похід» теж лякав тямковитих генералів, а Штемерман просто жахався його. Можливо, тепер він навіть тішився думкою, що його недобрі пророкування виправдались. Проте солдафонський педантизм витруїв з нього всяку здатність до опору. Йому потрібний поштовх, дошкульний удар в саме серце.

Блюме добре уявляв загальну ситуацію в «третьому рейху». Уявляв і настрої більшості генералів, таких, як оцей Штемерман, заповзятих, пунктуальних у виконанні службового обов'язку. В Берліні в підпільних партійних групах напередодні війни ширилися чутки (ними підігрівалися неабиякі надії!), що Гітлерові не вдасться владнати стосунки з генералами. Деякі товариші Блюме чекали з дня на день повного розриву між генеральним штабом і нацистською клікою, говорили про «тверезий глузд» військових... Сподіванки й справді були начебто реальні. Генерали старої гінденбургівської школи пам'ятали суворі постулати Бісмарка. Війна на два фронти здавалася їм страхотливим кошмаром. Більшовицький уряд Росії налагодив масове виробництво танків, в Росії почалося комплектування бронетанкових корпусів, незчисленні людські ресурси східного сусіда і, врешті, ота незвичайна, просто незбагненна для генералів, політична консолідація більшовицького суспільства... Ні, краще було стати на лінії Сану, Перемишля... Фюрер явчо втратив під собою ґрунт!..

Але потім генерали скорилися. Тамуючи в собі кволу відразу до вискочки-ефрейтора, вони після тріумфального маршу по Франції самі повірили в можливість тотальної перемоги. І тільки сталінградська катастрофа повернула їм тям. Почалося прозріння, повільне, болісне й обережне.

Штемерман був католиком. Він сповідував віру своїх предків уперто, з чуттям гордовитої гідності і в дотриманні бодай ритуальних звичок, немов бачив себе очищеним від скверни нацистського воевладдя. Жив скромно, обмежував себе в усьому, відмовився від доступного йому комфорту, засуджував розпутність і марнотратство своїх колег. А як він розлютився на свого єдиного, колись милого його серцю брата Клауса! Цей тип зумів зробити собі непогану кар'єру в «Тисячолітній імперії» і володарює тепер у «виховному таборі» в Польському генерал-губернаторстві. Вчора тільки-но генерал одержав листа від любого братика. Теплий, сентиментальний лист з поздоровленнями й побажаннями і з малюєнькою, зовсім-зовсім скромною припискою «пост-скрипtum»: «Якщо маєш змогу, допоможи мені з відправкою робочої сили. Благаю: якомога міцніших екземплярів! Бо мруть тут, як мухи, а на заводі Штукера одержано важливі воєнні замовлення. Ти не забувай: тридцять п'ять процентів наших акцій в цій фірмі щось важать! Посилай під своєю охороною, бо хлопці з СС дещо спрощено розуміють економічні інтереси рейху...» Прочитавши лист, Штемерман кинув його в шухляду і бридливо скрикнув уста: «Здається, мій Клаус зуміє зробити кращу кар'єру, ніж я. Вони всі наче з заліза».

— У вас жарко, гер генерал,— перервав надто тривалу мовчанку майор Блюме.

— Єфрейтор Цішке не жаліє російських дров. Каже: дерево допомагає партизанам. Його треба знищувати!

— Він не жаліє вашого здоров'я,— звів розмову на інше Блюме.— Ви вже двічі слабували на ангіну.

— Життя надто коротке, мій друже, щоб вчитися на своїх помилках. Будемо лікуватися після перемоги.

Блюме нервово здригнувся. Що це? Вони всі наче змовились. І знову Блюме подумав, що він таки мусить зараз, за будь-яку ціну, почати розмову про становище на фронті. «А може, я помиляюся? Може, він справді вірить у перемогу? Гауф — той просто отупів від муштри й казарменого життя. Але ж цей розумний, досвідчений генерал давно вже міг би збагнути, до чого йдеться. Невже вони не тямлять, що в разі перемоги — страшно й подумати! — рейхсфюрер Гіммлер зажене в концтабори пів-Європи?»

У тихе попискування приймача фраптом увірвалися чисті, лункі звуки. Блюме насторожено подався вперед

і одразу впізнав бій Кремлівських курантів: у Москві зараз рівно дванадцята ніч.

— Росіяни люблять точність, гер генерал. Особливо на війні.

— Мені здається, Блюме, не час звіряти годинник по Кремлю.— В тоні Штемермана просочилася прихована загроза. Різко крутнувши ручку настройки, він знайшов якусь берлінську станцію.— Наш обов'язок — слухати Німеччину, голос батьківщини!

«Гауф теж завжди згадує батьківщину»,— кольнуло щось майора Блюме. І, подумавши мить, він сказав тоном вимушеної відвертості:

— Гер генерал, слухати голос батьківщини — наш обов'язок. Слухати і захищати її від ворога... Але бувають критичні хвилини, коли не зрозуміло, де ворог.

— Ворог по той бік фронту, Конрад Блюме.

— Фюрер вчить нас, що ворог затаївся і в самій Німеччині. Я абсолютно згоден з думкою фюрера.— Майорові здалося, що ще мить — і він зірветься на іронічний тон. Це могло б зашкодити справі. Він дуже серйозно, навіть з легкою патетикою додав: — Ми повинні захищати Німеччину скрізь, і ми будемо захищати її, бо, як сказав Ціцерон, кожна чесна людина, не вагаючись, умре за вітчизну, якщо принесе їй цим користь.

Блюме помітив, як генерал приплющив повіки, лице його зробилося урочистим і сумним, Блюме ще сердечніше, зі всією можливою щирістю заговорив про велич Німеччини, згадав безсмертні подвиги Армінія, який розбив у Тевтобурзькому лісі легіони римського намісника Вара, згадав навіть Бісмарка, що був засновником Німецької імперії, її величі й могутності, і тут обережно, немов ступав по тонкій кризі, почав зводити розмову на події останньої війни. Німецькими кістками всіяні береги норвезьких фіордів і лісові нетрі Смоленщини, німецькою кров'ю полито волзьку землю, кримське каміння, скрізь, скрізь виростають німецькі хрести. Звичайно, він, Блюме, розуміє благородні наміри фюрера, який хотів створити «Тисячолітню імперію» нібелунгів від Уралу до Ла-Маншу, але ж недавно сам фюрер сказав: якщо переможе Росія, то це означатиме, що східна слов'янська раса виявилася біологічно дужчою. Сам фюрер починає піддавати сумніву можливість перемоги. То нащо ж даремно продовжувати винищення німецької на-

ції? Чому він, генерал Штемерман, не зробить певних висновків з уроків сталінградської поразки?

— За поразку на Волзі несе повну відповідальність фельдмаршал Герінг, який не зміг перекинути повітрям п'ятсот тонн пального для оточених танкових дивізій,— голосом механічного робота проголосив генерал.

— Наважусь нагадати пану генералу, що, крім пального, шостій армії бракувало й боєприпасів,— ледь не зірвався на різкий тон майор Блюме, відчуваючи, як все в ньому аж кипить від роздратування. Мав Штемермана за тямковитого політика, ніколи не думав, що цей старий сухар так засліплений.— Мені здається, гер генерал, що життя двохсот тисяч німців дорожче політичних амбіцій, особливо, коли ці амбіції нереальні.

Генерал втомлено стеноу плечима.

— Ви торкаєтесь прерогатив вищого командування, майор Блюме.

— Вище командування не знає всієї складності становища в корсунському оточенні.— Охоплений болісним відчаєм, забуваючи, що кожне зайве слово може остаточно посварити його з Штемерманом, Блюме зірвався на ноги і заговорив ще палкіше, ще пристрасніше:— Вам, гер генерал, доручено долю людей, у вас запитують після війни, куди ви завели десять дивізій, де могли німецьких воїнів. Я прошу вас: врятуйте армію!

У Штемерманових очах глибшає порожнеча, його кущуваті брови стають одним суцільним дашком. У цей час приймач озивається вибухом істеричних криків, якийсь далекий берлінський промовець, шаліючи, закликає німців пам'ятати про свою нордичну вищість і не жаліти крові.

На Штемермана це робить тяжке враження. Він підводиться — невисокий, старий чоловічок з сивою головою.

— Ні, Блюме! Ми розірвемо кільце росіян. Хубе уже підходить до Лисянки. Його дивізії прорвалися в тил 27-ї російської армії. Завтра ми вдаримо назустріч, вдаримо нищівним ударом!

Груди йому шарпає кашель. Більше немає сил грати тужливу роль самозакланця.

Майор Блюме, вдаривши закаблуками, різко опускає голову і виходить з кабінету.

А ще задовго до світанку Блюме разом з Штемерманом прибув на командний пункт 112-го полку Гауфа. Під броньованим ковпаком пахло цвіллю і гострими хімікаліями, що їх вживалося для боротьби з паразитами. «Навіть тут встигли навести абсолютний порядок,— подумав з досадливою іронією Блюме.— Наче збираються сидіти в цьому бункері принаймні рік».

Майора охопило почуття відчайдушної байдужості. Саме байдужості, повної абсолютної самозреченості, відчуття, яке б його самого могло здивувати іншим разом. Ось зараз Штемерман спробує прорвати російську оборону. І, можливо, однією з куль буде вбито його, майора Блюме. Вбито тоді, коли він наблизився до своєї заповітної мрії, коли справжня свобода нарешті засяяла перед його очима. Чи не судилося йому раптовою смертю спокутувати довгі роки своєї бездіяльності? Після повернення з еміграції він заспокоював себе думкою, що почалася війна і тепер доведеться боротись інакше, доведеться йти разом з німецькими солдатами на Схід. Але насправді він немов відпочивав, дозволивши собі невизначену відпустку до кращих часів. Два роки ждав тих кращих часів. І ось вони настали, а майор Блюме, комуніст-підпільник, не виконавши найважливішого обов'язку, приречено й байдужно жде своєї смерті.

Поруч нього стояв генерал Штемерман з напруженим, продовгуватим обличчям. Ще далі схилився до стереотруби командир полку майор Гауф. У самому кітелі, розхристаній, з набряклыми від безсоння очима, він пильно оглядав через окуляри передній край радянських військ. Гауф знав, яка радянська частина обороняє село, знав, що в отих нашвидкуруч викопаних траншеях затаїлися рештки пошарпаного, вимученого боями полку, і йому, Гауфу, було просто невтямки, яким дивом росіяни зуміли спинити вчорашню атаку есесівців. Бешкетуватий по натурі майор Гауф мав досить здорового глузду, щоб осягнути всю трагічність ситуації: прорвати російську оборону їм не вдасться! А це значить, що оті руді горбки ворожих окопів стануть останнім рубежем його, Гауфового, полку, і, може, сьогоднішній день буде останнім днем у його житті.

Вночі полк Гауфа перекинули для підтримки «Валонії». Наказали не жаліти солдатів, не жаліти себе само-

го, аби вийти в долину назустріч дивізіям Хубе. Гауф зустрівся на КП «Валонії» з її командиром майором Ліппертом, дуже плюгавеньким, аж ніскільки не арійської зовнішності есесівським офіцером в добре випрасуваному сріблясто-сірому мундирі з начищеним до блиску офіцерським хрестом. Вони узгодили свої дії, розмежували смуги наступу, встановили орієнтири і, коли розмова вже закінчилась, есесівець раптом відкликав його в затемнений куток бліндажа та, глянувши в лице майорові хапливими, з іскорками істеричної затятості очима, простяг йому маленький коробок: «Про всяк випадок. Візьміть. Ціан... Діє раптово...» Гауф оторопіло взяв коробок, механічно засунув його в кишеню і, здається, навіть пробурмотів щось в подяку, не усвідомлюючи того, що він узяв і що він має робити з цією страшною річчю. Але опинившись на самоті, з жахом виїняв коробок і, не дивлячись на нього, пожбурих кудись у кущі. Але потім перед ним увесь час стояли маленькі, рухливі очіці Ліпперта й хрест, розп'ятий на грудях, під кадикуватою шиєю. «Значить, приречені! Значить, кінець!..»

— Шість п'ятдесят дев'ять! — вигукнув біля рації радист і почав швидко записувати щось до блокнота. Зірвавшись на ноги, козирнув генералові. — Зараз, гер генерал!.. Зараз починається!..

І в ту ж мить стіни бункера здригнулися, земля озвалася важким глибинним стогоном. Артилерія прориву вступила в дію.

Штемерман навмисне не втручався в керівництво боєм. «Якщо можна було щось зробити для перемоги, — міркував він, — то Гауф усе зробив. Мої накази тільки зашкодять йому. Цікаво, що думає Блюме? Який дивний у нього вираз на обличчі! Невже він співчуває ворогові? Невже Гілле має слухність? Може, це просто нерви, може, в ньому озвалася давня інтелігентська струна? Жаль, що такі розумні люди сповідують чужу віру. Чужу й незрозумілу... Втім, не зовсім чужу. Здається, в тридцять третьому за Тельмана голосувало чотири... ні, шість мільйонів німців. Хто зна, якби не фюрер, може, сьогодні в Берлінському спортпалаці засідали б червоні Ради. І тоді я, генерал Штемерман, не стояв би в цьому бункері й не дивився б на розхристаного, обурливо зухвалого Гауфа і не чманів би від смороду дезинфекції. І тоді Клаус не вимагав би в мене робочої сили для заводів Штукера... Все було б зовсім

просто, все було б, як у віденській оперетці: генерали танцюють, дами плещуть у долоні, а червоні сидять у заводських конторах, і Штукер (здається, я бачив його на прийомі у Шахта — діловий, усміхнений!) відкриває перед ними свої сейфи: «Беріть на благо німецького пролетаріату!» Німеччина в руках плебсу! Німеччина без слави й минулого!.. Ні, краще вже бункер. Альтруїстичні принципи Фур'є і Маркса не для мого солдатського шлунка».

Блюме думав інше: «Вони, звичайно, не шкодуватимуть сил, щоб вирватися з пастки. Але якщо й прорвуться через передню лінію оборони, їх спинять за селом. Радянські танки вже десь близько. І потім вдарить радянська авіація. Може, ті самі льотчики, які билися в Іспанії, які билися над Ебро... Там, де мій Хорст!.. Там, де все це почалося... Вони відомстять і за мого Хорста, який стріляв по них, стріляв по мені, і відомстять за всіх наших закатованих у гестапо друзів. Вони вміють бити. Все поле перекопають бомбами. І скрізь будуть трупи, німецькі трупи, німецькі покалічені тіла... Чуєш, Блюме? Німецькі хлопці лежатимуть закривавлені на чорній ворожій землі, і ти радітимеш з їхньої смерті, і ти скажеш тоді: «Так треба було! Це — помста й воскресіння». Ти скажеш так, Блюме! Чуєш? Ти, що плакав над листом з Іспанії, коли Хорста знайшли серед уламків «месершміта». Ти радітимеш і проклинатимеш сьогоднішній день, бо інакше не могло бути, бо тільки так могла закінчитись трагедія Каталонії. А потім ти згадаєш берлінський вокзал і оту не знайому тобі, закутану в чорну шаль жінку, згадаєш, як ти підійшов до неї і спробував утішити і самому тобі давило горло, бо ти раптом побачив у її руках лист з чорним штампом у горішньому правому кутку, такий самий надійшов і з Іспанії».

— Конрад, — раптом зашепотів на вухо майорові командир полку. — Вчора твій шофер Ейзенмарк проскочив до росіян. Кажуть, есесівці вдерлися в село, а він ударив їм у бік з кулемета. — Гауф допитливо примружив око. — Ти міг би вдарити в бік своїм? З німецького кулемета?

— Христіан... Зайве говориш!.. — Блюме мимоволі зробив крок подалі, в темний куток бункера. — Він стріляв не по німцях... Він стріляв по есесівцях...

— Вони були в німецьких шинелях!

— Тихо! Почує генерал!

— Нічого!.. Нам недовго лишилося ходити по землі,— процідив крізь зуби Гауф і, немов демонструючи свою зневагу до Штемермана, заклав у кишені руки.

Гармати били безперестанку. Бункер гув, як величезна могильна плита, на обличчі Гауфа блукали то тіні їдкого усміху, то спалахи відчаю. Руки в кишенях, дебелий, пітний, він погойдувався на каблуках, наче його хитало від земляних струсів.

— Усіх тут нас накриють, як пацюків. І не дивись на мене очима докірливого праведника! — У голосі Гауфа прохопилися істеричні нотки: — Думаєш, я не знаю, як буде? Бригадефюрер Гілле тримає на корсунському аеродромі спеціальний літак, генерал Шмідт-Гомер теж збирається накивати п'ятами. Наш бельгійський фюрер Леон Дегрель вилетить першим. А ми загинемо тут... Отут-о! В цій дірці!..

— Здається, вони теж у німецьких шинелях,—кольнув його стримано Блюме.— І взагалі, як вчить відомий німецький афоризм: кожному своє.

— Я розумію твій натяк, Конрад.— Лице Гауфа враз набуло спокійної зосередженості, він стулив на грудях відлоги френча.— Я багато думав цієї ночі, Конрад!.. Вони вирішили кинути мій полк на загибель, щоб легше було прорватися «Валонії». Але я не хочу вмирати за вошивого майора Ліпперта і за його лицарський хрест!

У цю мить Штемерман, який невідривно дивився в стереотрубу, підняв руку.

— Танки! Благослови їх, боже!

Штемерман побачив німецькі танки, і, мабуть, мимоволі пам'ять його воскресила давні звитяжні картини французької кампанії: сині димки над виноградниками, колони англійських і французьких піхотинців з білими прапорами на багнетах і його, Штемерманові, полки, його закіптюжений солодким пилом Нормандії «опель-адмірал», що нісся до Ла-Маншу, до Дюнкерка, до безсмертя.

Генерал скам'янів. Уся його воля зосередилась на одному: він мусив пробити російську оборону і вивести дивізії з оточення. Так небагато лишилось до мети, якась мізерна долинка, кілометр, не більше, ніщо в порівнянні з отими могутніми, безкраїми шляхами, які відділяли його тоді від Булоні і Дьєпа і які він пролетів за три дні! Благослови, боже, німецьку зброю!

З радянського боку не чути було жодного пострілу. Мертва тиша! Передгрозова німота... Штемерман вбрав у себе ту тишу, і вона паралізувала його, ніби кригою обкладала йому серце. Знав, що у росіян нема ні гармат, ні танків, і все ж йому здавалося, що там, за тією тишею, криється якась зловісна несподіванка.

Він навмисне посміхнувся: «Все буде добре!» Навмисне довго й розважно дивився на годинник, а сам все слухав щось у собі, все ждав, коли серце його нарешті вгамується і він знову стане тим давнім, незворушним, залізним генералом, перед яким падали ворожі фортеці і скорялися цілі держави. «Всі ви панікери, — немов промовляло його довгасте обличчя. — Але я нагадаю вам, що таке німецький солдат».

Він наказав викликати по рації командирів батальйонів і командира мотобригади «Валонія» Ліпперта.

— Артилерія переносить вогонь на орієнтири «школа» і «стара дзвіниця». — Генерал тримав у руці чашечку мікрофона, гордовито відкинувши голову, немов виступав перед залюдненим майданом. — Легкій батареї артилерійського полку приготуватися до зміни позицій. Важкі міномети продовжують обстріл по орієнтирах «шосе», «мертва голова» й «верблюд» плюс сто метрів.

В бункері зробилося тісно від його гучного голосу. Гауф, схилившись над телефонним апаратом, дублював генералові команди. Потім Штемерман швидким кроком вийшов з бункера. Повз нього бігли, пригинаючись, солдати. Лунали голоси унтер-офіцерів. Штурмові групи зосереджувались для виходу за танками.

— Вперед! — скомандував Штемерман. — Через двадцять хвилин я даю наказ дивізії «Вікінг» розширити прорив і зайняти оборону на флангах.

Хтось простяг йому ракетницю. Він звично взяв її широкою, дужою рукою, вклав патрон. Червона зміста траса шугнула вгору. Іскри розсипались по небу.

* * *

В ці хвилини два радянські винищувачі виходили на перший бойовий розворот. В одному з них був капітан Задеснянський. Він побачив німецьку ракету і міцніше стиснув штурвал. Сонце лишилося позаду. В очах — повно мороку. Унизу дими, земля пошматована, що хилиться, западає набік.

— Бачу танки!.. Прикривайте! — передав по рації льотчику другої машини Сіверцеву.

— Бийте їх, шостий! Прикрию! — відповів лейтенант Сіверцев.

Більше трьох місяців Задеснянський не тримав у руках штурвал, не чув гіркотливого запаху бензину. Але дивна річ: він став ще впевненішим, руки його діяли точно і зважено, спокій прийняв його душу.

Напружився. Відчув, як все в ньому твердне, завмирає, як слухняна машина починає круто западати в піке. Може, ще рано? Може, його око хибить? Промайнув лісок, горбаста галявина серед ріденьких сосон, вщерть забита машинами. Потім у перехресті прицілу з'явився довгостволий, неначе зовсім непорушений, танк з щільно закритим верхнім люком. За ним — тоненькі борозенки і знову танк...

Кузов літака тонко вібрував, мотор захлинався від стрічного повітря. Перехрестя прицілу чітко впивалося в плямистий кістяк танка. Камуфляжні смуги на ньому ставали виразнішими, темнішими, вже видно було, як рухаються чорні траки гусениць.

Бомби б'ють збоку. Одна — біля гусениці. Ще одна врізається в самий тулуб. Метал в метал, сплеск вогню, сіра хмарка диму.

Задеснянський вийшов у горизонталь, несеться над окопами. І тут тільки, зиркнувши через плече, бачить, що влучений танк вибухає яскравими спалахами вогню.

Сонце було знову попереду. Любе, привітне, на все небо, на весь чистий, замілений в ранковому подиві світ. Які злетіли вгору, схлюпнулися в його доброму світлі і знову повернули до села, на чіткі орієнтири димів...

Так вони били по танках, били довго, наче заворожені від трасуючих куль. З лісу по них, захлипаючись, шмаляли німецькі ерлікони, вогнисті лінії прошивали небо, осколки пронизували повітря. Але Задеснянський уже бачив, як відповзають у долину плямисті потвори, як нові чорно-криваві дими схоплюються перед стрілецькими окопами.

— Шостий! Повертайте в зону! — гукнув по рації Савадов.

— Єсть у зону, — мугикав трохи невдоволено Задеснянський. — Три горішки розлучили. Мало!

— Залиште на похмілля! — засміявся Савадов.

Якесь підсвідоме чуття змусило Задеснянського різко обернутись назад. В очі йому впав чіткий контур Сіверцевого ЯКа і сіра, розкуйовджена хмара над ним. Ведений точно витримував дистанцію, його літак ішов немов причеплений сталевю линвою до машини Задеснянського.

І раптом з хмари випало зразу три ворожі винищувачі. Ні, четвірка! Бойова ланка... Мабуть, давно скрадалися, зайшовши від сонця, і ось уже несуться шулікуватю, націлившись своїми гарматами, плямуючи сірими силуетами небесну синяву.

— Шостий! Нас атакують! — вихопилось тривожно в шлемофоні.

Четвірка тисне на Задеснянського. Немов хизуючись своїм маневром, німці стрімко ідуть за ним. У них — запас швидкості, і вони поволі наздоганяють ЯК.

«Фокери! Наволочі!.. — подумав Задеснянський. — Висота п'ять тисяч. Зараз їм вигідніше вести бій...»

ЯК круто пішов у піке. Наче почувши смертельну небезпеку, заревів мотор. Збоку внизу видно танки, самі лізуть у приціл. Але тепер не до них... Он вони, розсіпані по улоговині, закіптюжені, ховаються між соснами. Німці в окопах, мабуть, із зловтіхою стежать за повітряним боем, ждуть, коли ЯК розсіплеться в повітрі або вдариться в землю.

Даремно, даремно радієтє! Задеснянський в крутому віражі відірвався від переслідувачів. Один фокер пронісся повз нього і на гірці сам потрапив у приціл. Задеснянський теж іде на гірку і б'є німцеві в хвіст з кулеметів та гармати.

Задеснянському видно, як в чорних пасмах диму німецький льотчик видирається з кабіни, руки конвульсійно рвуть на собі реміняччя, лице залите кров'ю... Не вилізеш!.. Відлітався!..

* * *

Нарешті вони приземлились. Задеснянський став на крило і побачив, що до нього біжить цілий гурт льотчиків. Раптом відчув утому, стягнув шлемофон, витер з чола рясний піт.

Механік запобігливо клопочеться біля нього: допомагає зняти парашут, притримує планшет, щось бадьоро розпитує, цікавиться якимись подробицями. І друзі-

льотчики, що оточили його півколом, теж цікавляться, і всі вони теж уважні, щирі.

Але Задеснянський, спершись на крило, тільки повільно хитає головою і не може знайти в собі жодного слова. Перед його очима ще миготять вогнисті траси, ще він бачить у прицілі сірі тулуби фокерів.

Підійшов Савадов. Простяг капітанові руку. Загнав у кутики рота холоднувату посмішку.

— Буду вважати, що пробний обліт в зоні виконано, штурман згодний зі мною,— сказав він, тепліючи очима.— Комдив поїхав і наказав від його імені подякувати вам.— Мить подумавши, Савадов зовсім просто, з неприхованим захватом каже: — Приймай ескадрилью! Там дзвонили зараз од Горохольського, якийсь капітан передає тобі привіт. Ти його солідно виручив!

Савадов узяв Задеснянського під руку, одвів трохи вбік. Лице його видавало заклопотаність. Помовчавши хвилю, він раптом різко глянув в обличчя комеску. Те, що він мав зараз сказати Задеснянському, лякало навіть його самого, лякало не сміливістю заміру (протягом всієї війни Савадов чинив сміливі діла!), а своєю незвичністю, навіть якоюсь недоречністю; можна було сподіватися чималих прикростей від начальства. Якби то була пропозиція когось з льотчиків, то цілком ймовірно, що Савадов пройнявся б сумнівом щодо її доцільності. Але це була його власна ідея, його власна, спершу випадкова, а потім добре зважена думка.

І він виклав її коротко, просто. Ворожі танки відбито, однак становище залишається критичним. Як повідомив майор Горохольський, німці готуються до великої піхотної атаки на флангах, в обхід села або через греблю по південній околиці. Почнуть години через дві, може, раніше. І якщо їх не випередити...

— Ви хочете почати евакуацію? — запитав напрямки Задеснянський.

— Ні! Тепер я вирішив нізачо не починати евакуації,— відрізав з похмурим викликом Савадов.— Ми повинні зробити все, щоб німці не ввійшли в село через греблю. Ми повинні допомогти піхотинцям.

— Але ж пального лишилося тільки для евакуації.

— Я не про літаки! — Савадов ще проникливіше глянув капітанові в очі. Він не вагався, ні, він шукав потрібне слово, щоб правильніше висловити свою думку.

І раптом промовив голосно: — Кулемети! Тепер тільки кулемети!

Все було так. Для відбиття останньої відчайдушної атаки фашистів стрілецьким частинам потрібні були кулемети. Німці, видно, підуть великими масами, підуть там, де не змогли пройти їхні танки, ярами й вибалками в напрямку греблі. Біля греблі вони нав'яжуть нам рішучий бій, кинувши в лобову на прорив одразу полк або й більше. І цих негідників, цих зрозпачених дурнів можна спинити тільки кулеметами.

— Значить... ви... — зрозумівши одразу все, Задеснянський ще не схопив думки в деталях, — ви хочете, щоб ми...

— Так, ми! Тільки ми можемо це зробити, товаришу капітан. Тільки ми можемо зараз же, негайно віддати всі свої вісім кулеметів з БАО й охоронної роти, зняти чотири кулемети з пошкоджених машин Калача і Пармузіна, створити надійний кулеметний захист і поставити його стіною перед греблею. Утримаємо греблю — село наше, і аеродром наш, і взагалі все наше! А не втримаємо... — Савадов, спохмурнівши, розвів руками, начебто все оте, що могло статися після поразки, його навіть не цікавило, таким воно було страшним і неймовірним. — Одне слово, ви тут людина своя, кожную вуличку знаєте, і вас знають. Призначаю вас командиром групи. — Савадов сухо блиснув очима, в позі його відразу відчулася вольова сила. — Танки нашого корпусу на марші. Наказую: утримати вказаний рубіж за будь-яку ціну! — Савадов ледь пом'якшав. — Раз виручили нас сьогодні, капітане. Виручайте ще раз!

* * *

Якби Горохольському сказали раніше, що він здатен на таку волю й витримку, як зараз, в оці тривожні години бою за Ставки, то він би не повірив. Власне, й тепер він ще не зовсім чітко уявляв собі, як це все сталося, як він зміг так переламати себе, так твердо зосередитися на одному.

«Я залишився старшим начальником, у цьому, мабуть, і секрет», — збагнув нарешті і усміхнувся в душі. Але обличчя його лишалося важким, владним.

На війні таку владність, що межує часом із жорстокістю, називають вимушеною. Горохольський не вдава-

вся до аналізу своїх почуттів. Він не мав ні бажання, ні часу підшукувати для них належні дифініції, він просто відчував потребу діяти так, як підказував йому тверезий розум. І коли з першого батальйону повідомили, що один кулеметник при наближенні танків кинувся панічно тікати по траншеї в тил, майор Горохольський наказав розстріляти боягуза на місці. «Розстріляти!—крикнув розлючено в трубку.— Даю повне право!.. І всіх панікерів, всіх боягузів наказую розстрілювати на місці!»

«Я не жорстокий,— міркував він, трохи заспокоївшись.— Жорстока війна, якій я підкоряюсь... Жорстокі ті обставини, в які мене поставила доля. Це та жорстокість, з якої народжується ніжність... Чи як там казав поет?.. Жорстокість революції і ніжність революції...— Він раптом внутрішньо озлився.— І якщо зі мною станеться щось подібне, я накажу розстріляти себе самого».

Горохольський стояв у глибокому, вміло обладнаному окопі передового КП і бачив перед собою пологі схили городів, що пістрявим килимом збігали до ставка.

Спереду на горбі було видно останні хати села, напіврозвалені, безлюдні, з обгорілими стріхами. Там, за хатами, проходили траншеї батальйонів, і звідти долітали близькі відгуки бою.

З темного отвору бліндажа випірнула лобаста голова телефоніста без шапки, в розстебнутій шинелі. Він тримав у руці телефонну трубку.

— Вас на провід, товаришу майор...

Викликав штаб армії. Це був голос командувача!

— Тримаєтесь?.. Молодці!.. Ще трохи!.. Зараз з вами будуть говорити.

За хвилину обізвався інший голос, тихіший і спокійніший:

— Драстуйте! Я — Конев... Що там німець заміряється робити?

— Товаришу генерал армії...— сказав Горохольський і одразу ж запнувся, подумавши, що треба було б звернутися інакше: «товаришу командувач», і ця помилка на секунду збила його з пантелику.

Але він зібрав усю свою рішучість і почав доповідати про становище на ділянці полку. Конев слухав терпляче, не перебивав, у трубці не чути було ані шереху, наче зовсім обірвався зв'язок, і тільки по хвилі запитав:

— Значить, до вечора протримаєтесь?

— Обов'язково протримаємось, товаришу командувач фронту!

А в батальйонах діялося щось недобре. Прямо по лінії полкового КП стрілянина трохи затихла, зате лівише, на північному фланзі, вогонь наростав з кожною хвилиною. Кулеметні черги зливалися у суцільний гул, де-не-де вже чути було вибухи гранат.

— Третій!.. Що там у вас, третій?..

Зажура відгукнувся здавленим, роздратованим голо-
сом.

— Натискують, товаришу майор!

— Протримаєтесь?

Горохольському хотілося надати своєму голосу врівноваженості, з якою щойно розмовляв Конев. Він міг би й не питати, він знав, що зараз отам, у вировищі бою, важко щось з'ясувати, щось побачити, і ніхто не скаже йому правди, а тільки перекаже те, що уявляється йому самому. Поклянеться стояти до кінця, поклянеться точносінько так, як він поклявся допіру генералові Коневу.

Але в трубці раптом прозвучав розпачливий, майже гнівний голос Зажури:

— Убито другого ротного!.. Німці знову йдуть... Товариші!..

Почувся різкий удар у мембрані, потім затріщала кулеметна черга, хтось голосно закричав: «А-а-а!» — і одразу все затихло. Горохольський розгублено озирнувся навколо. В свідомості його ще лунало далеке відгоміння бою. І тут побачив свого замполіта, високого огрядного чоловіка з перебинтованою лівою рукою.

— Дозвольте, я піду в третій? — сказав він тихо і водночас з вимогливою владністю. При цьому поранену руку, ніби соромлячись, прикрив здоровою правицею. Очевидно, чув доповідь капітана Зажури, і спиняти його було намарне.

— Ідіть... Ні, хвилинку!.. — Горохольський швидким рухом розгорнув карту. — Нехай вони відходять до ставу. Тут перед греблею стоять льотчики. Кулеметна група... — Горохольський зіціпив руки, намагаючись погамувати нервовий дріж. — Треба врятувати рештки батальйону... Відведіть їх за греблю і окопайтеся вздовж берега. Німців не затримуйте. Хай ідуть вулицею... Так, так, хай ідуть вулицею, але вбік їх не пускайте!.. Ви зрозуміли?.. Ні кроку вбік... Прямо від греблі хай лізуть

вперед, туди, де стоять льотчики. І коли німці нарвуться на їхні кулемети, атакуйте з усіх боків!.. Під корінь... Ви зрозуміли?..

Замполіт важко кивнув головою, поправив планшетку і, повернувшись, широким кроком подався по траншеї.

У Горохольського виступив на лобі піт. «Що це я знову панікую?—подумав він.—Зрозуміли? Зрозуміли?.. Та він краще мене все розуміє... Тому й зібрався туди... І капітан усе розуміє... І зараз вони покажуть «валонцям», куди веде ця доріжка. Один у вас шлях, пане Ліпперт,—тільки в пекло!»

* * *

Зажуру термосили за плече.

— Товаришу капітан!.. Ви живі?.. Живі?.. Га?..

Голос був далекий і навдивовижу знайомий. Треба було відповісти. Але спершу набрати повітря в легені і підвести голову... Фу ти, чорт візьми!.. І земля ж така важка!.. Наче камінням привалило...

Він струснув з грудей і з плечей мокрі груддя землі, ривком підвів голову. Лежав на дні заваленого окопу, ноги ще присипані, але верхня частина тіла вже була над чорним місивом. Перед ним стояв літній солдат з німецьким автоматом у руках і кричав прямо в лице нажаханим голосом:

— Вставайте! Німці!.. Товаришу капітан!.. Та киньте ви цю трубку!.. На який біс вона вам?..— Солдат став підводити Зажуру на ноги, згрібаючи з нього землю.— Щоб отак вдарило!.. Снарядом, видно, садонув, гад! Воронка далеко, а землі накидало... Іти можете?

— Не знаю,—в'яло відповів Зажура, не відчуваючи ніякого бажання, крім хіба знову лягти горілиць і заплющити очі.— Де там німці?

— Вже близько... Повзе, наволоч!.. По всьому полю повзуть...

— Ну й чорт з ними! Хай повзуть... Я нікуди не піду...

— Та що ви кажете, товаришу капітан!—вжахнувся солдат, і його зморшкувате обличчя з великими рудими вусами пересмикнулось.

Зажура непевно звівся на ноги, обіперся грудьми об стінку окопу, став вдивлятись у далечінь. Легка контузія минула, тільки в голові трохи туманилось та в роті було сухо, віддавало гіркотою.

Сонце стояло в zenіті, яскраве, задержувате, гнівне. Все навкруги видавалося чорним: розлога долина поперед, далекий ліс, спалені німецькі танки. Німців не видно було, але відчувалося їхнє наближення. Вони вже десь підповзали до ротних позицій, і Зажура зрозумів, чому настала така гнітюча тиша.

В окопах зачасно видивлялись ворога. Бруствери наїжачились гвинтівками й автоматами. Навіть поранені ждали бою. Після тривалої німецької артпідготовки все було перекопано снарядами, пересипане землею, напівзавалене, і водночас все жило, чекало, ненавиділо.

Зажура ніяк не міг розгледіти німців.

— Де ж вони повзуть?..— запитав з їдкою насмішкватістю дядька-солдата.

— Та онде, біля ярка.

Справді, повзли біля яру й за яром, такі незугарні з виду, дрібненькі, мурахоподібні. Повзли під ясным, майже весняним сонцем, в абсолютній тиші. А за ставом німіло село. Рідна долина з блакитними озерцями води, і там, за цією долиною, була вуличка, над якою височів розбитий журавель, і була хата, його, Зажурина, хата... Якщо вони відійдуть за став і якщо німці прорвуться до колодязя... Мати— вона там. Вона не піде, звичайно. Вона до кінця буде у дворі, і він побачить її, живою чи мертвою.

«Значить, так судилося,— подумав твердо.— Тут і буду битися. А матері краще не бачити... Після мене хай уже як буде...»

Двое солдатів, згинаючись ледь не до землі, тягли нову лінію зв'язку. «Кому вона потрібна?.. Ні. Зв'язок повинен бути». Зажурі подали трубку, і він почув голос старшого ад'ютанта. Той весь день сидів у ротах.

— Ти живий? Як там?..— наче старому другові гукнув капітан.

— Поділили патрони...— хрипким голосом озвався батальйонний ад'ютант.— Зараз рвонемо... Я сам їх поведу...

— Не виривайтесь! Відкинути — і назад!

Чийсь міцна рука раптом відсторонила Зажуру від апарата. Він побачив перед собою широкоплече, кражисте тіло замполіта полку. Трубка була вже в його руках.

— Слухай мою команду! — поквалливо вигукнув замполіт.— Атака відміняється. Усьому батальйону,

всім ротам відходити до греблі. Поранених виносьте першими.

Зажура бачив рожеву напружену шию, туго перетягнуту комірцем, потертий ремінь портупей, що врізався глибоко в сіру шинель. Вуста були міцно стиснуті, а в очах палахкотіла напруга бою.

* * *

Нагодувавши вранці сиріток, Олена Дмитрівна знову пішла в штаб. Тут хоч щось можна було почути про Максима. Що з ним? Чи не поранений знову? Чи відіб'ють наші німців?

Згодом, десь аж під обід, примчав у штаб зв'язковий, пробіг по коридору, наганяючи острах на друкарок і телефоністів. Наткнувшись у коридорі на Олену Дмитрівну, стенив плечима:

— Цивільним тут і не положено...

— Де мій син? — запитала спокійно мати. — Де капітан Зажура?

— А! Ви про нашого новенького комбата? — Зв'язковий поправив шапку, невесело усміхнувся: — Воює. — Довірили схилюся до її обличчя. — Перед греблею вони. Давить німчура. Але витримаємо!

І молодий солдат побіг.

Вийшовши зі школи, Олена Дмитрівна наткнулася на вчителя Теслю. Він швидко йшов з групою солдатів, лице його рясніло потом. Сказав, що німці справді вже наблизились до Ставків і батальйон Зажури б'ється перед греблею.

«Батальйон Зажури! — війнуло в серці матері теплом і болем. — Що ж тепер буде?.. Перед греблею!.. Значить, правда... Усе правда!..»

Тесля з солдатами були далеко, питати було зайве, та й ні в кого. І що вже там питати? Тільки зараз помітила Олена Дмитрівна якусь незвичність, зловісну притишеність в усьому. В дворах — пуста. Недобра, гнітюча тиша. Сонце сліпо виблискує у шибках. Кури бродять попід тинами... Вирви кругом...

І тут Олена Дмитрівна згадала: діти! Ждуть її... біля греблі, сироти її рознещасні... Хто приголубить їх, вирятує, захистить?..

Побігла вулицею — через баюри, не минаючи калюж, в'язнучи в липкій твані. Піт заливав їй очі, в грудях

тіснило дихання... Діти!.. Одне другого меншеньке... Сирітки безпритульні!.. Все думала, що німців відіб'ють, що син не пустить їх у село... Сину своєму вірила...

Далеко за ставком бухали в небі рудаві дими, там горіли хати, і від тих пожарищ віяло грізною, лякаючою невідомістю. «Може, й моя хата горить? — майнуло в голові Олени Дмитрівни, і вона аж стишила на хвилю ходу. — Ні, наче далі, за глинищем... Там... де Максим мій... Значить, правду сказав солдат... Уже близько...»

Свою хату мати побачила зовсім несподівано, може, й пробігла б повз неї, якби не зачепилася поглядом за переламаний стовбур колодязного журавля. Вулиця була перекопана траншеєю, в дворі лежала спилена груша — стареньке дупласте дерево. Цю грушу посадив ще якийсь давній зажуринський предок-козак, що із степів сюди переселився. Вона була такою ж невід'ємною ознакою садиби, як і журавель, і лавиця біля воріт, і хлівчик, з лози сплетений.

Дерева не було. Не було й колодязя — снаряд вишматував його до самих глибин. Хата стояла наче роздягнена, сиротливо біліла подзьобаними стінами.

Та й самого двору уже не було. Не було їхнього затишного, встеленого споришем дворища, а було якесь потворне глинище, неймовірне нагромадження вивернутої землі. Були окопи, ямини, розсипи землі й піску.

— Мамаша, лягай! — крикнув їй солдат з найближчого окопу.

В гуркоті бою Олена Дмитрівна не відчула близької грози. Її хата була вже в зоні вогню. Німці стріляли з-за греблі, їхні лави вже скочувалися до ставу.

«А діти?» — подумала мати і кинулася до відчинених навстіж дверей.

— Мамаша, мамаша! — понеслося їй навздогінці.

Вона вбігла в присінок і тут з розгону нашттовхнулася на когось. Почувся жалібний дитячий плач. Теплі рученята торкнулися її обличчя. Перед Оленою Дмитрівною стояла Зося, тримаючи на руках перелякану дитину.

— Ти?..

— Несіть в окоп! — Зося передала їй малюка, а сама вернулася назад, до хати.

Олена Дмитрівна притисла до грудей тремтяче тільце, вийшла в двір. Чийсь руки підхопили її, повели за

ріг, легенько підштовхнули в глибокий окоп. Не випускаючи з рук малюка, Олена Дмитрівна посунула далі, пішла повз людей у шинелях, повз розпластане під стіною тіло, потім повернула до траншеї ліворуч і враз опинилася у видолінку за садом. Біля крутого берега, ховаючись від куль, з'юрмилися жінки й діти. Двоє бійців копали щілини.

Сусідка Горпина, чорнява, з легкою просивінню молодиця, кинулася до Олени Дмитрівни.

— Ой тітонько, що тут було? Ви ж пішли, а я теж понесла своєму обід в окопи. А фашисти як ударять з пушок і прямо сюди... Прибігаю — повнісінький двір військових, все більше льотчики, в шкіряному, з оружжям, ями копають, дерева наші валять. У хаті нікого, наче вимерло... Я туди — вони, горобенята рознещасні, позабивалися в кутки. Все гукають свою бабусю Олену. Почали ми їх виводити — кути там! Стріляє німець, кулі свищать. Боже, нагорювалася я з ними... Вийти з хати боюся. Сидіти страшно. Та, слава богу, Зося прийшла. Максима твого шукала. Вона ж їх усіх під вогнем і повиносила. — Сусідка робить жалісливе обличчя, бере Олену Дмитрівну за обидві руки. — Ви не гнівіться на неї, тіточко! Люди язиками плещуть усяке. Отак можна й добру душу опоганити...

В цю мить у траншеї, що виходила у виярок, з'явилася Зося. Пальтечко в глині, волосся розпатлане. Вела за руки двох хлопчаків. Один, старший, рюмса в уриз-часто, інший, навпаки, почувався войовниче, вимахував паличкою і все вимагав, щоб його пустили бити проклятого фашиста.

Зося підвела дітей до Олени Дмитрівни. Очі забрала вбік.

— Мамо... — голос їй урвався. — Ви не хвилюйтеся за Максима... Кажуть, що він біля греблі...

— Спасибі, — з затаєним болем відповіла мати.

Їй було жарко в сірій чоловічій свитині, в теплій хустці. Якось ніяковість сковувала її перед цією худенькою, розкустраною жінкою...

— Спасибі, — ще раз, тепер уже тепліше, повторила Олена Дмитрівна. Озираючись, пошукала очима когось із військових. Побачила високого солдата в самій гімнастйорці — санітарка бинтувала йому шию. Гімнастйорка була геть заллята кров'ю. Навіть на чоботях чорніли плями.

Хотіла запитати солдата, що ж буде далі, але подумала й промовчала.

Гахнув неподалік снаряд. З димом і курячим пір'ям здійнялася рудава хмара. Потягло кислуватим димком. Поранений незручно повів убік головою, плюнув гнівно:

— Подожди! Ми тобі скоро настріляємо!

Раптом з траншеї вибіг молоденький боець.

— Кулеметники тут є? — Він запалено хапав повітря ротом. — Хто вміє стріляти з кулемета?..

Мати теж обернулася до поранених. Жоден не поворухнувся. Сіро залякли під глинищем. І тоді побачила, як Зося — худе, загнане дівча в заболоченому пальті — озирнулася на дітлахів, кинула погляд на неї, матір, і тихо пішла до траншеї.

— Я вмію... Ходімте...

* * *

Блюме уважно стежив за виразом генералового обличчя, і Штемерман стояв біля стереотруби, роздивлявся щось на далекому повороті шосе.

— Здається, росіяни... Так, здається, росіяни...

Генерал не договорив. Очі його оскляніли, нижня губа хворобливо викривилася. Вдруге за сьогоднішній ранок Блюме помітив таку раптову зміну на цьому вольовому обличчі. Вперше — ще на світанку, коли два радянські винищувачі почали штурмувати танки майора Ліпперта. Коли загорівся перший, а потім другий і третій танки, коли інші танки панічно посунули назад, до потічка, а згори їх били й били ЯКи, коли по всій долині піднялися чорні стовписька диму, — Штемерман в розпачі вперся чолом у стереотрубу.

— Ми мусимо пройти!, Мусимо!..

Росіяни трималися на горбах перед ставком. Весь день німецька гаубична артилерія обстрілювала їхні позиції, одночасно пробиваючи дорогу в глибину оборони. Після обіду вдалося нарешті трохи потіснити радянських піхотинців, есесівці вже зайняли першу лінію траншей і стали просуватися до греблі. За греблею відкривалася пряма дорога через село, і там уже не було оборонних рубежів, там уже можна було шукати виходу до танків Хубе.

Греблю вони взяли. Генералу було видно, як поквалітивно росіяни відходять у село, розтікаються по вузьких вуличках.

— Вперед! Вперед!— підганяв Штемерман гренадерів Ліпперта.

Гауф підкинув до кашкета руку, трохи нахилився до генерала. Він вважав таку поспішність ризикованою. Він би не радив при цій ситуації...

— Чого ви боїтесь, Гауф?

— Пастки, гер генерал. Росіяни так просто ніколи не відходять. Вони не звикли відходити просто так. Поверніть стереотрубу трохи лівіше, он до тієї великої хати... Ви бачите?.. Там у дворі окопи...

— Ми їх зімнемо з ходу.

— Там може бути міцний протитанковий і кулеметний бар'єр.

— Я наказую наступати!— розлютився Штемерман.— Радію! Особисто Ліпперту: відхід росіян стане початком їхньої поразки. Продовжуйте переслідування!

Все йшло добре. Гренадери зайняли греблю. Гренадери ввірвалися на широку вулицю, гренадери бігли далі— спершу ріденькими ланцюгами, потім відкрито, суцільною лавою. Звідси, з передового командного пункту, генералові важко було розрізнити деталі бою, але він починав неспокійно придивлятися до отієї розшаленої есесівської юрби. Де російська оборона? Невже вони заманюють Ліпперта в пастку?

Потім закипів упертий бій у глибині вулиці. Хвиля есесівців накопилася на щільний кулеметний вогонь і одразу шарахнула назад. Росіяни, наче ждали цього, ударили з бічних завулків. Генерал бачив, як гренадери Ліпперта заметалися в паніці, в'язнучи в грязюці, шарахаючись від тину до тину. А ззаду напірали нові лави атакуючих, сліпа маса лізла на вогненні траси, і росіяни били й били по них зі всіх боків, вистеляючи трупами чорне полотно вулиці.

— Танки вперед!— заревів у мікрофон Штемерман.— Я переносу спостережний пункт вперед.

— Гер генерал,— озвався ще похмуріше Гауф.— Ви загубите всі машини.

— Зараз ви побачите, як я скину цих російських кулеметників у пекло... Ліпперту! Наказую кинути танки... Наказую...

Штемерман не доказав. Його очі, що невідривно стежили за полем бою, раптом завмерли. В них з'явився лях.

— Здається, росіяни...— Він ще не вірив, він ще намагався скинути з себе запаморочення. Але це вже було не марево, це була дійсність, і генерал, втративши голос, ледве чутно промовив:— Російські танки випередили нас!

Гауф збагнув, що бій програно. Тепер він міг спокійно готуватися до відходу. І даремно бігає по бункеру цей знецінений дідуган... Якщо Гауф зараз і шкодував за чимось, то лише за своїми випробуваними піхотинцями, якими було всіяне все поле перед греблею.

— Вони відрізали нас!— прохрипів раптом Штемерман і сів, обезсилений, на якийсь металевий коробок.

Гауф приймав по рації доповідь батальйонних командирів. До генерала доносився приглушений кулеметною тріскотнявою крик з навушників:

— Говорить Зіберт! Російські танки з'явилися на моїй ділянці. Прошу артилерійське прикриття. Орієнтири по кодових назвах «чорна яма» і «поворот шосе»...

Через десять хвилин озвався істеричний голос іншого командира:

— Доповідає Шванк! Доповідає Шванк! Ви чуєте мене? Противник переходить у наступ... Напрямок удару— орієнтовно стик нашого полку і «Валонії». Чому немає артилерійського прикриття? Де наші танки?

Блюме розумів, що це ще не поразка. В резерві у Штемермана стоїть дивізія «Вікінг» генерала Гілліє. Броньований кулак, яким можна закрити будь-який прорив...

— Я Шванк!— лящало з рації.— Зв'язку з сусідом праворуч немає. Росіяни підходять до КП...

Блюме споглядав колотнечу в бункері. Страждав і тішився... Так мусило бути... Цього він ждав ще в Іспанії... Якою ціною! Якою кров'ю...

Спиніться, розплющіть очі! Благословіть хвилину рятунку!

Німці! Сини землі моєї!..

Гауф схопив мікрофон рації.

— Відступати! Відступати негайно! Стереотруби і бусолі кидайте!.. Радіостанції забрати, схеми і кодові таблиці спалити!

Блюме подав Штемерманові шинель.

— Треба відходити, гер генерал.

— Га?!

— Треба відходити, гер генерал.

Той одягнув шинель, неквапно підійшов до рації, сам узяв у руки мікрофон. Подумавши трохи, промовив здавленим голосом:

— Генералу Гілле! Вивести дивізію на напрямок російського наступу і зайняти оборону!

* * *

І ось вони разом. Позаду автоматники, особиста охорона генерала, спереду — розбита лісова дорога. Штемерман крокує швидким, нервовим кроком. Блюме ледве встигає за ним. Навкруги — спалені машини, розсипи снарядних гільз, купи армійського мотлоху. Видно сліди російського артнальоту.

Молодий солдат без шинелі, весь перебинтований, виліз з-поміж кущів. Побачив генерала, і в його очах спалахнула надія:

— Гер генерал!.. Накажіть забрати!.. Гер генерал!..

Вони йшли далі. І знову бачили покалічених, закритавлених, кинутих напризволяще вояків, бачили танк з відірваною баштою і на ньому — чорного, обгорілого танкіста. Бачили неглибокий рівчак, біля якого лежала потрощена артилерійська повозка, а поруч — тіло солдата без ніг.

Генерала занудило. Він хитнувся. Судорожно вчепився майорові в плече:

— Машину!.. Машину!..

У цю мить майор Блюме почув, як десь збоку сухо й коротко вдарили гармати і одразу ж заляскотіли гусениці. Майор здогадався: «тридцятьчотвірки»! Його охопило дивне почуття — радість і розгубленість. Він був так близько до своїх! Спокуса кинутися вбік, побігти в лісову гущавінь, назустріч червонозорим машинам була такою гострою, що Блюме аж завмер на місці.

Його мало не збив з ніг охоронець:

— Танки, гер майор!

З лісу бігли солдати. Шинелі метлялися, очі шукали рятунку. Побачивши генерала, солдати немов опритомніли: їм здалося, що десь тут мають бути надійні німецькі сили.

Молоденький фенріх з чорним масивним парабелумом в руці, сатаніючи від юнацького запалу, гасав між

своїми наполоханими вояками і намагався спинити їх. Кілька чоловік залягли й почали окопуватися.

Зненацька гарматна стрілянина завмерла, ляскотіння гусениць стало віддалятися.

— Гер генерал! Машина!— підбіг до генерала один з охоронців і виструнчився перед ним з таким переможним виглядом, наче він щонайменше спинив наступ радянських танків.

Штабний броневий автомобіль, відкритий, ромбовидний, поплямований довгими рудими смугами, притиснувся до глиняного урвища. Блюме відчинив задні дверця. Дуже спокійно, із традиційною офіцерською шанобливістю притримуючи Штемермана під лікоть, допоміг йому сісти. Сам сів поряд. Один охоронець сів поруч водія, другий розпластався з автоматом прямо на капоті.

Хвилинне замішання. Охоронець на передньому сидінні поволі відсувається до дверця:

— Убитий!.. Водій!.. убитий!..

Шофер справді був мертвий. Штемерман і Блюме підвелися зі своїх місць.

Ось вона, смерть. Зовсім поряд. Тверда й німотна, як могильний хрест. А ви гадали, гер генерал, що на полі бою вмирають красиво, з піснею Зіґфріда на устах, вмирають так, як малює на своїх картинах вправний іконописець «Тисячолітньої імперії» Теодор Хейс: рука в патетичному самозреченні притиснута до грудей, очі, повні благородної звитяги, спрямовані вперед? Непереможний германець, навіть конаючи, готовий битися за фюрера...

Жахливий удар. Гуркотлива хвиля. Машина зникає в чорному смерчі. Блюме на мить сліпне, але в наступну секунду, отямившись, схоплюється на ноги. Де Штемерман?.. Сидить під сосною, розкинувши ноги, і блукає очима. Поранений чи, може, контузія?

Броневий автомобіль перекинуло. У глибокій вирві залякли охоронці.

Знову десь близько забахкали постріли. Протяжне «ура-а!» понеслося над лісом. Невже червоні? Доля ніби навмисне спокушала майора. Він боровся з нею, він усі сили напружував, щоб не думати про порятунок. Але душа сама рвалася в ліс, подалі від цієї моторошної ями, подалі від отетерілого генерала.

Здавалося, ще мить — і Блюме, зважиться. Годі з

нього! Годі бавитися в піжмурки зі смертю!.. Але очі звернулися до генерала. Той дивився на нього з надією і благанням. «Ти хочеш жити?..» Блюме наблизився до нього, взяв генерала за плечі й обережно підвів. «Ти мусиш жити. Мусиш! В тобі єдина надія. І я не дам бандитові Гілле погнати в могилу всю армію».

Штемерман обхопив руками молоденьку сосну, припав до неї жовтим чолом. Тіло його струнулося у важкому старечому плачу.

* * *

Німців у цей день відігнали кілометрів за десять. Полку Горохольського було наказано лишитися в другому ешелоні, на старих позиціях, перед улоговиною, через яку так уперто і так безуспішно намагалися пробитися есесівці «Валонії». Наступ продовжувала свіжа танкова частина з приданим їй стрілецьким батальйоном.

Одразу затихло. І небо ніби проясніло. Захід багрянів рівно й погідно, як буває після шаленої бурі. Не відчувалося в ньому колишньої запеклої червоності, ріденькі хмарини над лісом, охоплені по краях золотистими переливами, були схожі на дивні, незбагненно прекрасні вітрильники, що повертаються з далекого плавання.

Село ще горіло. Але дими тяглись до неба упокоєно, втомлено.

В окопах за селом, де розташувався полк, текло розмірене, буденне життя. Почуття виконаного обов'язку тишило людей. Німець далеко, а тут уже ти сам собі господар. Підкопай тільки земельку, підрівняй її, своєю рятівницею, і милуйся первозданною красою неба.

Бійці сиділи на брустверах, на в'язанках соломі, впивалися міцним сільським самосадом. Точились розмови про близьку сівбу і про інвентар, якого тепер ніде дістати, а якщо й доведеться орати землю, то хіба що оцими німецькими «тиграми».

— І паші для худоби катма! — бідкався якийсь статечний господар. — Соломи он напсували скільки!.. Воно б скотинці підстелити — чиста благодать. А тут гидиш її чобітьми, у грязюці місиш.

— Ви, дядьку Павло, радійте, що вашою кривцею цю грязь не замісили, — похмуро філософствував інший ставчанин. — Саврука, бачили, як вцілили? Тільки

векнув!.. І в Ситочки ногу по саме нікуди відтельбушило. Я йому зав'язую, а він, бідолашний, канючить: дай на закрутку тютюню!..

— І комбата, кажуть, почапувало!

— Живий твій комбат. Тільки, певно, уже і не комбат. З дивізії нового прислали. Штатного.

— От тобі й на! Розвоювалися з чоловіком, а тут забирають. Я, повіриш, уже трьох комбатів пересидів у нашому полку. Думав з цим до Берліна дотюпачить.

— Тобі німець дотюпачить! Гадаєш, їхній Штемерман руки підняв? Де ж там!.. У нього сили незлічено. І з Берліна прислали війська. Генерал іде новий — Хубе!

— Скрутим голову і твоєму Хубе.

— Голінний ти, бачу, генералам голови крутити.

— Нічого, якимсь сили найдеться. Аби курива вистачило. А то старшина ліниться на склад за довольтвом бігать. Якби не одна молодичка!..

І починалися балачки про діла зовсім не військові.

А в цей час капітан Зажура й справді зустрічав штатного комбата, якого прислали звверху. Це був чоловік міцнотілий, м'язистої статури. Погляд видавав натуру рівну, доброзичливу і чесну. Відчувався в ньому бувалий фронтовик, з тих «справжніх», що встигли мовби зріднитися з війною.

Його здивувало те, що капітан Зажура з своїми незагоєними ранами сидить у бліндажі, а не в теплій госпітальній палаті.

— Нам, товаришу дорогий, воювати ще й воювати, — з грубуватою веселістю говорив новий комбат, безцеремонно обмацуючи забинтовану Максимову руку. — Так далеко не зайдеш! Мене вже шість разів ранило. Оце відлежався, товаришу дорогий. Три місяці в госпіталі і три місяці вдома... Попоїв, попив, відіспався до чортової матері... Ну, тепер і воювать можна... А ти з цими бантиками в окопи приліз!

Слово «приліз» на вустах нового комбата звучало не образливо, по-простому. І все ж таки вчувалося щось схоже на ввічливі припросини: вам тут не місце, забирайтеся подалі!

— Які ж не були причини мого перебування в окопах, товаришу майор, — сказав з нотками скривдженої гідності Зажура, — це наказ командування. Ми не відійшли з позицій.

— Виношу вам подяку від імені служби,— проголосив з добродушною іронією майор. Схопивши Зажуру обіруч за плечі, всадив на дерев'яні нари.— Слухай! У мене є французький ром. Медок, а не ром! Щоб їм, тим фріцам, гикнулося! Де ординарець?.. Ей, солдат! Дай посуд!..— Він вправно одкоркував пляшку з яскравою етикеткою, хлюпнув собі, потім Зажурі. Не припрошуючи Зажуру, перекинув кухоль у рот.— Наволоч! Їх в котли беруть, а вони роми попивають... Ну, ти, товаришу, їй-право, не зобиджайся! Йди краще до якої-небудь тіточки, хай вона зігріє тобі баньку, по-нашому, по-сибірськи, і... солодкі мої розкоші! Може б, я тебе й розцілуватим хотів за те, що ти тут промучився ніч. Та тільки жаль твою молодість... Від того й злість розбирає...

В траншеї почувлися голоси. Відсунулась плащ-палатка, і з'явився солдат-ординарець.

— Ось, товаришу капітан, шпіона піймали! — показав на щось зібане, скулене, у козушину й великий з заячого хутра шапці.— Од німців до нас ішов.

Заяча шапка підвелася. Зажура уважно придивився і мало не зойкнув. Перед ним стояв Зосин батько, лісник Становий.

— Даремно ви його притягли,— засміявся давким, нервовим сміхом Зажура.— Це партизан із Ставків.

— А чого ж він до німців ходив? — покосував на Станового боець.

«Заяча шапка» зраділо кинулася до Зажури.

— Ви... ви не зважайте, товаришу капітан!.. Я справді був на завданні. Повертаюсь до своїх, значить... от, думаю, пронесло, слава богу! А він мені автомат під бока!.. У мене таємне доручення...

Зажурі було гірко дивитися на старого. Що лишилось від того колишнього, завжди охайного, зі смаком одягненого чоловіка, яким він пам'ятав Станового з довоєнних років. Роз'їжджав на лінійці, худенький, в коричневих високих чоботях, в білій вишиваній сорочці... А зараз!..

— Я — Зажура. Впізнали мене?..

Чоловік вительбушив очі.

— Максиме!..

— Ну, от що,— підвівся Зажура, рішучий, насмішуватий,— забираю вас як свій трофей. І скажіть собі, що стрілися зі мною, бо тут народ недовірливий.

Коли дісталися до села, Зажура зупинив лісника біля тину.

— А тепер кажіть по правді: що там було в лісі?

Мав би спитати ясніше: хто зрадив загін? Але утримався. Лісник стенив плечима. Зробив скорботні очі. Про лісову трагедію він — істинний бог! — нічого не знає... Він тоді був далеко від партизанського табору, ходив на завдання, а вже як повернувся, то нікого не застав у живих...

— А Зося де була?

— Хто її знає... — сухеньке лице лісника стало сумним. — У мене служба в лісі. — І жалісливо скривив губи: — Пусти мене, зроби ласку!.. Треба передати одну штуку начальству.

Поправив на голові волохату шапку. Повів непевно плечима. Посунув через калюжі.

Зажура довго дивився йому вслід. «Тестьок дорогий! Дивно щось у тебе виходить. Чи, бува, не разом з дочечкою одну пісню співали?»

І теж почвалав вулицею, важко ступаючи по баюристій землі.

* * *

Тепер усі міркування зводились до одного: що сталося в ту трагічну ніч біля аеродрому? Хто зрадив партизанів? Врятувався тільки Задеснянський. Врятувався чудом... Контуженого, непритомного, його з-під кулеметного вогню витяг Василько... Ще врятувався старий лісник... І врятувалася Зося...

Хто з них? Хто попередив ворога?

Пригадувалася розповідь капітана Задеснянського, яку почув у лісі біля багаття. Загін готувався до нічного бою. Командир загону Павло Зажура вислав розвідників в бік аеродрому. Двадцять п'ять транспортних «юнкерсів», завантажених німецькими штабними документами, всіляким коштовним мотлохом, оптичними приладами, зброєю, ждали світання, щоб піднятися в повітря. Боячись оточення, фашисти евакуювали свої тили подалі на захід. Треба було одним ударом знищити весь повітряний загін ворога. Ніч... Несподіванка... Все готове до дії...

І раптом з'являється Зося з панічним повідомленням: німці звідкись дізналися про заплановану партизанську операцію! Вони підтягують додаткові сили!.. Звістка точ-

на, перевірена... Звістка загрожує партизанам тяжкою поразкою.

Далі капітан Задеснянський не міг нічого пояснити. Сам не знав, що сталося і як сталося. І чому командир загону зважився все-таки на удар, знехтувавши грізною засторогою... Спочатку був відмінив операцію, але підвечір сказав Задеснянському, що загін виступає, і при цьому якимось недвозначно натякнув, мовляв, не кожному повідомленню можна вірити.

Бій за аеродром був жорстокий і короткий. Загін потрапив під фланговий удар ворожих кулеметів. Середночі, освітлені прожекторами й ракетами, партизани металися у вогненній пастці, а есесівці розстрілювали їх з укрить.

Значить, Зося сказала правду. Значить, Павло, його, Зажури, брат, вчинив неправильно, злочинно... Задеснянський в те не вірив. Сам бився в здогадках. І тільки одне знав напевно: була тут ще чиясь рука. Була тут ще чиясь провина. Був ще хтось невідомий, хто і втяг їх у криваву авантюру.

«А може, краще не чіпати цього? — зринула в Зажуриній голові обезвольюча, байдужна думка.— Слідчі органи докопаються до правди. Винуватець буде знайдений... Знайдений і покараний...»

Його ніби шпигнуло в груди. Він аж зупинився біля чийогось двору.

Винуватець!.. А ти знаєш його? Ти уявляєш, що винуватцем може бути... Зрештою, є один винний, посправжньому, реально винний. І десятки тих, кого назвуть необач, в кого може влучити хибне вістря пілдозри... І якщо станеться так, то цілком можливо, що і чутки про Зося підтвердяться...

Він усе більше розумів гнів своєї доброї трудолюбивої нені. Він навіть дивувався своїм сумнівам. Хто зрадив партизан — питання не з простих. Хай навіть не Зося, хай вона взагалі ніколи не зраджувала і не чинила ніяких злочинів. Але ж як вона могла, відвідуючи партизанський табір, користуючись довірою своїх людей, швендяти з німцями? Якби вона діяла за завданням, Задеснянський уже відкрився б перед Зажурою. І Плужник знав би. Вони б, напевно, розповіли про все Зажурі. Вони б давно заспокоїли його.

Ні, Максим був певен: Зося — негідниця. Підгулювала з німцями — це було вигідно й приємно. Зазірала

до партизанів — у цьому був свій розрахунок. Мовляв, прийдуть наші — матиме якесь виправдання. А насправді... насправді...

Він злісно обірвав себе: що насправді?.. А те, що з такими нікчемами краще подалі! Справжні люди готові віддати своє життя за рідну землю.

Зажурі розповіли, що під час бою в селі відзначилося дівча років сімнадцяти, може, й менше. Коли «валонці» перейшли греблю і повели наступ у глибині вулиці, їх зустріли кулеметники-авіатори, і серед них була та дівчина. Вона теж лягла за кулемет і билася нарівні з бійцями.

Зажура вже знав, що командував кулеметниками його друг льотчик Задеснянський. В нього він і розпитує про ту відчайдушну. І, мабуть, щось про матір дізнається.

Йому навстріч сунула по розквашеному болоту велика, з критим верхом вантажна машина. Колеса чавкотливо давили чорнозем, гнали по синій калюжі лискучі хвилі.

З кабіни визирнув генерал. Зажура впізнав командира, з яким їхав на танку.

— Скажіть, до німця далеко? — спитав генерал, не розгледівши ще Зажуриноного обличчя. Вмить усміхнувся, згадавши все. Зіскочив на землю. Під стареньким кашкетом іскрилися сивиною скроні. — Зажура! Ти чого тут бродиш?

— Товаришу генерал, за вашим наказом...

— А, пам'ятаю! — поплескав капітана по плечу, голос його був привітний. — Горохольський тебе до ордену представив. Ти тут, кажуть, цілий полк сформував.

— Усе саме сформувалося, товаришу генерал, — не приховуючи свого вдовolenня, усміхнувся Зажура. — Сьогодні танки відбили...

— Знаю, знаю. А я ось приїхав з німцями. Хай скажуть що-небудь своїм землякам. Завтра посилаємо парламентарів. Як гадаєш, підуть на капітуляцію?

Зажурі згадався ранковий бій, коли плямисті танки проривалися до села, згадалося, як була з-за лісу важка артилерія і тричі піднімалися в атаку німецькі піхотинці. Ворог дужий і нахабний. Ще не припускав думки про поразку. Чи, може, просто був у злісному відчаї.

— Навряд, чи здадуться, — сказав Зажура серйозно і стурбовано.

— Але ми все-таки спробуємо! — Генерал озирнувся на чоловіка в німецькій шинелі, що стояв біля заднього борту машини. — В оточенні є свої люди. Вони нам допоможуть. До речі, познайомтесь, ефрейтор Курт Ейзенмарк, старий німецький комуніст, підпільник, воював в Іспанії...

Німець підійшов до них, віддав честь. Він любив порядок, звук поважати мундир, принаймні демонстрував цю свою звичку, яка високо цінувалася в проїнятих прусськими традиціями фашистської армії.

— До ваших послуг! — сказав Ейзенмарк, і його червонощокє, повне обличчя заясніло.

«Курт!.. Курт!..» Знову щось дивне робилося з Зажураю. Надто довго тримав руку біля шапки. Надто серйозно, немов аж з острахом дивився у вузькі привітні очі.

Генерал відчув щось незвичайне.

— Та ви що... ви, я бачу, давні знайомі?

Зажура зробив крок уперед.

— Курт! Від Лоріана до України! — Він тисне німцеві руку, тримає її довго, міцно, а на нього напливають, накочуються спогади.

Власне, нічого дивного. Земля, справді, — тісний притулок для мандрівників. Учора — бельгієць Ренн, сьогодні його товариш... Вони разом б'ються за одну справу. Одна боротьба, один шлях...

Але при згадці про Ренна німець важко супить брови.

— То не один шлях і не одна боротьба. Дуже погано, що він утік...

Не розуміє нічого, зводить у подиві брови капітан Зажура. Дивиться на генерала. Як утік?.. Свій, підпільник, антифашист утік?

— Товаришу генерал!..

— Щоб точніше — попав під бомбардування, — став пояснювати генерал. — Я його у штаб відправив полуторкою, під охороною, звичайно, а в лісі їх «юнкерси» накрили. Тільки шофер живий лишився, і той оглушений. Коли виліз з-під машини, солдати наші лежать у кюветі, а Ренна немає. Я подумав: свій, прийде у штаб...

— Леопольд Ренн — нацист, — сказав Ейзенмарк. — Чорна душа! Своїх продавав... Стріляти треба було...

Генерал похмуро сідає в кабінку. Німець перестрибнув через калюжу, аж з-під чобіт у нього порскає

грязюкою. Чиїсь руки підхопили його, втягнули в кузов.

Зажура дивиться услід машині. «Стріляти треба було...» Пусто в серці. Очі вперто тягнуться за машиною. «На війні — стріляй! Тут нікому вірити не можна».

* * *

Ще кілька кроків вузькою стежкою попід тином, ще кілька хвилин роздумування, подиву. І враз... крик за спиною, лункий, сполошений крик:

— Товаришу капітан!.. Зоська вбила Плужника!.. Ідіть, товаришу капітан!..

Зажура побачив Василька, що сидів охляп на гарячому, геть у милі коні. Не міг второпати спочатку, що сталося і чому в хлопця такий наполоханий вигляд, а коли осягнув його вигук, то Василько вже, вдаривши чобітьми в піддухвини загнаної тварини, понісся кудись далі.

Зажурі різнуло болем у серці. Зоська!.. Він мусить іти до неї, його там ждуть, його розшукують...

Потім згадалося: «Вбила!» І в ногах зробилося ватяно. Вона убила і хоче, щоб він допоміг... Просто і зрозуміло... Він — остання надія, він мусить її рятувати.

Крокував вулицею мов осліплений... Солдати, кухні під хатами, танк з причепом... Це все байдуже... Він зараз побачить її і покладе всьому край... Він сам пристрелить її, як останню німецьку тварюку!..

Он уже й двір Станового. Міцна, з кругляків кладена оселя, справжня лісникова фортеця, паркан з темних дощок, ворота незрушні, високі.

У дворі — ні душі. Собача будка. Порожня. Немає псюри, застрелили німці. Швидко підійшов до ганку, високого, з чотирма точеними стовпцями-підпорами, вензелюватим дашком угорі, міцними, широкими сходами. Загуркотів по сходах, схопився за ручку дверей. Замкнуто! Тиша... Рвонув щосили, з відчаєм і злістю, зараз побачить її і — кінець. Він сам прислухався. Зата-рабанив гучно й розкотисто, аж задуднів увесь дім.

Що? Зачинилася? Може, й зброю наготувала? Красуне люба!.. Змусив себе заспокоїтись. Уважніше обдивився дім, підійшов до одного вікна, до другого. Високо — ледве дотягнувся до лутки. Зазирнув усередину. Морок, тиша, невідомість... Не міг же Василько брехати? А може, втекла разом з батьком? Чого це справді

лісник так поспішав, так відхрещувався від розмови з ним? «Одна штучка начальству!..» Ось де вона — штучка!..

Зажура ще раз обійшов дім, заглядаючи в кожную шпаринку, пильно обстежуючи кожную дощечку, кожен виступ. Тут вона жила, його смаглявочка Зося... Повний двір, повна комора... Рости, доню, викохуйся когось на радість!..

Щось начебто застогло. Мить тиші, і знову протяжний, кволий стогін. Звуки доносилися звідкись від сарая. Моторошні й вимучені звуки конаючої людини.

Тут тільки Зажура помітив широкий слід по жухлій траві. Спориш зім'ятий, заволочений... Двері сарая прочинені...

Вийнявши пістолет і знявши запобіжник, обережно просунувся боком крізь вузький отвір. У ніс вдарило духом прілого сіна й смолистих, свіжонарубаних дров. Стогло в пільмі — уривчасто, із схлипуванням...

Він ступив крок уперед і побачив розпластане на землі тіло в кожуху та заячій шапці. Упізнав біле хутро. Це був Зосин батько, лісник Становий.

* * *

Обох Зажур виділили в команду для обслуговування сусіднього аеродрому. Спочатку вони здивувались такій несподіваній полегкості і подумали, що зайшла якась помилка. Табірне начальство не сьогодні-завтра згадає про їхнє партизанське минуле, і їх знову повернуть ближче до крематорію. Але минуло кілька днів, і про них наче забули. «Така доля, — сказав старий Зажура молодому. — Дякуй їй. Вона знає, кому дарувати життя. Тільки потім зажадає від нас великої плати».

Зрештою їм поталанило. Це вже був той час, коли Німеччина дедалі дошкульніше відчувала брак робочої сили. Всіх більш-менш працездатних в'язнів німці взяли на облік, і, хоч експлуатували безжально, в чомусь була їм і полегкість: крім бурякової баланди, видавалось по шматинці глевкого хліба, вночі можна було спокійно спати — без раптових апелів і тривоги. Одне слово, ти не тільки смертник, ти ще й робоча, вельми-вельми потрібна худоба, отож тримайся на ногах, надривай свої жили, і німецька влада дозволить тобі

проіснувати на білому світі до тих пір, доки твої руки приносять їй користь.

Для людей вольових, здатних діяти цілеспрямовано, наполегливо, відкривались за цих умов якісь — хай наймізерніші — надії на порятунок. І не тільки порятунок, а й на боротьбу.

І, звісно ж, нашим Зажурам — батькові й сину — першим зблисла та надія. Вони зуміли згуртувати навколо себе ядро надійних однодумців, людей, як і вони, мужніх, чесних, зуміли знайти певний контакт з охоронцями, виказуючи вдавану запопадливість перед «високою арійською расою». Зрештою рішуче й несхибно стали наближатись до заповітної мети — втечі. На аеродром їх водили під охороною підтоптаних третьосортних вояків, які самі з острахом дивилися на зброю й, мабуть, щомиті проклинали фюрера за його «тотальну» війну, «тотальну» мобілізацію і всі інші «тотальні» дії з метою увічнення воєнного стану в країні. На аеродромі в'язням дозволялося досить вільно вештатись поблизу літаків, збирати там всілякий непотріб і часом навіть у «службовій» потребі зазирати до аеродромних майстерень, де працювали словоохочі, знудьговані за слов'янською говіркою, поляки. У Зажур тепліло на душі, коли вдавалося перекинутися бодай коротенькою фразою з паном Бужинським чи паном Махейком і ще там з кимось з отих білявочубих, зібганих над верстатами робітників. Спочатку знайомство було обережним, поляки тільки пригощали «радзетських товажише» окрайцями хліба, печеними буряками і ерзац-тютюном. З часом, однак, їм додалося зваги й хитрості, кмітливості. Тепер уже при нагоді полоненим давали певні доручення. «Нех пан Зажура пшинесе мі кавал гліни» або: «Бардзо просіл бим пана Зажуру помуц мі з тим холерним другом». І «пан» Зажура (старший чи молодший — байдуже!) бралися гаряче допомагати кмітливо-окому Махейку гнути якийсь дурний дріт, застромляти його у верстат, рубати на шмаття, тільки б мати можливість нашепотітись між собою досхочу. Як «пан» Зажура мислить далі жити? Цо! Зле? О, так, зле, бардзо зле життя, коли точиться клята війна. І він, Махейко, скуштував горя. Але тепер став розумнішим. Тепер він знає, що человек може собі допомогти в біді. Як? Дуже просто. Знайти спільників, домовитися і — нех пан буг помага!

Незабаром розмова стала конкретнішою. Спільники є. Вони скрізь. Навіть серед німців. Не всі шваби — гади! Є один тут... (Махейко косував очима по боках) один чесний патріот, Густав Фірлінгер, старий льотчик, був на пенсії, але і його взяли до війська, служить при літаках. З ним налагоджені зв'язки. Найближчими днями він готує один добрий кавал для фюрера. То бендзе кавал! О, то цось бендзе!

Через два дні Махейко спитав у Павла напрямки: «Чи пан не уме летаць?» Очі Павлові розширились від бентежної здогадки. Літати? На жаль, він не льотчик, але він міг би...

Махейко заперечно похитав головою. Треба льотчика. Хто з «радзетських товажише» вміє літати, хто є добрим штурманом?.. Павло пообіцяв розпитати в своїх і наступного ж дня переказав полякові, що один їхній полонений, лейтенант, був стрільком-радистом на важкому бомбардувальнику... У Махейка по-змовницькому саянули очі, він стис Павлові руку: пан лейтенант через три дні полетить з Густавом Фірлінгером до советів. Вони сядуть на новий «хейнкель», вони викрадуть у фюрера нову, наймодернішої марки машину!.. Заради цього варто ризикувати, навіть якщо їх усіх потім постріляють, перегазують.

Павлові зробилося сумно: він мріяв сам вирватися на волю, сам полетіти на тій клятій «наймодернішій» машині фюрера, але нічого не вдієш: хай таланить поки що його товаришеві. Може, ці безстрашні польські хлопці зроблять колись і для нього, Павла, добре діло.

Був теплий, імлистий день, сонце, змучене довгими зимовими мандрами, проходило нарешті щедрим промінням до землі. У душах в'язнів прокинулася непоборна жага життя, бунтівлива енергія, якої так бракувало їм для завершення своїх замірів. Вони копали траншеї для обслуг протиповітряних батарей, копали неохоче, мляво, і очі їхні безперестанно зверталися до замаскованих під лісом літаків.

— Лейтенант вже на складі пального, — пошепки кинув Павлові батько. — Он заправочна машина. Він там, у кабіні.

Всі покидали роботу, завмерли, напружилися. Бензовоз котить попід лісом до схованих у капонірах літаків. Павло ловить кожну деталь. Ось клубисько куряви знялося біля останнього капоніру, машина пригальмо-

вуге, якась метка постать шугнула під маскувальну сітку. Машина йде далі, розвертається, тягне за собою хвіст куряви.

Тиша. Крізь плетиво маскувальних гілок проступають нечіткі обриси літаків. Багато їх, цілі ескадрильї, ждуть нічної години, коли за сигналом ракети знесуться в небо і полетять на схід. В останньому капонірі — «наймодерніша» машина фюрера. Знав би фюрер, куди рихтується зараз його старий льотчик Густав Фірлінгер, до речі, вельми заслужена персона, кращий авіатор з часів Вільгельма...

Чи ото не він, приземкуватий, меткий, вовтузиться біля нового «хейнкеля», вдає, ніби налагоджує щось у льому? Відтяг набік маскувальну сітку, відкинув гілля... Починається!.. Вже й крила звільнені і весь фюзеляж сіріє під лагідним сонцем. Охоронцям байдуже до нього. Гер Фірлінгер користується тут абсолютною довірою... Запустив мотор!.. Дає газ... Це вже підозріло, це вже когось може насторожити...

З трепетним страхом Павло зиркнув у бік найближчої патрульної вишки. Руки його здерев'яніли. Здавалось, це він сам має піднятися в повітря... Як довго Густав Фірлінгер прогріває мотори!..

— Глянь, від комендантського барака хтось їде! — сіпнув Павло за руку батька. — Бронетранспортер... І ще два...

— Дають сигнал!..

— І на вишках тривога!

«Хейнкель» уже на всю міць ревів моторами. Гул стрясав землю, хвилями прокочувався над лісом. Від барака по аеродромному полю кушпелило одразу кілька машин. Донеслося верескливе виття сирени.

— Пішов! Пішов!

«Хейнкель» ніби не квапився. Розвалькувато викотився з-поміж дерев, постояв мить, дужче ревновав моторами і раптом хутко понісся прямо до машин. Не було іншого шляху, тільки понад ними міг звестися в небо. Котив їм назустріч як навіжений, глушив їх громом моторів, навалюючи своєю стрімкістю.

На передньому бронетранспортері задерлося кулеметне дуло. Солдат метушливо вставляв стрічку. З найближчої сторожової вежі шмальнули вогненні траси.

«Хейнкель» відірвався від землі і почав набирати висоту. З його заднього відсіку вдарила турельна гар-

мата, по всьому полю закипіли чорні фонтани вибухів. Солдати зіскакували з бронетранспортерів, рачкували, тиснулись до землі. «Хейнкель» стрімко тягнув угору, вгвинчувався в синяву неба, танув у просторах.

— Пішов! — радісний вигук вихопився з грудей Павла Зажури. — Тепер хай переймають...

Залізний удар палицею обірвав його слова. В очах йому заплямилось червоним, схопився за голову, зсунувся на землю. Крізь залиті кров'ю повіки побачив над собою унтера, що стояв на бруствері окопу, прискалено дивився на нього безбарвними крижинами очей.

Унтер радів. Йому було зрозуміло, що знайшов учасників змови, що оці руські бандити, оці свині з лопатами якимось чином причетні до саботажної акції. Недарма ж вони радіють! Він добре помітив, як спалахнули очі в одного, як насторожилися інші... А якщо вони й не мають прямих зв'язків із змовниками — все одно їм кінець. Ось іде командир охоронної роти. Цей вирішить усе на місці.

Молоденький, веселоокий лейтенант зі стеком у руці млявою ходою наблизився до унтера, непорозуміло глянув на в'язнів: мовляв, що з ними, чому не працюють? І, почувши пояснення, задумливо звів тоненькі брови. Гарні були й ніжні, мов у дівчини. І задума на його лиці була якась гарна, спокійна.

— Erschiessen, — сказав в'яло і поляскав стеком по халяві чобота.

Унтер, вагаючись, дивився в лице молоденькому есесівцю. Тут, на аеродромі, екзекуцій не влаштовувалось. Унтер любив точність, порядок в усьому, але й заперечувати старшому не мав охоти.

— Ja, ja, erschiesen sie hier², — ще байдужішим тоном промовив есесівець і неквапливою ходою попростував до аеродромних приміщень.

Тепер унтер знав, що робити. В дію вступив механізм послуху — вся цілеспрямована, зібрана воля слухняного виконавця. Унтер вийняв сюрчок і лунко засвітів на весь аеродром.

— Кінець! — прошепотів хтось з полонених.

---

¹ Розстріляти.

² Так, так, розстріляти тут.

— Ех, сину! — зміряв Павла пригаслими очима батько.

Підбігли охоронці, вивели в'язнів з окопу, поставили в ряд. Поспішали, метушилися, нервово переступали з ноги на ногу.

Унтер глянув на годинник. Традиційна німецька пунктуальність! Дав команду прицілюватись. Рушниці нерівно піднялися вгору, синюваті цівки стволів захищалися на сонці, шукаючи найпрямішої лінії до сердець, які ще билися під брудними шинелями.

Батько тримав Павлову долоню в своїй шершавій, холодній руці, відчував, як вона поволі слабне, млявішає, і тоді з останніх сил стиснув синові пальці, немов бажав віддати їм останні іскорки свого тепла, своєї батьківської сили.

Унтер знову глянув на годинник. Певно, ждав, доки секундна стрілка доповзе до якоїсь там риски, не міг інакше, не був би німецьким унтером, якби й оцю свою жорстоку роботу не здійснив з вдумливою ретельністю. Стрілка повзла розмірено й неохоче. Солдати, відчуючи на собі розпачливі погляди полонених, намагалися не загубити ціль.

Унтерова рука поволі піднялася вгору, очі ще стежили за секундною стрілкою, тоненькі губи розтулилися для команди. Гвинтівки завмерли...

І раптом збоку почувалася розмова. Невисокий, жвавий комендант табору ішов розгонистим кроком у супроводі кількох офіцерів. Оддалік видно було чорний відкритий мерседес. Унтер опустив руку. Очі пригасли, в них затаїлося роздратування. Ніколи не дають люди ні як слід зробити свою справу!..

Один із почту коменданта гукнув, щоб екезекуцію припинили.

— Gewehr ab!¹ — сухо скомандував унтер.

Комендант наблизився. Став навпроти приречених до страти, пильні, безбарвні очі оббігли шеренгу.

Рукою в шкіряній рукавичці він показав на смугасті хламиди.

— Sind sie überzeugt, das diese Banditen hier sind?²

— О, jawohl! Ich sehe sie schon!³. — виструнчився перед комендантом один з його почту.

¹ До ноги!

² Ви певні, що ці бандити тут?

³ О, так. Я вже бачу їх.

— Na, dann¹.

І тут старий Зажура впізнав Антона. Охоронець повернув до нього обличчя, уважно оглянув спочатку старого Зажуру, потім молодого, затаєно усміхнувся і промовив поганою німецькою мовою:

— Der Vater und der Sohn. Geschtatten sie, Herr Obergruppenführer, ich will schprechen mit ihnen. Das sind meine Heimatlander. Ich habe eine persönliche Berechnung mit ihnen zu beleidigen².

— Heimatlander? Woher? Es seheint, Sie sind von Korsun?³ — Комендант наморщив у напрузі чоло і раптом ляснув рукавичкою себе по долоні. — Eine glänzende Idee! Wenn mein Bruder in Korsun am leben bleibt, ich lase diese Banditen auch lebendig. Alles! Sie können sie mitnehmen⁴.

Відійшовши вбік, комендант глянув на годинник. Була восьма. В усій Німеччині закінчувався робочий день. Обергрупенфюрер Клаус Штемерман любив порядок, уславлений німецький порядок, і ніколи не відступав від своїх залізних правил.

— Für heute ist die Arbeit zu Ende. Es ist zu spät⁵.

І він з садистичною привітністю махнув в'язням рукою. Мовляв, будьте здорові, ваша черга завтра, а сьогодні ідіть на «відпочинок».

Так, обергрупенфюрер Клаус Штемерман, комендант виправного табору на терені Польського генерал-губернаторства, любив порядок. Але ще більше він любив свого брата, генерала артилерії Штемермана-старшого, уособлення величі їхнього поважного прусського роду. Брат потрапив у біду, брат бився з росіянами біля того Корсуня, звідки прибули й оці двоє... Клаус завжди вважав себе реалістом, хизувався навіть таємною схильністю до прагматизму, але зараз в душі його ворухнулось забобонне почуття: якщо він дарує життя цим двом, доля ошчасливить перемогою його любимого брата.

«Я не виявив слабкості,— подумав комендант, немов виправдувався перед самим собою.— Я хочу ща-

---

¹ Ну... тоді.

² Батько й син. Дозвольте, обергрупенфюрер, я трішки з ними порозмовляю. Це мої земляки. Маю до них особистий рахунок.

³ Земляки? Звідки? Здається, ви з Корсуня?

⁴ Блискуча ідея! Якщо мій брат залишиться у Корсуні живим, я подарую життя цим бандитам. Все! Можете забрати їх до себе.

⁵ На сьогодні роботу закінчено. Вже пізно.

стя моїй сім'ї й перемоги Великої Вітчизняної війни. Хай буде так, як я сказав».

І він, супроводжуваний своїм численним почтом, неквапно, мов на прогулянці в парку Сан-Сусі, рушив до чорного мерседеса.

* * *

Штемерман і Блюме на бронетранспортері під посиленою охороною прибули в найближче до фронту село. Генерал трохи заспокоївся. Знову відчув силу й завзятість, навіть став вимагати, щоб його зв'язали з Ліппертом — хотів продовжувати бій. Блюме дуже обережно нагадав генералові, що бій закінчився невдало і вони перебувають зараз за десять, а то й більше кілометрів від передової. Штемерман спочатку не повірив. За десять? Ах, так!.. І сумно розвів руками. Лігши горілиць на розкладене офіцерське ліжко, трагічно заплющив очі. Тоді Блюме, зігнавши з вуст іронічну посмішку, тоном терплячого вихователя почав пояснювати генералові ситуацію. Панцирна дивізія «Вікінг» затримала удар російських танків. Але треба бути готовим до нових атак, які, напевно, почнуться вранці. Надійшла радіограма від Хубе.

— Покажіть! — розплющив повіки Штемерман. Жадібно впився очима в папір: «Ми в Лисянці. Чекайте нас у найближчі дні. Хубе».

Генерал Хубе мав під своїм командуванням сім танкових і чотири піхотні дивізії. Значить, не все ще втрачено. Ще є надія. О боже всемогутній! Генерал відкинувся на подушку. Тепер він ладен був ждати.

Знову почувся голос майора Блюме, дуже коректний, задумливий, зовсім такий, щоб заспокоїти генерала. Походжаючи по просторій сільській хаті, Блюме заговорив про лицарську відважність Хубе, який, звичайно, не пошкодує сил, щоб виконати волю фюрера. Йому можна вірити. Але, на жаль, сьогодні вранці на групу Хубе звалилося лихо: росіяни, підтягнувши нові резерви, спинили Хубе в районі Лисянки.

— ...Спинили? — не хоче вірити Штемерман.

— Спинили нищівним контрударом. Як доповіла наша розвідка, росіяни перекинули сюди другу танкову армію генерала Богданова. І Хубе.. змушений був окопатися.

Штемерман спідлоба дивиться на свого ад'ютанта. Що це за людина, чорт візьми! Якому богу він молить-

ся? Він — чесний німець і трішки... Ідеаліст. Штемерман ловить себе на думці, що Блюме потрібний йому, що без нього він не витримає би дня в цій колотнечі. «Тверезий, спокійний і... безжальний. Ну й що ж, краще безжальний, ніж брехливий.— В генералових грудях спалахнула образа.— А ті лише брешуть, лише втішають. Як онде Хубе. «Чекайте нас у найближчі дні!» Марні обіцянки, марні сподівання! Друга танкова армія Богданова — он що вирішить справу».

В грубці грайливо вигиналося полум'я, і лагідні відблиски його перебігали по стінах. Вікна завішені. В кімнаті теплий півморок. Ніч погуркує канонадою, далеко, начебто зовсім нестрашною канонадою. Здається, шуміла весняна гроза, посунула за обрій. Як десь у Саксонії, в сонному містечку Бад-Шандау...

Внесли з двору велику армійську рацію. Блюме наказав радисту підключити батареї і відіслав його геть. Була десята вечора. Наближалася година радянських передач для оточенців.

Генерал наче спить. Чи не почує він ворожих йому закликів? Чи не кине́ться обурено з ліжка? Обличчя Штемермана рожевіє в світлі грубки. Спить, спить...

І раптом повільно піднялись його повіки.

— Можете включити, Блюме, я й так знаю, що ви слухаєте їхні передачі. Між іншим, я теж слухаю інколи. Додаткова інформація нам не завадить.

В тоні — сумовита насмішуватість. Очі з-під важких надбрівних дуг нетерпеливо тягнуться до зеленого апарата. Що це значить? Провокує він майора Блюме чи й справді хоче слухати?

Блюме глянув на годинник. О десятій він почує те, чого так довго ждав, заради чого послав через лінію фронту свого бойового товариша Курта Ейзенмарка. Гауф каже, що Курт щасливо перейшов лінію фронту, навіть допоміг червоним відбити атаку есесівців. Курт — молодчина! Значить, він уже десь там зустрівся з товаришами з «Вільної Німеччини» і, як було домовлено, сьогодні ж передасть йому пряму й недвозначну вказівку. Хай вирішують за нього. Їхня воля — його воля. Їхня мета — його мета.

— Ну, включайте, Конрад!

Це генерал. Йому дійсно нетерпеливиться. Він уже підвівся на лікоть, здається, ще мить — і сам візьметься за ручку настройки. В голосі не цікавість, а суво-

ра, настійна вимогливість. Лице замкнено-сухе, похмуре, в темно-багряних зблисках вогню. Купчасті брови зсунулися докупи.

Апарат озвався тихою мелодією. Гучніше, гучніше звучить мелодія, і Блюме з завмиранням серця вбирає в себе могутні акорди бетховенської «Апасіонати». Звуки розхлюпнулися по всій кімнаті, здається, весь дім резонує, відлунює тими хвилюючими звуками.

І враз — все стихло. Все заніміло. Немов невидимий диригент змахнув своєю паличкою. Стало аж моторошно й пусто. Тільки чути, як десь у темних безпросвітках неба загрозливо гуркочуть бомбовози, несуть невідворотну, безжальну смерть.

У цю мить рівний, впевнений голос лунає з апарата. Голос оповідає про сьогоdnішній бій. Дуже спокійно, дуже діловито оповідає той голос. Голос згадує мужність оборонців і віддає належне тим, хто хотів вирватися з кільця оточення. Голос нічого не приховує, нічого не прикрашує. Він тільки скорботно, болісно дивується: нащо було проливати стільки німецької крові. За яким правом генерал Штемерман (його вже судять!) послав під кулі чоловічу силу Німеччини, славу Німеччини, гордість Німеччини? За яким правом самі німецькі вояки вже два роки вештаються по чужій землі, грабують, нищать, убивають? Наказ? Хіба можна вважати наказом злочинне веління безумного фюрера та його фанатичних поплічників у генеральських мундирах? (Це вже занадто! Він, Штемерман, не вважає себе фанатиком!) Рятуйся, Німеччино! В потоках крові, в громі гармат і в загравах пожарищ височіє твоя могутність, твоя апокаліпсична жорстока велич, твій похмурий блиск. Рятуйся, німецька людино! Рятуйся і думай про минуле й прийдешнє, про життя і смерть, про неблаганний суд поколінь!

Дашки брів на генераловому обличчі ще більше зсунулися донизу, мало не все лице закрили чорною тінню. Штемерман сидів, спустивши з ліжка ноги в теплих в'язаних шкарпетках.

Він не хотів цього чути. Він боявся цих слів. Йому здавалося, що то озивається його власне сумління, його власний холодний розпач. Хто наважився впустити в кімнату його власний розпач? Генерал Штемерман ще не здався. Генерал Штемерман ще лишається вірний своєму обов'язку.

Йому зробилося душно. Схопився обома руками за ковнір светра, розтягнув його.

Виключити! Вигнати геть прокляття з кімнати!.. Що? Не можна? Чи це він сам собі наказує, а його голос спить налякано в грудях, спить там загнаним звіром і не наважується вступити в герць із сумлінням? Душа бунтує, а розум владно жадає знати все, і хоче терпіти біль, і хоче чути нові слова пекучої, страшною правди.

Ось знову тиша. Коротка.

І одразу ж інший диктор заговорив владно, сухо, рішуче:

— Комітет «Вільна Німеччина» оголошує екстрене повідомлення. Завтра, 8 лютого 1944 року, Радянське командування з метою запобігти марному кровопролиттю пред'явить оточеним німецьким військам ультиматум про беззастережну капітуляцію. Для передачі ультиматуму в штаб командування німецьких військ буде послано парламентарів. Національний комітет закликає всіх німецьких солдатів, офіцерів і генералів у цю трагічну годину виявити громадянську розсудливість і зробити все можливе для успішного завершення переговорів.

Кілька секунд мовчання, і раптом інший, якийсь нервово-збуджений, неспокійний голос:

— Камаради!.. Це я... ваш бойовий товариш Курт! Від імені комітету прошу вас... наказую вам!.. Наказую вам заради всього святого врятувати німецькі душі! Рятуйте Німеччину!

Тріщали дрова в пічці. На стінах хилиталися червоні відблиски. Генерал дивився у вогонь.

Він хотів щось сказати. Простяг руку до зеленого ящика, великі пальці заворушилися.

Що він хотів сказати, генерал Штемерман? Чому його пальці так чудно й болісно ворухаться?

Раптом відкинувся на подушку.

— Води!.. Конрад!.. І погасіть вогонь!.. Не треба вогню!..

Блюме схилився над генералом. Пильно глянув у його вимучене лице. Страдницька блідість розлилася по ньому, всі риси розм'якли і наче стерлися.

Генерал Штемерман впав у тяжке, хворобливе забуття.

У цьому польоті Задеснянський відчував себе особливо вільно. Ніби вирушив не на бойове завдання, а кудись на прогулянку. Тут він — володар і суддя всьому. І його влада командира — найвища, ніким не поставлена під сумнів.

А там, на землі, — поставлена. Там він уже відчув щось приховане, підозріле, нещире. Три місяці, проведені за лінією фронту, наче проклали якусь невидиму межу між ним і полком. Ти був у руках ворога і виїшов щасливо на волю. Ти мусиш довести свою відданість, свою вірність і незаплямованість. Смішно, коли вірність потребує доведення. Вірність нероздільно пов'язана з бойовим побратимством. Спільно пролита кров — ось найкращий доказ. Чия кров? Ворожа? Може, своя? Задеснянському здавалося, що дехто надто пильний вимагав від нього доказів, написаних власною кров'ю. Доказів, стверджених смертю...

«На окупованій ворогом території лишилися мільйони, — міркував він. — Ці мільйони ненавиділи фашистів, гаряче ждали повернення рідної Радянської влади, своїх синів, своїх визволителів. Мільйони пройшли дантові пекла страждань і злиднів, полону й ганьби. Чим вони могли довести свою вірність? Хіба весь дух народу не був відданий Вітчизні?..»

У небі Задеснянському легшало. В бою він знову відчував свою причетність до тих, кого не запламувала ніяка підозра. Хай докопуються до «непевних» сторінок минулого надто пильні. Сьогодні вранці він, капітан Задеснянський, першим бойовим вильотом відновив свою славу повітряного аса. Савадов розчулено потиснув йому руку. Генерал подякував по телефону. Вони спинили зухвалу атаку «валонців», вони спинили їх на вулиці своїм кулеметним вогнем, всіяли їхніми трупами всі багна біля ставу.

Він пам'ятає. Спершу їх було біля кулеметів двадцять чоловік в нашивку обладнаних окопах. Потім лишилося десять, і майже всі були поранені, тільки його, Задеснянського, кулі ще якось обминали, і він кидався від одного кулемета до іншого і стріляв у вируючу лаву «валонських» солдатів, і вже відчував, як осатанілі від крові й жаху есеси збираються по рівчакх, попід тинами для останнього кидка, а в дворі за-

мовкли одразу три кулемети, і тоді звідкись з окопів приповзла дівчина, і худенькі, бліді пальці натисли гашетку.

«Зося»,— крикнув їй через увесь двір із своєї обваленої ями. Крикнув, не вірячи ще своїм словам.

Вона обернулася, на лиці її сяйнула змучена радість. І лише пізніше, коли з-за хат вихопилися «тридцятьчівірки» і чорне грімкотливе залізо, здригаючись від напруги, понеслося вперед, коли перша «тридцятьчівірка», протаранивши на ходу німецького «фердинанда», почала розстрілювати знесамовитілих від жаху «валонців», Задеснянський підповз до Зосі, притиснув до себе її блаженську постать і міцно поцілував у пришерхлі губи.

День минув відтоді. Відкотилися спогади, здаленіла війна. І знову Задеснянський просто льотчик. Йде, як завжди, на виконання бойових завдань. Супроводжує масований удар загону штурмовиків. Попереду — корсунський аеродром, внизу — темні, броньовано-потужні ІЛі. А вгорі — сонячна просторінь.

Німці теж радіють льотній годині. У них надійні літаки. І льотчики їхні — вольові, треновані, вперті. Особливо вміють битися на нових першокласних винищувачах «Юнкерс-109-А». Десятки тисяч літаків щороку випускає фашистська індустрія... І майже все сюди... І майже всі знаходять тут свою могилу...

Вдалині блиснула смужка річки. За нею — аеродром. ІЛі почали знижуватися... Задеснянський напруживсь, зосередився. Зараз штурмовики перешикуються в бойовий порядок і стануть бити по аеродрому.

Задеснянський подав уперед сектор газу, мотор загудів дзвінкіше, з натугою. Сріблястий розлив води — внизу. Так і є. Корсунська долина. А далі — Гречанівський ліс простягнувся рудим лисячим хвостом, Грабові дерева, безлисті, голі й тоненькі. Він знає їх добре. Він там не раз блукав із своїм автоматом. І зараз там блукають його друзі.

Йому згадалася Зося, і болісно-болісно стало, наче завинив чимось перед нею, наче щось кривдне зробив їй колись... Як вона тягла його тоді через ліс, щоразу хапаючись за пістолет, сторожко зиркаючи на всі боки! Блюме лишив їм зброю. Задеснянський добре пам'ятає, як збіліли у Зосі губи, коли брала у Блюме той пістолет. Не вірила йому до останку.

Згодом Зося відшукала майора Блюме в Корсуні. І нікому не здалося це підозрілим. І навіть генерал Хонн, який дозволяв собі злегка позалицятися до «скіфської красуні», дивився поблажливо на її товаришування з суворим штабником Блюме. Зося жила то в селі, то в містечку, навідувалася в ліс дуже рідко, за особливим викликом командира, і ніхто, крім Зажури й Задеснянського, не здогадувався, з яким смертельним ризиком були пов'язані її прогулянки в офіцерський клуб, і ніхто не знав у селі, що генерал Хонн і майор Блюме...

Так, він мусить мовчати. Йому наказано мовчати за будь-яких обставин. Його суворо попереджено. Суворо й недвозначно. Значить, не все скінчилося, не все ще можна відкрити людям.

— «Горбаті!» Час закінчувати! — нагадав штурмовикам по рації Задеснянський.

— Останній удар,— спокійно, по-діловому відповів командир загону Ілів.

Задеснянський пильніше оглянув небо. Зараз буде найважче. Відбомбившись, ІЛи розірвуть «круг» і почнуть витягуватися в колону. Німці нападають найчастіше в такі хвилини. А бензину вже обмаль, вихлюпується на споді баків, і шлях ще попереду нелегкий, ще можуть зустрітися і «худі», і фокери.

Виходять з «круга». Солідно, неквапно, байдужі до скаженіння зеніток.

Сонячні спалахи на плексигласових ковпаках. Задерті вгору кулемети. Червоні зорі, ясні й виразні.

А внизу були дороги, забиті німецькими транспор-тами, села, загарашені ворожими танками й гарматами. Могутню армійську групу Штемермана все пружніше стискували в смертельному кільці. Для неї не лишалось ніякого виходу, ніякого порятунку, і все ж таки вона не хотіла здаватися. Власне, не хотів здаватися генерал Штемерман зі своїм штабом, волею якого по всій внутрішній лінії кільця точилися запеклі бої. Задеснянський знав, що ці бої стають дедалі затятішими, лютішими і що зовні генерал Хубе нарощує нові дивізії, підтягує нові танкові сили для прориву через Лисянку до оточених полків Штемермана.

Сідали на аеродром парами. Задеснянський останнім. Його ждав у землянці Савадов. На довгому столі лежала карта, оперативний черговий наносив на ній нову лінію фронту.

Вбігла укладальниця парашутів Клава Полухіна. Шинель туго затягнута ремнем, чоботи начищені до блиску. Пілотка ледве тримається на пишному руському волоссі.

— Товаришу майор, дозвольте звернутись до товариша капітана?

— Звертайтеся, тільки швидше.

— Товаришу капітан, я принесла вам новий парашут, бо старий трохи підмочило... Я його просушу...

Їй було важко дихати чи то від туго затягнутого ремня, чи, може... Може, й справді вона надто довго говорить? Все одно всі знають про її любов до Задеснянського. Один він мов засліплений. Після тримісячної розлуки не подарував ще жодного теплового погляду.

Коли Полухіна вийшла, Савадов підійшов до Задеснянського. Мав щось сказати. Не наважувався.

— Тут приходили... Звідти...

— Особвідділ?

— Так... Я дав найкращу характеристику, але вони вимагають, щоб ви самі...

— Коли накажете йти?

— Краще зразу.

— Я теж гадаю, що краще зразу.

Задеснянський козирнув. Круто повернувся і виїшов.

* * *

Очі Задеснянського бігли вулицею, він не встигав за ними: темні, покособочені паркани, присадкуваті, обкладені кукурудзинням хати, в яких вікна були мов колодязі, а стріхи стирчали чорними напівзотлілими околотами, роззявкуваті, цікаві журавлі біля колодязів — тим і до війни байдуже, аби тільки вище задрати голову та видивлятися собі якогось нетутешнього дива!

А багна, а грязюки рідкої, розтовкмаченої — не проїхати, не перебрести. Танки пройшли — за ними лишилися цілі яруги, вози з снарядами пробейкались — вся вулична твань засипана соломою, скрізь паліччя, хмиз... Зимова відлига. Неждана, люта відлига.

Задеснянському згадалися дороги за лінією фронту, над якими він сьогодні пролітав, — широченні пасмуги від села до села, звалища техніки, могили розтрощених машин... А наші все одно наступають. Він знав, як наші наступають, і йому було втішно від думки, що оця

триклята лютнева відлига не завадила радянським військам пробиватися, пливати, сунути своїми шляхами.

Було скрізь багато військових. Поміж ними Задеснянський бачив цивільні ватянки, жіночі хустки, а найбільше — дітлашню у великих, з дорослої ноги чоботях, у солдатських шапках-вушанках.

«Ось вона — армія і народ! — думав з радістю. — Всі рідні, всі близькі. І всім одне болить. Хоч, може, не всіх однаково зачепило воєнне лихо. Теорія ймовірності, теорія щасливого випадку, чи що? Сусіднє село спалене вщент. А тут тільки де-не-де стрінеш чорні кроквини. Вистояли Ставки, вибороли собі життя».

Задеснянський пригадав ранковий бій, коли до Ставок проривалися есесівці з дивізії «Валонія», і подумав, що інколи людина може вносити свої корективи навіть до теорії ймовірності, що це село теж було б спалене, постріляне, вимордуване, якби чотириста... ні, здається, п'ятсот ставчан не вийшли в окопи і не спинили танкової атаки. І якби він, Задеснянський, не перепинив тоді своїм кулеметним загоном атаку «валонців»...

У військовій прокуратурі повнуватий капітан запросив Задеснянського сісти біля столу і одразу ж відклав якусь папку. Став пильний і стримано ввічливий.

— Від Савадова?

— Від Савадова. Капітан Задеснянський.

Той, за столом, був акуратний, вимитий, рожевощокій, голова майже лиса, тільки на лоба спадало кілька світлих волосинок. Губи його були якісь дивно рухливі, нервові, він весь час ворухив ними, наче щось дожовував. Хоч кажуть, що душею людини є очі, у цього капітана душею були саме губи.

— Так, шановний капітане, — пробурмотів він, — є у нас певні міркування... Все це ми повинні серйозно з'ясувати.

— Я прошу говорити ясніше: які міркування? Що треба з'ясовувати? — здивувався Задеснянський.

— Ось ця вся історія... Мда!.. Ви були три місяці в лісі, відірвані від частини, і не мали зв'язку з органами Радянської влади...

— Я був у партизанському загоні, а не просто в лісі.

— Ну так, так... Розумію... І ви добре знали Станову?..

— Як начальник штабу загону, я особисто давав їй бойові завдання, узгоджував дії...

— З ким узгоджували?— раптом аж скинувся білявий капітан.

— З командиром. З підпіллям у Корсуні і в Ставках.

— Ах, так!..— білявий розчаровано й недовіжливо скривив губи.— Посилали Станову до німців і узгоджували з підпіллям... Ну що ж, я бачу, нам важко буде знайти спільну мову, товаришу капітан. Лишається назвати факти.— Капітан урочисто підвівся з-за столу, сперся об нього кісточками пальців.— У нас є підозра, що зв'язкова вашого загону Зося Станова, по-перше, не попередила своєчасно вас про німецькі контрдії, що вона, по-друге, могла свідомо чи несвідомо видати комусь заплановану партизанську акцію, і, по-третє... На жаль, це вже не підозри...

Капітан з гіркотним усміхом розвів руками. Потім швидко пройшов до вікна, визирнув у двір. Кивком голови підкликав до себе Задеснянського. У дворі в гурті солдатів стояв Зажура, щось їм жваво розповідав.

— Капітан Зажура. Впізнаєте? Ваш добрий знайомий. Тільки що був у дворі Станової. Вона вбила свого батька і вбила партизанського командира Плужника Андрія Севериновича. Вбила і втекла. Я сподіваюся, капітане, що тепер у нас з вами буде інша розмова.

* * *

В тісній кімнатчині коменданта табору штурмбанфюрера Клауса Штемермана пізньої ночі відбувалася екстрена нарада.

— Польські бандити просуваються по території генерал-губернаторства в напрямку Карпат,— почав нараду комендант.— Не сьогодні-завтра вони будуть тут і неодмінно спробують визволити в'язнів. Становище серйозне. Навіть загрозливе!

Штемерман за столом, втупившись банькатими очима в папери, методично, з короткими інтервалами цідив слова. В кріслах під стінами сиділи його найвідданіші помічники, всі оті ляйтери, арцти, партай-геносени— вся жорстока еліта великої душогубки, яка по-діловому іменувалася в офіційних документах «табором перевиховання».

Штемерман не любив своїх підлеглих, трішки боявся їх і вважав кожного здатним на зраду. Він, наприклад, знав, що його заступник штурмфюрер Аймер вже давно посилає на нього доноси в бойовий штаб рейхсфюрера СС, вистежує свого коменданта, записує навіть його інтимні розмови з молодою дружиною. Знав, що той давно-давно полює за таким випадком, коли б можна було найдошкульніше підсісти свого шефа. Скажімо, застати його в кабінеті в інтимній близькості з кельнеркою Сузі, з тією самою Сузі, миловидною єврейською дівчиною, яку Штемерман відібрав під час селекції, тобто фактично витягнув з газової печі для того, щоб, перехрестивши її на італійку, влаштувати в своєму табірному барі і вже потім виробляти з нею непристойні речі, за які рейхсфюрер міг би одразу відправити штурмбанфюрера на Східний фронт. Хитрюга Аймер усе знав, до всього докопувався, хоч завжди був напідпитку, ходив червоний, пашекуватий, а коли зустрічав шефа, гарикав таким люто-відданим голосом партійне «хайль!», що Штемермана обдавало холодом.

На столі в Штемермана завжди лежав маленький аркушик паперу, точний звіт про кількість людей, яких піддано процедурі «зондербегандлюнг», тобто розстріляних і спалених в крематорії. Щоденний звіт, строгий і непідробний. Звіт передавався щовечора по телефону в головне управління концтаборів у Берліні. Там любили цифру, любили, коли вона росла. І тому синій олівець Штемермана різко підкреслював щоденний баланс.

Останні два дні олівець не торкався паперу. Так, скотина Аймер, звичайно, вже пустив свою отруйну стрілу. А зараз сидить мов на званому обіді — привітний, вгодований, розвалився в кріслі, виставивши округлі, мов у жінки, коліна.

— Досі нічого не зроблено для виявлення зброї у в'язнів, — казав далі Штемерман.

Він цілювся точно й безжально. Аймер, як заступник його, ніс відповідальність за стан безпеки. Ось хай тепер і скаже слово. Що? Зблід? І колінця трохи стулив докупи? Це тобі, голубе, не зазирати в спальню свого шефа. І, взагалі, як було б добре нарешті спекатися Аймера, і Румбольта, і всіх оцих прилизаних, заппадаливих і таких брехливих людців. А ще краще — самому зникнути подалі! Аліанти, здається, вкупі з

Москвою склали якийсь там список військових злочинців. Дурацька тегеранська затія! Хай спробують ще поставити на коліна «Тисячолітню імперію». Втім, останній раз, під час зустрічі з братом у Берліні, йому щось не дуже сподобався настрій хвацького генерала. Приїхав одержувати в ставці фюрера рицарський хрест з дубовим листям, а поводився вдома як заляканий фенріх, що потрапив уперше після училища під артилерійський обстріл. Сіли саме вечеряти. Старий дивак Арнольд, генерал у відставці, що жив у них в домі з особливої до нього симпатії покійниці-матері, приніс пляшку шампанського і зробив свій звичайний «салют в ім'я фюрера». Почувши постріл, Вільгельм Штемерман поклав виделку і сказав, що він не потерпить у своєму домі дурацьких витівок, що йому досить стрілянини й на фронті. А вночі зізнався Клаусу: «Боюсь, що я не повернуся зі Сходу. Відшукаєш мою могилу. Не хочу лежати в холодній слов'янській землі».

— ...і ми таким чином, взявши заложників від кожного блоку, знайдемо сліди злочинців,— вривається в думки коменданта вдоволено-гугнявий голос Аймера.— Викриємо штаб. І ліквідуємо всіх заразом.

Цей викриє! Абсолютний невіглас у політиці. Однак знає, що в Берліні люблять такі методи. Чорт з ним! Якщо брат вийде живим з клятого корсунського оточення, то... Звичайно, в ставці фельдмаршала Манштейна знайдеться надійне місце для провіреного офіцера, який з тридцять п'ятого року носить квиток нацистської партії. В гіршому разі — при штабі бригадефюрера Гілліє...

Комендант уже не міг бачити лялькових щік Аймера. Владно підняв синій олівець, мить зачекав і нарешті лінкуватим, підкреслено байдужим тоном оголосив нараду закінченою. Коли всі вийшли, потягся до телефону.

Власне, нащо дзвонити? Згадав, що увечері дістав останнє радіозведення з Корсуня і саме тому майже до ранку не міг заснути. Які там новини! Кільце оточення звужується. Хубе бреше, бреше й бреше. О брате...

Раптом тихий стук у двері збудив його увагу. По стукові здогадався, що це унтершарфюрер Становий. Вранці дзвонив йому додому, сказав, що має дуже важливу справу. Дуже важливу й невідкладну. І хоч

мало вірилося в якісь там особливі «невідкладні» справи в межах табору, комендант внутрішньо був уже напружений і чекав.

— Прошу.

Спокійний, діловий та трішки аж веселий голос лунає в кімнаті. Тільки так звук комендант зустрічати своїх підлеглих. Поза вільна й легка, права рука засунута за портупю.

Це справді унтершарфюрер Становий. Виструнчився біля самого порога, завмер з простягнутою вперед рукою. Хлопець міцний і гарний. До того ж по-собакому відданий йому, комендантові (якщо вже не встиг продати душу Аймерові!).

Одного погляду коменданту було досить, щоб вловити на обличчі унтершарфюрера щось незвичайне, Дуже квапиться, дуже хоче щось сказати.

— У вас стурбований вигляд,— одразу ж взяв жартирливий тон комендант, і його тіло ще вільніше, ще розслабленіше відхилилося на більще крісла.— Сподіваюся, що після українських партизанів вам нема підстав боятися польських?

— Так точно, гер штурмбанфюрер,— знову підкинув автоматично руку Становий. Лоб його в рясному поту.

Ні, цей тип прийшов не з жартами. Гаразд, що ж сталося? Комендант різко нахилився вперед і показав Становому на стілець біля столу. Перед його очима була міцна, широкоплеча постать, велике рожеве вухо, червона шия... Слов'янська раса біологічно нижча за арійську, хоч теж, здається, має в собі щось від нордичної крові. Особливо оці українські екземпляри. Цікаво, антропологічні дослідження...

— Я хотів би просити гер штурмбанфюрера...— сказав Становий, почувачи незручність від того, що він сидить боком до начальства і мусить дивитися на нього якомось навскоси, краєчком ока.

«І все ж таки — унтерменш! Стопроцентний унтерменш. Нижня щелепа надто розвинена, лобова кістка нависає над очима, вилиці ненормально виставлені вперед. В своїй останній промові Розенберг чітко і ясно сказав... Що він сказав?.. Ага, вилиці азійської раси...»

Комендантові було приємно анатомувати фізіономію Станового. Очікування новини зникло, не міг навіть

припустити, щоб цей дебелий тупуватий солдатюга справді додумався до чогось цікавого, гідного уваги. Але біологічно закінчений представник своєї раси! Прекрасний ландскнехт! Оттон Перший набирав у своє військо полабських слов'ян, і вони непогано билися...

— Якщо гер штурмбанфюрер дозволять... у мене є прохання...

— Та кажіть нарешті!

— Взяти заложників...

— Ви запізнилися на десять хвилин, унтершарфюрер. Я вже дав розпорядження.

Становий продовжував косувати на коменданта. Виструнчений, заціпенілий, голова наче підперта дошкою.

— Осмілюся просити гер штурмбанфюрера, щоб заложником взяли в'язня з блоку номер шість,— трішки осмілівши, промовив.— Це той партизан, якого мали ліквідувати...

— І якого ви, здається, взяли під свою опіку? — пригадав комендант. У ньому ворухнулась цікавість, він прихилився грудьми до столу.— Кого ж саме: батька чи сина?

— Осмілюсь вашого розпорядження... сина, гер штурмбанфюрер.— Становий рішуче повернувся всім тілом до коменданта, в ньому ворухнулось зухвальство сільського парубчачка. А що, як справді кліює? Треба ж колись і показати себе!..— Обіцяю гер штурмбанфюреру за два дні розлушити горішок. Син в карцері — батько в бараці. Я їх знаю, цих Зажур...

Комендант обійшов навкруг столу, схилився над плечистим унтершарфюрером. Бліда, з синюватими прожилками рука залізними лещатами стисла плече Станового.

— Ви не дурний хлопець,— процідив.— Ідіть і дійте! Матимете звання шарфюрера. Служба безпеки вміє віддячувати за послуги.

* * *

Підпільний штаб готувався до дії. Невидимий, нечутний, невловимий. Шестеро їх було, всього-на-всього шестеро сміливців, шестеро досвідчених, самовідданих бранців. Хоч були часткою того величезного мурашника, який скупчився в бараках, хоч були в таких самих потворних робах з табірними номерами на спинах, обезкровлені, худі, виснажені до краю, фактично вже

стали над іншими бранцями, вже вирвали свою волю з тупого запаморочення, уже могли боротися, відчувати свою силу і навіть перевагу над ворогом.

Щоночі сповзалися десь на верхній нарі. Притиснувшись один до одного, хапливо обмірковували план першого удару. Бо від першого удару залежав успіх всієї операції, бо, якщо вдасться перший удар, тоді їхня воля, їхня віра в перемогу стануть волею і вірою всього табору. І не можна терпіти ніяких похибок, слабостей, непродуманостей: Франц Лантош виявляє схильність до контакту з німцями — його треба усунути. Виконає вирок шоста група. Доповісти особисто старшому. Після ліквідації Лантоша мадяри лишаються без керівника, послати до них з порадою Старшого, з'ясувати ситуацію і призначити іншу віддану людину. Але головне буде завтра, на плацу. Німці готуються до безжальної акції, їхня нарада вже скінчилася, прийнято рішення. Яка думка з цього приводу Старшого?

Старшим, головою табірної штабу Опору, був Захар Сергійович. Зараз він ще вичікував, йому треба було щось продумати, на щось зважитись. І він звернувся до італійця Сегетті.

— Ви?

— Маю уточнення, — сказав Сегетті. — Масовий апель відбудеться не завтра, а сьогодні. Головне для них — зброя. Хай спробують знайти!

Цей вузькоплечий, головоастий, з бронзово-смагливим обличчям юнак виконував у штабі найважчу місію — зброяра і охоронця арсеналу. Як більшість італійців, він мав чудовий голос, дзвінке, загонисте сопрано, його голос таїв у собі стільки краси, чистоти, прозорості, що навіть комендант табору штурмбанфюрер Клаус Штемерман виявив до нього ласку і зобов'язав щонеділі провадити заняття з дітьми есесівської охорони (у коменданта дітей не було, і він дуже страждав, боячись підозр у расовій неповноцінності). Сегетті ходив на заняття із скрипкою, носив її під пахвою у чорному вуглястому футлярі, мов безтурботний містечковий музикант, дуже старанно й обережно, особливо в присутності есесівців, обгортав скрипку фланелевою шматиною, а виймаючи, демонстративно здмухував з неї пилію, чим вельми потішалися схильні до акуратності німці. Не раз, бувало, брутальні солдати охо-

рони, переважно літні чоловіки, зморшкуваті, нахмурені й знудьговані, перестрівши Сеґетті в коридорі канцелярського блоку, затагували його у своє сторожове приміщення, і там він грав їм перероблений під «Хорста Весселя» концерт Мендельсона. І розімлилі від чарівних звуків бовдури слюнявили губи, не здогадуючись, що це музика «хриstopродавця й песиголовця єврея», якого, на їхню думку, слід було б першим спалити в крематорії.

Інколи Сеґетті грав есесівцям етюди Паганіні — такий дивний серед похмурої кімнати з вузькими, твердо застеленими ліжками, з гантелями на підлозі і почепленими в кутку на стіні автоматами. Або виспівував щемливо-ніжних пісень про далеке Сорренто, пісень, які кликали його повернутися в отчий дім, до голубої затоки.

Завоювавши якусь там мізерну свободу, Сеґетті міг інколи виходити й за межу табору, йому дозволялося навіть збирати хмиз для опалення блоку у невеличкому гайку за брамою (не втече ж, бідолаха, нікуди в своїй смугастій хламиді). Він совав свого носа в усі кімнати канцелярії, улесливо вітався з есесівськими можновладцями, зичив їм на італійський манер здоров'я, корчив дурника, переказував ламаною німецькою мовою дешевенькі італійські анекдоти, і жодному німцеві не спадало на думку, яких зусиль це коштує йому, новітньому Станчику, новітньому Ріголетто, новітньому мученикові й борцеві в личині табірної блазні.

Жорстокість засліплює людину. Вбивця вважає себе не лише найдужчим, а й найрозумнішим, найобачнішим. Ті, кому доля дала владу й змогу посылати на смерть тисячі беззахисних людей, ті, що назвали себе «юберменшами», ставши в дійсності «юбер» (над) усім людським, над усім розумним і прекрасним, часом не помічали дивних дрібниць. Їм невтямки було, чому маленький Сеґетті так часто відвідував клозет у канцелярському блоку і щось дуже довго там вовтузився, набагато довше навіть, ніж схильний до ситої їжі штабсарцт Румбольт. Вони не звертали уваги на те, що інколи, несучи свій футляр із скрипкою, Сеґетті аж через міру згинався на один бік, немов йому наклали в той футляр справжнісіньких набоїв...

Власне, так воно й було. В цьому була вся небезпека і вся принада його віртуозного конспіративного мис-

тецтва. Його скрипка стала зброєю, його музика приховала помсту.

Футляр у Сеґетті був особливий. Він таїв у собі надію для всього табору, він був футляром життя й смерті, він обіцяв воскресіння, вище і прекрасніше, ніж воскресіння самого спасителя.

У футлярі під днищем було зроблено дуже акуратний тайничок, який ховав від пильного есесівського ока вельми немuzичні речі. А що італієць з дитинства умів добре жонґлювати, підробляючись під славнозвісних ілюзіоністів, його вправні руки встигали за коротку хвилю перекласти з футляра у неприступний сховок під підлогою канцелярської вбиральні автоматний ствол, чи десяток патронів, чи семизарядний «вальтер», який напередодні зник з канцелярії якогось офіцера... Пропажа зброї не лишалася непоміченою. Есесівці здогадувалися, що хтось викрадає і їхні «вальтери», і їхні парабелуми, і патрони, але вони були певні, що це докладає руки хтось із охорони або ж навіть старші начальники, аби потім за добру ціну збути «товар» польським націоналістам. Торгували зброєю в той час на території «генерал-губернаторства» досить широко, нею займалися вмілі люди, і служба безпеки рідко натрапляла на слід винуватців. У таборі теж вистачало ласих до свіжого заробітку, особливо серед підлеглих Аймера. І тому нікому не спадало на думку, що це може робити добродушний жартун Сеґетті.

Зараз Сеґетті розповідає про останні новини, які він почув від словацького кухаря Мар'яна Войчека. Головна «бандитська колона» (тобто Польська Армія Людова) вже перейшла шосе і за день буде тут. Поляки навмисне націлюють на табір, хочуть звільнити в'язнів. Він, Сеґетті, чув про останні заміри коменданта, цієї лякливої, імпотентної собаки. У коменданта всього сто двадцять охоронців, люди старі, боязливі, звиклі до безборонної покори в'язнів, і якщо почнеться стрілянина — повтікають з табору.

— Ти радиш почати повстання? — спитав старий Зажура. Його глибоко запалі під сивими бровами очі насочилися недовірою. Лежав на животі, витягнувши вперед геть посічену сивиною голову, жили на шії напнулися і наче тремтіли.

— Ні, не час, капітано! — сказав Сеґетті. Всіх старших товаришів хлопчина називав дзвінким, гарним сло-

вом «капітано».— Ми мусимо дочекатися приходу польських партизанів.

— А якщо комендант накаже розстріляти третій блок?

— Я чув, що він цього не зробить. У нього мало солдатів... Він думає, що у нас багато зброї, йому здається, що у нас сила-силенна зброї. Йому обіцяно підкріплення. Але свята мадонна оберігає нас. Вчора поляки пустили під укіс ешелон з ганноверськими резервістами. Більше йому сподіватися нема на що.

— Чому ви так думаєте, мій любий Сегетті?

— Тому, що ваші земляки не марнували часу. Під Корсунем гине стотисячна армія. Фюрер посилає туди всі свої резерви, взято дві дивізії з Польського генерал-губернаторства... І потім доведеться залатати дірочку, малесеньку дірочку в сто тисяч чоловік! — З темних очей італійця порснули веселі, зухвалі іскорки.— Звичайно, фюрер хотів би допомогти й нашому коменданту, але біда з генералом Штемерманом його хвилює набагато більше.

Жили на Зажуриній шиї розслабили. Погляд його став м'якшим, теплішим.

— Що ж, друзі, будемо триматися! — сказав він, підсуваючись ближче до італійця.— Мабуть, друг Сегетті каже правду. Гітлеру зараз не до нашого штурмбанфюрера.

* * *

Десь по обіді Сегетті передав через задне віконце барака перші двадцять автоматів з набоями. Настрій одразу поліпшився. Автомати лежали на нарах, змашені, блискучі, важкі, як надійна, несхибна помста. Це щось значило. І десять пістолетів. І ще якісь гострі металеві шпичаки власного виробу, що могли знадобитися в рукопашному бою.

Захар Сергійович сказав синові: «Не забудь про сусіда. Він без зброї, вміє стріляти... Якщо тебе поранять, віддай йому свій автомат».

Ні, Павло вірив у свою щасливу зірку. Бував у різних скрутах і завжди виходив щасливо... Як тоді, в ніч нападу на аеродром. Стріляв до останку, всі загинули — тільки він ось досі бачить небо, і дихає, і хоче жити... Він один не прийняв у себе куль. Один не віддав свого життя. Чому ж він мусить віддати зброю?

Почувся сигнальний свисток.

Блокфюрери шикували колони. Комендант вийшов на плац з двома вівчарками. Невеличкий, жвавий, у своїх високих чоботях з блискуче наваксованими халявами, оглянув довгі шеренги в'язнів. Пальці правої руки вибивали нервовий дроб на широкій ремінній пражці.

За ним товпилися офіцери, всі в сталисто-сірому вбранні, підтягнуті, акуратні. Дівчина — в мундирі, в коротенькій спідничці, волосся — витке, довге, спадає на гострі плечі.

Комендант підняв руку, обвів плац відкритим, спокійним поглядом. Офіцери замовкли.

— Мені стало відомо про те, що в таборі є зброя, — заговорив комендант. — Даю дві години на роздум. Якщо за цей час не будуть названі керівники змови і не буде віддана вся прихована зброя, я розстріляю першу групу заложників. Нікому не виходити з блоків! Пересування по території табору забороняється!

Один з вівчурів підняв знудьговану морду, широко позіхнув. Це був симпатичний собака, і комендант любив його над усе. Комендант стояв непорушно і невідомо чого ждав.

І тільки в кутиках рота в'юнилася гадючквата жорстокість. Жорстокість лиха, негасима, і хоч комендант нікого особисто не вбивав, не вішав, не розстрілював, його злості боялися всі — навіть сановитий «гер професор» Румбольт. У коменданта була підстава до жорстокості. Його брат зазнав тяжкої поразки на Східному фронті. Тепер сім'ю Штемерманів чекали прикрощі. Крім того, найбільші танкові заводи рейнського концерна, в якому він мав свої акції, внаслідок бомбардувань аліантами перестали випускати продукцію. Хто зна, що там робиться на Заході!..

Штурмфюрер Аймер, єдиний в чорному мундирі серед усього почту, з хмільно блискучими очима, наблизився до шеренги блокфюрерів.

— З кожного блоку — по три заложники!

Комендант стиснув щелепи, відвернувся. Нахабна постать Аймера дратувала його. Завжди він вилазить із своїми командами!..

Вівчарка занудьговано й розімліло лизнула комендантові руку. Штемерман, не змінюючи пози, клинцював великими очима в'язнів.

В задньому ряду стояв старий Зажура, думав про сина. Павла не було поруч. В сум'ятті шикування його поставили десь спереду. Хтось переказував, начебто німцям вдалося знищити передову колону Армії Людової, саме ту колону, яка мала першою підійти до табору.

Раптом спереду хилитнулись смугасті постаті, пробіг шепіт. Зажура витягнув голову і побачив, що блокфюрери шикують на асфальтовій доріжці відібраних до смерті... Кого ж там?.. Такі всі однакові! Понуро збилися до купи, ховають у землю очі.

Чорний мундир Аймера наблизився до заложників. «Шнель! Шнель!..» Підійшли солдати охорони, взяли в кільце і повели в бік канцелярії.

Сегетті зіпнувся навшпиньки, глипнув довгими чорними віями.

— Капітано!..

Шеренги німо стежили за останнім маршем смертників. У Сегетті заросилася потім верхня губа. Він стиснув руку свого командира.

— Капітано!.. Вони забрали сеньйора Паоло. Вони забрали вашого сина Паоло!..

* * *

Якби можна було, Зося спала б дві-три доби підряд. Сон уявлявся їй найсолодшою розкішшю, що її може подарувати людині доля. Ця розкіш була для Зосі недоступна. Поверталася «додому», в свою комірчину на околиці Корсуня, пізнім вечором, а вже серед ночі мусила скрадатися за парк, де на неї ждали хлопці-підпільники з рацією. Там вони настроювалися на потрібну хвилю і точно у визначений час починали передачі за лінію фронту.

Ось і сьогодні була така ж виснажлива мандрівка. Носила радіо далеко вниз по Росі, за тартак, щоб німецькі пеленгатори, бува, не засікли її. А о десятій ранку вже квапилася на явочну квартиру. Під самим носом у генерала Штемермана! Точно о десятій!

Йшла по містечку з виглядом до всього цікавої, безтурботної панянки — манірно причесана, з підведеними губенятами й ледь-ледь нарум'яненими щічками. Кокетливо презиралася з німецькими офіцерами. Звабливо поводи́ла плечима. Мовляв, я б рада всіх вас ошас-

ливити, але що вдієш — війна! І несла граційно далі свою голівку з пишним темно-русим волоссям, і пострілювала оченятами, і навіть щось підспівувала собі легеньке й бравурне.

А в серці несла біль. Не могла його нічим загоїти, нічим угамувати. Зустріч з коханим, якого ждала два роки, закінчилася холодним розривом. Сталося те, що й мусило статися. Він повірив чуткам, прийняв її за німецьку вівчарку...

Зосю попереджали ще тоді, як уперше було їй зроблено пропозицію ввійти в підпільну групу: для неї вготовано найтяжчу роботу. Ні можливість провалу, ні гестапівські тортури, ніщо, ніщо не могло зрівнятися з тим нестерпним соромом, який падав на неї і який вона мусила нести терпляче, не виправдуючись, навіть із зухвальством справжньої запроданки.

Ясна річ, їй і в гадці не було, що Максим з'явиться одразу ж у перші дні після визволення. Зустріч була надто несподіваною. Зося була приголомшена нею, їй просто забракло мужності й уміння погомоніти з ним так, щоб, не розкривши таємниці, все ж таки чимось розвіяти важкі його підозри.

Коли танки пішли на село і потім, коли німці почали прориватися через греблю, Зося вирішила розшукати Максима, відверто признатися йому в усьому. Не знайшовши Зажури, подалася до їхнього двору, щоб там бодай побачити його матір. І побачила, і коли вони відбили останню атаку «валонців», Максимова мати принесла їй в окопи, до старої спіяної груші, кухоль води. «Пий, доню,— простягнула з сұмовитою ласкою в очах.— Слава богу! Скоро вже нашому лихові кінець».

Цю першу ніч Зося провела сама в своєму великому дерев'яному домі, чекаючи батька. Не з'являвся додому відтоді, як був бій за німецький аеродром. А сьогодні прийшов. Ніби знав, що й дочка його тут. Ніби поспішав на побачення з нею. Одягнений був у свій старий кожушок. Заяча шапка. В глибоких зморшках постарілого обличчя зачаївся переляк.

— Ну, дочко, спасибі твоєму капітанові! — кинув їй з порога.— Урятував від видимої смерті... От була історія!..

І розповів Зосі про те, як його схопили на полі солдати, як потягли на допит, але — слава богу! — в самий раз трапився зятьок.

— І де ж він зараз? — зраділа Зося.

— Блукає десь по селу. Тільки ти йому, Зосю, тепер байдужа... Кажуть усі: прокляв тебе і одплювався! І люди тебе прокляли!..

— Не довго вже, татусю! Хто плювався — спасибі скаже.

— Віриш у їхнє добро? Ой дівчино ти моя рознещасная! — Лісник, роздягнувшись, присів до столу, заходився біля тарілки. — Не буде нам тепер життя, не буде й прощення. Переказують, що вже є наказ обох нас взяти під арешт. За твоїх німців та за Павла і мені, старому, припечуть.

— Ну гаразд, — засміялася злісним, нервовим сміхом Зося. — Я піду, а ви тут обідайте.

Тоді він схопився з-за столу. Шарпнув Зосю за лікоть.

— Сядь! — І силоміць посадив її на лаві біля вікна. — Маю одне діло... Може, вип'єш?.. Ти ж уже не в комсомолі, здається. Гаразд. Хай буде так. До Зажури тобі йти нічого. Партійні товаришочки тебе теж не прикриють. Ти для них старалася, свою красу по німецьких шинках промотувала, а тепер ти на підозрі. — Він зловісно понизив голос, дихнув Зосі в обличчя горілчанним духом. — Комусь треба одвічати за смерть Павла Зажури і всіх його партизанів.

— Мовчіть, тату! Ви нічого не знаєте.

— Я знаю не менше ніж ти, дочко, — покрутішав голосом старий лісник. Маленька костиста голова його на тонкій шиї стирчала, мов голівка хижого птаха. — Що ти на радянську розвідку працюєш, це я знаю. Що тобі наобіцяли золоті гори, теж знаю. Але ти не дуже задирайся!.. Вони й таких, як ти, до стінки ставлять. Особливо коли треба на когось вину звалити. — Віл підвівся. Очі блискали злобою. — У нас з тобою — один шлях. Куди я, — туди й ти. Так що давай збиратися в дорогу, дочко.

Зиркнув по хаті, мовби придивлявся, що має взяти з собою, знову втупився в доччине лице, бліде й наполохане. Зося слухала батька, і було їй так, наче ось зараз має статися щось страшне в її житті. Має почути щось неймовірне. Підсвідомо здогадувалася про ту жахливу правду, в якій боялася зізнатися собі самій. Її батько, її годувальник, по суті, добрий, незлий чоловік...

— Ти глянь на мене,— стояв перед нею, лицем до вікна, зарослий рудою щетиною, низьколобий, згорблений.— Ким я був і ким я став? Твій дід у княгині Лопухіної управителем служив. Розум мав, багатство, шану. А я хто? Лісникую?! І ти, управителява внучка, в печі порпаєшся!.. У злиднях нас лишили, серед мужиччя, в грязі...

Згадував їй давні часи, розкішний фаєтон, кам'яний дім у Корсуні... Згадував молодість, проведену в Петербурзі, де транжири́в батькові грошенята... Ледве діждався німців... Повіри́в, що це йому згори послано, від самого бога, за всі поневіряння...

— То ви справді хотіли...— з якогось гіркого дива засміялась Зося і руками чимдуж відштовхнула від себе батька,— не спитавши мене?!

— Бо ти у мене розумниця, знаю...— улесливим голосом заговорив лісник, хутко сів на лаві поряд з дочкою, спробував зазирнути їй в очі.— І тепер ще не пізно... Все можна владнати... На дорогу я дещо припас. А вирвемося звідси — князівною станеш! Брата мого знайдемо, у швейцарських банках гроші тримає...

Зося лютіє очима, схоплюється з лави. Швиргнула старого так, що він векнув, ударившись спиною об піч. Пішов на неї, безтямний, зігнутий, зціпивши кулаки. Ударив її в плече, звалив на підлогу, потім став бити по голові, по обличчі.

Йому паморочилось від злості, від безсилля. В пам'яті замиготіли сцени в гестапо, м'язиста рука гестапівця Рауха, червоні плями на стінах, свинцева трійчатка, якою Раух катував арештованих.

Зараз лісника лякала не відплата за свою зраду, не передчуття кари, якої не минути, а саме оті моторошні спогади, оті худенькі постаті хлопців з комсомольського підпілля, яких після тортур виводили у двір до машини, щоб везти в Різаний Яр на розстріл. Власна смерть була йому зараз нічим, не думав про неї і не боявся її — в порівнянні з тими смертями, яких він заподіяв іншим.

— То ти батька хочеш виказати? — задихаючись, бурмотів він над розпластаною дочкою, і з темних провалин пам'яті пливли й пливли на нього зловісні видіння.

Мовчала. Запаморочена. Майже нежива.

— Мовчиш?.. Я для тебе старався... Все життя для тебе... А ти угробить хочеш!..

Помітив біля вуха в неї велику родимку. І враз його мов обхопило вогнем. Увірвалося в груди щось забуте, болісно-рідне: сидить в ночовках маленьке дівча, рожеві щічки, рожеве тільце, усе любе, ніжне, сміхотливе... Грайливо гуде у грубці вогонь, пахне глицею, смолистими дровами... Жінка постіль готує дитині... Давно відлетіло те, затуманилося, вмерло...

Зосю били дрижаки. Лежала біля печі, серед постільного шмаття, вся розпухла, подерта, підсліпувато дивилася у вікно. Потім відчула, як батько піднімає її обережно, дуже обережно, пестливо, наче дитя мале, замотує в ковдру, загортає геть з головою, що вже й світу білого їй не видно... Важко відсапуючись, напруженими, тремтячими руками хапає обіруч і несе кудись на двір, гупає по рипливих сходах, іде заточуючись, щось там відкрив однією рукою, опустив її на землю.

Побачила: батько розмотує товстий бечівник, настрашений і квапливий. Обв'язав, облутав їй усе тіло, відкотив снопом до стіни. Дістав торбину, щось набехкує туди... Автомат, патронні ріжки... Очі шаснули по сторонах...

В цю мить у дворі почулася розмова. Знайомий голос вирвав Зосю із забуття. Спробувала підвестись. A-a-al..

Батько, припавши до одвірка сарая, цілився в когось з автомата. Залізний ляскіт пострілів оглушив Зосю. Лісник вставив ще один ріжок. Знову стріляє...

У дворі — крики, тупотіння ніг. Кулі цьвохкають у крокви, на Зосю сиплеться трухлява деревина. Зося випручується, рве на собі зубами мотуззя. Лісник обернувся, підняв автомат, в очах чорнота. І раптом зігнувся, мов перетятий. Захрипів — і в землю.

Зосю розв'язали. Дбайливі солдатські руки зняли пута, і вона відчула, як ті руки мовби влили в неї крапельку сили, рівно стільки, щоб могла упізнати в морощі людей, що визволили її... Полковник... Ще якийсь офіцер... Боець з автоматом...

— Ви можете йти? — питає в Зосі полковник.

По всьому її тілі — наче обпіки від розжареного заліза. Ноги вгинаються. Полковник, підтримуючи Зосю, веде її надвір. Спинився на порозі. Вітряно, свіжо, пахне одволоженим споришем...

Зовсім стряхнувши з себе очманіння, Зося дивиться на полковника пильними очима. Впізнала. Той самий

полковник, який колись, давно-давно... ще там, у лісі, прилітав до них з Великої землі. Він теж привітно, з батьківським співчуттям оглядає дівчину.

— Ми приїхали за вами. Здається, вчасно.

— Я ждала...

У дворі метушня. Розчинені навстіж ворота. Когось кладуть у кузов машини. Зося впізнала Плужника. Голова його неприродно звисає набік... Кожушок розстебнутий, видно сіру в смужечку сорочку... Комірець темний, поплямлений кров'ю...

Помітивши на обличчі дівчини розпач, полковник взяв її за плечі. Притримав біля себе. Сказав, що вже Андрію Севериновичу нічим не допоможеш. Коли зайшли в двір, перша ж черга з сараю його звалила.

Біля воріт стояв віліс. Полковник підвів до нього Зосю, підсадив її, примостився поруч.

Машина рушила.

— Вас ждуть там...— сказав полковник, кивнувши за село, туди, де глухо гуркотів фронт.— Зараз і вирушати треба.

— Дозвольте, товаришу полковник...— хотіла вимолити ще хоч годинку-другу часу, хотіла побачити Максима, востаннє, може, побачити його...

Але полковник нахилив голову, взяв у свої шершаві долоні худеньку Зосину руку.

— Дівчино моя!.. Вас ждуть... І ви мусите йти туди...—

...Сьогодні її знову ждуть. Рівно о десятій. Час не абстрактна сутність. Зося знає, що таке час, що таке кожна хвилина, що таке секунда. Якби тоді, в сараї, старий, розшаленілий батько випередив секунди, автоматна черга спочатку прошила б груди їй, а потім уже Плужнику.

Досить секунди, щоб розчавити ногою детонатор міни і щоб твоє тіло кривавим ошматтям шугнуло вгору.

Досить секунди, щоб ось зараз хтось обернувся до неї і впізнав її і щоб в тому впізнанні пробліснула гадюча зловтіха.

Ні, час її не зрадить... Точність її теж не зрадить. Вже й недалеко йти. Німців повно...

Явочна квартира була хитро законспірована на розі двох головних вулиць, в убогій хатині якоїсь ветхої, напівглухої бабусі, в самому центрі, в самісінькому

вирі, де зливалися, перехлюпувалися, скаламучувалися потоки німецького вояцтва.

До бабусі іноді забігають солдати, паскудять у сінцях чобітьми підстилочку, грубо вимагають шнапсу, п'ють тут же, стоячи біля великої сулії, або націджують собі в алюмінієві баклагги («О, руська водка — пріма!»). Реготливі, розхристані, червонопикі, виваляються на ганок, почуваючи себе майже щасливими, майже врятованими від страшної руської помсти.

Зосі це було саме до речі. В солдатському бедламі вона якось непомітно скрадалася через палісадник, і так само непомітно проходив туди майор Блюме. Двері до бічної кімнатчини завжди були відчинені. Бабуся пропускала Зося. Потім, озирнувшись сторожко на вулицю, вела в ту ж бічну комірчину й поважного німецького гостя...

Зараз у кімнаті півморок. Бабуся клопочеться біля сулії, цього найслухнянішого і найпримітивнішого знаряддя конспірації. Побулькує каламутне питво. На стіні ходики з іржавими стрілками намотують на іржавий ланцюжок безконечний сувій часу.

Десять рівно. Зося прямо з порога радісно кидається до бабусі:

— Здрастуйте!..

Бабуся дивилася на неї перелякано, скривджено, ледь тримаючи білими сухими рученятами важкенну сулію. Рвалася заговорити й не могла.

Зося перевела погляд убік.

— А!..

В закутку стояв офіцер у сірому есесівському вбранні. Тримав руки на розстебнутій кобурі. Прикусивши губу, вичікував. Помітивши розгубленість на Зосиному обличчі, широко й привітно усміхнувся. Вийшов наперед кімнати.

— Дуже радий познайомитися з вами! — сказав карбованою російською мовою.

Зося з гримасою вимученого усміху на лиці швидко закивала головою. Думка про зраду здавила їй серце. Втекти? Пізно!.. На вулиці, мабуть, солдати. Цей жде її даремно. Пістолет у чоботі. Може, нагнутись і...

— Пані щось загубила на підлозі?

Голос у есесівця злостивий, їдкий, вчувалося в ньому приховане бажання познуватися з дівчини. В цій кімнаті есесівець був усім: життям і смертю, суддею

І катом, злом і кривдою. Він міг налякати дівчину, міг обмежитися коротеньким залицанням.

Власне, ні. Залицанням тут справа не кінчиться. Тут усе набагато складніше. І тому есесівець продумує кожен свій крок.

— Перш за все, я хотів би з'ясувати, з якою метою і в якій нагальній потребі мила пані вирішила набути собі богопротивного питва, що його виготовляє, на прикрість німецькому вояцтву, оця бабестія? — есесівець показав через плече на стареньку.

— Я не для себе, пане офіцер, — тоном слухняної, близької до каяття грішниці пробурмотіла Зося. — Батько п'ють, сусіди п'ють.

— О! Аморальність, так би мовити, в родинному масштабі! І в яку ж посудину пані збиралася набрати цієї бридоти?

— Я... я забула пляшку... Бабуся завжди має щось...

— Брехня! — гаркнув бридливо есесівець. Наблизившись впритул до Зосі, безцеремонно оглянув її з ніг до голови, обмацав водянистими очима.

Відчувала на собі його погляд, відчувала, як він ненавидить її... Мав білі брови, білі виї, біле волосся!.. Де тільки народжуються такі слизькі типи! А пістолет у неї в чоботі... Не дістане, не дістане!

Він стояв, широко розставивши ноги, клинцював очима Зосю, роздягав, насолоджувався її безборонністю. Плюгавенький, жорстокий чоловічок, з якого життя випотрошило залишки людяності й добра. Все, заради чого колись емігрував, бився на гарячій іспанській землі...

Ні, Леопольд Ренн і тоді не мав у серці нічого святого. Хіба що п'янку мрію слави, порив до романтичності й гучних слів... Тепер з нього досить тих гарних ілюзій. Він навчився руйнувати романтичні химери. Він знає одного бога: гроші! Багатство! І ще — владу!..

— Мила, чудова панянка! — заговорив тоном бувалого слідчого. — Одного мого поруху досить, щоб вас відвели в польову жандармерію. Це гірше, ніж гестапо! Молитимеш бога, щоб послав тобі смерть! Чуєш?.. Бога молитимеш!..

У Зосі смага збілила губи... Блюме провалився! Нездарма викрито їхню явку. Значить, так і буде... Хіба

що вдасться вихопити пістолет. Влучити мить і вдарити!..

— А тепер кажіть, люба пані,— знову заспокоївшись, повів вкрадливу мову Леопольд Ренн,— коли прийде сюди ваш друг і захисник майор Блюме?

Зося розвела руками. Не спитавши дозволу, опустилася на ослінчик. Права рука була так близько до чобота... Марна річ. Той пильно стежить за нею. Не дасть і руху зробити...

Білоброве лице схиляється над Зосею.

— Ви хочете жити, я знаю. Молода дівчина в такому віці мріє про життя й про щастя. У вас буде коханий, будуть діти. Але ви повинні мені допомогти. Я теж хочу жити. Де Блюме? Він казав вам про мене?.. Називав ім'я Ренн, Леопольд Ренн?

У потоці запитань Зося вловила якусь рятівну нотку. Забуто розпач. Блюме не арештований. Між Блюме і цим есесівцем затаїлася якась давня таємниця, щось їх еднає або ж роз'єднує. Може, Ренн хотів би зустрітись з майором? А може, навпаки, боїться його?

Тоді Зося, вдаючи довірливу і наївну, почала довго, плутано розповідати про себе. Сягнула в дитячі роки. Завела балачку про батька-лісника, про діда-управителя, про те, як її на початку війни приневомили піти в партизани. Мусила стати розвідницею. Хто не хоче вижити в цей час? Особливо коли маєш батька з таким сумнівним минулим...

— Мене не цікавлять ваші родинні прикрощі! — обірвав її Леопольд Ренн.— Я мушу бачити майора Блюме.

На дворі рипнула хвіртка... Кроки!.. Рятівні кроки!.. Зося підвищила голос, знесла його майже на крик:

— Що ви хочете від мене?.. Я не знаю, не знаю ніякого майора Блюме!

— Мовчіть! — верескнув Леопольд Ренн і, схопивши Зосю за руку, кинув її на підлогу. Вона заточилася, впала. Він швидко обернувся до дверей і... стрівся з спокійним, ледь насмішкуватим поглядом з-під густих чорних брів.

— Ти добре вивчив їхні прийоми, Ренн. Поздоровляю!

— А, Конрад!.. Нарешті ми зустрілися...

— Не тягнись до пістолета. Я стріляю краще.

Блюме тримався вільно, з веселою невимушеністю людини, яка цілком певна за своє життя і навіть радіє тому, що сталося. Нагнувся до Зосі, ввічливо при-

просив її підвестися. Потім підійшов до Ренна, втупився в нього зненацька потемнілими очима.

— Так ось яким ти став, гер обер-лейтенант, чи то пак, гер штурмфюрер! Продаєш усіх, продаєш увесь світ... Одягнув мундир СС, перебіг до червоних, знову сюди... Що ж, любий, я дуже жалкую, але радості мало. Завтра з паном Дегрелем ти не вилетиш до Бельгії.

— Мовчать! Як ви смієте! — верескнув Леопольд Ренн, і в його крикові прохопився скоріше розпач, ніж гнів.— Негідник! Червоний вивідувач!..

Щось наче обірвалося у нього в горлі, він захлинувся, з розкритого рота вилетіли жалісні, шиплячі звуки. Страх поволі паралізовував його, липучий, невідборонний страх перед цим всесильним, незламним майором. Згадка про «червоних», про перехід на їхній бік підсікла есесівця.

Не міг ще досягнути, чи Блюме просто лякає його, чи справді знає щось, знає про отой короточасний полон, про зустріч з радянським генералом.

— Так от, штурмфюрер Ренн, мені дуже прикро, але відомі мені факти змусять польову жандармерію передивитися списки тих, що збираються завтра тікати з корсунського аеродрому.— В голосі майора Блюме знову бриніла вільність, легкість, навіть добродушність.— Як необачно може вчинити людина! Ти — досвідчений політик, маєш чималий стаж всіляких підлот і запродавств, і раптом оцей дурний, жалюгідний крок. Ти вирішив підставити ніжку ад'ютантові генерала Штемермана.

— Не ад'ютантові, а...

— Стривай, штурмфюрер Ренн! Май пошану бодай до мого вищого офіцерського звання!.. Може, ми підемо зараз в гехаймфельдполіцай, і там ти розкажеш деякі пікантні подробиці своєї зустрічі з російським генералом?

По обличчю Ренна пробігла тінь відчаю. Плечі зм'якли.

— Я не був у полоні... Ми вирвалися з оточення...

— Вся двадцята рота «Валонії» здалася в полон, за винятком її командира графа де Мерода, — незворушним голосом промовив Блюме.— Я сам читав оголошення по корпусу і знаю, що оберштурмфюрер граф де Мерод був ще вчора розстріляний за наказом бригадефюрера Гілле. Уявляю, як ти будеш пояснювати брига-

дефюреру свій щасливий перехід до росіян і ще дивовижніше повернення звідти.— Блюме різко міняє тон. Його лице наближається до худенького, зморщеного личка штурмфюрера.— Ну, от як? Гіллі чи... Бельгія? Відповідай негайно, я не маю змоги марнувати час! Гіллі чи місце в літаку?

З усіх своїх життєвських падінь Леопольд Ренн не знав гіршого, безпросвітнішого, ніж оце зараз в темній, наповненій сморіднявою хатині. Падіння й рятунок!.. Чи, може, рятунок — тільки омана?.. Він ще не вірив... Він проклинав ту мить, коли зухвала примха штовхнула його на розшуки майора Блюме. Він молив бога, щоб це був сон, після якого людина зривається з постелі вся в холодному поту.

Блюме все знав. Клятий, всемогутній, нездоланний, як диявол, Блюме і тут виявився дужчим за нього, Ренна, і тут вирвав у долі солодкий шмат. Ось він стоїть, мужчина-красень, облещений ласкою свого генерала, таємно пов'язаний з росіянами, стоїть, знаючи, що всі його люблять, всі його бояться, що ніякі російські оточення йому не страшні...

— Конрад!..— хрипко давлячись словами, заговорив Ренн.— Я теж знаю дещо про тебе... Але я не хочу зла... Згадай наше минуле...

— Не згадуй минулого! Воно вимагає твоєї смерті!

— Ні, ні! Ми всі помилялися...

— Коротше, ти летиш завтра в Бельгію?..

— Звичайно, я лечу!.. І якщо ти маєш охоту, місце в літаку знайдеться завжди й для тебе...

— Годі базікати! — Майор Блюме відійшов у куток кімнати, рвучко обернувся, лице його зробилося сумним.— Ти нагадав мені про минуле! Будь же ти проклятий, покруче! Я засуджую тебе до смерті. І моя рука не схитнулася б зараз ввігнути в тебе всі кулі мого «вальтера»... Тебе рятує мундир. Вбивати есесівця без доказів і слідства не дозволено навіть ад'ютантові генерала Штемермана. Іди звідси! Тікай з цієї землі! Смерть піде за тобою. І вона виконає мій вирок!

Ренн, задкуючи, посунув до порога, глянув наляканими очима на Блюме, перевів погляд на дівчину, щось пробурмотів безгучно, опустив очі додолу. Вийшов.

На ганку став. Кілька секунд постояв в очманінні. Потер чоло. Провів рукою по грудях. Глипнув жадібно повітря і мов сновиди побрів до хвіртки.

На далеких польських землях гуркотіли гарматні перегуки. Били кулемети, і з підкрилля літаків падали бомби. Кілька великих партизанських загонів Армії Людової, ламаючи опір німецьких постів і гарнізонів, пробивалися через усе «генерал-губернаторство» в лісисті Карпати. Не спиняли їх ні кулі, ні звірячі погрози окупантів — партизанська армія йшла своїм шляхом.

До табору Клауса Штемермана теж докотилося те громобійне відлуння. Самі німці й принесли його в розжаханих очах, в принищеному перешіптуванні. Вперше за весь час існування табору гер професор Румбольт, флегматичний, з виду дуже доброзичливий, коректний німчик, який особисто займався селекцією в'язнів (тобто відбором їх для знищення!), не з'явився на ранковому апелі.

Комендант вичікував. До всіх бід прилучалася його давня хвороба: паскудні нічні галюцинації. Треба ж було саме зараз!.. Мало йому Аймерових натяків, Аймерових підступних нашіптувань!..

З ним це траплялося часто. В дитинстві, після якоїсь недуги, в його психіці щось наче розладналося. І відтоді ніякі лікарі не могли повернути йому здоров'я. «Тебе поставить на ноги тільки військова служба,— казав йому старший брат, в той час уже самовпевнений майор «чорного рейхсверу».— Гарантую тобі видужання за два місяці».

Військовий метод лікування здався Клаусу надто обтяжливим. Клаус хотів присвятити себе комерції: ділова людина — ось що йому стояло в мріях. Хотів стати міцним, спокійним, забезпеченим ділком. І, може б, став ним, та звабила чомусь галаслива безтурботність знайомих йому наці, їхня рішучість, владність... Одягнув мундир функціонера СД і тепер має табірні печі та гадючу заздрість Аймера.

Цієї ночі йому здалося, немов він влаштовує всім забитим в'язням загальний апель. На поміч йому прийшов місяць. Роззявкуватий, наївно-цікавий, випхався насеред неба і втупився синіми очима у шеренги мерців.

Комендантові хотілося налякати їх, і він виголосив довжелезну промову, вживаючи найміцніших зворотів, які тільки допускалися в педантично-стерильній німецькій мові. Потім ходив уздовж шеренг, зазирає в бліді,

землисті лиця. І вівчарки пленталися за ним, і в їхніх очах теж гоїдався місяць.

Але мерці не піддалися його погрозам. Були наче в змові між собою. Перешикувавшись у похідну колону, завмерли суворо і за чиеюсь командою рушили до брами. «Стійте! — кричав Штемерман. — Тривога!.. Відкрити вогонь!..» Сам видерся на вежу, припав до кулемета і почав стріляти по смугастих примарах. За спиною в нього манячив солдат-охоронець. Він теж стріляв, потім кинувся вниз по сходах і став шматувати на собі мундир. «Погасіть місяць! — кричав комендант. — Негайно погасіть місяць!..» — «Це не місяць, це німецький прожектор, — сказав хтось за його спиною. — Він світитиме тисячу років...» — «Тисячу літ імперії!» — заплакав комендант.

Комендантові здалося, що він впізнав голос свого брата. Швидко обернувся, простяг руки і відчув теплий дотик жіночого тіла.

Він прокинувся. Темрява. Місяць б'є гострою стрілою з-за вікна. Гарненька, мила жіночка спить до нього спиною. Зовсім отямився і тихо, з істеричним схлипом засміявся. Тиждень тому він привіз оце в'юнке створіння з Бремена, привіз, як привозили колись германці прекрасних весталок в Тевтобурзький ліс перед битвою з Варусом. Він торкнувся рукою ніжного волосся, звабливої голівки, провів пальцями по чітко окреслених лініях брів, полоскотав маленьке вушко, нахилився до нього й поцілував.

Бажання не було, пристрасть дрімала, і комендант досадливо заплющив очі. «Я надто віддаюсь роботі. Рейхсфюрер все одно не оцінить моїх старань. Якщо з братом скоїться лихо, я втрачу все, можливо, навіть останні акції рейнського концерну».

Він потягся до нічника, натиснув на кнопку: рейхсфюрер!.. Разом із світлом у мозку спалахнула згадка про дзвінок з Берліна. Наказ був недвозначний і суворий: в разі наближення польських військ знищити всіх в'язнів і ліквідувати сліди ексекцій. Рейхсфюрер не знав про зброю. Він завжди дивився на табірні діла надто практично, бачив тільки технічний бік справи. Приїжджаючи минулої осені перед початком масової екстермінації євреїв, сам особисто перевірів «душові», склади «циклону», довго давав настанови, підказував, сунув носа у кожну дірку. Діждався першого газуван-

ня, від початку до кінця простояв під стіною газового блоку, уважно спостерігаючи крізь вічко в стіні за тим, що робилося всередині...

Правда, після тієї процедури відмовився від обіду і лице мав біле, аж сизувате. Гайнув одразу геть... Тепер сидить в Берліні, в своєму величезному напівтемному кабінеті і диктує накази. А тут маєш справу з тисячами відчайдушних, до всього ще й озброєних бестій. І навкруг тебе — підступність, недовіра, злостивість!

Швидко одягнувшись, комендант вийшов у кабінет, сів до столу, замислився. Ці сховані автомати стали його чорним кошмаром. Невідомо, чи є вони взагалі. А може, зброї більше, ніж в охоронців? Перестріляють його мізерну гвардію, вдеруться сюди, зірвуть з ліжка, виведуть у самій піжамі на вулицю...

Страх чигав з кутків, розпинався чорнотою у вікнах. «І навіщо було робити такі великі вікна в цих готських бастіонах, розташованих на завойованих східних землях?» Краєчком пам'яті згадав промову доктора Геббельса, крикливу промову з довгими риторичними паузами й стрімкими жестами, промову, в якій лейтмотивом була теза: сила — це право, сила — майбутнє Німеччини. Доктор Геббельс був недурним хлопцем, він знав навіть історію древніх германців, і в його вустах історія звучала так, ніби її робили не самі тевтонські прашури, а особисто доктор Геббельс, людина, яка добре тямала в світовій політиці і особливо в проблемах життєвого простору.

Око коменданта знову впало на широченні, за найостаннішню модою спроектовані вікна. Одна кулеметна черга прострочує всю кімнату. Тут навіть ніде сховатися. Боже, він досі не подумав про це!.. Вірність нібелунгів теж має свої слабкі місця. Вірність нібелунгів потребує бастіонної могутності, броньованих мурів, а він... він вирішив, що страх дав йому найповнішу гарантію безпеки. Хіба можуть чогось боятися потвори без інтелекту й расової самосвідомості?

І коменданту згадався його сон: ідуть, ідуть, ідуть. Безконечно ідуть з небуття — несхитні, незалякані, невмолимі... Ідуть в Німеччину, йдуть до їхнього родинного замку в Бад-Шандау, до сонливої похмурої Ельби, несуть у грудях мстиву злобу, руйнують священні вогнища Зігфріда... Що це з ним? Невже знову маячення?

Геть! Ніякого сну!.. Він у своєму кабінеті. Ось телефон. Ось сигнал аларму.

Рука потягнулася до апарата.

— Фрау Анхен, дайте казарму третьої роти!

— Ах, це ви, гер штурмбанфюрер?.. Ви досі працюєте?

— Дайте негайно казарму третьої роти!

— Слухаюсь, гер штурмбанфюрер.

Дивно, як ця шлюха не заснула біля апарата? Після півночі до неї завжди прокрадався хтось із охоронців. Безвідмовна, як германська вовчиця... Значить, сьогодні нікого нема, сьогодні ніхто не спокусився на твою благородну арійську плоть.

— Черговий третьої роти слухає!

— Негайно викликати до мене на квартиру унтершарфюрера Станового!

Страх відступив. Легше дихалося. З'явилася навіть сила в м'язах. Захотілося увійти в спальню, розбудити свою золотокошу Лорелай і нагадати їй, що германська кров ніколи не дримає... Але зараз не час. Він кінчить справу.

На доріжці перед віллою почулися важкі гупаючі кроки. Вагомий дзвінок у коридорі. Штемерман відчинив двері і, не дивлячись на нічного гостя, швидко пішов у кабінет. За ним посунули підковані чоботи.

Настільна лампа ледь освітлює робочий кабінет коменданта. По кутках — чорнота. Унтершарфюрер Становий — заспаний, розкучманий, отакий собі звичайнісінький парубцяга, що прителешився перед світанком з нічної п'ятики. Ще заточується від дурманливого сну... І зненацька — удар в щелепу. Ще один!.. Ще!.. Становому блідне лице, одна щока паленіє від болю. Потворна злість зривається десь із темних сховків його душі.

— Гер...

— Паскуда!.. Ти забув, що це не слов'янська стайня, а німецький виправний табір! — шипить йому в очі здавленим криком Штемерман.

І знову удар. І знову в душі Станового чудовисько люті натягує ланцюг, ось-ось зірветься, розшаленіє, знищить коменданта... (Становий хапає звірюку за лапи, приборкує її). Очі його, прочумавшись остаточно зі сну, оглядають кабінет. Думка вихоплюється з сонливого чаду. Що сталося? За що ця розправа?

Комендант відчинив вікно, повернувся спиною до Станового. Демонстрував цілковиту зневагу до нього.

У своїй нічній піжамі був плюгавенький, непоказний, голова напружено витягнулася вперед. Становий думав: «Хтось набрехав... Бачили в шостому блоці... Але ж я старався для них. Я тільки для них старався...»

У вікна вливалась холодна темінь. Десь далеко вгадувалися хвилясті обриси гір, глухомань, бандитські дороги... Він зиркнув на стіл: кобура з пістолетом, маленький телефон, в шухляді, мабуть, гроші... Забрати гроші, форму, документи і геть... Охоронець — знайомий, випустить. Головне — нечутно. Одним ударом, щоб не писнув... Війна кінчається, все кінчається...

— Чого ви так дивитесь на мене? — вп'ялився раптом в нього очима комендант, ніби йому передалась лихоманкова напруга Антонових думок.

— Погано спав, гер штурмбанфюрер.

Страх відступив, туманісті обриси гір мовби розчинилися в синьці ночі. Становому знову було приємно відчувати на собі гарно припасовану форму. Хай знову все буде, як і дотепер. Його б'ють, і він б'є.

— На вашому місці я не склепив би повік,— заговорив примирливіше комендант.— Ви пообіцяли мені дати відомості. Увечері я мусив одержати відомості про зброю... Годі!.. Ніяких виправдань!.. Якщо до обіду я не одержу зброю, можеш вважати себе мертвим.

Лобаста голова сиділа на жилавій шиї міцно, вперто, войовниче. Становий здерев'янів, руки його знемічніли. Відстань до коменданта стала довжелезною, непереборною.

Він круто обернувся на місці, вийшов з кабінету, тихо відчинив двері на ганок. Серед імлістої темряви ледь горбилися дахи табірних блоків і серед них найвиразніше — крутоверхий дах крематорію... Ну що ж, він візьметься по-справжньому за своїх землячків. Йому втрачати нічого. І тоді, може, вдасться вийти живим з цього пекла.

* * *

Те, що досі було вибриком Антонової фантазії, виплодом його знудьгованого мозку, обернулося на смертельну небезпеку. Вона виросла перед ним раптово, зловісним нічним маячінням, вона накинута на нього в образі розлюченого коменданта.

Якби ж можна було тепер виплутатися з цієї історії, Становий, не вагаючись, вкоротив би віку старому і молодому Зажурам. Досі вони були його прихованим козирем. Тепер стали прокляттям.

З самого дитинства доля вела Станового плутаними стежками.

У війну, послуховавши батька, пішов у поліцію. Тут вся його буйність вилилася безтямною жорстокістю до своїх людей. І коли після розгрому партизанського загону гестапівець Раух викликав Антона в корсунську централь, він пережив кілька неймовірно щасливих хвилин. Повірів у своє щастя! Нагороджений німцями! Сам бригадефюрер СС причепив йому, Антонові, маленького залізного хрестика, ще й дружньо поляскав по плечу. Яка ж то була хвилина! Бригадефюрер сказав, що такі люди, як Антон Становий, гідні служити у військах СС, і тут же назвав його унтершарфюрером...

* * *

В карцері яскраве світло. Стоять приречені злочинники, стоять усі, як один, бо тут не сядеш, тут тільки й місця, щоб стояти, притиснувшись тілом до тіла, в гарячій задусі тужливо марити, дерев'яниючи на своїх пропечених болем ногах.

Хто їх придумав, ці карцери? Яким нелюдським інженерним талантом володів той будівельник, що накреслив, спроектував, одяг у залізо й бетон ці кам'яні мішки?

Бездумний цивілізований виконавець секретних замовлень з витонченим расовим обличчям, з тонкими артистичними пальцями. Йому байдуже до всього на світі. Слава богу, він не філософ, і, взагалі, він не звик з дитинства марнувати час на якісь там етичні, соціальні чи просто людські проблеми. Нащо йому знати, що оті ретельно викреслені ним на яскраво-білому ватмані лінії й пунктири обростуть десь цементною твердістю стін, що його креслення (як же натхненно, точнісінько до одного мікрона, він усе підраховував і зважував!) — вже й не креслення, а спечені цементні брили. Що ота його липуча туш вже стала загусклою кров'ю.

В'язні теж не думали про нього. Не мали уяви, що їхні катування якимось чином зв'язані зі спокійним сном респектабельного німецького інженера, з його ні-

мецькою акуратністю, з солідною сумою, виписаною на бланку імперського фюрера безпеки.

В'язні мали тільки свій біль, свої помертвілі ноги, свій час, і цього було так багато, що для них більше не існувало нічого.

Раптом хрюпає залізний засув, важелезні двері бетонною масою випадають із стіни, в лице приреченим б'є жадане терпке повітря близького лісу, рука в мундирі витягує з-поміж них одне тіло і цупить його з карцера.

Кам'яним тунелем суне, заточуючись, людина-привид, і їй в лице струмкує свіжий вітерець, і людина, вмить запаморочившись, хапається за стіни. Далі йти несила. Далі ні кроку!

Становий відчинив двері в кінці коридора. Став на порозі.

— Заходь!

Тільки тепер Павло Зажура підвів на нього очі, впізнав. І знайшов сили здивуватися.

— Ти?..

— Заходь, заходь!

У маленькій, притьмарено освітленій кімнаті стояло солдатське ліжко, в кутку жовтіла раковина. Вікна заґратовані. Тут Становий мав тимчасовий притулок. Тут влаштовувались допити першого ступеня, побіжні, орієнтовні допити, які не вимагали особливих катівських знарядь.

— Сідай! Істи хочеш?

Запитання було дивним, скоріше це було й не запитання, а садистський поглум. Істи! Десять днів Зажура не чув запаху справжнього хліба. І цей вгодований тип у чужинській формі питає його про їжу... Ні, здається, вирішив розщедритися, щось там дістає з підвіконня, шелестить газетою, крає хліб, ріже пахучу шинку. І пляшка. І дві склянки!.. Що він надумав? Випити хоче із в'язнем? Замірівся обмакітрити його, забити йому памороки?

Сірий мундир схиляється над скорченим в'язнем, міцна рука лягає на плече. Голос Антонів переходить у шепіт, і бринять у ньому змовницькі нотки. Є шанс врятуватися від газу, від «циганської музики». Вони втрюх з (батьком, звісна річ!) можуть вийти звідси живими. Саме за цим він, Становий, і прийшов сюди.

Втрюх — у гори! В тишу. До польських гуралів чи до лемків, як їх там називають... Свіже повітря, парне мо-
локо, трава у срібній росі...

— Ти став поетом у цій катівні,— перебив Станово-
го Зажура.

— Слухай, нам не час сваритися зараз. Вийдемо на волю — і роби, що хочеш.

— Батька врятуєш? — долає в горлі спазми За-
жура.

— Я ж кажу: втрюх! Завтра вночі й рушимо. Можеш мені повірити. Клянусь життям своєї сестри й батька! Дам зброю, хліб... Мені все одно з німцями не по дорозі! Тут усім буде кришка!

Маренням, казкою звучали його слова. Від них у голові робилося порожньо, дзвонили дзвони, і вітри шу-
гали, мов у смерекових борах, і в грудях теж порожні-
ло. Величезна порожнеча огорнула Павла, він борсався в ній, летів кудись навмання, задихався... Там у го-
рах — тиша, там — росяні трави на світанку. І низьке небо...

Антон ждав. Порипував чобітьми, від нього пахло гарними цигарками й міцним одеколоном. Полискувала кобура на широкому поясі. Зброя — теж добре! Тільки чи зможе тепер він, Павло, натиснути на спусковий га-
чок? Ось рука вже ледь піднімається, пальці закоцюбли, нікудишні стали пальці.

Все нижче схиляється до нього Становий. Широкий і кремезний. І говорить далі. Про сьогоднішню ніч, про карцер і про коменданта, який хоче їхньої негайної смерті. І щоб від тої смерті втекти, треба сказати кіль-
ка слів.

— Ти пам'ятаєш, Павле, Гончарівський ліс? Пам'я-
таєш, як ти загубив своїх людей? Кортіло слави, орде-
нів, думав, полковником зроблять. Ти повів людей у бій, щоб виграти той бій і стати героєм. Мовчи! Так було! Тож нічого й зараз корчити з себе святенника...

— Неправда! Мені сказали...

— Хто тобі сказав?..

— Мені сказали, що німці не знають.

— Але Зоська попереджала!

— Я не повірив їй.

— Бо не хотів вірити. Тобі все самому б, усе собі, А тепер корчиш із себе праведника!.. — Гіркуватою іро-

нією, навіть співчуттям насовується Антонів голос: — Дома тобі — смерті! Якщо й повернешся — уклацають енкаведешники. Краще тікай! Виказуй зброю і тікай!

Становий сперся об стіл, втупився в обезволену, скорчену під смугастим лахманням постать. Гіпнотизував її своїм спокоєм, своєю витримкою.

— Ну, кажи ж! Кажи!

Розум підказував Становому, що його противник на останній межі душевного виснаження, що він ось-ось не витримає, загата впаде, слабкодухість заволає рятунку... Він слабкодухий, він тільки горлом брав завжди і пихою... Чимось треба його підштовхнути, добити до кінця!

— Смерть за високу ідею! Яка це дурниця, Павле! — все дужче вдає з себе співчутливого товариша Становий. — Здохнути в той час, коли все навкруги розвалюється, коли всі зраджують один одного... Всіх вас, як вибракуваних бичків, купили й продали!.. Свої продали! Німці продали!.. Думаєш, Зоська даремно їздила до майора Блюме! Так, так, до отого самого ад'ютанта Блюме! — Враз, помітивши щось затаєно-хитре на Зажуриному обличчі, Становий замовк. Якесь здогадка сіпнулася в його мозку. — Ти чого скалиш зуби?.. Не віриш мені?

Вимучений, хворобливий сміх зламав навпіл Зажурине тіло, аж притиснув його до столу.

— Ти дурень, страшенний дурень, Антоне! — В горлі Зажури забулькало, на губах виступила рожева піна, він байдужно витер її зворотною стороною долоні. — Мене вб'єш... А Зосю не чіпай... І майора Блюме не чіпай!.. Нічого ти не знаєш! Є й серед німців люди!..

Рожеві бульбашки знову пухиряться на білих Зажуриних губах. З кутика рота потекла кривава цівка до бороди.

Становий, скам'янівши на лиці, слухає.

Зажура підводиться, п'янок гойднувся, скинув уперто голову.

— Ніякої зброї в таборі немає, так і скажи своїм герам-шмерам... А Блюме — наш!.. І в Корсуні вже наші... І тут будуть наші!.. Ха-ха!..

Стрясається жовте лице смертника. Стрясається лахмання на патичках рук.

Темними проваллями зяють очі Антона Станового.

Іти в порожню хату не хотілося. Зазирнути в перший-ліпший дім і то краще, там привітають, шанобливо й любляче, і там бодай чимось повіє від давнього. Зажурі хотілося зараз давнього, щоб відгородитись від війни і знову відчувти себе в своєму безтурботному дитинстві.

Поминув якісь окопи на городах, вабило далі, за цвинтар, до шляху, за яким вже розлого й бентежно розкинулися поля. Десь за хмарами прогуркотіли винищувачі. Може, Задеснянський? Ударили гармати, і тоді почув, що б'ють вони й з іншого боку, і подумав, що ось уже який день село їхнє живе в тривозі й остраху, наче табір мандрівників, що розбитий на вузькій косі між двома кипучими морями, і ненажерливі хвилі б'ють і б'ють з двох сторін, і все припишло, все, заचाївшись, жде невідомого.

Знову пролетіли в небі літаки. Майнули в хмарі й розтанули. Тільки гул моторів металево розсіявся по полях, і ще мовби чутніше загупотіли гармати за обрієм... Колись, давно, за сивої козацької минувшини, теж били отам гармати, і тоді, може, теж стояли отут на горбах переполошені люди, ставчани чи корсунчани, чи з Шандерівки, чи з Яблунівки, і вгадували по тому гуркоту, чия бере і як закінчиться бій між козаками й шляхтою. А підвечір потягнулися через село полки Хмельницького, їхали на змилених конях, закіптюжені, мовчазні, як добрі молотники після важкого трудового дня, і в багатьох були порубані сідла, погнуті шаблі, скривавлені руки, злипле від крові волосся; а вздовж шляху стояли прості хлібороби, заворожені й щасливі, і дівчата, й жінки та діти стояли, і в куряві усміхалися до них мужні обличчя, линула пісня, зривався сміх...

Від цих думок у Зажуриній душі щось ніжно тенькнуло, защемило, і одразу йому полегшало, він глянув навкруги повеселілими очима і стиха проказав собі:

«Ось де вона робиться, історія мого народу. Від бою до бою, від одного лиха до іншого. І скільки ж треба сили мати цій землі, щоби все одно не вмирав її цвіт, щоб знову села стояли по ній, міста росли, дужчала людська рука».

Був зовсім близько ставок — один з десятка, що простяглися по долині вповдовж всього села, «венеціанська

наша алея», як казав хтось із Максимових друзів ще за шкільних літ. Вода в ставу темна, мовби осіння — чи то зібралася у воді вся похмурість часу, чи, може, бойовища скаламутили воду, і довго ще доведеться відстоюватись їй, шукати затишку, очищатися від мулу і кривавих осколків. І людським душам ще часу треба буде на все: й на працю, і на рани, і на болісні спомини...

В обличчя Зажурі війнуло приємною, різкуватою воєністю. Вода злегка брижилась під вітерцем, і брижі були сталеві-сірі, металеві, важкі, і Максим уявив, як тут влітку, паркої обідньої пори, ховатимуться під густими кущами ожини заядлі риболови. Спустившись нижче, побачив забиті в землю біля самої води кілочки, до яких прив'язували човни, уважно оглянув берег: так, це було місце старшого Василькового брата Панаса Станчика, неговірного парубка з кам'яних кар'єрів. І вмить згадав: заядлий рибалка був цей Станчик, наче знав щось чаклунське і завжди витягував таких лящів, що в його сусідів аж темніли від заздрощів обличчя. Минулого літа, коли Зажурина бригада ввійшла в прорив на Курській дузі, він зустрів хлопця на одній з «катуш». Станчик мав повні груди медалей, на плечах в нього горіли сержантські лички. Лице було суворе й рішуче, і хтось із командирів сказав Зажурі, що цей хлопець має особливий талант: його «катуша» накривала німців з перших залпів, сержант славився на всю гвардійську дивізію гострим оком навідника і якимось незвичайним, чародійним чуттям відстані.

«Скільки серед вас чародіїв! — подумав Зажура. — Тільки не всі ви повернетесь на тихі береги, до своїх давніх рибачьких куточків».

Вмить теплий промінчик сонця прокрався з-поміж хмар, упала на воду золота скалка, і хвилі затріпотіли, оживши, і здалося Зажурі, ніби то в одному, то в другому місці сплеснулася риба, зануртувало щось живе, і ніби голоси почулися в березі, а далі, за хатами, мовби зринула пісня, мовби дітлашня защебетала на левадах, понеслися вигуки парубочі.

Стояв зачарований, стояв і слухав, вирваний уявою з похмурої дійсності. І коли та уява зблякла, змусив себе знову повернутися думкою до золотого промінчика, якого, може, вже й не було ні між хмар, ні на воді, але очі все одно бачили його і зігрівалися ним.

Ні, що не кажи, в житті завжди все до сонця повертається. Як тобі не тяжко, а дивись — і поблисло, і розвиднілося... І він пригадав, як годину тому стояв, охоплений злобою, в дворі лісника: конаючий чоловічок у сараї, мотузаччя порвані на землі, вистріляні гільзи... Потім кімната військового прокурора, потім — неймовірні, вогнисті очі Задеснянського і отой прилизаний, метушливий капітан із їдкими очищами...

Ще пригадався грюкіт чобіт у коридорі. Хтось перш ніж зайти в кімнату військової прокуратури старанно оббивав з ніг грязюку. Капітан із зловтішними очищами, мабуть, вловив щось знайоме, виструнчився, обсмикнув кітель.

Владно відчинилися двері. Зайшов полковник, високий, худий. Зняв з голови папаху. На лобі лишився глибокий червоний пружок. Побачивши Зажуру й Задеснянського, спитав різко у капітана:

— Звідки? Хто? — І, коли почув, що це викликані в справі Станової, насупився ще дужче.

— Як ви скоро вмієте робити «справу», товаришу капітан! — В голосі полковника — зневага й біль.

— Тепер є всі докази!..

— Помиляєтесь,— полковник витер хустинкою рожеву вдавинку на лобі,— саме тепер немає ніяких доказів.— Мушу застерегти вас проти необачних кроків надалі!

— Товаришу полковник, Станова повністю викрита!.. Вона вбила двох партизанів...

— Відстаєте від життя, капітане,— полковник підійшов до Зажури, глянув на нього з цікавістю.— Ось який ви, Аніка-воїні! — Голос його посуворішав: — З армійської розвідки, Вільховий Петро Онуфрієвич. Радий познайомитися з вами. І з вами, капітане Задеснянський! Добре, що й застав вас обох... Ну так ось що, подружку вашу, Зосю Станову — чи хто вона вам?.. — кривдити не дамо. Наша дівчина... Представляємо до ордена...

І простяг Зажурі для потиску руку, мовби сама Зося стояла перед ним...

Ставок брижився, переплюскувався матовим сріблом. Подмухи вітру гуляли по ньому, і було враження, наче шурхають під самими хвилями зграйки мальків.

І раптом у вузькій вуличці, що збігала до ставу, з'явилася колобкувата постать хлоп'яти. Це був Василь-

ко. Засапаний, в облиплих грязю чоботях, ковзаючись по ослизлій землі, поспішав до Зажури.

— Дядьку!.. Товаришу капітан!..

— Та передихни, передихни! — тепло обійняв хлопця Зажура. — Бач, серце виривається.

— Там загадали мені...

— Ну що ж тобі загадали?

— А ви не дражніться, бо от піду — і все! — Хлопча образилося не в жарт. — Вас на голову гукають!

Тон його був серйозний, поважний, обличчя видавало поспіх і нетерпіння. Миле, любе обличчя, йому таки й справді не смішно було, і воно ладне було й далі лишатися отаким серйозним, отаким поважним, щоб товариш капітан знав, що він, Василь Станчик, наймолодший брат прославленого командира «катюші» Панаса Станчика, дуже пишається своєю рівноправною дружбаю з самим майбутнім головою Ставчанської сільради.

— Хто ж він буде, цей голова? — спитав не без цікавості Зажура, якому було тепер зовсім не байдуже, що діятиметься в його селі.

— Вас же гукають! — розвів руками Василько.

— Мене? — Зажура трішки нахилився до малого, взяв за плечі, став пильніше вдивлятися йому в очі. — Кидай свої жарти і кажи: кого на голову обирають?

— Та вас, вас, товаришу капітан!

— Мене на голову! — не повірив Зажура і, ніби шукав пояснення десь на сільських вулицях, пробіг поглядом по селу. — Ходімо, партизанська гвардіє! Або я щось не тямлю, або ти переплутав адресу.

Вони поспішають селом. Поспішають розгаслюю вулицею. Знову ті самі пообшмугляні хати, поскособочувані парками, гілля й паліччя в глибоких коліях, солома... Скрізь люд, гомінкий, майже веселий, майже радісний. І це після моторошних ночей, після пожежищ тріскух, це ті люди, що ще вчора, затаївшись, у жасі й відчаю дивилися з окопів на плямисту броньовану смерть, люди, які потім падали під кулями, які затискували криваві рани, які ховали своїх односельців у тісних, нашвидкуруч викопаних ровах.

Боже, що за народ! Забулося все? Чи не забулося, а навпаки, щоб сто разів на злість отим танкам і отим кривавим ранам не схиляти голову, а йти вулицею, в подертих чоботях, в партизанських шапках, в солдатських куценьких фуфайчинах, і щоб увесь білий світ ба-

чив, що вони таки вистояли, вони, ставчани, прості собі хлібороби, від діда-прадіда мирні трударі, таки відігнали смерть і знову почалося для них мирне, зі всіма статками й нестатками, зі всіма надіями й радостями життя.

Мимоволі й капітан Зажура, в своїй фронтовій ношеній-переношеній шинельчині, бинтований на шиї, грузький, трохи втомлений і зовсім же свій, зовсім рідний, ставчанський чолов'яга, відчув незвичайність години, зрозумів бентегу Василька і сам збентежився, бо ось уже й майдан біля школи, кам'яне приміщення довоєнної сільради з розхитаним, пообчовгуваним ганком і з великою, прямо величезною, новісінькою (десь же й свої художники знайшлися!) вивіскою «Ставчанська сільська Рада»!

Натовп більшився, ставало все тісніше. Гукали-перегукували молоді й старі голоси, хтось навіть (либонь, після веселої чарчини) вже й затягував під тином про те, як «у лузі, та ще й при дорозі...». Потім ще про зореньку ясну і про весь ясний і добрий людський рід...

Траплялися подекуди військові. Один статечний солдат-сибіряк вже й мітингував у тісному колі, дуже солідно, дуже впевнено доводив, кого, на його думку, краще зараз обрати до нової цивільної влади, як це робиться у них, аж ген за Байкалом, і всі згідно підтакували йому та, здавалося, до такої міри були переконані тими аргументами, приворожені солідністю його слів (жінки, може, й вродою обличчя!), що ладні були б і самого сибіряка висунути на голову.

Тепер Зажура знав, що діло обертається не на жарт. Приблизно уявив ситуацію: люди вважають його вже «цивільним», таким, що своє одвоював, що прийшов з фронту, поранений, значить, прийшов жити тут і трудитися, як і раніше, і вони хочуть посадовити його в крісло голови, щоб він точнісінько, як і там, в окопах, знову показав свій командирський хист.

Довелося відбиватися, мало не з гнівними словами, просто-таки з документами в руках доводити, що, по-перше, він — кадровий військовий і завтра-позавтра вирушить знову на передову, що, по-друге...

— Не треба нам ні по-перше, ні по-друге!

— Навоювавсь... По чистій пустяті!

— Глядіть! Живого тіла нема на людині, а їй знову в окопи...

Тільки вчитель Тесля, в своєму пом'ятому капелюсі, в окулярах, зметикуював свій промах (пропозиція була його!) і сказав народові чітко й незаперечно:

— Людина військова. Офіцер. Он там — чуєте?

І скельця окулярів якось тривожно блиснули в бік далекої гарматної канонади.

Головою сільради обрали вчителя Теслю. Голосування було просте, без дотримання формальних правил, у ньому брали участь усі ті сотні чоловіків і жінок, якими захрясла площа, уся строката юрба — сіряки, пальта, шинелі, ватники. Сотні очей — радісних, засмучених, вогнистих, сміхотливих.

А капітан Зажура? Він чогось усміхається в гурті односельців? Шапка в нього збилася набакир, в очах — вдоволений блиск. Усім так і кортить зазірнути в ті очі.

— Гляньте, — каже якась молодичка до іншої, — гарний синок у старого Захара.

— Встиг з кимось почаркуватися, — тепліють сумовитою добрістю очі другої молодичі.

— А хіба що? Гріх? Отаку силу зламали!.. Іван мій каже: це й ваша, бабська, заслуга. Патрони вчора піднесли...

— І Зажуриха теж носила.

— Ой, не кажіть. Чоловіка втратила, сім'ї немає, а тепер он повну хату чужих дітей навела.

— Треба буде їй борошенця дати.

— Довго збираєтеся, сусідко. Ми їй сьогодні з усього кутка харчів зібрали! У хаті тепер прибрано, чистенько, рушники на вікнах, патретики... Ви, сусідко, якщо хочете добре діло зробити, берімося разом до біління. Знаєте ж, як воно після лазарету. Карболка смердить — спасу нема!

— Та я хоч і зараз, сусідонько любя! Горнятко у Олени Дмитрівни знайдеться, тільки я свою шітку заховачу...

* * *

В сільраді зібралися перші депутати. Стіл голо блискотів потертими, вишмугляними дошками. Чаділи цигарки під низькою стелею. Тесля зняв капелюх. Підвівся з урочистою усмішкою на висушеному личку, закліпав віями.

— Товариші! Поздоровляю вас сердечно із звільненням нашого села! — Він проковтнув щось давке в горлі,

повів шиєю, очі налилися теплом.— Пропоную вшанувати тих, хто віддав життя в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

Всі встали. Тиша. Смуток. Нахилені голови. Великі жіночі очі повні сліз... Посідали шумно. Знову лютий чад самокруток. І знову Тесля підводиться із стільця.

— Оголошую роботу Ставчанської сільської Ради відкритою. Пропоную порядок денний...

* * *

Зажура сидів у найдальшому кутку.

Дивився в обличчя свого вчителя і думав. Життя велике, трудне, з гіркотними болями й кривавими ранами, і з добрим людським сміхом, і з підсиненими втомою очима. Багато людей творять його, те життя, в кожного щось своє, може, й не всі святі, не всі янголи, але от завихрилась воєнна нуртовича, і одразу стало ясно, що ці люди знають смисл і мету, і прагнуть бути людьми вільними, і вміють виявляти високу красу свою. І все те разом є життя, задля якого батько його рубався з махновцями, і задля якого вся їхня сім'я піднялася на німця. Життя, життя! Ти — не просто теплий шмат хліба, не просто м'яка постіль. Ти ось тут, коли той шмат ділиться порівну між друзями твоїми, коли, рятуючи рідне село, ти йдеш в окопи і бачиш перед собою прищулені очиці німецьких танків.

Дим захмарив кімнату. Вікна сліпнули. Зажура, усміхнений і щасливий, думав своє.

* * *

А увечері Тесля частував у своїй хаті найближчих друзів.

— П'ю цю чарку за Максимового батька,— сказав, тримаючи склянку.— П'ю за мого друга Захара Сергійовича! Щоб не блукав він довго по світах! Щоб не взяла його ворожа куля! Щоб не спопелила його душу журба! Бо хоч він і Зажуриноного роду, рід цей був від діда-прадіда веселим та життєрадісним. І не стане нікому сили засмутити Зажур, забрати у них сміх, украсти в них пісню. Отак!.. Вип'ємо й заспіваємо, гості мої дорогі!

Згойднулися на стінах тіні. Пісня народилася несміливо, поволеньки, стала виповняти всю оселю, гучала

все дужче, монолітніше, і в тужливих переливах її вже чулися голоси давні, правічні, так, наче зібралося тут козацьке товариство після лютої січі і виливало в співові свої трудні думи.

Зажурилась Україна,
Що нігде прожити:
Гей, витоптала орда кіньми
Маленькі діти.

Новітні ординці з «цивілізованої» Європи кривавлять рідну землю. Не з шаблями, а з моторами і автоматами, з мудрими теоріями вбивства вдерлися в тихий край, затьмаривши усю чорноту татарських і лаських навал. Але пісня своє знає. Вона мудра і спокійна, вона ніби наперед віщує, що, як не було добра напасникам у давності, хай собі не сподіваються його й зараз.

Ой щоб слава не пропала
Поміж козаками,
Ой козак до ружини,
Бурлака до дрюка:
Оце ж тобі, вражий турчин,
З душею розлука!

Хтось за столом врешті збагнув, що надто суворої й гіркої співається в цій хаті, а не завадило б трохи й розвеселити душу.

Веселішої! Веселішої! Якої саме? А дарма якої, тільки б склянки не стояли порожнем. І щоб капітан Зажура підняв вище свою козацьку голову.

Та веселіша не заспівувалась. Тесля це відчув і мимоволі перевів погляд на стіну, де висів портрет Захара Сергійовича, давній, побляклий од часу портрет: на голові — висока смушева шапка червоного козака, шинель перетягнута портупеею, погляд напружений, вникливий, наче знав чоловік, що доведеться йому довгі роки отак дивитися на світ. «Невже ж ми сумуватимемо, не бачивши твоєї смерті, Захаре? — подумав гірко старий вчитель. — Лихом об землю! Хай наші вороженьки хмуряться, хай вони, розпрокляті, нидіють!..»

І вчитель Тесля, добрячий мастак на всякі балачки й розповіді, заходився розповідати якусь веселу історію.

Зажурі було затишно й гарно. Голос у вчителя сміхотливий, рідний, по-давньому знайомий. І не віриться, що фронтова ніч западає надворі, що в корсунському палаці тепер сморіднява німецького госпіталю, що там

вештаються німці, гуркочуть милицями по блискучих паркетах, конають від ран.

Зажура слухав і не слухав. Очі його блукали по хаті. Точнісінько, як у них, у Зажур: прадавня, побудована років сто, а може, й більше, кимось із добрих предків. Непоказна з виду, без бляшаного даху, звичайнісінька оселя хлібороба, а от стоїть собі, і жаль навіть буде зносити її колись... Маленькі віконця... В кухні велика піч... Все по-сільському, все надійне, усталене... Дивом уціліла чи й не дивом... Якійсь же хаті треба було вціліти! Одна така селянська хата здавалася тепер Зажурі тривкішою й достойнішою, ніж уся гітлерівська «Тисячолітня імперія».

Поселившись у Харкові в студентському гуртожитку «Гігант», він не раз згадував свою домівку... Згадував материні руки, що підмальовували призьбу, що любовно садовили на віконницях голубих півників. Півники й зараз безтурботно лупають очима у білий світ... Півники його солодкого дитинства...

Щось продовжував розповідати старий Тесля. Вже зняв окуляри — значить, добре п'янений. На перенісці — червона яминка від них, потирає її вказівним пальцем, мружиться підсліпувато. Синій поношений піджак на ньому, якась старенька в смужку сорочка...

— Ти думаєш, Микито, мені не жаль було німця? — голосно говорить Тесля. — Жива ж людина!.. А я прицілювся і прямо йому в груди! Осюди-о! До серця!.. І він упав. Дим пішов густіший, і не стало його видно. Наче ковтнуло людину!

Зажура вловив зміст вчительової розповіді, згадавши, що то було насправді, і перед ним раптово виникла вся сцена, все, що він теж сьогодні вранці бачив на власні очі... Танк був уже близько. Тесля сидів у сусідньому окопі, і танк сунув прямо на нього. Тесля підкинув руку і рвучко жбурнув гранату під гусеницю. Щось хряпнуло, танк загарчав, точнісінько, мов зранена звірина, і тоді Тесля пожбурив у нього ще щось, здається, пляшку. Вона дзвінко вдарилась об броню, і вмить по рудих смугах покотилися червоні язички полум'я, заклубочився чадний дим. Відкрився люк, висунулись дві руки. Руки тяглися вгору, руки благали порятунку, чіплялися за щось, горіли... Потім з'явилася голова в пілотці, потім біле, спотворене жахом обличчя... Тесля підняв автомат. Німець глянув на нього і закрив лице руками. Тесля

дивився, скельця окулярів наче бралися сивим туманцем. Німець, опустивши голову, став вибиратися з башти. Сперся на край, напружився... І тоді старий вчитель вдарив йому прямо в груди довгою автоматною чергою...

Теслі було жаль зараз німця, і Зажура відчував непідробний смуток в його голосі. Він міг не вбити танкіста, міг взяти його в полон, і німець теж, мабуть, хотів здатися в полон, тому й підняв одразу руки, тому й чіплявся за щось в повітрі, але кругом була смерть, усі вбивали, і ніхто не міг думати про чиєсь життя...

Тут Зажура уявив собі, як чудно складаються людські долі, і подумав про те, що той молодий німець-танкіст, либонь, ще недавно вчився, звичайнісінький був собі школяр, худе німчєня в коротеньких штанцях; вранці мати виряджала його до школи, старанно зачісувала і намовляла на все добре, а в школі до нього привітно всміхався вчитель, може, такий самий, як Тесля, головатий, в окулярах... Учитель і зараз десь там вичікує своїх хлопців, тиняється по розбомблених вулицях свого міста. Наївний, безпорадний чолов'яга! Погано вчив він, погану долю наврочив своїм вихованцям... Чи не з учителів починається все лихо на землі? Історія людства — вічне навчання. Одні вчать будувати, інші — розстрілювати, ще інші — бути сліпими і не помічати ні зла, ні приниження. Вчитель має в руках дитяче серце, його обов'язок — ліпити те серце за найвищим, найдосконалішим взірцем, і якщо руки вчителєві були грубими й нечутливими, хай не карається потім в самотнім отупінні, блукаючи між чадними руїнами своїх розбомблених міст, у гуркотній пустці зруйнованих марень.

Знову зчинився за столом шум. Усі сміялись весело, розгонисто. Дядько в гімнастюрці махнув досадливо рукою, насупився, але сміх бурхнув ще гучніше, прокотився по хаті ляскотливою хвилею, і тоді дядько й собі, провівши з ніяковості рукою по верхній губі, наче розгладжував неіснуючого вуса, зареготав тряским, глибинним сміхом.

— Отож налякав мене до смерті,— зізнався він.— Думав, німець летить, капут мені... А воно наші!.. Хороший, видно, льотчик!

— Герой Радянського Союзу,— проголосив поважно Тесля.— У нас партизанив. Скажіть йому спасибі! А то б оце не сиділи ми тут з вами. Прилетів, наче знав.

Так, Задеснянський прилетів тоді в самий раз. Зажура вже чув, за яких незвичних обставин піднявся в повітря його друг. Згадка про льотчика згойдувала в душі Зажури почуття ніжного зворушення й вдячності, почуття, яке могло з'явитися тільки тут, в оцім гомінливім гурті друзів-односельців, врятованих стрімкою атакою Задеснянського. Може, й справді не сиділи б вони за столом... Може б, тіла їхні лежали заляклі й розчавлені гусеницями танків... Ти, Віталій, наче почув лихо... Справжній друг завжди чує лихо і завжди приходить у найтяжчу хвилину...

* * *

Тесля проводив Зажуру аж до самого штабу. Капітана чекав Горохольський, і він квапився.

Ще не все один одному сказали. Того й пішов Тесля у цю холодну, вітряну ніч.

Коли мали прощатись, учитель ніби зважився:

— Знаю, будеш усе життя на старого гніватися за Зосю: чого не розкрив правди, чого мучив?..

Зажура тільки в болото ступнув чоботом з такою силою, що мало не до сухого прочавив багнюку.

— От бачиш... мовчиш!..— Старий поник головою.— А мені воно гірше боліло, ніж тобі.

Спинилися. Хати були за свідків. І тиша. І щирий, зранений болем учителів голос.

— Аж сьогодні, як узнали, хто нас усіх зраджував і продавав німцєві, можемо цю таємницю розкрити.

— Я розумію, Іване Григоровичу.

— Зрозумій не умом, а серцем. Зрозумій, що, коли б ти, дізнавшись правду, замирився з Зосєю, могло б і не вдержатись поміж вас. Отоді б уже її не послали до фашистів на таку важливу справу.

— Невже лісник продав би німцям свою дочку? — вжахнувся Зажура самої цієї думки.

— Хтозна! Як загонять вовка на лід, він і собі може життя вкоротити. Та й не знали ж ми ще нічого... Лісник чи хто інший на твого батька гестапівцям доніс, Павла у пастку загнав... Хитрюга! Тонко вмів жало запустити!..

— А як же справді з Павлом? Не когось — Зосю було послано з попередженням!.. Не вірю, щоб він умисне повів людей на смерть...

— Гадаєш, я вірю? — Тесля поправив на перенісці окуляри, зробився нервовим, холодним. — Загадка не легка! — Потім узяв Зажуру обіруч за плечі, уважно й пильно обдивився його. — Батьківського кореня ти! Якби ж Павло таким дубом виріс! Отоді б і загадок не лишилось!

Пройнятий подивом, Зажура мовчав. Тесля, не сказавши слова, пішов у темінь. Зажура глибоко вдихнув повітря. «А який же Павло? Не в батька? — подумав з гіркотою. — Сам ти загадка, Іване Григоровичу!»

* * *

«...Елізабет, мабуть, уже працює... де вона працює?.. Мама писала: на бронетанковому заводі «Панцир-верк-норд»... Ще два місяці тому її залучили до трудової повинності, наказали з'явитися з усіма документами і відправили в казарму... Мама плаче, сама в домі... Ночами — тривоги, а Елізабет живе в казармі...»

Обер-лейтенант Кірш прокинувся з забуття і відразу почув тихий стогін пораненого. Холодно й вогко в темному сараї. Хтось перешіптується в п'ятні. Хтось схлипує... Ну нащо? Хіба не все одно, як померти: від кулі есесівця чи від російського снаряда?

«Я — дурень... мусив знати, що так закінчиться. Розенкранц правду казав: годі їм вірити!.. Розенкранц уже десь в російському таборі, відлежує боки в теплушці... Сибір! Люті морози!.. Ну й що страшного?.. Повернеться в Німеччину і буде розповідати, як він блукав по російській тайзі... А Елізабет, мабуть, не витримає... З її легенями на заводі!.. І мама не знесе горя...»

— Гер обер-лейтенант! — почулося від стіни. — Коли нас розстріляють?

— Мабуть, скоро.

— Гер обер-лейтенант... скажіть їм, що я не винний... У мене кінчилася стрічка...

— Нас розстріляють за наказом бригадефюрера Гілле. Він не любить скасовувати своїх наказів.

— Я хочу жити, гер обер-лейтенант!

— Я теж хочу жити!

— А ви... ви не думали здаватися в полон?

— Чому не думав? У мене сестра працює на танковому заводі, хвора на легені. Я мушу лишитись живим, щоб утримувати матір.

У темряві почулося зітхання. Сяйнула запальничка, і кволий вогник сигарети освітив худе, неголене обличчя. Солдат сидів на землі, підібгавши під себе ноги, жадібно затягувався димом.

— Я давно бачив, що нас дурять, — раптом заговорив він з холодною люттю в голосі. — Всю зиму обіцяли валянки... У нас на батареї двоє відморозили ноги... Командир дивізіону каже: хлопці, сьогодні одержимо подарунки з дому. Скинули на парашутах. Ждемо. Обер-вахмістр відкрив ящик, а там прилади «Цезар»... Є така оптична система для спостереження за повітрям... Що їм наші ноги? Вони хочуть, щоб ми стріляли...

— Зате ваш полковник має не одну пару валянок?

— О, він живе як у себе вдома! Навіть тепер, в оточенні, йому влаштовують лазню. У нього є свій масажист... І щоранку він їсть телячий язик та запиває найкращим куантро.

— Можеш не заздрити йому, — змертвілими губами видавив Кірш. — За годину ти будеш стояти перед райською брамою, а твій полковник жертиме конячі тельбухи.

— Як ви можете жартувати!.. Я не хочу, не хочу!..

Істеричне схлипування наповнило вогку пустку. Потім плач урвався, солдат підбіг до дверей і почав щосили гамселити кулаками в дошки.

Надворі почулися голоси. Кірш заплющив очі, перехрестився в думці. Якась дивна байдужість опанувала його. Уб'ють — і хай вбивають... Здається, вже прийшли за ними. Відчиняють двері.. Треба встати і з гідністю вийти.

Їх вивели за сарай: дванадцять солдатів і одного обер-лейтенанта... В голові Кірша майнула думка: «Беззаконня! В Німеччині зі мною так би не розправились. Офіцерів віддають під трибунал». Він побачив шеренгу есесівців з карабінами і зрозумів, що зараз усе скінчиться.

Падав вогкий сніг. Чоботи чавкотіли в грязюці... Довгий сарай, загорожа для худоби... За загорожею — натовп солдатів з третього батальйону. Їх привели дивитися на езекуцію.

Кірш глянув собі під ноги — стояв просто в калюжі. Здрігнувся від холоду. Невже він упаде зараз у цю холодну твань? І лежатиме в ній, може, годину, може,

й усю ніч?.. І оця липуча чорна земля лізтиме йому в рот, заліпить очі?..

Знову зринув у пам'яті мамин лист. Дякувала за останню посилку і просила приїхати на весну у відпустку... Коли йому обіцяли відпустку? Здається, в травні?.. Тепер він матиме вічну відпустку. І хай вони заздять йому всі: і Гіллі, і полковник, і оцей унтер-офіцер з своїми солдатами, що вишикувались під сараєм.

Невеличкий опецькуватий офіцерик у дощовику і в кашкеті з високою тулією став читати вирок:

— Солдати доблесних військ фюрера! Перед вами — боягузи й зрадники з дванадцятої роти. Вони піддалися страхом, забули про свій священний обов'язок. За наказом командування СС всі дванадцяттеро будуть розстріляні. Зіг хайль!

Зараз... Ще мить... Ось унтер-офіцер підняв руку... Карабіни захиталися.

Залп!

З неба впав гуркіт, хитнулася земля.. Знову щось садонуло згори... Кірш відчув удар в груди, але не впав, хоч його пригнуло до землі, і в ту ж мить здогадався, що це б'є російська артилерія. Сарай розвалено... Якісь чорні лантухи валяються біля воронок... Офіцер сидить, розкинувши ноги, в руці — аркуш паперу, лице — червона маска, груди залито кров'ю...

Ага, маєш своє! Зіг хайль!..

* * *

Солдати за загорожею металися в різні боки. Кірш очманіло ступав по липучій землі. Майже засліплений, продирався крізь якусь густу рожеву запону. Натикався на паркани, на дерева, машинально обходив їх, прямував далі, падав, знову зводився на ноги... Чув істеричні крики в себе за спиною і не вірив, що то кричать люди...

Елізабет помре на заводі... Мати теж... Мати вже зовсім сліпа. Навіть вивіски на стінах не могла читати... А прилад «Цезар» — надійна річ! Хтось буде керувати вогнем артилерії, битиме точно в ціль... Як страшно було в Берліні, коли він приїздив останній раз у відпустку. Порожній вокзал, величезні плакати при вході:

«Читайте «Фелькішер беобахтер»!..» Дівчина в мундирі льотчика зі «східною медаллю» на грудях. Може, він зустріне її тут? І нащо йому дівчина?..

Село було безконечне, в мряці губилися хати, посеред дороги застряв танк, навкруг нього вовтузилися поstatі в чорних комбінезонах.

Чорне!.. Знову чорне!..

Все ясніше працювала думка, але zarazом просочувався в душу й страх. Гнав його по слизькій стежці, штовхав у спину, змушував здригатися при зустрічі з кожним офіцером... «Відійти подалі... Документи!.. Скажу, що розшукую штаб дивізії... А якщо затримують?.. Мама одержить повідомлення: розстріляний за зраду нації... І Елізабет викличуть в управління крайзляйтера...»

Майже біг. Панічний страх тиснув йому серце, в голові паморочилось. Якісь відкриті машини... Генерал... І ще хтось з високих офіцерів...

Пригнувши голову, Кірш хотів прошмигнути непоміченим, але раптом його наче вдарило прикладом у спину:

— Обер-лейтенант!

Він упізнав голос. Заплющив на хвилюку очі. Потім виструнчився і потягся рукою до кашкета.

Голова була непокрита.

— Що з вами? — спитав майор Блюме. — Де ваш кашкет?

Очі майора дивляться на нього стурбовано, з жалем, такі батьківські лагідні очі, і Кірш відчуває зрадливу слабкість в усьому тілі, горло перехоплюють спазми, в ногах — млість...

— Мене... я...

Серце його калаталося дужче, дужче, він розкрив рота, ладен був застогнати, сльози засліпили зір.

— Вас можуть побачити, — сказав тихо, з настійною вимогливістю Блюме, взяв Кірша за лікоть і повів через палісадник до ганку. Майже сильцем вштовхнув у темний коридор. — Заспокойтеся! Що з вами?

Було безлюдно й тихо, очі майора Блюме виростили, ширилися, голос його влазив у саму душу, і Кіршу раптом зробилося страшно, що він лишиться сам, що ніхто не вислухає його, ніхто не скаже йому втішного слова. Він судорожно, з панічним страхом ухопився за руку майора.

— Мене розстрілювали... Я втік!..

— Вас?!

— Батальйон відступив...

Блюме швидко озирнувся по коридору, повів обер-лейтенанта в якусь кімнату, з силою причинив за собою двері. Був великий, надійний, добрий, був наче сама доля, що змилостивилася над Кіршем. Наказав мовчати. Роздяг. Повісив шинель біля дверей. Вийняв хустку і старанно витер обер-лейтенантові обличчя.

— Зачекайте мить! — нервово озирнувся по кімнаті, потім підвів Кірша до дивана, посадовив, тицьнув йому якусь газету. — Я зараз повернуся.

Кірш лишився сам. Відкинув назад голову. Мамо, мамо!.. За що стільки мук твоєму синові?.. В уяві майнула постать есесівського офіцера в грязюці, з червоним розбитим лицем... Убило чи тільки поранило?.. Зігхай! Є й на вас кара!..

Він глянув на газету. Тримав у руках останній номер «Рейху». На першій сторінці — великий знімок. Хтось, гарно обмундирований, перетягнутий портупеєю, виступав з трибуни, лице було натхненне, очі трохи вибалушені, кричав до натовпу, весь — як зненависть...

Знову ввійшов Блюме.

— Ідіть сюди!

Вони опинились у тісній кімнатчині. Крізь закіптюжене віконце скупю цідився зимовий день. В кутку непевно поблискували автомати. Блюме наблизився до стола. У шухляді лежало кілька ручних гранат і автоматних ріжків.

— Бачите! Всі заряджені.

Цілий арсенал. Для чого? І нащо він показує все це Кіршеві? Кірш дивився на майора сторопіло і не міг збагнути, що з ним діється. Тоді майор Блюме сказав, що зараз вирішується доля армії. Спливають останні години строку, визначеного росіянами для прийняття капітуляції. Генерал досі вагається. Він, Блюме, піде до Штемермана і спробує ще раз умовити його, зламати його нерішучість. Якщо ж це не вдасться, вони вдвох вирушать у 112-й полк Гауфа.

— Я теж? — промимрив Кірш.

— Так, ми вдвох, — сказав тоном остаточного присуду Блюме. — Ви розумієте, що у нас немає іншого виходу?

— Так... я розумію...

— І потім я хотів вас попередити, — Блюме перевів очі на гранати, — в гіршому разі доведеться...

— Я все розумію, гер майор!

— От і прекрасно. Ждіть у цій кімнаті. — Тепла за-
дума лягла майорові на обличчя, він знову був як
батько, як сам дух рятунку. — Кірш, хлопчику мій!
Я вірю вам... І вони повинні вірити мені... Пам'ятаєте
льотчика, якого ми тоді підібрали на шосе? Я не віддав
його есесівцям.

— Я був певний, що ви не віддасте!

— Значить, я не помилився... У вас чесне серце...
Ви нікому не розповідали про той випадок, я знаю...
Ну гаразд! Я йду. Дай боже, щоб розум осяяв мого ге-
нерала!

* * *

Штемерман наче перебував у летаргічному сні. До
нього нікого не впускали. Жодної душі, крім майора
Блюме. Звечора зустрівся з радянськими парламенте-
рами й оце досі лежав на канапі, закутаний пледом.

Перед ним проходило все його життя. Шукав у тому
житті радісні хвилини, хотів востаннє пересвідчитися,
що немарно прожив п'ятдесят вісім літ. Поринав у ди-
тинство: гоїдалки на березі Ельби, всипані жорствою
доріжки дідівського саду, стара бонна-француженка з
лорнетом у руках... Був іще молодший брат Клаус, який
завжди терся біля матері, канючив у неї гроші й зби-
рав їх для того, щоб потім, у школі, бряжчати повними
кишенями, задиратися та погрожувати: «Мій дід був
ад'ютантом Мольтке, ви не гідні моєї підшви!»

Нічого цікавого не було в дитинстві. І в студентські
роки теж. І під Верденом, коли воював обер-лейтенан-
том, також страшенно нудьгував в окопах, не міг доче-
катися кінця війни, хотів поїхати — вже не офіцером,
а поважним туристом — до Лазурного моря, поблукати
між італійськими соснами, зазирнути до будинку з пал-
кими французженками...

Розплющивши очі, генерал глянув на ручного годин-
ника. Лишалось ще дві години. Ціла вічність! Ще мож-
на стільки передумати!.. Здавалося, що ці дві години
й справді принесуть полегшення, що він врешті зва-
житься на якийсь розумний крок. Знав: перед домом
зібралися командири майже всіх дивізій, чекають з не-
терпінням його останнього слова.

Генерал Шмідт-Гомер, мабуть, жує свій улюблений бутерброд з телятиною. Генерал Транберг з 167-ї дивізії, звісно ж, куняв на задньому сидінні, а генерал Ліб і генерал Хонн ріжуться в карти. Цікаво, де Гілле? Де цей бретер з білим пещеним обличчям? Його не було весь ранок. Чи не затіває якусь нову підлість?

...Штемерман любив гарні речі. Особливо годинники. Смішно звучить, але справді він таки любив годинники, унікальні, рідкісні, раритети музейної цінності. Мав їх цілу колекцію, серед них навіть якусь дивину — шпіндельний годинник нюрнберзького майстра Хейнлейна, саме золото й срібло з крапинками брильянтів... І, може, через те що завжди був оточений годинниками, навчився з молодих літ цінувати кожную хвилину, кожний мент свого життя.

Один астролог з Бад-Шандау наврочив йому шістдесят п'ять літ! Був тоді ще надто молодим, щоб досягнути суті того ворожбитства, щоб злякатися тієї близької межі: відгулював лишень двадцятую весну!..

А зараз згадав. І, наче йому хто виніс смертний вирок, жакнувся. Думка запрацювала лихоманково й нервово. Став прикидати, став зважувати усе, що йому лишилось від долі. Уявив коротенький відрізок життєвого шляху, свого останнього життєвого шляху, і та думка забила навіть страх перед капітуляцією.

Припустимо, він згодиться на все. Табір полонених... Сибір... Десь, може, й ближче, в якійсь російській тюрмі, за дротом пробуде до кінця війни... Довго чекатиме волі... Років через десять його відвезуть у Німеччину. Старого і немічного. Всіма забутого. Того самого Штемермана, який в сорок четвертому капітулював перед Коневим. А Клаус не прогавить ні дня. І вони зустрінуться: щасливий і немічний, багатій і злидар!.. Лишиться ще літ п'ять проскніти в убозстві. Генерал у відставці. Генерал ганьби й страху.

Йому згадалася розмова з майором Блюме після однієї радіопередачі росіян. Блюме був настроєний на дивний філософський лад, сидів заглиблений в себе, розп'якував щось про велич Німеччини. І раптом сказав: «Фельдмаршал Паулюс пише мемуари. Має під Москвою невеличку віллу і пише там мемуари». — «Ви звідки знаєте?» — спитав Штемерман. «Я чув виступ фельдмаршала по радіо. Цікаво, як він оцінить свій власний вчинок?» Та фраза згадалася зараз генерало-

ві в якомусь новому значенні, ніби викресала в його душі іскру. І він побачив: маленька кімната, стіл, за-валений паперами, сніг за вікнами. Російська зима! Він, Штемерман, пише мемуари... Він писатиме їх до самої смерті, писатиме всі останні роки, доки перо не застрягне в його пальцях.

Знову глянув на годинник. Час, час... Скоро остання межа. Шмідт-Гомер уже доїв свій бутерброд... Транберг, позіхаючи, виліз з машини, денщик підносить йому флягу з ромом: «За здоров'я ваших донечок, гер генерал!»

Мав шестеро їх, солідний, череватий генерал від піхоти Транберг. Відправляв їм мало не щодня посилки, набехкував ящики з армійськими штемпелями «Вермахт-Ост»... «Як ся маєте, гер генерал? Вам дуже кортить повернутися до своїх донечок? А писати мемуари ще не надумались?»

Рипнули двері. Штемерман підвів голову і побачив майора Блюме.

— Лишилась година, — сказав той здавленим голосом.

— Сідайте, Конрад.

— Спасибі, гер генерал, але...

Генерал знав, що значило те «але». Він міг би сам зараз викласти всі аргументи, звалити їх тут до купи, змурувати з них цілу башту, цілу піраміду... Тамерлан теж зводив піраміди, середньовічні піраміди з мертвих голів... Їх жахався весь світ. То був найліпший аргумент на користь завойовника. Що робити, коли ти — не Тамерлан, коли ти навіть безсилий карати смертю своїх бунтівливих солдатів?..

— Я говорив сьогодні з полковником Фуке. Він каже, що російські парламентарі обіцяли великі пільги для командного складу нашої групи. Збереження зброї, шанування честі.

— Фуке — порядна людина, гер генерал, — досить не в лад озвався майор Блюме. — Він зробив усе, щоб врятувати життя росіян.

— Їм нічого не загрожувало.

— О, ви погано знаєте бригадефюрера! Дізнавшись, що Фуке зустрівся з парламентарями, він послав своїх людей з наказом арештувати їх. Він подзвонив особисто полковнику, щоб той не випускав росіян до прибуття есесівської групи. Але Фуке не вчинив підлості.

Раптом Штемерман суворо глянув в очі майорові.

— Мені залишать холодну зброю? Це правда?

— Я вірю словам Фуке.

— І пістолет з одною кулею?

— З одною?.. Вона вам не потрібна. Колись ми зустрінемось у вашому родинному домі в Бад-Шандау, і тоді ви зрозумієте мене... Кулі не розв'язують проблем, вони їх тільки ускладнюють.

— Одну кулю я все-таки прошу. — Генерал підвівся з канапи, швидко одягнув френч, пригладив його на собі руками. Здавалося, він уже чує за дверима кроки радянських автоматників.

Що ж, писати мемуари краще, ніж гинути в чужій землі.

Штемерман глянув на годинник, сумовито посміхнувся.

Його місія кінчалася.

В Берліні, мабуть, затаїлися, ждуть його арійської відваги, вже наготували некролог для «Фелькішер Beobachter». Генерал Штемерман вирішив битися до кінця. Безсмертний крок арійця, вірність нібелунгів... І остання маленька куля в ласкаво подарованому пістолеті.

З вікна було видно гурт генералів біля ганку. Шмідт-Гомер щось патетично доводив командирю 57-ї дивізії генералу Дарліцу, навідав на нього всім своїм масивним тілом, потрясав в повітрі кулаком. Поряд стояв генерал Ліб і вперто дивився в землю.

— Ну що ж... — важко зітхнув Штемерман, востаннє підсумовуючи всі «за» і всі «проти», — я прошу пана майора від мого імені закликати панів генералів у дім. Я оголошу їм своє рішення.

Раптом очі його сіпнулися до вікна, нахилився вперед, густі китички брів тривожно заворушилися.

Блюме швидко зробив крок убік і теж глянув у вікно.

До дому наближався бригадефюрер Гіллі. Кілька есесівців уже стояло біля дверей. Чулися команди.

— Що... що таке? — насторожився Штемерман.

— Дозвольте, я з'ясую, гер генерал! — виструнчився майор Блюме.

Він потяг до себе двері. Знав усе, знав, що кожна хвилина може коштувати йому життя. Гіллі з солдатами... Убивця прийшов із своїм вирішальним словом... У коридорі вже товклися якісь темні постаті, влизали безцеремонно, почували себе тут господарями.

Блюме проштовхався між ними.

Останні двері — оперативний відділ. В другій кімнаті — обер-лейтенант Кірш. Блюме взявся за ручку, на хвилику затримався. За спиною в нього гупотіли, перемовлялися... Він відчував усім тілом, як смерть вдирається в дім, вона вже близько, вже невимовимо насувається на нього.

Почув голос бригадефюрера і переступив поріг. Швидко зачинив двері, повернуv ключ. На столі розкидані карти, на дивані карти, на підвіконнях карти... Ще двері — і ось назустріч кидається Кірш.

— Що сталося, гер майор?

— Беріть автомат! Приїхав Гілле...

— Ви хочете вбити його?

У Блюме на обличчі заграли жовна. Про це не думав. Мав тільки клопіт, як вирватися самому живим... Кірш! Любий, наївний Кірш! Він міг би зважитися зараз на все... Міг би вмерти на порозі цього сховку... Ні, вбити Гілле вони не зможуть, пізно вже...

— Ідіть за мною!

Низенькі двері вели кудись у темряву, в довгий, задушливий коридор. Під стінами — ящики, на підлозі — патрони... Блюме ішов упевнено, немов розштовхував морок, чути було його дихання, засапане, гаряче. Раптом він спинився і підняв руку.

Кірш здогадався: Гілле!

Кричав на Штемермана зухвало, погрожував йому негайною розправою від імені самого рейхсміністра СС. Ніякої капітуляції!.. Він не допустить, не дозволить, він буде битися до останку!..

Штемерман кволо оборонявся.

— Не маєте права!

— А ви маєте?.. Ви... ви... оточили себе зрадниками, червоними шпигунами... — Мить тиші — і знову гарикаючий, брутальний голос бригадефюрера: — Ось радіотелеграма з імперського штабу СС. Ваш брат Клас Штемерман розкрив зраду. Майор Блюме служить більшовикам! Зараз я покажу вам...

Блюме шарпнув Кірша в темряву. Ще кілька кроків, і вони вибігли на задній двір. Проскочили кудись у провулок, знову двір, тут стоять машини, бронетранспортери, штабна танкетка... Підбіг вахмістр, виструнчився перед майором.

— Негайно бронетранспортер генерала!

Буксуючи гусеницями в глибокій колії, підкотив з ромбовидними бортами бронетранспортер.

— Охорону?

— Водій і радист!

— Стривайте!.. — раптом наставив кудись у бік вулиці вухо вахмістр. — Оголошено тривогу!

— Генерал жде машину! Геть з дороги! — Блюме метнувся очима по двору. Солдати, солдати... — Прорвалися російські кіннотники... Танкетку генерала!..

У вахмістра полізли на лоб брови, лице посіріло. Він підняв руку, наче командував батареєю, і враз, нехотя опустивши її, побрів навмання, спорожнілий і відсутній.

Коли бронетранспортер вирвався за село, на багнисту дорозгу, Блюме вільніше всівся на холодному шкіряному сидінні.

— Куди? — спитав через плече солдат-водій.

— 112-й полк Гауфа. — Блюме вийняв з кобури пістолет, обмацав пальцями кожен патрон, вставив обоюм, неквапно, з силою засунув пістолет в кобуру і раптом, перехилившись до Кірша, міцно обійняв його. — Я радий, що ви зі мною, обер-лейтенант. Тепер остання надія на майора Гауфа.

* * *

Найбільше гарячував Сегетті. Не міг говорити тихо, не міг говорити повільно. У нього були неспростовні, міцні аргументи, він хотів викласти їх найповніше і найпереконливіше.

— Якщо ми не виступаємо вранці... сьогодні ж... вони розстріляють заложників. Капітано! Невже ви не розумієте? Вони вб'ють вашого сина, вони вб'ють друга Паоло. Ми повинні врятувати їх... Тільки сьогодні, тільки вранці!..

Його тошенький, як у одуда, ніс взявся крапельками поту. Вії кліпали часто й нервово.

Стало тихо. Бантини даху немов пониждали, придавили людей. Звідкись долинув тужливий собачий гавкіт, він перейшов у виття, потім почувся сонний крик у дальньому кутку барака, і все стихло.

Старий Зажура лежав навзаки з заплющеними очима, ніби й не до нього мовилося зараз. Він чув собачий

гавкіт, він уявляв собі тих двох у синіх шинелях, що ведуть вівчарку, злегка попускаючи її на повідку. Він уявляв розгодованого, з брезккими повіками і широким качиним носом Заукеля, вартового з першої охоронної вежі, який під ранок любив трішечки потішитися уві сні зі своєю молодою дружиною. Німець усміхався розімлило, борсався, притискав до грудей автомат. І так тривало, аж доки патрулі, нареготавшись усмак з його дурнуватого вигляду, не починали будити його легким посвистуванням і грубими жартами.

Це справді був добрий час для повстання.

Це був час тиші й несміливого прищерхання калюж. Час, коли гори ще тільки проявлялися на кволому фотопері неба. І патрулі поспішали в свої теплі лігвища. І Заукель знову кидався в обійми своєї щедрої на ласки дружини.

Це був час чекання. Час надії. Час розплати.

— Я прошу вас, капітано!.. Я вимагаю!.. — Сеґетті нахилився над розпластаним тілом старого. — Ви чуєте?

Зажура все чув.

Але він лежав, уперто не розплющуючи очей, і обличчя його, заросле сивим волоссям ранньої старості, не приймало слів італійця. Він не хотів починати повстання, він боявся його. Не власного життя жаль було йому — звук із наймолодших років ризикувати своєю чубатою головою, але потерпав від думки, що за його наказом двадцять тисяч бранців піднімуться на передчасний виступ, і німці, тільки й ждучи такого приводу, їх знищать.

— Треба ждати, — сказав рівним, мовби безстороннім голосом.

— Не можна!.. Загине ваш син! — вжахнувся темпераментний Сеґетті.

— Все одно, треба ждати. Ти казав, що поляки за два дні будуть тут...

— І ми протримаємося два дні, — войовниче сказав Сеґетті.

— А якщо не стане сил?

— У нас є зброя і зненависть. У них — зброя і страх. О капітано! Невже ви не розумієте, що їхній страх — це теж наша зброя? Коли моя покійна матінка посилала мене до собору Сан-Дженнаро або на схили Позіліппо, де живе вся наша неаполітанська знать,

вона вчила мене, дурня, щоб я не боявся людей, бо страх забирає голос і силу, і я нікого не боявся. Я не боявся співати навіть біля Триумфальної арки! Я співав там вранці і вночі, в пекучу пообідню пору і перед смерком...

До Зажури нахилився ще один. Це був німецький робітник із Золінгена. Його засудили до страти за сварку з самим директором заводу. Літній, сивовусий трудар, він назвав директора коричневим блюдолизом, і фашистський «народний суд» засудив його на смерть за неповагу до капітана трудового фронту. Смертна кара була замінена табором перевиховання, оскільки троє синів робітника воювали за фюрера.

— Ми повинні виступати вранці, Зажура, — сказав категорично робітник.

— Ні!

Сказав ще хтось:

— Штаб прийме рішення без вас.

І Сеґетті додав несміливо:

— Штаб прийме рішення без вас. Штаб не хоче, щоб Паоло і його друзі були розстріляні сьогодні на світанку.

Мовчанка скріпила його слова. Це вже були не слова, це вже була воля. Чимось гіркотним хлюпнуло в серце Зажури — образа, й гнів, і безпорадність.

Тоді він підвівся на лікті.

— Гаразд, принесіть мою бритву! Я хочу поголитися. Ти, Сеґетті, теж чорний, мов циганський барон. І не забудьте: починати треба із Заукеля. Перед світанком він завжди цілує уві сні свою жирну гуску.

* * *

Комендант «виправного табору» переживав неприємні хвилини душевного роздвоєння. Йому хотілося заподіяти собі смерть, і зараз відчував непереборну потребу виплутатися з безглузлого провалля, в яке його затягло життя. Жити, щоб відомстити, жити, щоб показати свою силу... Шеф краківського управління СД з радісною хапливістю вислухав повідомлення про зраду майора Блюме. Пообіцяв негайно телеграфувати в штаб групи армій «Південь» і в імперське управління СД. Але коли вони лишилися в позаслужбовій обстановці, трішки випили, згадали свої давні довоєнні ман-

дри по нюрнберзьких пивничках, шеф у пориві відвертості сказав: «Я розумію твою вірність обов'язку, Клаус, але не сподівайся для себе нічого хорошого. Зрада майора Блюме кидає тінь на генерала Штемермана і в якійсь мірі на тебе».

Значить, він накликав біду на голову рідного брата. А як же він має вчинити? Не виказувати зради? Чека-ти, доки ті банди продадуть усю армію більшовикам?.. Він повернувся в табір роздосадуваний і тяжко скривджений. Тоді вперше йому майнула думка: покласти край всьому! Плонути на цю остогидлу, безпросвітну тяганину по цементних коридорах канцелярії, по асфальтових доріжках табору. Взяти пістолет...

Він вийняв з шухляди пістолет. Глянув уважно на двері, що вели до спальні (була друга година ночі), потім глянув на матово-сірий шматок металу, в якому була й спокуса звільнення, і жахливе небуття... Він замислився...

В канцелярії рейхсфюрера його називали раніше «хитрим Клаусом», дехто жартував: «Санта-Клаус із пекла». Рейхсфюрер Гімлер дуже любив його один час, обіцяв забрати в Берлін, але потім якась паскуда щось нашептала йому, і всі сподіванки полетіли до чорта в зуби. Мабуть, Аймер зумів пустити отруйну стрілу. Аймер усе вмів, геть усе, навіть підкопуватися під свого шефа.

Він добре пам'ятає останню розмову з Гімлером. У великому похмурому кабінеті був тільки стіл, що стояв під величезним, на всю стіну портретом фюрера, за столом незрушно сидів довготелесий, лобастий, в своїх крихітних пенсне рейхсфюрер.

— Жаль, що ви не виправдали моїх сподіванок, — сказав рейхсфюрер. — Проблема складніша, ніж вам здається. Доведеться підшукати інший табір для експерименту.

— Усе можливе, гер рейхс... — розкрив здерев'янілі вуста Штемерман.

Але рейхсфюрер ще не кінчив говорити. Він не любив, коли його перебивали. І він, примруживши за скельцями пенсне очі, голосно повів далі. Так, ситуація значно погіршилася. Часу на остаточне вирішення єврейської проблеми лишилося обмаль. Вирівнення фронту може призвести до втрати важливих територій на Сході. Рейхсфюрер здивований аполітичністю Ште-

мермана. За півроку він не встиг по-справжньому налагодити роботу крематоріїв, не підготував належним чином людей...

У Штемермана були переконливі докази своєї безвинності. Він знову розкрив рот, але очі рейхсфюрера зіщулилися ще більше, скельця блиснули недобре й погрозово.

— Залишимо ваш табір таким, як він є. Хай до вас їздять слюнтяї з Червоного Хреста. Треба ж показати, що ми теж буваємо гуманними! Ідьте в свою віллу і тіштеся добрим настроєм своїх в'язнів.

З портрета на Штемермана дивився оскляніло-задумливий фюрер. І тоді Штемерман на коротку хвилю теж задумався. Це була слушна нагода в його житті. Треба було вийняти пістолет, там, в кабінеті, перед грізно-насупленими очима фюрера, підняти спокійно руку до скроні і спокійно натиснути на спусковий гачок. Так хотілося пережити ту хвилю. Так хотілося...

Все зіпсував Гімmlер. Гарикнув з-за столу щось їдке, щось майже непристойне, і зачарованість розвіялася.

Так почалося його падіння.

Зараз настане кінець. Ось зараз, просто й швидко...

Рука тримала пістолет, очі милувалися матовим полиском сталі. В сусідній кімнаті сонно скрикнула жінка. Знову стало тихо. Рука піднялася, пальці напружились.

І раптом за дверима почулося шкряботіння. Пес? Злодій? Чи, може, вартовий?..

Притиснувши пістолета до грудей, Штемерман кошачими кроками прослизнув у коридор.

На сходах щось вовтузилося. Все дужче, все настирніше. Ось уже чути важке дихання. Хтось натужно сопє, хапає жадібно повітря.

Штемермана взяла досада. Вдруге людині зіпсували таку важливу справу!

— Хто?

Двері струнулися.

— Хто?.. Застрелю собаку!..

— Гер штурмбан... гер комендант...

Комусь важко давалися слова. Невидимі руки вперто чіплялися за ручку, п'яний голос розпачливо намагався вимовити повний титул коменданта.

Клацнув замок. Світло осяяло цивільний костюм

Аймера. Він вражено дивився на свого шефа, роблячи в повітрі якісь чудернацькі рухи, мовби відхрещувався від прикрої з'яви. Аймер цілими ночами товкся по барах найближчого польського містечка. Скрізь його знали і скрізь боялися. Міг пити на дурничку, міг влаштувати п'яні гульбища, і тільки під ранок була халепа з дверима: потрапляв то на ганок Штемермана, то в казарму охоронців, а то й просто завалиювався де-небудь у палісаднику.

— Ви знову? — став йому на дорозі Штемерман.

Почуття бридливості, гніву, жалю до себе зсудомили йому горлянку. Надто прозаїчним було це падіння з підхмарних висот самозречення в болотняву табірною життя.

— Гер комендант... я цілком зважую свою вину перед вами...

— Це... зухвальство!.. Я вимагатиму! Я подам рапорт!..

Але Аймеру наплювати хотілося на всі рапорти свого «Санта-Клауса». Аймер пхався в коридор. Червонопикий, молодцюватий, мов берлінський бурш, що відгуляв своє перше посвячення в студентську корпорацію, сопів, крєктав, вигойдувався перед комендантом, ладний ось-ось звалитися йому на груди.

І враз він побачив у руках коменданта пістолет. Це його страшенно, до жаху вразило. Пістолет... Притиснутий до грудей пістолет!

— Що ви хочете, гер комендант?..

Хитавиця зникла, чуття страху вмить вирівняло Аймера.

— Я хочу... я хочу застрелити вас, як тварюку! — розшаленівся зненацька Штемерман.

— Пробачте, але... гер комендант... Ви помиляєтесь!.. Я подав скаргу в берлінський трибунал... Честь офіцера...

— Ви загубили свою честь!

— Припустимо... — Аймер щось хутко обмізковував, в його очах загорілися зловісні вогники. — Ні! Краще сховайте пістолет, гер штурмбанфюрер... Кулі згодяться для іншого... Тобто краще без куль... Я прийшов сказати панові комендантові, що польські бандити завтра будуть тут. Ми мусимо негайно все покінчити. Негайно! У мене є цікавий подарунок для штурмбанфюрера...

Розлюченість у душі коменданта трохи вгамувалася. Він навіть радий був тепер нежданому приходіві свого заступника, Він тішився з його рятівничої місії, він уже думав про те, що це сам бог послав Аймера в передранішній час до його, комендантових, дверей, щоб стримати самовбивчу руку.

Він жив. Тобто все-все, що було досі, тривало в ньому і поза ним. І хай достобіса котиться рейхсфюрер з своїми експериментами! Головне: ось він відчуває своє тіло, відчуває лоскотливе тепло піжами і може сісти в приємно-холодне крісло та запросити навіть цього нахабу Аймера випити з ним по келишку...

Аймер стояв посеред свого кабінету, погойдувався хмільно.

— Ходіте в канцелярію... гер-р... штурмбанфюрер! Я покажу вам усе.

— Не маю бажання йти до тих трупів, до того тлінного смороду!..

— Ми мусимо... Поляки завтра будуть тут... У мене є точні відомості... — В п'яних Аймерових очах зазмійлася лють.— Ми мусимо їх р-р-раз — і кінець! Кройцсакрамент!..

Що ж, рушили. Поминули пустельний майдан, наблизились до брами. Ще здалеку Штемерман побачив на охоронній вежі схилену в сонливій розімлілості постать Заукеля. Але не було часу давати прочухана отому розгодованому телепню.

Аймер квапився. Штовхнув двері до канцелярського блоку, гарикнув коротке привітання вартовому, завернув у темний коридор.

Штемерману набридла його зухвала таємничість.

— Стійте! — наказав злісно.

Аймер, здивований, глянув на нього через плече.

— Лишилось небагато, гер штурмбанфюрер.

— Куди ми йдемо? — опанувавши себе остаточно, спитав Штемерман. В канцелярії був господарем. Відчував себе знову комендантом табору, вершителем людських доль. Тут він міг наказувати всім, навіть оцьому зарозумілому Аймерові. Спасибі, звісна річ, за порятунок, але Аймер мусить знати, що комендантом табору є він, Штемерман. — Мій кабінет праворуч. Я не хочу далі!..

— Ми підемо не в кабінет, а в підвал, у котельню, — відгукнувся на ходу Аймер і враз став перед комен-

дантом, наче збирався битися з ним. — Якщо ви не підете зі мною, я сам висаджу табір у повітря!

Комендант задубів. В очах його — жахна здогадка. Табір в повітря!.. Цього слід було чекати... Пригадалися непевні натяки Аймера після його останньої поїздки в Берлін і розмови про те, що на гірший випадок є радикальні заходи порятунку. Пригадалися нічні чергування Аймера, коли він з якогось дива лишався в таборі до ранку і ночами просиджував тут.

І все це поза його, комендантовою, спиною! Негідник! Блюдолиз! Інтриган!

— Ви замінували всі блоки? — з гіркотною образою спитав Штемерман.

— Так, всі блоки і канцелярію. Ось тут, під нами.. Вісім мішечків першокласної вибухівки... Пекельний вогонь — ніщо в порівнянні з цим... — Аймерові наче знову ударив у голову хміль. Чуття безкарності, чуття сили робило його безцеремонним і відвертим. — Ручка рубильника — і табір у руках пана бога! Ще ручка, і ми теж на небі... Звичайно, на гірший випадок...

Штемермана мов обдало гарячим душем. Він задихався. Він не знав, як врятуватися від цієї знавівнічної людини, від цього ублюдка Аймера... І потім ніяких наказів згори, ніяких наказів...

— Я нікуди не піду. Чуєте? Ви не смієте без мого дозволу...

— Ви кажете сушу правду, гер комендант, — вдавав слухняного молодика Аймер. — Без вашого дозволу ані руш. Ви самі зробите це. Інакше через дві години табір буде в руках слов'янської наволочі.

— Стій! — істерично вигукнув Штемерман. — Стій! Або матимеш кулю!

Перед лицем Аймера сяйнув метал. Аймер кліпнув очима, звузив їх, повільно похитав головою. Той жест мав значити, що він не вірить у погрозу коменданта. Гер комендант убивав людей руками інших, сам він ще нікого не застрелив, не загазував, не придушив. Аймер знав, що Штемерман фізично боявся смерті.

— Ну, я йду, — сказав і повернувся до маленьких залізних дверей. — За наказом рейхсміністра...

Комендант замахнувся пістолетом і вдарив Аймера по плечу. Той дико заревів. Тоді Штемерман, п'яніючи від злості, ударив його вдруге, по голові. Метал упав

на гладенько прилизане чорне волосся. Аймер осів на коліна, цюкнув носом у бетонну підлогу.

— Паскуда! Маєш своє!..

Комендант запустив п'ятірню в ріденьке Аймерове волосся, підняв голову і стрівся з уже згасаючими очима.

— За наказом рейхсміністра!..

Оглянувши закривавлений пістолет, комендант з подивом знизав плечима, потім сунув зброю в кобуру. Знову подивився в нерухомі, вибалушені очі Аймера і швидко подався до виходу.

Він не бачив, що за кілька кроків, у затінку бічного коридора, стояв унтершарфюрер Становий. Погляд його був пильний і вичікуючий.

* * *

Здалеку двір Зажур являв собою дивну картину. Це було місце недавньої баталії і заразом затишний куточок для безтурботних дитячих забавок. Розвалена снарядами траншея тягнулася через усю вулицю, перекривала город і виходила аж до причілкової стіни хати. Біля окопів лежала спилена груша. Кора її була геть подзьобана кулями, і дерево, ніби втішаючись, що відборонило своїм тілом живих людей, тихо дрімало під весняним сонцем. Тепер біля дерева бавилися дітлашки-сироти, лазили по шкарубкому стовбуру, стріляли з рушниць-паличок, жорстоко й весело піднімалися в «атаку» на невидимого ворога.

На вулиці за воротами стояв спалений німецький танк. У нього не було гармати — її відірвало вибухом, башта розплющилася, і білий хрест на ній пожовтів од вогню. Двоє хлопчаків уже встигли осідлати це похмуре знаряддя смерті.

Серед двору, біля вирви, стояла дівчинка з відром, аж надто великим як на її зріст, і з лопатою, якою щойно насипала в відро глину. Дівчинка допомагала бабусі Олені шмарувати хату. А зараз, трохи притомившись, вона загляделася на танк, і в свідомості її, мабуть, проносилися ще свіжі картини минулого дня: солдати з кулеметами, дзвінкий ляскіт пострілів, перелякане обличчя бабусі... «Невже це було насправді? — дивувалася дівчинка. — І якщо це справді було, то яким чудом я залишилася живою? Навіть дерево вмерло.

І земля вмерла. І хати на вулиці погоріли. А я, маленька, нікому не потрібна дівчинка, стою жива-живісінька і дивлюся на це страшне горе».

— Соню, а, Соню! — сіпнув дівчинку за руку маленький хлопчик. — Я їсти хочу!

— Пожди, Миколко! Бабуся зварить кулеші і покличе нас. Копай собі землю.

— Не хочу копати!.. Дай мені хліба!..

— Де ж я тобі візьму? Ти ж знаєш, що німці все вивезли і спалили.

— А ти заberi у німців! Вони — погані... фашисти!..

Оченятка у малюка блиснули недитячою люттю, він погрозив кулаком кудись у бік спаленого танка. І раптом... очі його замерли від подиву. Він чи не перший побачив за ворітьми велику, з накриттям, машину.

— Соню! Бі-бі їде!.. Бі-бі!..

По самі борти забаюрена машина перевальцем сунула по розбитій колії, то провалюючись у ямини, то круто задираючи носа угору.

У дворі — вереск. Лопотіння ніжок. Сині рученята вчепилися в лозове паліччя. Якийсь височенький хлопчик вибіг на вулицю, втупився в забрюханого студебекера.

Диво! Міцні колеса завертають на сухе. З кабінки вискакує офіцер. Підійшов до хлопчика, пригорнув його, глянув ніжно в бліде личко.

— Тут Зажурина хата?

Хлоп'я закивало голівкою. Тут. І бабуся Олена вдома. Він гукне її зараз!..

Але офіцер сам заходить у двір, простує до дому. На порозі — Олена Дмитрівна, у білому фартушку, руки в борошні, лице зніяковіле, розгублене.

— Скажіть, Максима Захаровича немає?

— Питаєте! — з незлим ремством промовила мати. — Я сама його не діждуся. Мабуть, десь у штабі. Прийшов у село відпочити, а йому тут як на фронті.

— Фронт і є, — сказав офіцер, трохи посуворішавши. Але ось його очі побігли по двору. — Де ж це ви таких гарнесеньких набрали? Мабуть, у вас дитсадочки?

— Усе в нас тут, товаришу дорогий, — зітхнула Олена Дмитрівна і розповіла офіцерові про долю малюків, яких вона пригріла в своїй хаті. В цю мить очі її здригнулися, тривожна тінь майнула в їх глибині.

Олена Дмитрівна побачила біля машини світло-блакитну німецьку шинелю. Німці? Звідки вони тут? І чому вештаються так вільно?

То був німецький патріот Курт Ейзенмарк. Вилізши з кузова студебекера, він захотів трохи розім'ятися, підійшов до паркана, став оглядати подвір'я. Не мав у гадці, що сама його поява викличе переполюх у дворі. Діти зляканим табунцем шурнули до хати. Олена Дмитрівна посуворішала.

— Наш товариш, — пояснив офіцер. — Це він, власне, і шукає Максима Захаровича. Комуніст!.. Ось я вас познайомлю... — І офіцер замахав рукою: — Курт! Ходіть сюди!.. Знайомтеся, мати... мутер вашого друга...

Рожевошоке лице Курта Ейзенмарка чомусь зблідло, усмішка зворушення й радості сяйнула на ньому. Курт затримався на хвилю біля воріт, потім швидко пішов через двір, ніжно взяв Олену Дмитрівну за обидві руки і підніс їх собі до губів.

— О мутер! Ваш син і ви... — Не міг вимовити якогось заповітного слова, знову схилив обличчя до зморщених материних рук.

Олена Дмитрівна глянула йому в лице.

— Посидьте, Курт... я пошлю за Максимом.

Він розпачливо захитав головою. Ні! Жодної хвилини! Товариш майор знає, що це неможливо... Ніхт вар?.. Сьогодні вони повинні бути на передовій. Дуже важлива справа!

Майор пояснив: на машині у них пересувна радіостанція, вони будуть промовляти через фронт до тих, які ще не здалися. Закінчується строк капітуляції. По всьому видно, що генерал Штемерман відмовиться скласти зброю. Отож треба зробити все, щоб на бік радянських військ перейшло якомога більше німецьких перебіжчиків, щоб не лилася марно кров радянських і німецьких солдатів.

— Якщо вони не приймуть капітуляції, їх жде смерть? — спитала тривожно Олена Дмитрівна.

— Яволь, майне мутер! — сказав Ейзенмарк і при цих словах увесь немов здерев'янів і очі його стали жорстокими та сухими.

Майор глянув на годинник. Перевів погляд на небо. Сонце було височенько, наче й не вечір ще. Але майор знав, яка дорога чекає їх попереду. Власне, й не

дорога турбувала його, і не час, і не смеркання передвечірне, а непевність того, що діялось попереду.

Олена Дмитрівна й собі розбентежилась.

— Товаришу майор! Якщо у вас знайдеться місце... я з вами до штабу. — Глянула по двору. — Сусідка зараз прийде, вона й дітей погодує. А я уже не можу, розболілася душа за сином.

— З радістю! — широко усміхнувся майор. — Сідайте наперед! І показуйте дорогу. Тут у вас такі моря розлило!..

Дітлашня знову виструнчилася під тином.

— Бабуню!

— Істи, бабуню!

— Вертайтесь! Бабуню!..

Студебекер гарикнув мотором. Синя калюжа згойднулася хвилями, зламала в собі похмуре небо.

Діти, поприлипавши до паркана, дивилися вслід машині, дивилися з жалем і образою, ніби знали, що вже ніколи-ніколи не побачать свою ніжну, турботливу годувальницю.

Зажури в штабі не було. Майор Горохольський, впізнавши Олену Дмитрівну, неймовірно зрадів. Ця добра інтелігентна жінка чимось імпонувала йому. Нагадувала матір, таку ж задумливу, рішучу й спокійну, з такою ж вольовою ризикою в міжбрів'ї.

Біля столу стояв генерал, командир дивізії, стояли ще якісь офіцери, зосереджені, насуплені, дивилися на розстелену карту, були заглиблені в неї, немов намагалися вчитати і вгадати, чим обернеться завтрашній день. Німці не вирвалися з кільця. Хубе не вдалося пробитися через Лисянку до Штемермана. Якщо сьогодні до вечора Штемерман не прийме капітуляції...

— Пробачте, вам до кого? — звернувся раптом генерал до Олени Дмитрівни, яка стояла біля дверей.

— Це мати капітана Зажури, — сказав майор Горохольський. — Вона шукає свого сина.

Мати капітана Зажури! Мати того самого капітана... Генерал провів рукою по лобі і раптом швидко зняв кашкет. Він не думав зараз про те, що Олена Дмитрівна може впізнати його, що вона згадає далекі двадцять роки, коли Захар Сергійович приїздив з нею до генерала (тоді молодого радянського командира!) в Харків і він пригощав їх у своїй холостяцькій квартирі на Холодній горі супом з командирської їдальні.

Солодко щеміло серце. Спогади болем відгукувались у ньому.

— Олено Дмитрівно!.. Дорога моя!..

Вдруге за цей вечір шорсткі чоловічі губи торкнулися її напрацьованої руки.

— Я не знаю вас, товаришу генерал, — сказала Олена Дмитрівна.

— Це не робить мені честі, — зітхнув генерал і, отямившись, раптом посадовив жінку на стілець. — Сідайте і дивіться! Може, хоч раптом впізнаєте? А ні, то я побіжу в їдальню по суп.

— Товаришу генерал, чому ж ви?.. — забідкався майор Горохольський, не вловивши в генераловому голосі сумовитої жартівливості. — Я зараз накажу... Дозвольте?..

Тепер довелося при всіх згадувати Харків, і свою командирську кімнату, і пісний суп... Майор Горохольський розгублено кліпав очима. Генерал сидів поруч з Оленою Дмитрівною і мовчки дивувався тому, що сталося за ці роки. Він дивувався мужній, негаснучій вроді Олени Дмитрівни, дивувався невилинялим бровам, які колись давно бентежили його кров, дивувався її гіркій самоті й загибелі її чоловіка, генералового друга, з яким він так рідко зустрічався останні роки, так рідко міг згадати свою харківську молодість і степові їхні рейди в лавах Червоного козацтва, коли здіймалася кушпела над ескадроном і сонце ламалося на блискучих шаблях...

Сиділа біля нього подруга його давніх розвихрених літ, ніжний повів відшумілих весен. Сиділа, сина свого ждучи.

— Товаришу генерал...

— Який я тобі генерал, Олено?

— Ну гаразд, товаришу Миколо, я маю до тебе прохання.

— Максима шукаєш? Зараз ми його...

— Стривай, ні! — Олена Дмитрівна поклала на його руку свої сухенькі, тонкі пальці. — Дозволь, Миколо, я... поїду з німцями?

Він зіщулив очі. Якими німцями?.. Ейзенмарк?.. Це той, що перейшов до нас?.. Генерал був ніби невдоволений, може, просто жаль стало Олени Дмитрівни, бо, почувши її прохання, збагнув одразу, що вона просить

недарма, що все це вона, мабуть, уже обдумала і хоче справді їхати з ними, їхати хтозна-куди, під кулі, на передові... Міг не дозволити їй. Міг знайти сотні відмовок, пояснень, розтлумачити жінці, що ворог зараз оскаженілий, здатний на будь-яку підлість і що радіостанція — не така вже й безпечна річ...

— Я добре знаю німецьку мову і я скажу їм те, що слід.

— Мати! — промовив шанобливо генерал, і погляд його побіг кудись в незнане. Було даремно щось пояснювати, щось говорити. Перед ним сиділа не давнішня Олена, а мати синів своїх, згорьована й мудра жінка.

Він підвівся, потиснув їй руку. Глянув на майора Горохольського і спитав, ніби перевіряв себе самого:

— Значить, 112-й переходить?

— Вранці, товаришу генерал.

— Забезпечте охорону радіостанції.

Генерал чітко, по-військовому, схилив перед матір'ю голову, і Олена Дмитрівна зрозуміла, що їй дозволено їхати.

— Спасибі, Миколо, — сказала жінка і пішла до машини.

* * *

В кабіні було тряско, холодно, звідкись тягло вогким вітром. Переднє скло заляпане болотом, і Олена Дмитрівна їхала, як у напівсні. Щось монотонно мугикав собі під ніс солдат-водій. Йому сумовито підспівував зношений, натруджений мотор.

Мати думала про той час, коли вона ще не була матір'ю і коли їй зустрілися в житті двоє друзів: один — русявий, рішучий, з орденом Червоного Прапора на гімнастюрці, і другий — темноокий, задумливий.

Покохала темноокого. До русявого тільки навідалася раз на Холодній горі посьорбати пісного супу.

Суп, і Холодна гора, і отой вимогливий погляд зухвалькуватих очей запам'яталися їй назавжди. Потай не раз зізнавалася собі, що зухвалькуваті очі не байдужі їй, ваблять її і бентежать. І навіть сьогодні, глянувши в них, відчула в грудях холоднуватий щем, якийсь задавлений біль туги.

Креснуло роками по календарю. Життя прожито: Сини повиростали. А ти все пам'ятаєш. Ти й зараз ні-

би з побачення їдеш... Куди ти їдеш? Що жде тебе попереду?

Зовсім раптово зринула в ній думка, там, біля штабу, коли входила у широкі шкільні двері: «Поїду і скажу їм слово!.. Може, воно зробить більше, ніж усі суворі чоловічі слова. Може, нагадає їм своїх матерів, своїх сестер і дружин осиротілих».

Микола зрозумів її. Значить, так треба... Хай сто чоловік послухають її. Хай сто чоловік не стануть стріляти завтра. І не вб'ють жодного солдата. І самі повернуться колись додому...

Хай навіть одного врятує вона. Одного-однісінького! Єдину живу людину!.. Вона, що знала муки й радості материнства, не хотіла нових, марних убивств, не хотіла людської крові. Наївність? Пацифізм? Не мала часу роздумувати над тим. Не мала часу зважувати свою душу.

І ось вона їде. Тряска дорога... Скоро вечорітиме. Десь тут має бути хутірець, кілька хатин, ставок... Давно не була там, ще з довоєнних літ... Майор, який пересів заради неї в кузов, пояснив Олені Дмитрівні, що в хутірці — останній радянський пост. Далі вже німці, їхні позиції, їхні укріплення.

Олена Дмитрівна чула про якийсь 112-й німецький полк. Майор сказав, що 112-й полк готовий здатися, тобто готовий капітулювати, незважаючи на накази вищого німецького командування. Вночі вони почнуть радіопередачу для 112-го. Олена Дмитрівна ще не уявляє собі, як це все буде. Здається, виставлять за селом гучномовець, підключають апаратуру, сховаються в окопчику і стануть ждати слухної хвилини. Правда, бували випадки, коли у відповідь на передачу німецька артилерія відкривала шалену стрілянину. Може, і зараз почнуть бити з гармат...

А сонце важчає, тоне в багрянцевому тумані. І вже звідкись з-за яруг, з-за горбів і перелісків виповзають нічні сутінки. Безлюдно й моторошно в полі. Німотна тиша. Якесь насторожена, недобра тиша. І в тій тиші — напружене, нервово гудіння мотора.

Приїхали в хутір. Біля невеличкого окопу двоє солдатів довго перемовлялися з майором. Сторожка зосередженість звела майору до купи брови. Підняв полишинелі і пішов кудись із солдатами, залишивши машину серед дороги.

Небо між голими тополями було яро-червоне, кри-
жаві горна роздмухувалися за небокраєм, в хатах жев-
ріли шибки. Олена Дмитрівна одразу відчула щось
лиховісне. Вилізла з машини.

Холодно. Береться на мороз. Сніжинки опадають на
чорну землю. Глухим безлюддям несе з вулиць. Ма-
буть, у хutorі ні душі. Тільки де-не-де майне сіра ши-
нель. Пробижить солдат з котелком або з лопатою.
Прочвалає на коні верхівець.

Звідкись з'явився хлопчик. Оченята цікаві, нашоро-
шені. Вже всього надивився. Ні тіні страху чи бояз-
кості.

— Тьотю, а ви чого не вакуювалися? — став нав-
проти Олени Дмитрівни, задерши кирпатого носика.

— Нащо ж мені вакуюватися, коли ми німця про-
гнали? — обігріла малюка теплим поглядом Олена
Дмитрівна, і їй зробилося аж зимно, такий він був ви-
снажений, збляклий.

— А ви краще вакуйтеся, бо фашисти як уда-
рять!.. — Хлопчик змахнув у повітрі кулаком, і лице
його позлішало. — У нас тут багато фашистів! Самі
есесівці!..

— І ти не боїшся есесівців?

— Чого їх боятися? Фріци смердючі! Їх у котел
взяли. Ось скоро наші «катюшами» їх і танками!..
Я вже на танку їздив!.. А на «катюші» ні. «Катюша»
не може проїхати. Болота багацько на вулицях..

Дражливий неспокій все дужче проймав Олену
Дмитрівну. Есесівці!.. Чому есесівці?.. Від кого наслу-
хався цей хлопчик отих жахів?.. І майор чомусь дивно
розгублений. Пішов, нічого не сказавши їй.

З-під брезенту вистрибнув молоденький білявий лей-
тенант. Подав руку огрядкуватому Ейзенмарку, допо-
міг йому злізти на землю. Видно, були друзями. Лей-
тенант зробив кілька рвучких гімнастичних вправ, по-
тім став жартівливо боксувати німця. Ейзенмарк задер
догори руки.

— Гітлер капут! Капут!

Хлопчик встряв між них, дзвенить сміхом. Олена
Дмитрівна втішно всміхнулася. В очах заблиснули теплі
сльозинки. Діти: що мале, що велике! Максим теж був
завжди отакий півникуватий, все сікався до Павлуші...

— Заводь! По машинах!

Це біг майор. За ним ледве встигав дядько-ополченець з німецьким автоматом на грудях.

Сідають. Ідуть кудись униз, до ставка. Машина пливе по грязькій колії. Хлопчик стоїть на підніжжі, показуючи водієві дорогу. Далі, далі, через став, поза городами... Мотор натужно реве, колеса щматують чавкий чорнозем. Хлопець ловить блідим личком холодний стрічний вітер.

Нарешті вкотилися в яр. На узвишші — хатина. Внизу уже майже поночі. Майор підходить до кабіни. Хоче щось сказати...

Але в цю мить вечорову тишу роздирає рипуче виття снаряда. Сухий вибух біля ставу. Знову виття. І знову тріск.

— Олено Дмитрівно, — каже майор, піднявшись на приступку, — погані діла! За хутором — есесівський батальйон. 112-й полк роззброєний.

* * *

Вночі було холодно. Ночувати довелося просто неба. Перед тим як вкlastися хто де, майор провів коротку нараду.

— Як бути? Товаришу Ватер, ви радист, вам вирішувати. — Майор звертався в сутіні до молоденького білявого лейтенанта, який стояв під грушею, тихо щось собі наспівуючи.

— Я тільки виконую наказ, — сказав Ватер тихим, задумливим голосом, і Олені Дмитрівні здалося, ніби вона вловила в його тоні приховану іронію. Справді, нащо ці питання? Вони приїхали, щоб звернутися по радіо до німців, і які б зміни не зайшли у них, які б там полки чи батальйони не стояли за хутором, треба робити свою справу.

Однак майор міркував інакше. Майор був людиною практичною й тверезою і знав, що неспродуманими вчинками можна тільки накликати грозу начальства, а користі від того не буде аж ніскілечки. Якщо справді 112-й полк обеззброєний і його замінив на позиціях есесівський батальйон заядлих головорізів, здичавілих і здеправованих до останньої межі воєнних злочинців, то, либонь, марна річ намовляти їх до капітуляції.

— Зважте й те, — сказав майор, — що в хуторі майже немає наших військ. Тут не більше роти солдатів. Не знаю... Просто не можу уявити!..

В чомусь майор, звичайно, мав слухність. Навіть необізнана з військовими ділами Олена Дмитрівна подумувала, що, поїхавши з радіостанцією, вчинила так зопалу і, може, справді варто, доки не скоїлося лиха, вибиратися звідси.

Латиш Ватер стояв біля груші, вперто мугикаючи свою пісеньку. Був врівноважений і спокійний.

— Есесівці чи не есесівці, ми точно не знаємо, — сказав нарешті, дивлячись собі під ноги. — А тікати нам ні совість не дозволяє, ні наказ командування.

— Юрій! — роздосадувано підвищив голос літній майор. — Не про втечу йдеться. Хай буде так, як вважаєш за потрібне. Але я проти фанфаронства і марних ризикувань.

— «Життя є ризик, і тільки в смерті — супокій», — озвався усміхнено Ватер і глянув на Олену Дмитрівну добрими, чистими очима. — Здається, Верхари сказав, чи хто? — Посерйознішавши, він додав: — Петро Сергійович, вирішуйте. Ваша воля — закон.

Майор помовчав, зітхнув, потягся до цигарок:

— Гаразд. Усім спати. О другій ночі і почнемо.

Креснув запальничкою, схилив голову і змив собі лице теплим рожевим світлом.

* * *

Почали точно о другій. Серед темряви. Серед тиші. У вітряному безлюдді польових гонів затужила раптом музика, заклична, владна, суворо-велична музика Баха, хвилями покотилася кудись у німу пустку. Збудила чорноту. Знеслася в хмари.

Лежачи в неглибокому окопчику над ставком, лейтенант Ватер тримав у руці чашечку мікрофона. Ждав, доки відгримить бахівська ораторія. Готувався говорити.

Олена Дмитрівна сиділа навпроти нього на глиняній приступці, напружено слухала музику.

Чи слухають її німці? І що їм там думається зараз, оточеним, загнаним у пастку?

Олена Дмитрівна повторювала в думках слова звертання. Чітко й холодно карбувалися в свідомості німецькі фрази, прості, короткі фрази... Знала цю мову. Любила її колись. Ще курсисткою, до революції, зачитувалася шіллерівськими «Розбійниками» в оригіналі,

цитувала напам'ять свого улюбленого гетевського «Вільгельма Майстра»...

Як вона почне? Німці!.. Есесівці!.. Люди!.. Чи просто назветься матір'ю, скаже, що хоче миру для своїх дітей, хоче, щоб усі живими повернулися до своїх домівок, щоб і німецькі матері не прокляли своєї сирітської долі...

Спочатку говоритиме Юрій Ватер, цей юний латиш з іронічною усмішкою на вустах. Від імені комітету «Вільна Німеччина» грізно й спокійно застереже тих, що зачалися в п'їтмі і сподіваються чужою смертю відстрочити власну загибель.

Потім вона візьме мікрофон.

«Чуєте мене? Чуєте?..»

Знизу, від ставка, доносилося тихе гуркотіння двигуна, який подавав струм. Попереду, в глухому полі, чигала невідомість.

Музика поволі згасла. Дужче загурчав біля ставка мотор... Кашлянув у кулак Юрій Ватер...

Олена Дмитрівна, охоплена нервовим дрожем, відчуває поряд напруженість латиша, відчуває, як він весь зібрався, весь затерп у своєму грізному, непоступливому чеканні. Зараз він скаже... Зараз він нагадає всім, що є життя і є смерть. Що є Німеччина свободи і Німеччина рабів...

Може, саме тут вирішується доля мільйонів? Може, сьогодні на світанку скриком оновлення, як буває під час пологів, озветься нова Німеччина і її прокляття благовісним дзвоном полетить до Берліна, до затемнених вулиць Нюрнберга і Дрездена, до славнозвісного Лейпцігського собору, де колись вперше зринули оці чудові бахівські ораторії?

Тиша. Чекання. Надія...

І раптом заревли німецькі міномети. Загавкали, за-скавучали, запінілися злобою. Мовби хтось обезтямлений почав шматувати ножом чорний оксамит неба — полоснув раз, вдруге, розкрояв його від краю до краю.

Ватер ще не вірив.

— Невже це їхнє слово?..

До мінометів прилучилися гармати. Загавкали вибухи біля ставка, почулися внизу переполошені голоси, тіні замиготіли біля греблі. Може, відступають наші? І куди? Куди можна тікати серед ночі?

Гримить, вистугонює з усіх боків. Не до музики

тепер. І не до гарних, материних слів... Тим, що в німецьких окопах засіли, мабуть, геть запаморочилося в голові від злоби й зухвальства. Готові весь світ підірвати на своїх мінах, усю планету перешматувати снарядами.

Юрій швидко змотував дроти. Біля нього в п'ятьмивовтузився солдат. Земля погойдувалася від вибухів. Повітря рипіло все зловісніше, все нижче...

— Олено Дмитрівно, — Юрій потяг матір за лікоть, — ходіте звідси хутчіше!

— А я ж ще...

Йй не вірилося, що всі їхні митарства, всі оці довгі морочливі години проведені в тісному окопчику були намарно. Треба повзти вниз, до ставка. Латиш тягне її вперто, невідступно, пояснює, що зараз німці пристріляються по їхньому окопчику.

— Значить, усе?

— Усе, Олено Дмитрівно.

Наштовхнулися в темряві на майора. Ждав їх.

— За хатою щілини. Ховайтеся!.. А ти, Юрій, виводь машину на дорогу. Як тільки почне світати, рушимо назад.

Він ще не знав, яка доля була уготована йому, Юрію Ватеру, Олені Дмитрівні. Не знав, що через кілька годин бригадефюрер СС Гілле в своєму істеричному радіозведенні в Берлін повідомить про те, що в кровопролитному бою з «переважаючими силами російських військ» доблесний есесівський батальйон зумів оточити і повністю...

Це буде вранці. Це станеться тоді, коли змита кривавою росою сонце гляне крізь червоні свої більма на маленький, загублений у степу хутірець. Гляне на спалені хати, і на розбиту машину біля греблі, і на людей у сірих шинелях, що лежатимуть в окопах з кулеметами й гвинтівками, готуючись до свого останнього смертного бою.

— Олено Дмитрівно!.. Ви тут?.. Ходіте в село, до греблі!

— Юрій, я нічого не бачу... Дайте вашу руку...

— Я теж нічого не бачу. Скоро світатиме... Чуєте, німці кричать у полі?.. Ходіте в село. Там наші займають оборону.

Горить на белебні самотній дідуган-вітряк. Падають снаряди у став. Червоні хвилі тікають до берега.

Комдив дивився на карту. Біля нього стояли майор Горохольський, капітан Зажура і ще кілька офіцерів штабу.

Комдив провів рукою по карті. Палець його спинився в якійсь точці. Незрушимо завмер на ній.

— Ось тут!.. Радіозведення підтвердилося... Якщо ми проб'ємося туди до світанку, ми врятуємо їх...

Вони їх врятовують. Вони врятовують його, Максимову, матір. Генерал говорить про це тихо, по-діловому, ніби йдеться про звичайнісіньку військову операцію. А Зажурі палахкотить усе в грудях: біль і каяття... Цілими днями, приїхавши, тинявся хтозна-де. Все йому було клопітно побути з ненею. Прибігла шукати його серед ночі в штаб. Прибігла, і ось маєш...

Правда, генерал не хотів її пускати. Генерал відраджував її, умовляв, щоб не ризикувала... Про це Максимові розповів майор Горохольський. Йому теж недобре зараз, теж начебто душа скніє від того, що не запротестував тоді, не відмовив стару жінку...

Генерал дивився на Зажуру. Дивився і ждав відповіді.

— Ну, то як?

Це його питають. Його згоди жде генерал. Чи він, капітан Зажура, береться провести до світанку танковий загін? Чи встигне капітан Зажура прорватися на хутір, де радіостанція?

— Дозвольте виконувати, товаришу генерал! — здригнувся голос Зажури.

Генерал нижче схилився над столом. Не глянув на капітана.

— Виконуйте, — сказав тихо, наче йому здавила горлянку спазма. І враз креснув Зажуру очима: — Та швидше ж! Швидше виконуйте!

Сталося це так. Була вже глупа ніч. Генерал збирався їхати в дивізію. Горохольський вийшов на ганок покурити. І раптом зазмерив польовий телефон. Генерал схопив трубку:

— Шостий слухає!

З армійської розвідки передали коротке повідомлення: бригадефюрер Гілле наказав в останню мить відвести 112-й полк з передових позицій і на його місце послав есесівський батальйон. Капітуляцію остаточно зірвано. Капітуляції не буде. На лівому фланзі дивізії німці починають наступ з метою прориву від Стеблева до Шендерівки. Бути наготові!

Це сталося глумої ночі, безпросвітної, зимової ночі, в час загальної розслабленості й самозаспокоєння, коли здалося чомусь усім, що ворог уже майже повержений, вже не здатний до опору... Коли навіть він, досвідчений генерал, міг дозволити жінці вирушити у небезпечну, відчайдушно-ризиковану дорогу.

«Олено! Чи вибачиш ти мені? — думав генерал, дивлячись у морок вулиці, де затихали останні виляски танкових гусениць. — Чи вибачу собі самому колинебудь цей вчинок, оцю свою хлоп'ячу нерозважність?»

* * *

Чотири танки — чотири тіні.

Чотири режучі смерчі в примарному нічному полі.

Лебедині шії ракет попереду, далекий гуркіт і тріскотнява кулеметів.

Зажура стоїть у відкритому люці першого танка, вдивляється в ніч, веде свою машину по ледь видимій польовій дорозі. Тільки йому вона бачиться. Йому одному, мовби серцем вихоплена із спогадів дитинства, яріє перед очима, тоскно кличе вперед. Крізь ніч, крізь темряву. До отих туманистих, хижакуватих ракет. До торохтіння кулеметів.

Чи встигне? Чи не кинулися есеси в атаку на маленький хутірець? Чи жива ще його, Максимова, мати?

Якась постать на дорозі сахається з-під гусениць. Видно солдатську шапку, гвинтівочний ствол за плечима.

— Ей, товаришок! Німці далеко?

— Саме раз їдете... Займаємо оборону...

Зажура, розгледів на нічному полі людські силуети, здогадався, що це закопується піхота. А дорога йде далі. Дорозі байдуже, куди стелитися, чиї ракети ятримуть над нею небо.

Майор Горохольський сказав йому, що звістку з німецького тилу послала по рації наша розвідниця, і

Зажура здогадується, хто вона, хто кинув через нічне непрогляддя оцю тривожну засторогу. Зося там! І мати вже десь там... Усіх він втрачає... Судилося, мабуть, так. Хочеш не хочеш — лети своєю дорогою. І не ремствуй на долю. Життя і втрати, життя й розлуки!

Поволі світало. Хутір був уже близько. Квапилося із своїх сховків сонце глянути на нього, квапився Зажура, підганяючи змученого танкіста.

— Швидше! Швидше!

І коли вилетіли на пагорб, з якого видно було всю хутірську долину, Зажура широко розкрив очі: внизу, над ставком, клубочилися рудаві дими...

* * *

Була коротка, страшна розправа, був бій несамолюбний, мстивий, бій на греблі, бій у тісних, димом запнутих вуличках, у дворах розковерканих, на пожарищах хат, між трупами і на трупах, між живими й мертвими.

Німці бігали по хутору, рятуючись від оскаженілих «тридцятьчетвірок». Гусениці ковзалися по закривавлених дошках, намотували на траки мундири...

Розбитий есесівський батальйон відкочувався до далекого лісу. «Тридцятьчетвірки» стояли на горбах за хутором і били з гармат по даленіючих юрмиськах.

Потім стало тихо. Зажура виліз з танка і, заточуючись, поплівся вулицею до ставу. Там, за греблею, біля спаленого студебекера товпилися бійці.

Старенька кузня в березі, знайома ветха кузня під дупластим осоком. На даху порожнє лелече гніздо. Осокір, до половини розтрошений снарядом. Майнуло спогадом щось давнє, майже забуте: «Здається, дід тут був ковалем, а ми, хлоп'ята, приїздили до нього, щось мудрували, вигадували... І осокір цей самий стояв тоді... І Зоська любила забиратися на самий вершечок...»

Солдати розступилися, і Зажура побачив: у дверях кузні висіли тіла. Він упізнав одразу Ейзенмарка по яскраво-блакитній шинелі. Задихнувшись, ступнув уперед, до самого чорного отвору. І знову упізнав — матір!

— Заберіть капітана!.. Чуєте?.. — сказав хтось злісно, і Зажура вгадав голос водія-танкіста. Подумав: «Куди забрать?.. Навіщо?..»

Його обережно взяли під лікті, спробували відвести убік, але він вивільнився і знову ступив крок уперед, і такий зосереджений, такий пильний був його погляд, що хтось не витримав і закричав:

— Та заберіть же капітана, товариші!

І тоді його силоміць відвели від кузні, від того страшного місця, яке навіки ввійшло в його серце. Один солдат витяг кисет, скрутив грубу козячу ніжку, всунув Зажурі в рот, припалив.

— Затягніться, товаришу капітан! Глибше затягніться, зразу полегшає...

Нестерпно хотілося ще раз обернутися і глянути на розчинені двері. Але солдати стояли стіною. І в очах йому було сіро від їхніх шинелей, і сіра нудотливість підкочувалася до горла.

— Ех, товаришу капітан! — сказав солдат осудливим голосом. — Хіба їх жаліти можна?.. Германія називається!.. Ви мені простіть, але б я їх усіх порішив. Усіх тих, що до клуні зігнали!

Добрий голос солдата був як рука друга. Зажура відчував, як від того голосу розвіюється туман в очах і він уже бачить сонце за ставом... До кузні він не піде, там інші впораються, а у нього тут є справа...

— В якій клуні? — отямився зовсім. — Куди їх зігнали?

— Ходіть, товаришу капітан. Я знаю, де вони. Он там, на бригадному дворі, де колодязь завалений. Там і ждуть вашого рішення.

* * *

Есесівців виводили по одному. Боець з автоматом входив у клуню, шурхав чобітьми по соломі, лаявся розгонисто і виганяв: геть, геть звідси!

Стирлувалися гуртом під стіною, сірі й невиразні. Руки в кишенях, очі — додолу. Один старанно оббивав з чобіт грязюку, інший весь час нервово бігав пальцями по гудзиках шинелі.

Зажура обмацував їх поглядом. Ретельно, прискіплюючи придивлявся до кожного обличчя. Не вловлював у них нічого, не вирізняв ні тіні відчаю, ні каяття.

Мабуть, не раз дивилися на смерть інших. І зараз байдужі до власної смерті.

Йому подали автомат. Холодком обпекло долоні,

затяжило в руці. Рука дрижала від напруги, все тіло дрижало. Кожен нерв бринів, мов перетягнута струна.

Тоді з-поміж есесівців вийшов один:

— Ich führte nicht den Tod, aber Herr Offizier... wir haben die Frau nicht hingerichtet. Das hat Herr Ober-Leutnant gemacht¹.

Зажура опустив автомат. Зціпив зуби.

— Wo ist er?²

Німці розступилися. Горбоносий показав на вутленьку, зігнуту постать.

— Dieser!³

Зажура упізнав його. За п'ять кроків від нього стояв білявобровий, в насунутій до вух пілотці Леопольд Ренн. Обличчя було в рудій щетині.

Значить, він. Уже двічі ним від смерті врятований.

— Ви повісили мою матір?

— Вона була мертва... — Ренн підняв голову, в очах сійнула досада. — Вони всі були мертві... Я за них не відповідаю!..

Зажура віддав солдатові автомат. Руці стало легше. Зітхнув. Здавалося, він зійшовся віч-на-віч з тим злом, яке переслідувало його все життя, яке химерно марилося йому ночами...

Вийняв пістолет. Право? Чи помста?.. Ні, він не мстив. Далекий був від осліплення, від мстивого шалу. Він суд вершив праведний зараз, був голосом самої справедливості. Сухо клацнув постріл. Гільза з дзенькотом відлетіла вбік. Другий постріл гримнув гучніше. І знову — блиск гільзи над гнійним місивом.

Ренн умер. Білі очі втупилися в небо. Розкинувся горілиць, маленький, сухий і мстивий.

— А цих назад, у сарай! — Зажура показав на есесівців. — Всіх до одного!..

І з пістолетом в руці побрів через грузькі городи до танків.

* * *

Становий ішов коридором канцелярського блоку, Кам'яна підлога, мертва тиша, чорні вічка карцерів... У самому кінці — кімната чергового. Там біля столу куняє вахмістр Рейніке.

¹ Я не боюсь смерті, але ми не страчували жінку... Це зробив обер-лейтенант.

² Де він?

³ Цей!

Спить Рейніке. Спить у своїй туго затягнутій портупей. Одного шереху досить, щоб зірвався на ноги, щоб схопився за телефон. Добрий куточок собі вибрав під цей лихий час... Прижилися, сволочі! А йому, Становому, тільки покидьки з панського столу...

Чвалав розслаблений, безжальний, ніс у собі якусь думку, боявся її і розкошував від неї.

Рейніке не обдуриш. Цьому подавай документ за підписом самого Штемермана... А можна викликати в коридор і... Чи просто там, у кімнаті, біля телефонів...

Ось його двері. Трохи прочинені. Туга спина схилилася до столу, кашкет на різку, щока вдавнена в шорсткий дерматин, очі міцно стулені. Спить чи прикладається?

Якщо діяти, то діяти сміливо. Лишилося дві години... Всі ці Рейніке скоро злетять до чорта в зуби!.. І він, Становий, злетить, і весь табір...

Ноги стали в'ялими, човгав ними по бетону. Вічка карцерів... Тут порожньо. В цьому вчора сконав один німець, з червоних. Там далі гние заживо єврейський покидьок. Ще далі — карцер з заложниками... Замкнений. Намертво запакований. І ключ у кишені Рейніке.

Напруживши м'язи, Становий прискорив крок, змусив себе підтягнутися. Зблисла думка, владна й підбадьорлива: «Або зараз, або смерть!»

Знав усе, що готувалося в таборі, знав про наближення польських загонів і про розгубленість табірної адміністрації, яка нездатна була навіть приборкати знахабнілу отару в'язнів. Коли вдарить тривога, коли оті здичавілі, обезтямлені юрмиська шарахнуть з блоків, тоді буде пізно шукати рятунку.

Рейніке спить...

Прочинені двері...

Рейніке заклад у напруженій позі, копилить губи, кривиться гидотливо. Наснилося щось панові обер-вахмістрові, наверзлися якісь кошмари.

В кімнаті світло. Телефон чорно затаївся в кутку. Під столом кнопка аларму. Становий добре знає ту кнопку. Натиснути тільки, і завиють сирени, і схопляться в караульному приміщенні охоронці, і кулемети на сторожових вежах повернуться в бік блоків.

Становий нечутно ввійшов до кімнати, спинився над розмореним черговим... Портупея глибоко перетягувала жирну спину. Дихав важко, з присвистом.

Спиш, голубе? І не хочеш віддати ключів? І не знаєш, що здохнути легше, ніж додивитися один паскудний сон?

Враз розмахнувшись, Становий шарахнув німця по голові. Шарахнув, вкладаючи в удар усю свою волячу силу.

Перехопило дух, руки ослабли, страх здавив груди... Було одне бажання: вискочити геть, рвонути в темніть ночі, забитися хтозна-куди...

Де він, той ключ? У кишені немає, в столі теж немає. Нічого ніде немає... Становий звалив Рейніке на підлогу, почав перекидати в ящику папери, торгати то одну, то другу шухляди.

Дзенькнув телефон. Коротко дзенькнув і змовк. «Чорта лисого! Дзвонить, хоч показіться!..»

Підвівши голову, побачив в'язанку ключів на підвіконні. Зрадів тим ключам так, начебто ними його самого було замкнено до карцера.

Вибіг у коридор. Двері не зачиняються... Зараз треба бігти, швидше бігти до великого карцера. Все як було вирішено. Все до останку. Випустити Павла, випустити всіх — і гайда в гори. Що, не сподівалися від зрадника, від німецького поліція? Нелогічно, товаришу Зажура? Може, хотіли б мені кулю наостанок всадити в потилицю? Кулю за те, що врятував вас від смерті? За те, що вашого сина зараз вирву з душогубки?

Для Зоськи все робив, Зоську не міг забути. Зоську, що була йому за сестру, й за матір, і за подругу дитячих літ... Може, ще тоді, коли вперше витяг з колони смертників обох Зажур, сяйнула в голові думка: заради неї!

І цієї ночі теж подумав: заради неї! Хай знають, що брат її не просто скурвився, що і він за своїх хоч раз руку підняв...

Раптом почув гучну розмову. За рогом коридора, біля кабінету Штемермана сперечалися двоє. Впізнав: комендант і його заступник!.. Втямив одразу, про що йшлося. Значить, і ці вирішили накивати п'ятами, і цим припекло... А ти, слов'янська свиня, злітай в повітря! Ти тільки й годишся для газової камери...

...Становий чорною тінню виходить з-за рогу і ба-

чить, як комендант натужно цурпелить тіло Аймера до дверей свого кабінету. Зловтіха розпирає Антона. Маленький, товстозадий комендант зігнувся в три погібелі.

— Гер штурмбанфюрер!..

Той підскочив, вирячив очі.

— Унтершар...

— До ваших послуг, гер комендант!

Стояли один навпроти одного, насторожені, по-звірячому зібрані, із зціпленими кулаками, із смертельними скалками в очах. Хто виграє цей поєдинок?

Ошалілі від злоби й відчаю, покотилися гарячим клубком по бетонній підлозі. Борюкалися, рвали волосся, кусались. Становий підминав під себе в'юнкого коменданта, той випорскував з його залізних лабетів, мов слизький вугор, і впивався пальцями в горло поліцая.

Вони нічого не чули, нічого не бачили.

Вони не помітили навіть, як у коридор прокралися смугасті тіні, багацько смугастих тіней, прокралися по-тайки, прошмигнули попід стінами, оточили їх пістрямим колом. Ці тіні були живими людьми. Ці тіні мали зброю й жагу помсти в грудях.

Високий сивовусий в'язень замахнувся залізним шворнем, комендант, гехнувши, розпластався, заціпенів посеред коридора.

Високий ударив Станового, ударив по голові, але залізо влучило в кісточки пальців, Становий ревнув з болю, скочив на ноги і припав до стіни. Хапав ротом повітря. Задихався. По обличчю блукав розпач.

— Антон? — вигукнув високий в'язень і знову підняв шворінь.

Становий хапливо витяг з кишені френча в'язку ключів, кинув на підлогу.

— В карцері... там...

Залізо вдарило по тім'ю. В очах зачорніло.

— У нас з ним свої рахунки, — сказав високий сивовусий в'язень. Підняв з підлоги ключі, посміхнувся вороже: — Легко втік, собачий виродку! Легко відкупився!..

Десь у дворі між блоками бив короткими чергами кулемет і лавою насувався тупіт ніг.

Тільки чудом вдалося їм врятуватись. Була мить, коли всьому, здавалося, край, усе отут і обірветься на-завжди... Чудо сталося потім. Чудо прийшло знена-цька. А спершу опав розпач. І дивна, холодна злоба: злоба до себе, до своєї нерозважності, до своїх вічних промахів...

Мусив би знати, що вишкребок Ренн ще утне своєї, ще покаже ікла. Після зустрічі з майором Блюме бельгійцеві не вдалося вилетіти в Брюссель. Російські винищувачі протягом дня тричі штурмували корсунський аеродром, тричі поливали вогнем наготовлені до зльоту транспортні машини.

Десь він потім зник, той Леопольд Ренн, розчинився у каламуті відступів і переміщень, закопався в якусь шпарину, мстивий і злопам'ятний. Зник, щоб ужалити, щоб донести бригадефюрерові про зраду, що закралася в ряди славного німецького вояцтва.

Одне тільки було невтямки майорові Блюме: звідки бригадефюрер дізнався про заміри Гауфа? 112-й полк завжди вважався надійним. Його кидали на найтяжчі ділянки фронту. І раптом...

Машина, броньований всюдихід, розквашуючи руде болотище, жене до затуманеного далечню лісу. Же не в 112-й полк, до останньої надії — майора Гауфа. Там уже про все домовлено. Цей здоровань із атлетичним розмахом плечей таки второпав, що життя набгато цінніша річ, ніж безглузда істерика доктора Геббельса. Було кілька таємних зустрічей. Все зважено, все обмірковано в деталях. Якщо капітуляція відхиляється, майор Гауф усім своїм полком переходить на бік росіян. Часткова капітуляція. В кошмарі безумства бо-дай один тверезий крок!

Підлітають до якогось хутірця. Власне, до згарищ, до чорних, присадкуватих куп, де тільки комини гнівні, мов прокльони, стирчать до неба та брудні, здичавілі коти блукають між попелищами.

«Історики Німеччини колись звеличуватимуть велику російську кампанію, — розмірковує Блюме. — Чи напишуть вони бодай слово про ці моторошні картини варварства? Чи знайдуть слово правди й докору на адресу тих, хто зробив з німецького мундира вбрання ката?»

Сонце стояло між хмарами — блідий жерстяний кружалець без тепла й ласки. Засоромлене й нудне. Погірдне і недовірливе.

Назустріч пронеслася машина. За мить майнула ще одна. Кірш пильно глянув услід їй, прошепотів сторожко:

— Есесівці! Їхній номер, я знаю точно!

За селом, у виярку, стояли танки, і знову лице Кірша зблідло: з дивізії «Вікінг»!

— Може, їх підтягують сюди для того, щоб підготувати новий удар? — висловив непевне припущення майор Блюме.

— Я чув, що новий удар планується через Шендерівку, а це шлях на ті самі Ставки, де генералу не вдалося вирватися під час першої спроби.

Проїхали ще кілька кілометрів. Тепер уже й Блюме міг пересвідчитись в якихось дивних змінах на цьому відтинку фронту. Бачив есесівські мундири на роздоріжжях, есесівські позначки і дороговкази...

Шлагбаум перетинає шлях, важкенна смугаста дрючина нахабно зависає над бруківкою. Солдати в теплих зимових ватянках з відлогами оточують майорів всюдихід. Молоді, балакучі хлопці позамерзали, змудилися на цім вітрянім пустирищі.

— Пане майор, на жаль, проїзд заборонений!

Постукував механічно пальцями по синьому стволу автомата, привітно усміхався до Блюме.

— Заборонений?

Кірш глянув на майора, і мимоволі рука його потяглася до кобури. Тут щось не гаразд. Тут щось сталося...

Майор з солідністю високоповажного командира, розкинувшись на задньому сидінні, недбалим тоном розмовляє з есесівцем. Розпитує про 112-й полк... Дуже байдужно, дуже вільно розпитує, так, наче йдеться про якусь незначну інспекційну прогулянку...

— 112-го немає?.. Дивно!.. Генералу Штемерману досі про це невідомо...

— О гер майор, нас послано сюди даремно! — з апломбом вигукує солдат. — Зрада! Ми рятуємо фронт!

— Неприємна новина!.. Сподіваюся, серед ваших хлопців немає слабкодухих?

— Що ви, гер майор! Фюрер дав нам право жорсто-

ко карати кожного, хто піддається паніці й ворожим навітам.

— Віра в фюрера — наша найміцніша зброя.

— Безперечно, гер майор!..

У цю мить обіч дороги в кюветі зазмерив польовий телефон. Солдат, козирнувши, вправно зіскочив униз, узяв трубку.

Блюме в напрузі стежить за ним. Поклав на плеч водієві руку, міцно стиснув його.

— Розвертайтесь!

Ревнув мотор, колеса скотилися на м'який обніжок, забуксували. Водій, нервово озираючись, почав повільно виводити бронетранспортер на дорогу. До майора доносились уривки розмови біля телефону:

— ...перевіряти всіх?.. Так, розумію, гер штурмфюрер!.. Особливо офіцерів штабу... Який майор?.. Що?.. Російський?.. Ад'ютант генерала... Єсть, гер штурмфюрер...

Блюме вийняв пістолет. Кірш теж.

Машина, розвернувшись, вже стояла серед дороги. Есесівець кинув трубку. Схопився за автомат.

— Повний газ! — наказав Блюме. Глянув з усміхом на есесівця, в'яло, з підкресленою недбалістю відсалютував: — Зіг хайль!..

Солдат вирячкувато дивився на нього, потім, опам'ятавшись, закричав чимдуж:

— Хвилинку! Гер...

Його обдало їдким димом, обляпало гряззю. Машина понеслася вперед. Блюме відкинувся на сидіння і заплющив очі. Ждав автоматної черги, ждав свисту куль. Стиснувши пістолет, готовий був щомиті обернутися й відкрити вогонь.

Стугонів мотор. Сtribали в коліях колеса. Ззаду гналася моторошна невідомість.

Обернувшись, Блюме побачив дві даленіючі постаті, і відчув, як сили раптово покидають його.

— Кірш, у нас є щастя! — сказав він і глянув на обер-лейтенанта пригаслими очима. — У нас є крапелька щастя в цьому страшному світі.

* * *

Вони легко знайшли 112-й полк. Ще не розформований, ще не розкиданий по інших частинах, він розташувався в ріденькому сосняку біля кволик багать.

Вогнища горіли скрізь: між деревами, на тісних галявинах, у невеличких виярках.

Було багато вогнів, яскравих і притьмарених, і тільки люди здавалися якимись однотонними, збляклими, мовби й не люди то були, а їхні сполохані тіні корчилися від болю, заціпеніло мулились біля тепла.

Гауф у брудній пом'ятій шинелі сидів на польовому стільчику, пив з бляшаної кружки каву.

— Салют непереможному воїнству! — умисне бадьорим голосом вигукнув Блюме, наближаючись до похмурого офіцера.— Чи не забагато ілюмінацій в цьому лісі, гер майор?

Той незграбно повернув розкуйовджену голову, спокійно виплеснув рештки питва, встав неквапно, притис па знак вітання руки до стегон.

— Салют, гер майор!

Перед Блюме стояв живий мрець, очі невидючі, лице синюшне, в темній щетині. Біля ніг його валявся кашкет.

— Христіан, я мушу поговорити з тобою,— сказав діловим, настійним тоном Блюме, збагнувши одразу, що тепер тільки він здатний на якісь рішення.

В нього втупилися порожні Гауфові очі.

— Звідки ти приїхав?

— Тікаю від помсти нашого есесівського патрона.

— Значить, настала й твоя година?

— Ні, просто зміна бойових прийомів. Ми завжди боролися з ним, тепер він вирішив ударити наостанок. Його патруль засік нас на дорозі... Що сталося? Як ви могли дозволити цю мерзенну комедію?

— 112-го полку більше не існує. Існує тільки майор Гауф. Цього тобі мало? — В голосі Гауфа просочилася кислувата насмішкуватість. Ні тіні злості, образи, відчаю. Все наче згасло в цій людині.— Нас вигнали, як отару альпійських овець... Обер-лейтенант Гутше застрелився. Лейтенант Люкмар збожеволів, довелося його зв'язати...

— А де ж солдати? — вигукнув запально Блюме.

— Он вони,— Гауф кивнув на вогнища між дерев.— Власне, це ті, що zostалися зі мною, бо неспроможні рухатися. Поранені, контужені.... Решта втекла. Розбіглися!

Блюме відчував, як його проймає гнітючим страхом. Живі втекли, поранені zostалися... Гауф, мов при-

речений, блукає між залишків свого полку. Чогось жде. На щось сподівається.

Гауф сказав: сподіванок немає ніяких! Запідозрених в зраді кинуть на російські кулемети. Пораним смерть... Він, Гауф, вирішив ждати кінця, лишиться з цими нещасними до останку, як личить офіцерові.

У майора Блюме був інший план. Продумав його в деталях, ще коли їхав сюди: зайняти кругову оборону, окопатися і не підпускати до себе жодної душі. Зброя напевно ж є, і кожен повинен зрозуміти, що лишилося ждати небагато. Росіяни уже близько. Битися посправжньому...

— Як битися? — Гауф зробився білим на виду. — Проти своїх?

— Проти тих, хто виніс тобі цей ганебний вирок, хто хоче загибелі цих нещасних людей!

— Я не маю права... Я офіцер...

— Ти людина, Христіан! — вигукнув з гнівним розпачем Блюме. — Ти давно сам відчував, що дійде до цього. Все життя ти вагаєшся. Скільки можна вагатися? Мужність і вагання — ось що сидить у тобі!

— Годі, — вимучено посміхнувся Гауф, якого останні слова зачепили за живе. — У нас мало зброї. Вісім кулеметів. Два ерлікони.

У Блюме очі мовби відтанули, знову відчув себе певним, навіть захотілося кинути якимось дотепом. Одначе стримався. Взявши Гауфа під лікоть, сказав:

— Це все дуже добре: і кулемети, і ерлікони! Але треба інше: рацію! Ви зберегли свою полкову радіостанцію?

— Ефрейтор Арнд утік. Я сам дещо тямлю... Ну, звичайно ж, ходімо... — Гауф остаточно скинув із себе оціпеніння. — Ми знайдемо людей. Рація є! — Зробив крок і раптом задумався, щось ніби пригадав. — Конрад, ти не думай, що я такий абсолютний ідіот. Пригадуєш перший бій в оточенні? Коли Ейзенмарк і Гаазе пішли до червоних? — Лице Гауфа розпромінилось хитруватими зморшками. — Я бачив їх... Я міг зняти їх однією кулеметною чергою...

— Я ж казав, що в тобі сидить заєць і лев! — за-

сміявся полегшено Блюме.— Тільки в маленького зайця надто гострі кігті.

Вони попростували поміж дерев, у рожеву сутінь багать.

* * *

— Halt! Oder ich schieße!..¹

Кулеметне дуло загрозливо повернулося в бік дороги, над ним ворухнувся німецький шолом. Партизани розпласталися в кюветі, приготували зброю. Щомиті міг спалахнути бій отут, на вузькій лісовій дорозі-просіці.

Зося тримала в руці гранату. На животі лежала, незручно втягнувши голову в плечі. Муляла під боком якась каменюка, і ще більше муляла досада в непевність. Невже кулемет стрілятиме? Невже вони марно поспішали?

Падав лапатий сніг, осідав на обличчя, на зброю. Ліс здавався безлюдним і глухим. Рука дужче стиснула гранату. Якщо буде бій, Зося швидко впорається з тими двома. Одним кидком рознесе вщент і кулемет, і обслугу... Одержана вночі радіограма наказувала партизанській групі вступити в контакт з командуванням 112-го полку. Полк мав капітулювати. Група повинна була прийняти капітуляцію.

Зося не могла збагнути, що тут діється, чому радянське командування виявляє таку турботу про якихось поранених фронтів. Щоб дістатися до лісу, партизанам довелося йти по зайнятій ворогом території, уникати сутичок, наражатися на страшну небезпеку. І ось у відповідь — «хальт!». Брутальне німецьке «хальт!».

Сніг погустішав, дерева ледь виднілися за миготливою пеленою. Враз на узліссі замаячила висока постать. Офіцер у довгому хутряному пальті перестрибнув через кювет, перемовився кількома словами з кулеметниками і вийшов на дорогу. Зося впізнала майора Блюме. Йй відразу полегшало. Вона теж встала і пішла йому назустріч.

Блюме квапився. Мовчки віддавши партизанам честь, повів їх із собою. Біля одного з багать представив їм майора Гауфа. Партизани трималися холодно,

---

¹ Стій! Або я стріляю!..

із стриманою ввічливістю, стояли щільним гуртом, мовби ще не мали певності в добрих намірах німців.

Гауф теж був суворий і підкреслено офіційний. Чітко козирнув, опустив на мить голову. В зморшках біля рота зав'юнилась чужість.

Відразу ж, навіть не сідаючи, почали радитись. Ситуація мало втішна. Бригадефюрер Гілле оголосив 112-й полк розформованим «за зраду імперії й нації». Цього звинувачення було досить, щоб піддати полк жорстоким репресіям. Можливо, рятуючи власну шкуру, есеївський генерал і не встигне здійснити свої заміри, але треба бути готовим до будь-яких прикрих несподіванок. Досить одному батальйону головорізів завернути сюди, щоб скоїлося найгірше.

— Тому ми вітаємо вас і хочемо вірити, що ви чимось допоможете цим нещасним людям,— сказав майор Блюме, закінчуючи своє коротке звертання до партизанів.

На хвилю стало тихо. Гауф ще нижче опустив голову. По обличчю його перебігли тіні враженого самолюбства. Він, засуджений своїми, мусить капітулювати! Перед ким капітулювати?..

Заговорив один з партизанів, статечний дядько-залізничник:

— Від імені радянського командування ми пропонуємо вам здати зброю і лишатися на місці.

Блюме переклав Гауфові його слова. Гауф іронічно звів плечима. Яку зброю? Він сподівався іншого від великодушної Червоної Армії. Що стосується особисто його, майора Гауфа, то він готовий хоч зараз віддатись у руки переможців.

Дядько-партизан не зрозумів його довгої, напищеної тиради. Його зрозуміла Зося.

— Товаришу Блюме,— сказала вона досадливо,— поясніть панові майору, що ми не маємо ні бажання, ні часу влаштовувати тут дипломатичні торги. Ми ставимо формальну вимогу про капітуляцію. Якщо Гауф приймає її, можемо домовитись про даліші дії.

— Сподіваюсь, цього досить,— сказав Блюме і перевів очі на Гауфа.— Безперечно, майор Гауф приймає капітуляцію!

Гауф шарпнув кобуру, вийняв пістолет, демонстративно простяг Зосі. Губи його злісно сіпались. Він задихався.

— Bitte!

— Пістолет згодиться панові майору,— відсторонила його руку Зося.— Чи, може, пан майор думає, що жінка прикриє його від есесівської кулі? Пан майор уміє стріляти. Інакше б він не опинився так далеко на чужій землі.— Голос її пом'якшав.— Давайте краще радитись, як ми зустрінемо посланців бригадефюрера.

* * *

Викинутий вировищем боїв у лісове закуття, порідий, деморалізований полк Гауфа не мав для німецького командування ніякої реальної цінності. Полк був викреслений зі списку діючих. Не існував більше. Генерал Гілле втратив більше полків, він фактично втратив свою найкращу танкову дивізію «Вікінг». Гілле розумів своє безвихіддя, свою цілковиту приреченість. Контрольована ним територія зменшилась до мізерного клаптика в районі сіл Шандерівки, Нової Буди і Журжинців. Розвіялись сподіванки на визволення ззовні...

І все ж таки, готуючись до останньої спроби прориву, Гілле не забував про тих, хто в критичну для «нації і фюрера» годину виявив злочинну слабкодухість, згодився на капітуляцію. Власне, вже й не про покарання йшлося. Садистична натура генерала вимагала вдовolenня, прагнула погамувати свої жорстокі інстинкти. Коли він повернеться в Німеччину, це буде найяскравішою ознакою його арійської повноцінності, його фанатичної відданості фюрерові.

Весь день 16 лютого безконечні маршові колони просуvalись грузькими шляхами до Шандерівки. Тюпачили пїшки, чвалали на замордованих конях, сунулися на розхлябаних машинах.

Вже не було гармат — їх довелося кинути в непролазних багах і трясках калюжах.

Не було й танків — вони лишилися на корсунських дорогах без краплі бензину.

Тепер до Шандерівки сповзалися отупілі войовники в брудно-сірих шинелях, закутані в хустки, з очима повними страху й безнадії, йшли, втупившись у землю, нагорожені, з обвислими, мавпячо-довгими руками.

Йшли з манячливою думкою: швидше до Шандерівки! В Шандерівці рятунок!

І тільки одному есесівському батальйону оберштурмфюрера Лібіха, який ще зберіг боездатність, було нака-

зано нищівним ударом розметати залишки 112-го полку. Мстивість бригадефюрера Гілле не вигасла й у ці трагічні години. Арійський дух вимагав поживи.

Зустріч з полком Гауфа мала відбутися пообідньої пори. Командир есесівського батальйону оберштурмфюрер Лібіх поклав собі на операцію одну годину. Жодної хвилини більше! Люди Лібіха мали добрячий досвід в таких справах. До того ж вони не хотіли відстати від своїх бойових камарадів.

* * *

Бачив з літака змійкувату, до безконечності розтягнену колону ворожого війська. Бачив не людей, бачив повзучі крапки поміж вирвами й спаленими машинами, брудну мурашню. Відступало німецьке вояцтво! Тікав розчавлений людський непотріб.

Задеснянський вів машину низько, під закудланими, обважнілими хмарами. Посріблена снігом земля відкривала перед льотчиком похмурі краєвиди. Скрізь було видно звалища бойової техніки, дороги ряботіли лишаями воронок, хати-згарища, хати-провалля.

Сам командувач послав Задеснянського в розвідку.

Викликав до телефону серед ночі, сказав доброзичливо:

— Ви, капітане, були тут у партизанах. А нам потрібні точні відомості: куди вони сунуть, кляті фріци? Знаю: завтра погода не льотна. Але я особисто прошу вас: зробіть один розвідувальний політ. Зможете?

— Зможу, товаришу командувач,— відповів Задеснянський.

— Спасибі,— сказав командувач.— І ще треба одне. В квардаті Б-п'ять... Гляньте на карту... Знайшли?.. Там треба уважно все обстежити. В лісі сто дванадцятий німецький полк. Багато поранених. Хотілось би якось врятувати їх. Гляньте, які сили, чи витримують до підходу наших танків.

Він напружив увагу. Стрімко й гарно линула машина. Тінь гналася за нею наче птах, хвилясто, розмашисто. Вигулькнув спереду ріденький соснячок, став рости, густішати, вже видно яруги по ньому, видно кострища біля тих яруг, такі мирні, білуачні, буденні... Десь далеко по шосе проходять німецькі маршові колони. А тут, під крилами,— цівки димів. І теж німці. Тільки вже заспокоєні, присмирілі.

Глянувши на карту, Задеснянський переказав по рації, куди прямує ворог, повідомив, що 112-й полк він бачить, нічого особливого, тиша...

Упав на крило, бойовим розворотом пронісся над лісом, широко й вільно зробив коло. Ще раз повторив по рації: «Бачу Б-5. Ніякої небезпеки!.. Нормал!..»

І в ту ж мить заглядев розсипи крапок під лісом. Не зауважив їх досі. Такі були мізерні, скрадливі, зовсім і на людей не схожі. Задеснянський взявся за ручку. Подав уперед.

Крапки, крапки...

Враз угору шугонула блискітками вогняна траса. Літак затремтів, корчі стряхнули весь тулуб. Ліс почав круто виростати обабіч кабіни.

«Підбили! — подумав Задеснянський, і холодне безсилля розтеклося по тілу.— Рано відрапортував...»

Ліс наближався, рідшав, прозорішав, дерева сполохано тікали врізнобіч. Майнуло вогнище, друге... Дими, дими... Витяглась широка лісова просіка. Ще можна сісти... Ще є сила в моторі...

Літак пронісся над кущами, збив хмари рудої грязюки і завмер над кюветом.

* * *

Штемерман вбіг у хату, шарахнув дверима. Розлючений був, з істеричним блиском в очах. Перед ним стояв у вільній позі Гіллі — важкий, темний.

— Як ви посміли?..— верескнув Штемерман, і ліва щока його спазматично засіпалась.— Коли все поставлено на карту... критична хвилина...

— Генерал, я не люблю брутальностей,— пробубонів, хитнувшись всім тілом, бригадефюрер.

— А я вимагаю від вас пояснень! Хто дозволив вам порушувати узгоджений план дій? Ви взяли на себе відповідальність за долю військ...

— Генерал, я не люблю брутальних криків,— ще дужче хитнувся вперед Гіллі.— Ви жалкуєте за Гауфом? Чи, може, вам жаль тих бандитів, яких зараз добивають у лісі?

— Бригадефюрер, я не розумію нічого.— Старого генерала охопив розпач, він якось ослаб тілом, зробився ще меншим, мізернішим.— Виділити цілий батальйон

для каральної експедиції, коли ми самі стоїмо на порозі смерті!.. Нащо?.. Який смисл у цьому?..

— Певний смисл був і є, мій генерал. І якщо ви цього не розумієте, мені дуже прикро.

— Який же смисл?

Гіллі озвірів раптово.

— Нищити те, що не підкоряється нам! Або перемога, або загальна смерть! Світ не мусить існувати після нашої поразки! Чуєте?.. Не мусить!..

Штемерман з жахом дивився на очманілого есесівця. Як легко боротись і вмирати таким людям! Поволі проймався новою енергією, гнівною впертістю... Вмирати разом з ним? Вмирати за його манячливі ідеї?.. Сьогодні, в цю станню ніч, він, Штемерман, має владу і тільки він буде вирішувати. Війська ненавидять есесівців, ненавидять Гіллі. Одного заклику досить, щоб розчавити його!

Наблизився до бригадефюрера, гострий, сухорлявий, з білим як сніг волоссям, з білими губами.

— Ви... нікчема... ви...— вишматовував із себе безжальні слова, рвав їх із самої глибини серця.— Жодного слова проти, інакше я накажу розстріляти вас. Керівництво боєм лишається за мною!

Гіллі натяг на себе машкару іронічної покори.

— Радий виконувати ваші накази, мій генерал!

— Сідайте в бронетранспортер і тікайте!

— А ви?

— Я відповідаю за армію.

— Прекрасно! Фюрер не забуде вашої мужності. Але, мій генерал,— есесівця тягло на п'яну відвертість,— все одно ота шваль ляже трупом... Я пропоную вам місце в правій колоні, з дивізією «Вікінг»... Шість бронетранспортерів... Якщо кому судилося вціліти, то тільки нам...

Відповіді не почув. Відповіддю йому був гнівний хряск дверей і швидкі генералові кроки під вікнами.

* * *

Село тонуло в заметілі. Штемерман, задихаючись, сунув уздовж вулиці. Його наздогнав молоденький ад'ютант у теплій гренадерській куртці. Підхопив рішуче під руку і повів кудись через городи, повів на остан-

ню ночівлю в збожеволілому від криків і п'яних оргій селі.

— Обер-лейтенанте, я мав відверту розмову з бригадефюрером,— тамуючи в собі дрож, сказав генерал Штемерман.

— Ви повинні відпочити! Вас жде тепла хаґа,— гукнув йому молоденький, вимучений вкрай ад'ютант.

— А росіяни... як ви гадаєте, росіяни сплять сьогодні?

— Ні, мій генерал. Росіяни готуються до важкого бою. Я боюсь їхнього Конєва!

— Я хотів би зустрітися з ним, обер-лейтенант.

— Він теж хоче зустрітися з вами...

Вони вийшли в бічну вуличку. Тут було затишніше. Під парканами стояли засипані до бортів снігом великі вантажні машини. Раптом з п'єтми виповзли сани. Невиразні постаті плентали за ними. У коней чудний вигляд: волохаті, крутобокi, вони пливуть, пробиваючись крізь замети.

Закутаний по самі очі офіцер з піднятим коміром спитав, де штаб танкової дивізії.

— Ніякого штабу немає. Що ви везете? — підступив до нього генерал.

— Сумну звістку, гер генерал,— сказав офіцер.— Оберштурмфюрер Лібіх убитий. Це його тіло,— кивнув у бік саней.— Росіяни не пустили нас у ліс.

— А, Гауф! — вигукнув генерал, і в думці його промайнуло глухе поле, чорні трупи на ньому... Підняв присипаний снігом брезент на саних і побачив двох. Поруч з Лібіхом лежав в теплій куртці російський льотчик.

— Нащо ви привезли його? — спитав Штемерман.

Офіцер, протираючи заліплені снігом очі, пояснив, що це російський ас, вони збили його біля лісу, саме там, де Лібіх хотів прорватися в розташування 112-го полку. Може, через нього есесівському батальйону й не вдалося здолати запроданця Гауфа. Росіянин зняв кулемет і довго відстрілювався. Він убив і Лібіха. Очевидно, мав наказ прикрити Гауфа.

— Ви чуєте, обер-лейтенанте?..— Штемерману стало жарко, нестерпно жарко, він рвонув на грудях відлоги шинелі.— Росіянин прикриває німців...

— Оберштурмфюрер теж загинув хороброю смертю,— відповів офіцер.

— Це не робить йому честі.— Генерал опустив брезент і поплівся в снігову тьму, нахиливши проти вітру свою велику, в кудлатій шапці голову.

Довго мовчав. Нарешті різко обернувся до свого ад'ютанта і, похнюпившись, якось не до ладу, з тупим боєм сказав:

— Лібіх умер не за вітчизну... Він умер за ідіота Гіллі!

* * *

Весь світ немов зірвався з місця, лине у вітряну далеч. За віхолою не видно хат. Не видно ні машин, ні людей. Німецькі солдати блукають серед хурделиці. Ревуть мотори. Чавкають у болотяній кваші ноги. Пронісся верхівець.

— До генерала! До генерала-а-а!..— І зник у темній завії. І знову чалапають тіні-примари, і білий вітер скаженіє над принишклим селом.

Де-не-де жевріють у хатах вогники. То не мирні вогники. То не шандерівці запалили їх. По всіх хатах повно солдатні, гріються обідранці, завошивлені, мокрі, розпухлі, сунуть руки в розжарені челюсті печей, смажать, жеруть, напиваються. Хоч одну ніч, останню ніч дозволено їм відіспатися, щоб завтра перед світанком відчайдушним кидком прорватися через російські позиції.

Штемерман спинився біля хати, де мав пробути до ранку.

— Обер-лейтенант,— сказав він і глянув у змерзле лице ад'ютанта,— люди нагодовані? Розміщені?

— Так точно, мій генерале! — Обер-лейтенант уже ледве пересував ноги. Дивувався, звідки беруться сили у старого генерала.— Всім дозволено з'їсти НЗ. Роздано спирт і горілку. Реквізовано худобу.

— Реквізовано?..— Штемерман мимоволі скривився. Жорстокості війни, які часто чинилися з його прямої чи мовчазної згоди, викликали в генералові draжливе почуття досади.— Я вас прошу... щоб не було ексцесів!..

— Не турбуйтеся, мій генерал! Все цивільне населення евакуйоване із зони боїв у поле. Для їхньої безпеки, звичайно!

— В таку ніч! — зітхнув генерал і глянув у розвиране небо.

Переступивши поріг, ледве дотягся до високого, селянськи застеленого ліжка. Різонула очі гора білих

подушок, горбастих, тугих, і знову попливло перед очима зав'южене небо...

Ад'ютант спробував стягти з нього шинель. Штемерман рвучко відсмикнув руку і впав на ліжко, занурився лицем у прохолодну свіжість грубої матерії... Кінець... на білому покривалі хай згаснуть видіння святії!.. Видіння святії!.. Все далі, все глибше провалювався в теплоту незнаной розкоші, огортався блаженством забуття... Вже майже спав, вже марив...

...В хаті було темно. З червоних вікон лилося туманисте світло близької пожежі. Біля ліжка стояв ад'ютант, термосив генерала за плече:

— Вставайте!.. Росіяни б'ють по селу!..

Вони вийшли надвір — у вітряну шарпанину, у ревище голосів і моторів. Над селом гуркотили літаки, ті самі тихохідні, невловимі У-2, від яких не було рятунку. Чорти, а не люди піднялися в повітря!

Штемерман вражено задер голову. Був ніби в тихому трансі, в блаженному завороженні. О боже, коли кінець цьому!

Брів кудись через замети, брів наосліп, не помічав скаженіння вогню, біготняви солдатів.

Ад'ютант вивів його на вулицю до бронетранспортера. Високий полковник, перехилившись через борт, подав генералові руку. Сніг заліплював полковнику очі. В нього були волохаті, як у сови, брови.

Поряд жахкотіла білими спалахами хата. З вікон вистрибували солдати. Генерал уважно подивився на пожежу, потім перевів погляд на полковника.

— Ідьте, я не маю часу.

— Гер генерал!.. Бригадефюрер виводить людей в поле. До ранку ми повинні пройти російські позиції.

— Пройдете! Обов'язково пройдете!.. І ви, обер-лейтенанте, ідьте! — звернувся милостиво до ад'ютанта. — Благословляю вас, сину! Ідьте!

Мав вигляд капітана, що лишається на тонучому кораблі, — вже приготувався до смерті, вже був увесь в її незборимій владі.

Гуркотнуло, вдарило недалеко снарядом, загорілася ще одна хата, солдати пробігли вулицею, схарапуджені коні пронеслися. Генерал відступив до паркана... Тупо усміхався, дихалося вільно, перед очима мовби розкручувалась стрічка марення. «Я приймаю капітуляцію... Я

все приймаю... Але гарантуйте спасіння людей!.. Дайте їм вижити!..»

Булиця була порожня. Він стояв, покинутий, забутий своїм військом, блукав очима навкруги... «Треба капітулювати... Майор Блюме! Я винний перед вами, простіть старого генерала!..»

Кволі ноги ледве пересувалися по летючому снігу, шуба була розстебнута, і гострий вітер обпікав тіло. Не все ще втрачено. Тільки сказати слово... Тим двом... Отому молодому льотчикові... Генерал Штемерман приймає капітуляцію...

Він поліз у кишеню, шукаючи хустку. Хустки не було. З досадою подумав, що без хустки його вб'ють, не приймуть, що треба знайти бодай якусь шматину матерії. І він знову почав нищпорити по кишенях. Потім спіткнувся об щось, побачив убитого солдата, потяг з його залякної голови довгу ганчірку, зраділо підняв її.

Він не чув завивання снаряда. Не відчув блискавичного болю, що спалив його тіло. Осколок ударив у спину. Генерал упав навколішки, сапнув повітря і вмер.

А вдалині, облиті саявом пожеж, зникали поодинокі постаті, тонули в безпросвітку ночі колони приречених.

* * *

Зажура стояв перед окопом, уперто дивився в миготливий сніг. Сніг заліплював очі, солодив уста.

Забахкали гармати. Вдарили праворуч, позаду... Нічого не второпаєш. Хто б'є, звідки й по кому? Скоро підуть німці... Все нашорошено чекає їх: напруга м'язів, напруга сердець, напруга сталі. Тільки б скоріше!

За спиною Зажури в глибокому капонірі стояв танк—незрадлива, надійна «тридцятьчівірка». Плямисто вгадувався силует башти. Гармата уткнулася в ніч. Танк був без пального. Й інші танки, що завмерли неподалік, теж мали сухі баки. На останніх краплях бензину дотяглися сюди. Незрушно закам'яніли між стрілецькими окопами.

Коли стало відомо, що в Шандерівці скупчуються рештки Штемерманової армії і що цієї ночі вони неодмінно спробують востаннє пробитися до своїх, в рух прийшли десятки радянських полків і дивізій. За наказом генерала Конєва на напрямку можливого німецького удару займали позиції важкі артилерійські системи, око-

пувалися піхотинці, шукали надійного сховку кіннотники. Всю ніч заступи били землю, бряжчала зброя і лунали притишені команди.

Стояв серед цих сталевих лав і Максим Зажура. Після того як побачив на хуторі матір свою повішену, уже не міг повернутися в Ставки. Куди повертатися? Навіщо? Одне пекло йому серце: бажання битися! До своїх тягло, в свій мінометний батальйон, що десь аж за Житомиром тиснув німчуру... І водночас почував себе зобов'язаним отут лишатись, отут стояти на смерть, доки було йому таке право після госпіталю.

Мабуть, сміявся без нього комбат третього батальйону, назвав би його дурником, що шукає лиха на власну голову. А от танкісти, з цієї самої «тридцятьчетвірки», привітали як свого. Жаль було розлучатися з хлопцями. Коли на хуторі одержали команду рушати під Шандерівку, попросився в танк. Останній, мовляв, бій з вами, а там тюпачком доганятиму своїх мінометників.

Щойно вони повечеряли при світлі кволенького ліхтарика в задушливому, пропахлому бензиновими перегарами нутровищі машини. Примостившись на холодних гільзах, Зажура ковтнув спирту, закусив. Відпочив трохи. Потім вибрався на вогкий вітер, заляк серед німого поля.

Ніч світла й текуча круг нього. Наче самотній він і не самотній. Вихоряться думки, як сніговиця, не вибирає їх, самі вони зринають. То побачить Зосю, зчужілу, майже нереальну... То Горохольського голос почує, плаксивий, канючливий. То майне теплим полиском усмішка Задеснянського...

А нерви в напрузі. І очі вдивляються в тьму. Бачать щось і не бачать. Може, вже йдуть оті, на загибель приречені? Може, несе котрийсь із них у своєму карабіні крихітну шматинку металу, що йому, Зажурі, назначений долею?

Звідкись раптом налетів гуркіт, вихопився чорним громадям танк, круто розвернувся, порснувши з-під траків чорноземом.

З танка виліз чоловік.

— Ей, товариші! — гукнув Зажурі. — КП Богданова далеко?

— Не знаю ніякого Богданова, — сказав непривітно Зажура. — А ти тихіше розганяйся, бо саме до німця влетиш на сніданок.

Танкіст зістрибнув на землю. Був, як для танкіста, трохи незвично одягнений: пальто довге, шкіряне, на голові папах... Вчувалося в його руках щось владне, рішуче. Командир! Ще й високого рангу!

Зажура, виструнчившись, підкинув до шапки руку.

— Товаришу...

— Драстуйте!.. Вільно!..— Плечистий, дужий, стояв у сніговій віхолі, пильно придивлявся до Зажури.— Капітан? Яка частина?

— Танкісти, товаришу генерал.

— Я — Конєв. Як у вас справи?

— Все добре, товаришу командувач,— збадьорено відрепортував Зажура, відчуваючи себе в цю мить танкістом.— Без пального, правда...

— Снаряди є?

— Є снаряди.

— Ну й гаразд,— сказав Конєв. Щось задумливе, хмарне лягло на його чоло.— Скоро буде німець. Держіться! Щоб жодного не випустили!..— Голос генерала впав до низьких нот: — Важко буде, не підведіть... Треба їм сьогодні за все відплатити!

Він заліз у танк. Траки зрушили, брязнули неквапно і раптом круто шарпнули землю. Залящало, застугоніло по полю.

— Кому ж і відплачувати, як не нам, товаришу командувач!— промовив із злісним болем Зажура і насуплено глянув у той бік, де мали з'явитися німці.

* * *

Ніч ще буде довга. Ще нападає снігу на полях. Червоно горітиме він, кривавими зблисками мерехтітиме до обрію. Пожежі, пожарища... І серед них — колони стирлованих, перелякано збитих докупи німців, і вбивча тиша звідусіль, і манлива невідомість.

Хубе чекає попереду. Треба тільки трохи пройти, поминути оці зав'южені поля. Генерал Хубе в Лисянці — шість кілометрів! Може, й менше вже... Пройти, пробігти скоріше!..

Сплять, мабуть, російські солдати. В таку ніч непрозріну жива душа на світі не вигляне. Позабивались у свої окопи і нічого не бачать. Жодної тіні... Жодного вогника... Зіг хайль! Великий боже, врятуй Німеччину від слов'янських вандалів.

Колона побігла. Німцям здалося, що все найстрашніше лишилося позаду. Вони пройшли, вони прорвалися через радянські позиції!

Знялося ревище, крики знецімленої радості. Гримнули в небо постріли. Хтось божевільним голосом затяг переможну пісню. Хтось плакав, обнімаючи товариша.

Бригадефюрер Гіллі підвівся з сидіння бронетранспортера, зірвав з голови кашкет, істерично закрячав у п'яному:

— Сини фатерлянду! Вперед! Німеччина не забуде вашого подвигу. Фюрер благословляє вас!

* * *

Зажура тримав у руках автомат. Розжарений ствол обпикав йому долоні. Навкруги земля була всіяна гільзами.

Він нічого не бачив. Він отупів від стрілянини й жаху побойща. Його мліло. В нього підгиналися ноги.

Перед окопом лежали постріляні німці: сотні, цілі звалища...

Ішли шеренги з білими полотнищами. Ішли одинаки з закривавленими ганчірками. Благали милосердя, вимолювали порятунку.

Вони проходили повз Зажуру, що стояв з гарячим автоматом і дивився на них помутнілими очима. Боялись його, ненавиділи. Прокляття богів, що дав силу цій людині!

Вони не знали, хто він і чому на його сіре обличчя лягла печать такої скорботної задуми. Якби вони могли прозріти в цю мить і досягнути прийдешнє!

Було тихо.

Тиша входила Зажурі в серце і там крем'яніла болем. Прокидався світанок. Земля чаділа в димах і кликала сонце.

З М І С Т

ЧЕСТЬ
МЕНИ
ДОРОЖЧА
Р о м а н

4

СИЛЬНИЙ
ПОМСТИ
НЕ
ЖАДАЄ
Р о м а н

209

БЕДЗИК ЮРИЙ ДМИТРИЕВИЧ

**Честь мне дороже
Сильный мести не жаждет**

Р о м а н ы
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор В. М. Булавко
Художник В. О. Лучко
Художній редактор В. В. Машков
Технічний редактор Б. С. Грінберг
Коректори В. І. Коваль,
О. Т. Супруненко

Виготовлено на Київській книжковій
фабриці Комітету по пресі при Раді
Міністрів УРСР. Київ, Воровського, 24.

БФ 29906.
Здано на виробництво 17/IX 1971 р.
Підписано до друку 21/XII 1971 р.
Папір № 3. Формат 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 15,125.
Умовн. друк. арк. 25,41.
Обліково-видавн. арк. 27,212.
Ціна 92 коп. Замовл. 559.
Тираж 50 000.